

ॐ

श्रीमद् भगवत्कुंदकुंदाचार्यदेव रचित

नियमसार

(श्रीमत् आ. पद्मप्रभमलधारी देव विरचित तात्पर्यवृत्ति नामक टीकेसह)

ॐ

मूळ गाथा व संस्कृत टीकेचा मराठी भावानुवाद

अनुवादक

पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे

प्रकाशक

महावीर ज्ञानोपासना समिती

म. ब्र. आश्रम कारंजा, जि. अकोला

ॐ

श्रीमद् भगवत्कुंदकुंदाचार्यदेव रचित

नियमसार

(श्रीमत् आ. पद्मप्रभमलधारी देव विरचित तात्पर्यवृत्ति नामक टीकेसह)

मूळ गाथा व संस्कृत टीकेचा मराठी भावानुवाद

अनुवादक — पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे

प्रस्तावना — पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे

प्रकाशक — महावीर ज्ञानोपासना समिती

म. ब्र. आश्रम कारंजा, जि. अकोला

प्रकाशन तिथी -

जेष्ठ शु. ५

महावीरनिर्वाण संवत २५२३

दि. १०.६.१९९७

प्रथम आवृत्ति
१५०० प्रती
१०.६.१९९७

- ग्रंथ मिळप्पाचा पत्ता :
१. महावीर ग्रंथ भांडार
भ. ब्र. आश्रम कारंजा,
जि. अकोला- ४४४९०५
 २. भरतेश ग्रंथभांडार बाहुबली ब्रम्हचर्याश्रम
मु.पो.बाहुबली, जि. कोल्हापुर- ४१६९९०
 ३. जीवराज ग्रंथमाला, संस्कृति संरक्षक संघ
फलटणगली, सोलापुर
 ४. श्री पाश्वनाथ पुस्तक भांडार
पाश्वनाथ ब्रम्हचर्याश्रम मु. पो. वेस्तळ,
जि. औरंगाबाद (महाराष्ट्र)
 ५. श्री शांतिसागर साहित्य विक्री केन्द्र
मु. पो. देऊळ गावराजा, जि. बुलढाणा

मूल्य : —

कापडी प्रत रु. ४०/-
अर्ध कापडी प्रत रु. ३०/-

मुद्रक : —

श्री. अजय रमेश संगई
प्रोप्रा. ग्राफीक आर्ट प्रोसेस
१०, गोकुलवैभव फ्लॉट्स गोकुलपेठ, नागपूर- १०
फोन - ५४६६८७

हा नियमसार ग्रंथ सर्व मुमुक्षुंना परवडेल अशा दामामध्ये देता यावा म्हणून उदारचेता श्रेष्ठींनी उत्सूर्त आर्थिक सहयोग दिला. त्यामुळे एवढ्या अल्य मूल्यात हा ग्रंथ स्वाध्यायप्रेमींना देणे शक्य झाले आहे. त्या सर्व दातारांचे जिनवाणी प्रेम आणि निष्ठा प्रशंसनीय आहे. त्या सर्व दातारांना मनःपूर्वक अनेकशः घन्यवाद. दातारांची सूचि खालीलप्रमाणे —

२५००९	श्री. मा. ध. चेतनकुमार आणि डॉ. उर्जिता जैन	५०९	श्री. मा. ध. रत्नलालजी पाटणी, इन्दूर
२०००९	श्री. मा. ध. पंकजभाई शाह, भडोच	५०९	श्री. मा. ध. श्री. स्व. सोनाबाई किल्लेदार
२५०९	श्री. मा. ध. दिनेशभाई मा. शाह, मुंबई	५०९	स्मरणार्थ जगदीश किल्लेदार, नागपूर
२५०९	श्री. मा. ध. बापुसाहेब पाटील माणगावकर, ठाणे	५०९	श्री. मा. ध. पार्श्वनाथ भरमाप्पा आवटी
२००९	श्री. मा. ध. खिंमजीभाई गांगर, मुंबई	५०९	श्री. मा. ध. भरतेश चरिटेबल ट्रस्ट
२०००	श्री. मा. ध. शशिकान्त वालचंद शाह घाटकोपर, मुंबई	५०९	नासिक तफे शेटे सर
२०००	श्री. मा. ध. राजचंद्र ज्ञानमंदीर, यवतमाळ	५०९	श्री. मा. ध. श्रीकान्त कल्याणी, कारंदवाडी
१५०९	श्री. मा. ध. राजकुमार रु. चवरे, कारंजा	५०९	श्री. मा. ध. विलाससावजी दर्यापूरकर, कारंजा
१५०९	श्री. मा. ध. सेनगण मंदीर पंच मंडळी, कारंजा	५०९	श्री. मा. ध. रत्नचंद सखाराम शाह, सोलापुर
१२५९	श्री. मा. ध. शिंग प्र. चवरे व रमाबाई चवरे, कारंजा	५०९	श्री. मा. ध. भाऊसाहेब गांधी, सोलापुर
१००९	श्री. मा. ध. शांतिलालजी रामलालजी लोहाडे, नासिक	५०९	श्री. मा. ध. व्ही. एस. जैन स्मरणार्थ पत्नी व पुत्र परिवार, नागपूर
१००९	श्री. मा. ध. जयंत बाळासावजी चवरे, अकोला	४०९	श्री. मा. ध. अध्यात्म साधना केन्द्र, कोबा गांधीनगर
१००९	श्री. मा. ध. ख. शरदकुमार मिश्रीकोटकर स्मरणार्थ श्रीमती सुनंदा मिश्रीकोटकर, औरंगाबाद	२७९	श्री. मा. ध. स्व. शांतिकुमारजी ठवळी स्मरणार्थ पुत्र राजा व शरद, देऊळ गांवराजा
१००९	श्री. मा. ध. माणिकचंदजी पाटणी, इन्दूर	२५९	श्री. मा. ध. पं. नेमचंदजी डोणगांवकर न्यायतीर्थ, देऊळ गांवराजा
१००९	श्री. मा. ध. लक्ष्मीबाई पासुंसंगई, अंजनगावसूर्जी	२५९	श्री. मा. ध. पन्नालाल छगनलाल शाह, नासिक
१००९	श्री. मा. ध. महेन्द्र अण्ड सन्स, नागपूर	२५९	श्री. मा. ध. सुभाष फुर्सुले, कारंजा
१००९	श्री. मा. ध. सौ. जिनमतीबाई स्मृतिप्रीत्यर्थ जगदीश डोणगांवकर व पुत्र परिवार, कारंजा	२५९	श्री. मा. ध. श्री मनोहरपंत फुर्सुले, कारंजा
१००९	श्री. मा. ध. मातुश्री सखुबाई स्मरणार्थ देवचंद जोहरापुरकर, कारंजा	२५९	श्री. मा. ध. गणपती सन्नाप्पा मिरजे, कोल्हापूर
१००९	श्री. मा. ध. वीतराग विज्ञान ट्रस्ट बाहुबली	२५९	श्री. मा. ध. वर्धमान छोटुलाल डोणगांवकर, देऊळ गांवराजा
१००९	श्री. मा. ध. नेमीनाथ बंडोबा वडगांव, कोल्हापूर	२५९	श्री. मा. ध. सौ. लताबेन कांतीकुमार सईवाले, कारंजा
१००९	श्री. मा. ध. देवेन्द्राप्पा चंदगडे, वेळगाव	२५९	श्रीमती सुवर्णबाई खुशालसंगई, अंजनगांव सुर्जी
१००९	श्री. मा. ध. माणिकचंदजी जयकुमारजी चवरे तात्पा, कारंजा	२५९	धन्यकुमार गुलाबसावजी रायबागकर, कारंजा
१००९	श्री. मा. ध. हुक्मचंद शांतिकुमार बंधू नागपूर	२५९	हेमचंद्र धन्नुसाव डोणगांवकर बीड
५०९	श्री. मा. ध. मागीलालजी पहाडिया, इन्दूर	२०९	श्री. मा. ध. अजित भुपाळ विवेते
५०९	श्री. मा. ध. बं. देवेन्द्र पाटणीसाठी आनंद पाणी, इन्दूर	१०९	श्री. सौ. उरुणाबाई भोरे, कारंजा
५०९	श्री. मा. ध. पन्नालालजी मा. गंगवाल, औरंगाबाद		

प्रकाशकीय निवेदन . . .

स. श्री. प. पू. समंतभद्र महाराजांचा असा संकेत होता की, समग्र आ. कुंदकुंददेव रचित परमागम मराठी स्वाध्यायप्रेमींना उपलब्ध व्हावे. त्यांच्या इच्छेनुसार त्यांच्या समोरच समयसार, प्रवचनसार व पंचास्तिकाय संग्रह हे ग्रंथ रत्नत्रय प्रकाशित झालेच होते. मराठी मूमुक्षुंनी इतका भक्तम प्रतिसाद दिला की त्यांच्या जीवनकाळात समयसार व प्रवचनसारच्या द्वितीय आवृत्याही प्रकाशित झाल्यात. नियमसाराच्या अनुवादास त्याच्या आदेशानुसार प्रारंभ झालाच होता. आज समयसारचे दुसरे संस्करण संपले आहे आणि तिसरे संस्करण प्रेसमध्ये आहे. आणि नियमसार १९९७ च्या श्रुतपंचमी सुखर्हटावर प्रकाशित होत आहे. पंचास्तिकायसंग्रहाची २ री आवृत्ती प्रकाशनाच्या वाटेवर आहे.

नियमसार हा ग्रंथराज प.पू. आचार्यवर १०८ श्री कुंदकुंददेवांच्या समयसार प्रवचनसार पंचास्तिकायसंग्रह आदि ग्रंथरत्नापैकी एका विशिष्ट दृष्टीने आत्मतत्त्वाच्या सूक्ष्म स्वरूपाला स्पष्ट करणारा आणि साधारणणे सर्वच मुमुक्षु साधकांना आणि विशेषत्वाने श्रमणांना मोक्षमार्गाच्या साधनेमध्ये मार्गदर्शक व सहाय्यक असा परमागम आहे. योगायोगाने समयसारादि कुंदकुंद-आगम प्रथमतःच मराठी भाषेमध्ये अनुवादित करून प्रकाशित करण्याचे महान कार्य श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती तरफे झालेले आहे. तद्वत् आज हा नियमसारही समितीद्वाराच श्रुतपंचमी १९९७ चे सुमुहूर्तीवर प्रकाशित करताना अत्यंत प्रसन्नता बाटत आहे. या ग्रंथाचा अनुवाद धर्मबंधू विद्वद्वर पं. धन्यकुमार भोरे बी.ए.एलएलबी. यांनीच केलेला आहे. त्यांच्या वर्षावधीपासून प्रवचन आणि संपादन व लिखाण यास्पाने धर्मप्रभावनेला, साहित्य-सेवेला सतत योग लाभलेला आहे. त्यामुळे त्यांना अधिकार प्राप्त झालेला आहे. त्यांच्या सिद्धहस्त लेखणीतून हा अनुवाद होतो आहे हा उत्तम योग आहे. मराठी भाषाभाषी मुमुक्षुजनांची या अनुवादामुळे सुनिश्चित चांगली सोय झालेली आहे. विषयाचा आराखडा त्यांच्या समोर यावा आणि नियमसारमधील प्रतिपाद्य विषय, त्याच्या निरूपणांतील दृष्टिकोण स्पष्ट होवून त्यातील विशेष प्रमेये सर्वांना अवगत व्हावीत यासाठी त्यांनीच विषय व हार्द स्पष्ट करणारी प्रस्तावना जोडलेली आहे. असे हे अध्यात्म - धन मातृभाषेच्या माध्यमातून सर्वांना उपलब्ध झाले आहे.

हा परमागम सर्व मुमुक्षु बांधवांना घेणे परवडावे म्हणून अनेक उदारचेता. श्रेष्ठींना मौखिक व लिखित विनंती कैली. त्यास प्रतिसाद फार उत्तम मिळाला. त्यात समितीने ही योग देवून लागतमूल्यापेक्षाही अल्प मूल्यात हा ग्रंथ मुमुक्षुंना उपलब्ध करून दिलेला आहे. त्या सर्वच श्रेष्ठीवरांना समिती अंतःकरणपूर्वक धन्यवाद देत आहे.

महाराष्ट्रातील स्वाध्यायप्रेमी जैनसमाज या नियमसार प्रकाशनाचे स्वागतच करील असा विश्वास आहे.

तसेच श्री अजयसंगई यांनी अल्पावधीत सुंदर छपाई करून दिली या बदल प्रकाशक आभारी आहे.

आपला

माणिकचंद्र जयकुमार चवरे
अध्यक्ष

महावीर ज्ञानोपासना समिती कारंजा

दि. ९/५/९७
कारंजा

अनुवादकाचे हृदगत . . .

स्व. प.पू. १०८ गुरुदेव श्री स्व. स्वनामधन्य समंतभद्र महाराजांचा हा पुण्यमय संकेत होता की, मोक्षमार्गप्रकाश ज्याप्रमाणे मराठी भाषेमध्ये महाराष्ट्रीय मुमुक्षु जैनांना उपलब्ध झाला त्याचप्रमाणे आ. कुंदकुंदाचे ग्रंथही मराठी भाषेमध्ये प्रामाणिकपणे अनुवादित होऊन उपलब्ध व्हावेत. त्यामुळे महाराष्ट्रीय मुमुक्षुना जैन तत्त्वज्ञान आणि अध्यात्मरहस्य समजून आत्मसात करण्यास मदत होईल.

त्यांच्या संकेतप्रमाणे त्यांच्याच आशीर्वादाने समयसार, प्रवचनसार आणि पंचास्तिकायसंग्रह त्यांच्याच जीवनकालात प्रकाशित झालेत. मराठी स्वाध्यायप्रेमीनी त्याचे मनोमन स्वागत केले. त्यामुळे समयसाराच्या दोन आवृत्या संपून तिसरी आवृत्ती छापण्यास प्रारंभ झाला आहे. प्रवचनसाराच्या दोन आवृत्या प्रकाशित झाल्यात. पंचास्तिकायसंग्रहाचे दुसरे संस्करण प्रकाशनाच्या वाटेवर आहे. त्यांच्या प्रमुख ग्रंथांपैकी एक नियमसार मराठीमध्ये अनुवादित होऊन प्रकाशित व्हावा ही पू. गुरुदेवांची मनीषा त्याचे जीवनकालांत पूर्ण होऊ शकली नाही. परंतु तब्बल आठ वर्षांनंतर कां होईना हा नियमसार आपल्या हाती देतांना प्रसन्नता वाटते आहे.

हाही अनुवाद सूत्रकार व टीकाकार यांच्या गाथा व टीकेला अनुसरून भावग्राही भावानुवाद आहे. त्यामुळे तत्त्व जाणणे सोपे होईल. याचे ही रहस्य आत्मसात करणे शक्य व्हावे म्हणून प्रस्तावना जोडली आहे त्यामुळे नियमसारचे हार्द कळणे सहज शक्य होईल. आता फक्त अष्टपाहुड आणि द्वादशानुप्रेक्षा हे आ. कुंदकुंदांचे साहित्य समिती तर्फे प्रकाशित होणे आहे. परंतु हे दोन्ही ग्रंथ पं. नरेन्द्रदादा भिसीकर यांनी अनुवाद करून जीवराज ग्रंथमालेतर्फे प्रकाशित केलेले आहेत; व ते आजही उपलब्ध आहेत. शिवाय अन्य संस्करणेही आहेत. त्यामुळे तूर्त तरी ते प्रकाशित होऊ शकणार नाहीत.

हा ग्रंथही स्वाध्यायप्रेमी मुमुक्षुना सहजच विकत घेणे शक्य व्हावे म्हणून ग्रंथाचे दाम कमी व्हावे या साठी अनेक उदारचेता श्रेष्ठीवरांना विनंती मौखिक वा लिखित रूपाने केली. व त्यासही प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. म्हणूनच हा ग्रंथ अवघ्या तीस रुपयास नाममात्र किमतीस देणे शक्य झाले आहे. त्या सर्व दातारांची सूचि सोबत जोडली आहे. त्या सर्व उदारचेता महानुभावांना अनेकशः धन्यवाद आहेत. त्यांचे हे जिनवाणीवरील प्रेम आणि निष्ठा पाहून हृदय आनंदाने भरून येते. त्यातही खास करून श्री. डॉ. चेतनकुमार आणि उर्जिताजैन अंधेरी, मुंबई आणि श्री पंकजभाई शाह, भडोच यांचा विशेषत्वाने निर्देश करावासा वाटतो की त्यांनी तात्काळ स्वयंप्रेरणेने २५००/- रुपयांचे दान प्रत्येकाने देऊन स्वाध्यायप्रेमीवर उपकारच केले आहेत. त्यांना धन्यवाद कोणत्या शळात घावेत? त्यांच्या या अपूर्व जिनवाणीवरील निष्ठेचा अंतःकरणपूर्वक सन्मान करतो.

नियमसार गाथाचा हिंदी अनुवाद समाविष्ट करण्यास अनुमती दिल्याबद्दल पं. हुकुमचंदजी भारिल्ल, टोडरमल स्मारक द्रस्ट यांचे आभार मानतो. आ. कुंदकुंदांचे व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व याबाबत जिज्ञासूनी समयसार, प्रवचनसार अथवा पंचास्तिकायावरून ते पाहावे ही विनंती.

या ग्रंथाची छपाई वरैरे श्री. मा. ध. अजय रमेश संगई यांनी अल्प काळात पूर्ण करून या सुंदर रूपाने प्रकाशित करण्यास योग दिला त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

महाराष्ट्रातील जैन समाज याचेही स्वागत करील हा विश्वास आहे. विद्वान लोकांनी जर चुकेने व अज्ञानामुळे काही दुका राहिल्या असतील तर त्या नजरेला आणाव्यात ही विनंती.

विज्ञेषु अलम्।

आपला विनप्र
धन्यकुमार गंगासा भोरे

विषयानुक्रमणिका

१. प्रकाशकीय
२. अनुवादकाचे हृद्गत
३. अनुक्रमणिका
४. प्रस्तावना

विषय	गाथा	पृष्ठ
१. जीवाधिकार (१ ते ९०)		
असाधारण मंगल, ग्रंथकार आचार्यांची प्रतिज्ञा	१	४
मोक्षमार्ग आणि मार्गफलाचे निस्तप्त	२	६
स्वभावरत्नत्रयाचे स्वरूप	३	७
रत्नत्रयाचे भेद आणि लक्षण	४	९
व्यवहारसम्यकत्वाचे स्वरूप	५	१०
अठार दोषांचे स्वरूप व निर्देश	६	११
तीर्थकर परमदेवाचे स्वरूप	७	१५
आगमाचे स्वरूप	८	१८
सहा द्रव्याचे नाम व निर्देश	९	२०
उपयोगाचे लक्षण	१०	२२
ज्ञानोपयोगाचे भेद	११-१२	२४
दर्शनोपयोगाचे स्वरूप	१३	२९
अशुद्ध दर्शनोपयोगाचे लक्षण व भेद	१४	३१
स्वभाव- विभाव दर्योऽन्	१५	३४
चार गतिंचा स्वद्वचित्तिंश	१६-१७	३६
कर्तृत्व व शोकवृत्तवाद्य प्रकार	१८	३९
उभय चयाचे स्पष्टलवा	१९	४२
२. अज्ञविवरणधिकार (२० ते ३७)		
पुढगलद्रव्याचे भेदकथा	२०	४६
विभावपुढगलाचा स्वरूप निर्देश	२१-२४	४७-४८
क्षरणपरम्पर्या व कार्यपरमापूर्वे स्वरूप	२५	५१

विषय	गाथा	पृष्ठ
परमाणूचे विशेष निरुपण	२६	५३
स्वभावपुद्गलाचे स्वरूप	२७	५४
पुद्गलाच्या पर्यायाचे निरुपण	२८	५६
पुद्गलनिरुपणाचा उपसंहार	२९	५७
धर्म- अर्थ- आकाशाचे संक्षिप्त विवेचन	३०	५८
व्यवहारकालाचे स्वरूप व भेद	३१	६०
निश्चयकालाचे स्वरूप	३२	६३
कालादि अवेतन अमूर्त द्रव्यांच्या स्वभाव गुण पर्यायांचे कथन	३३	६५
कालाविना पाच अस्तिकायांचा निर्देश	३४	६६
सहा द्रव्यांचे प्रदेश	३५- ३६	६८
अजीवाधिकाराचा उपसंहार	३८	७०

३. शुद्ध भावाधिकार (३८ ते ५५)

हेयोपादेय तत्त्वांचे स्वरूपविवेचन	३८	७२
निविकल्प तत्त्वांचे स्वरूपविवेचन	३९	७४
कर्मबंधाची स्थाने व विभावभावाची स्थाने जीवास नाहीत	४०	७५
विभाव स्वभावाचे स्वरूप, पंचम भावाचे स्वरूप	४१	७७
शुद्ध जीवास समस्त संसारदोषांचा अभाव त्याचे निरुपण	४२	८१
शुद्ध आत्म्याची समस्त विभावापासून भिन्नता	४३	८५
शुद्ध जीवाचे स्वरूप	४४	८९
कारणपरमात्मा पुद्गलजन्य विकारापासून भिन्न	४५- ४६	९९
निश्चयाने संसारी व मुक्त जीवामध्ये समानता	४७	९४
निश्चयाने कार्यसमयसार व कारणसमयसारामध्ये समानता	४८	९५
निश्चय व व्यवहारनयाची उपादेयता	४९	९६
हेयोपादेयाचे त्यागग्रहणाचे स्वरूप	५०	९८
रत्नत्रयाचे स्वरूप	५१ ते ५५	१००- १०९

४. व्यवहारचारित्राधिकार (५६ ते ७६)

अहिंसामहाब्रताचे स्वरूप	५६	१०५
सत्यमहाब्रताचे स्वरूप	५७	१०७
अचौर्यमहाब्रताचे स्वरूप	५८	१०८

विषय	गाथा	पृष्ठ
ब्रह्मचर्यमहाब्रताचे स्वरूप	५९	१०९
अपरिग्रहब्रताचे स्वरूप	६०	११०
ईर्यासमितीचे स्वरूप	६१	११२
भाषासमितीचे स्वरूप	६२	११४
एषणासमितीचे स्वरूप	६३	११६
आदाननिक्षेपणसमितीचे स्वरूप	६४	११८
प्रतिष्ठापन समितीचे स्वरूप	६५	१२०
व्यवहार मनोगुप्तीचे स्वरूप	६६	१२२
वचनगुप्तीचे स्वरूप	६७	१२३
कायगुप्तीचे स्वरूप	६८	१२५
निश्चय मनोवचन गुप्तीचे स्वरूप	६९	१२६
निश्चय कायगुप्तीचे स्वरूप	७०	१२७
अर्हदादिक पंचपरमेष्ठीचे स्वरूप	७१ ते ७५	१२९ ते १३७
व्यवहारचारित्राधिकाराचा उपसंहार व निश्चय चारित्राची सूचना	७६	१३८
५. परमार्थ प्रतिक्रमणाधिकार (७७ ते १४)		
शुद्ध जीवास सर्व कर्तृत्वाचा अभाव आहे.	७७ ते ८१	१४९
भेदविज्ञान हे निश्चयचारित्राचे कारण	८२	१४६
वचनमय व्यवहार प्रतिक्रमणाची गौणता	८३	१४७
आत्माराधनेत मग्न जीवास प्रतिक्रमण असते	८४	१४९
उपेक्षासंयमीच्या निश्चयप्रतिक्रमाचे स्वरूप	८५	१५१
उन्मार्गापासून निवृत्तीचा आणि जिनमार्गाच्या	८६	१५३
स्वीकाराची प्रेरणा		
निःशल्य श्रमणच प्रतिक्रमणस्वरूप आहे.	८७	१५५
तीन गुप्तिसहित श्रमणालाच निश्चयचारित्र असते.	८८	१५६
ध्यानभेदाचे स्वरूप	८९	१५७
आसन्नभव्य व दूरभव्याच्या परिणामांची ओळख	९०	१६०
रत्नत्रययुक्त आणि मिथ्यादर्शनादिकाचा त्याग	९१	१६२
करणाऱ्यास खरे प्रतिक्रमण असते		

विषय	गाथा	पृष्ठ
निश्चय उत्तमार्थप्रतिक्रमाचे स्वरूप	९२	१६३
धर्मध्यानमात्र उपादेय व तेच प्रतिक्रमण	९३	१६६
व्यवहार प्रतिक्रमणाची सफलता	९४	१६७
६. निश्चयप्रत्याख्यानाधिकार (९५ ते १०६)		
निश्चयनयाने प्रत्याख्यानाचे स्वरूप	९५	१७०
निश्चयचतुष्टयरूप आत्मध्यानाचा उपदेश	९६	१७२
परमभावनारत श्रमणास उपदेश	९७	१७४
अबंध आत्माची भावना आणि विभाव सोडण्याचा विधि	९८ - ९९	१७७ - १७८
एक शुद्ध आत्माच उपादेय आहे	१००	१८०
संसारमार्ग व मुक्तिमार्गमध्ये जीव एकटाच आहे	१०१	१८३
एकत्रभावनेने परिणत ज्ञानीचे स्वरूप	१०२	१८५
आत्मगत दोषांच्या निवारणाचा उपाय	१०३	१८७
भावशुद्धीचे स्वरूप	१०४	१८९
निश्चय प्रत्याख्यानयुक्त जीवाचे स्वरूप	१०५	१९१
प्रत्याख्यानाधिकाराचा उपसंहार	१०६	१९२
७. परम आलोचनाधिकार (१०७ ते ११२)		
निश्चय आलोचनेचे स्वरूप	१०७	१९७
आलोचनेच्या चार भेदांचे कथन	१०८ ते ११२	१९९ ते २१०
८. शुद्ध निश्चय प्रायश्चित्ताधिकार (११३ ते १२९)		
निश्चय प्रायश्चित्ताचे स्वरूप	११३ - ११४	२१६ - १७
चार कषाय जिंकण्याचा उपाय	११५	२१८
शुद्ध ज्ञानमय जीवालाच यथार्थ प्रायश्चित्त असते	११६	२२१
निश्चय प्रायश्चित्त हे आचरणातील परम आचरण आहे	११७	२२२
शुद्ध आत्मतत्त्वात प्रतपन करणे हेच खरे तप	११८	२२५
व तेच प्रायश्चित्त		
निश्चय धर्मध्यान सर्व परभावांचा नाश करण्यास समर्थ आहे	११९	२२६
शुद्ध निश्चयनियमाचे स्वरूप	१२०	२२८
निश्चय कायोत्सर्गाचे स्वरूप	१२१	२३०

विषय	गाथा	पृष्ठ
९. परमसमाधि अधिकार (१२२ ते १३३)		
परम समाधीचे स्वरूप	१२२-२३	२३४ - २३६
साम्यविरहित द्रव्यलिंगीला मोक्षसाधना नाही	१२४	२३७
परम वीतराग चारित्रिधारीलाच स्थायी सामायिक असते.	१२५	२३९
उत्तम मुमुक्षूंची ओळख	१२६	२४०
एकमात्र आत्मा उपादेय आहे	१२७	२४४
रागद्वेषाचा अभाव हेच अपरिसंदाचे कारण	१२८	२४५
आर्तरौत्रविरहित सनातन सामायिकाचे स्वरूप	१२९	२४७
सुकृत- दुष्कृत कर्माच्या सन्यासाचा विधि	१३०	२४८
नोकषायांच्या अभावामुळे सामायिकचारित्र शुद्ध होते	१३१-१३२	२५०
परमसमाधि अधिकाराचा उपसंहार	१३३	२५१
१०. परम भक्ति अधिकार (१३४ ते १४०)		
रत्नत्रयाचे स्वरूप	१३४	२५४
व्यवहार सिद्धभक्तीचे स्वरूप	१३५	२५८
निज परमात्म्याच्या भक्तीचे स्वरूप	१३६	२५८
निश्चय योगभक्तीचे स्वरूप	१३७-३८	२५९-६१
मिथ्या अभिनिवेशरहित आत्मपरिणती हाच खरा		
निश्चय परम योग	१३९	२६२
भक्ति अधिकाराचा उपसंहार	१४०	२६३
११. निश्चय परम आवश्यकाधिकार (१४१ ते १५८)		
स्वाधीन आत्म्यालाच निश्चय आवश्यक असते	१४१	२६७
अवश परम साधूला आवश्यक कर्म असते	१४२	२६९
भेदरूप उपचार रत्नत्रयधारी अवश (स्वाधीन) नसतो	१४३	२७०
अन्यवश अशुद्ध अंतरात्म्याचे स्वरूप	१४४	२७३
पराधीनाचे स्वरूप	१४५	२७५
साक्षात् स्वाधीन जिन-योगीचे स्वरूप	१४६	२७७
शुद्ध निश्चय आवश्यकाचा उपाय	१४७	२८०
शुद्धोपयोग सन्मुख जीवास उपदेश	१४८	२८२

विषय	गाथा	पृष्ठ
आवश्यक न पाळणारा तपोधन बहिरात्मा आहे	१४९	२८४
बाह्य व आंतर जल्पाचा निषेध	१५०	२८५
स्वात्माश्रित धर्म व शुक्लध्यान हीच उपादेय आहेत	१५१	२८७
वीतरागचारित्रपरिणित परम तपोधनाचे स्वरूप	१५२	२८९
समस्त वचनव्यापाराचा निषेध	१५३	२९०
शुद्ध निश्चय धर्मध्यान हे प्रतिक्रमण असून विधेय आहे	१५४	२९१
साक्षात् आत्मलीन जिनयोगीश्वराचे स्वरूप	१५५	२९३
वचनव्यापारापासून निवृत्तीचे कारण	१५६	२९४
सहज तत्त्वाच्या आराधनेचा विधि	१५७	२९६
परम आवश्यकाधिकाराचा उपसंहार	१५८	२९८
१२. शुद्धोपयोगाधिकार (१५९ ते १८७)		
ज्ञान कथंचित् स्वप्रकाशक आहे	१५९	३०१
केवलज्ञान आणि केवलदर्शनाच्या युगपत् प्रवृत्तीसाठी दृष्टांत	१६०	३०४
आत्म्याच्या स्वप्रकाशकतेबाबत पूर्व पक्ष व उत्तरपक्ष	१६१-६२	३०७ - ३११
आत्मा सर्वथा परप्रकाशक मानण्यामध्ये दोष	१६३	३१२
व्यवहारनयाच्या सफलतेचा निर्देश	१६४	३१४
निश्चयपक्षाचे दिग्दर्शन	१६५	३१६
शुद्ध निश्चयाच्या दृष्टीने परमान्यतेचे खंडण	१६६	३१७
केवलज्ञानाचे स्वरूप	१६७	३१९
केवलदर्शनाचे अभावी सर्वज्ञता संभव नाही	१६८	३२०
व्यवहारनयाच्या मन्तव्याचा निर्देश	१६९	३२२
जीव ज्ञानाशी तन्मय आहे असे विलोमपद्धतीने कथन	१७०	३२३
गुण व गुणी यांचे तादात्म्य आहे	१७१	३२६
सर्वज्ञास ज्ञानप्रवृत्ती ईहापूर्वक नसते	१७२	३२७
केवलज्ञानी सर्वास जाणूनही त्यांना बंधाचा अभाव कां?	१७३-१७४	३२९
केवलीभगवंतांना भावमनाची प्रवृत्ती नसते	१७५	३३२
शुद्ध जीवाच्या स्वभावगतीचे वर्णन व कारण	१७६	३३३
कारण परमात्मत्वाचे स्वरूप	१७७	३३५
निरूपधि कारण परमात्मत्वाचे स्वरूप	१७८	३३७

विषय	गाथा	पृष्ठ
संसारविकारापासून निवृत्तिपूर्वक परमतत्त्वस्प परिणती म्हणजेच निर्वाण	१७९	३३९
परमनिर्वाणस्प परमतत्त्वाचे स्वरूप	१८०	३४१
परमतत्त्वाच्या स्वरूपाचे विशेष निरूपण	१८१	३४३
सिद्ध अगवंताच्या स्वभावगुणांचा लक्षणनिर्देश	१८२	३४४
सिद्ध व सिद्धी एकच आहे	१८३	३४५
लोकान्ताबाहेर समस्त जीव- पुद्गलांचे गमन नाही	१८४	३४६
नियमशद्वाचा अर्थ व त्याचे फल याबाबत उपसंहार	१८५	३४८
भव्यजीवास उपदेश	१८६	३४९
शास्त्रतात्पर्य विवेचन व शास्त्राचा उपसंहार	१८७	३५१

**श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती तर्फे प्रकाशित
झालेले व उपलब्ध साहित्य**

	कापडी बांधणी	पुट्ठा बांधणी
१) मोक्षमार्ग प्रकाशक आवृत्ती ४ थी (पं. टोडरमलजी)	रु. ४०	रु. ३०
२) प्रवचनसार (आ. कुंदकुंददेव) दोन टीका समेत	रु. ५०	रु. ३० (एक टीका)
३) नियमसार (आ. कुंदकुंददेव) दोन टीका समेत	रु. ४०	रु. ३०
४) पंचास्तिकायसंग्रह (दुसरी आवृत्ती)	रु. ४०	रु. ३०
५) समयसार आवृत्ती ३ री	रु. ३५	—
६) पाठक्रिया - भक्तिपाठ	रु. ३५	—

पंचास्तिकाय संग्रह व समयसार डिसेंबर १७ पर्यंत उपलब्ध होईल.

ही पुस्तके प्रत्येक मुमुक्षुकडे असावीतच.

॥ ॐ नमः सिद्धेभ्यः ॥

नियमसार - दृष्टिसंपन्न जीवनसाधना प्रस्तावना

— पं. धन्यकुमारजी भोरे

श्रीमतु कुंदकुंदाचार्य देव यांचे नाव जैनसाहित्य आणि संस्कृतीच्या इतिहासामध्ये शिरोभागीं महत्वाचे स्थान राखून आहे. जैन परंपरेमध्ये आणि संस्कृतीमध्ये सर्वत्र त्यांची अमिट छाप आहे. जैन संस्कृतीचे जिनमंदीर (चैत्यालय) आणि जिन चैत्य एक महत्वाचे अंग आहे. बहुधा सर्व दिगंबर परंपरेतील प्रतिमावर जे शिलालेख आढळतात त्यामध्ये "कुंदकुन्दान्वये" असा उल्लेख नसलेली प्रतिमा सापडणे जवळपास अशक्य आहे. जैन श्रमणपरंपरा हे "दिगंबर जैन" संस्कृतीचे दुसरे महत्वाचे अंग आहे. पूर्वीच्या ज्या पट्टावली आज पावेतो उपलब्ध आहेत त्यामधील प्रत्येक आचार्य, साधू, भट्टारक आपणास कुन्दकुन्दान्मायामध्ये मानण्यात धन्यता मानतात. जैनसाहित्यामध्ये ही प्रत्येक शास्त्र "कुन्दकुन्द आम्नाये आचार्येण विरचितम्" असे म्हणण्याचा प्रधात (परिपाटी) दंडक आहे. त्यांत बहुमान समजण्यात येतो.

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी।

मंगलं कुन्दकुन्दाद्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ।

शास्त्राच्या प्रारंभी मंगलाचरणरूपाने हा पाठ म्हणण्याचा एक आवश्यक प्रधात आहे. त्या पाठामध्ये वर्तमान तीर्थप्रवर्तक भ. महावीर आणि गौतम गणधर व कुंदकुंदादि आचार्य व जैनर्धर्म मंगल असोत असा भाव प्रगट केलेला आहे. त्यामध्ये भ. महावीर आणि गौतम गणधरानंतर स्पष्टपणे आ. कुंदकुंददेवांचा निर्देश आहे. इतर अन्य आचार्य आणि साहित्यकारांचा आदि पदाने संग्रह केलेला आहे. ही गोष्ठ कुंदकुंदांचे श्रेष्ठत्व आणि संस्कृतीमधील अढळ पद दर्शविण्यासाठी समर्थ आहे.

आ. कुंदकुंदांचे १पंचास्तिकायसंग्रह २प्रवचनसार ३ समयपाहुड (समयसार) हे तीन ग्रंथराज "नाटकत्रयी, प्राभृतत्रयी, कुन्दकुन्दत्रयी रत्नत्रयी" या नावाने विख्यात आहेत. या तिन्ही अध्यात्मप्रधान आणि जैनसंमत वस्तुव्यवस्थेचे दिग्दर्शन करणाऱ्या ग्रंथावर आ. अमृतचंद्रांच्या अनुक्रमे १ समयव्याख्या २ तत्त्वदीषिका आणि ३ आत्मख्याती नामक टीका उपलब्ध आहेत. त्या टीका ग्रंथातील महान आशय प्रगट करण्यास परिपूर्णपणे समर्थ आहेत. तसेच उपरनिर्दिष्ट तीन्ही ग्रंथावर आ. जयसेनांची टीका उपलब्ध असून त्या तिन्ही टीका "तात्पर्यवृत्ती" या नांवाने विख्यात आहेत.

आ. कुंदकुंदांची सर्वच प्ररूपणा अध्यात्ममूलक, अध्यात्मप्रधान आणि अध्यात्मप्रवर्तक आहे. त्यांचा नियमसार हा एक स्वतंत्र ग्रंथ आणि उपलब्ध सर्व प्राभृत ग्रंथ याच पद्धतीमध्ये

आपले विशिष्ट स्थान राखून आहेत. या नियमसार ग्रंथावर आ. पद्मप्रभमलधारीदेवांची तात्पर्यवृत्तीनामक सरस शांतरसपूर्ण व काव्यात्म अशी टीका आहे.

साधारणपणे ग्रंथाची रचना एखाद्या आत्मार्थी मुमुक्षुंच्या हितार्थ त्याच्या विनम्र प्रच्छनेनुसार होते अथवा भव्यजीवांच्या कल्याणाच्या भावनेने होते. परंतु यापैकी कोणत्याही प्रयोजनाने या महान ग्रंथाचे प्रणयन झालेले दिसून येत नाही. भक्तिही प्रेरक नाही. तर या सर्व भूमिकेच्या वर उठून, आपल्याच स्वानंदसन्मुख परम भावनेच्या निर्मल प्रवाहामध्ये आकंठ हुबकी मारून, मोक्षमार्गामध्ये आवश्यक अशा उग्र पुरुषार्थाचा सहज आवेग आणि आंतरिक हुंकार म्हणजे नियमसाराची एक एक गाथा आहे! स्वरूपसंलग्न प्रज्ञेचा तो सहज उद्गार आहे! आदेश, अनुशासन, प्रशासनाच्या विकल्पातीत होऊन समाधिसाम्राज्यात रंगलेल्या अशा एक महान साधुश्रमणाच्या भावनांचा हा मनोरम आविष्कार आहे! नियमसार म्हणजे आचार्य देवांची साक्षात मूर्तिमंत साधनाच! आचार्य देवांनी नियमसाराची रचना स्वान्तसुखासाठी केल्याचा प्रत्यय सर्वत्र येतो. याचा पुरावा म्हणजे या ग्रंथांची अंतिम गाथाच आहे.

णियभावणाणिमित्तं मए कदं णियमसारणामसुदं ।
णच्या जिणोवदेसं पुव्यावरदोसणिमुकं ॥ १८७ ॥

अर्थ - पूर्वापर विरोधदोषाने रहित जिनोपदेशाला जाणून मी माझ्या भावनेच्या प्रयोजनाने हे नियमसार नामक शास्त्र रचले आहे. टीकाकार आ. पद्मप्रभमलधारी देवांनी याच गाथासूत्राच्या टीकेमध्ये या शास्त्रास "भागवत शास्त्र" असे म्हणले आहे. ते अशरीरी आत्मोत्थ परमानंद देणारे, निज कारणपरमात्म्याच्या भावनेला प्रवर्तक, मोक्षप्राप्तीचे साधन आणि अविरोधी नयांनी सुशोभित आहे असे म्हटले आहे. आणि या शास्त्राचे फल म्हणून साधक श्रमण शाश्वत सुखास प्राप्त करतात, हे सांगितले आहे.

आकुलतामय पंचपरिवर्तनसूप संसारापासून सुटका हवी असेल त्यासाठी एकच नियमसूप निश्चित कारण आहे आणि ते म्हणजे आपल्या त्रिकालधूव शुद्ध आत्म्याची प्रतीती, ज्ञान आणि ध्यान! आणि तेच एकमात्र मुमुक्षूला कर्तव्य आहे. आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ज्ञान, श्रद्धान आणि ध्यान म्हणजेच सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र हाच नियम असून तोच नियमसाराचा प्रतिपाद्य विषय आहे. विपरीत अभिप्रायपूर्वक श्रद्धा-ज्ञान-चारित्र हे संसार दुःख नाहीसे करण्यास समर्थ नाही, हे सार या पदाने आचार्यदेवांनी सूचित केलेले आहे⁹.

सूत्रकार आ. कुंदकुंददेव स्वयं नियमसार प्रतिपाद्य विषयाचा निर्देश करतांना नियम आणि सार या दोन पदांची सार्थकता ३ न्या गाथेत सांगतात.

टीका — १. नियमसार गाथा तीन व त्यावरील समग्र टीका.

णियमेण य जं कज्जं तं णियमं णाणदंसणचरितं ।
विवरीयपरिहरत्यं भणिदं खलु सारमिदि वयणं ॥ ३ ॥

अर्थ - निश्चितपणे नियमरूपाने करण्यायोग्य जे (सम्यग) दर्शन-ज्ञान चारित्ररूप कार्य, तोच नियम आहे. विपरीत अर्थात मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्र यांचे निराकरण करण्यासाठी सार पद योजिले आहे.

जरी वास्तविक नियमसारचा प्रतिपाद्य विषय प्राधान्याने नियम आहे तरीही या ग्रंथामध्ये तत्संबंधी आणखी अनेक विषयांची प्रस्तुपणा केलेली आहे त्या विषयांचा निर्देश, अंतिम १८७ गाथेच्या टीकेमध्ये विशेष निरूपण करतांना ग्रंथतात्पर्य व सूत्रतात्पर्य सागत असताना (या शास्त्रात काय प्रतिपादन केले आहे) या विषयी निर्देश केलेला आहे की,

"हे शास्त्र संपूर्ण आगमातील अर्थसमूहाचे प्रतिपादन करते, नियम या शद्वाद्वारा वाच्य विशुद्ध मोक्षमार्गाचे निरूपण करते; विश्वास शोभिवंत सहाद्रव्याचे पंच अस्तिकायाचे विवेचन करते; यामध्ये पाच आचाराचे (दर्शनाचार, ज्ञानाचार, चारित्राचार, तपाचार, वीर्याचार) साकल्याने वर्णन आहे; सात तत्त्वे आणि नव पदार्थाचे निरूपण हा त्याचा गाथा आहे; पाच भावांचे (औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक, औदयिक व पारिणामिक) निरूपण करण्यामध्ये परायण आहे; निश्चय प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान, प्रायश्चित्त, परम आलोचना, नियम, व्युत्सर्ग आदि पारमार्थिक क्रियाकलापाच्या विवेचनाने समृद्ध आहे; तीन उपयोगाचे (अशुभ, शुभ, आणि शुद्ध) वर्णनाने समृद्ध आहे."

येणे प्रमाणे टीकाकारांनी या ग्रंथामध्ये प्रतिपादित विविध विषयांचा निर्देश केलेला आहे. १८७ गाथाद्वारा वर्णित उपरोक्त समस्त विषय-वस्तू नियमसार मध्ये खालील प्रमाणे बारा अधिकारामध्ये विभाजित केलेली आहे.

१ जीवाधिकार	गाथा १ ते ११	२ अजीवाधिकार	गाथा २० ते ३७
३ शुद्धभावाधिकार	गाथा ३८ ते ५५	४ व्यवहारचारित्राधिकार	गाथा ५६ ते ७६
५ परमार्थप्रतिक्रमणाधिकार	गाथा ७७ ते ९४	६ निश्चयप्रत्याख्यानाधिकार	गाथा ९५ ते १०६
७ परमालोचनाधिकार	गाथा १०७ ते ११२	८ शुद्ध निश्चय प्रायश्चित्ताधिकार	गाथा ११३ ते १२१
९ परमसमाधि अधिकार	गाथा १२२ ते १३३	१० परमभूति अधिकार	गाथा १३४ ते १४०
११ निश्चयपरमावश्यकाधिकार	गाथा १४१ ते १५८	१२ शुद्धोपयोगाधिकार	गाथा १५९ ते १८५

— या बारा श्रुतस्कंधातील निरूपित विषयवस्तू —

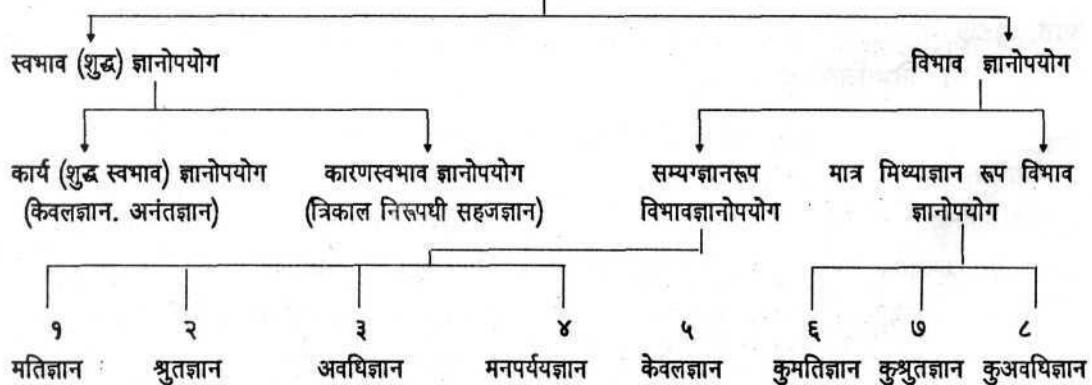
१. जीवाधिकार (गाथा १ ते ११)

नियमसाराची प्रस्पणा पूर्वोक्त बारा अधिकारामध्ये विभक्त आहे. त्यापैकी पहिला अधिकार जीवाधिकार आहे. हा जीवाधिकार फक्त जीवाच्या स्वरूपाच्या विवेचनाने संपन्न आहे, असे नाही. यांतील प्रथम नऊ गाथा प्रास्ताविक उपोद्घात स्वरूपाच्या आहेत. जीवाधिकाराच्या या पूर्वार्थामध्ये, मंगलाचरणरूपक १) मोक्षमार्ग आणि मोक्षमार्गचे फल (गाथा २) नियम याचा अभिप्राय, सार पदाची सार्थकता (गाथा ३) ३ सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र या नियमाचे व्यवहार आणि निश्चय या भेदरूपाने कथन, ४ व्यवहार सम्यग्दर्शनाचे स्वरूप, तत्संबंधी आप्त, आगम आणि तत्वार्थाचे स्वरूप (गाथा ५ ते ९) यांचे संक्षेपाने विवेचन आहे.

या अधिकाराच्या १० व्या गाथेपासून जीवतत्वाचे निस्पृण प्रारंभ होते. जीवाचे लक्षण उपयोग म्हणजे ज्ञान-दर्शनपरिणती आहे. मुळामध्ये उपयोग १) ज्ञानोपयोग आणि २) दर्शनोपयोग अशा प्रकारे दोन प्रकारचा आहे. ज्ञानोपयोगाने दोन भेद आहे १) स्वभावज्ञानोपयोग २) विभाव ज्ञानोपयोग. स्वभावज्ञानोपयोग दोन प्रकारचा आहे. १) कार्य स्वभाव ज्ञानोपयोग २) कारण स्वभावज्ञानोपयोग. विभाव ज्ञानोपयोग ही दोन प्रकारचा आहे १) सम्यग्ज्ञानमय विभावज्ञानोपयोग २) मात्र विभावमय (मिथ्याज्ञानमय) विभाव ज्ञानोपयोग.

ज्ञानोपयोगाचा भेदप्रदर्शक चार्ट

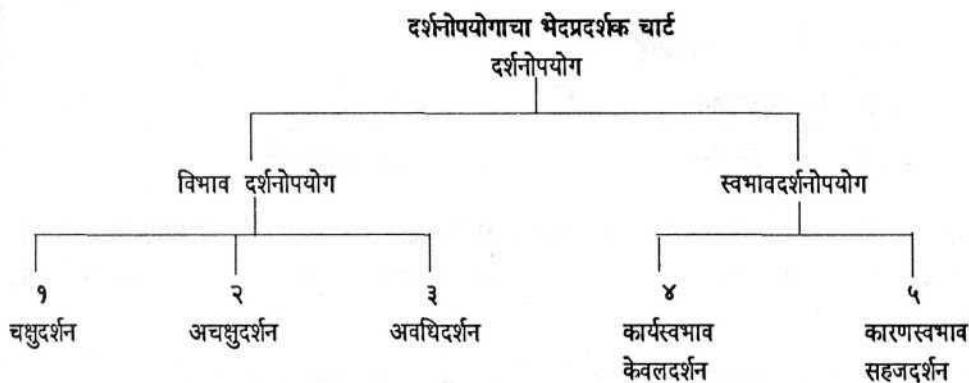
ज्ञानोपयोग

अशाप्रकारे स्वभाव आणि विभाव यासूपाने ज्ञानोपयोग आठप्रकारचा आहे. कारणस्वभाव ज्ञानोपयोग हा स्वभावज्ञानोपयोग एकरूप असून तो जीवत्व, चैतन्य या पारिणामिक भावामध्ये अंतर्लीन आहे.

दर्शनोपयोगाचे भेद

दर्शनोपयोग दोन प्रकारचा आहे. १) स्वभावदर्शनोपयोग २) विभाव दर्शनोपयोग. स्वभाव दर्शनोपयोगही दोन प्रकारचा आहे. १ कार्यस्वभाव दर्शनोपयोग (किंवलदर्शन) २ कारणस्वभाव दर्शनोपयोग. विभाव दर्शनोपयोग तीन प्रकारचा आहे. १ चक्षुदर्शन २ अचक्षुदर्शन ३ अवधिदर्शन

ज्ञानोपयोग व दर्शनोपयोगाच्या स्वरूप आणि भेदामधील विशेषता

१. उपरोक्त ज्ञानोपयोग व दर्शनोपयोगाच्या स्वरूपाचा विचार केला तर चैतन्य म्हणजे प्रतिभास हे जीवाचे लक्षण आहे. हा प्रतिभास दोन प्रकारचा आहे. एकतर प्रतिभास्यभान पदार्थाना (विषयभूत अर्थाता) प्रत्येकास वेगवेगळे प्रतिभासित न करता सत्तामात्र सामान्यरूपाने प्रतिभासित करणे हा दर्शनोपयोग आहे. विषयभूत पदार्थाना प्रत्येकास भिन्न भिन्न रीतीने प्रतिभासित करणे हा ज्ञानोपयोग आहे. म्हणजेच सामान्यप्रतिभास (भेद न करतां सामान्यपणे प्रतिभास) हे दर्शनोपयोगाचे स्वरूप आहे. तर सविकल्प विशेष प्रतिभास (भेदरूप विशेष प्रतिभास) हे ज्ञानोपयोगाचे लक्षण आहे.

२. ज्ञानोपयोगामध्ये ज्याप्रमाणे विभावज्ञानोपयोगाचे १ स्वभाव (सम्यग) विभावज्ञानोपयोग व मात्र विभावज्ञानोपयोग असे दोन भेद आहेत त्याप्रमाणे विभावदर्शनोपयोगाचे दोन भेद नाहीत. कारण निर्विकल्प, सत्तामात्रग्राही असल्यामुळे दर्शनोपयोगाचे सम्यग् मिथ्या असे भेद होऊ शकत नाहीत. ज्ञानोपयोग म्हणजे सविकल्प विशेष प्रतिभास असल्यामुळे त्या प्रतिभासामध्ये सम्यग व मिथ्या असे दोन भेद आहेत. मिथ्या ज्ञानोपयोग म्हणजे संशय, विपर्यय अनध्यवसाय या तीन दोषांनी युक्त ज्ञान. न्यायशास्त्रामध्ये त्याला समारोप अशी संज्ञा आहे. ज्ञानोपयोगामध्ये समारोप असू शकतो. दर्शनोपयोगात समारोपाची - तीन दोषांची संकल्पनाच संभवत नाही. कारण सम्यग् ज्ञान ज्याप्रमाणे समारोपविरोधी आहे त्याप्रमाणे दर्शनोपयोग समारोपविरोधी म्हणता येत नाही. ज्ञानोपयोगामध्ये समारोप संभवू शकतो.

१ पहा न्यायदीपिका अध्याय १८

उपयोगाचे पर्याय अपेक्षेने भेद -

म्हणजे पर्याय अपेक्षेने ज्ञानोपयोग आठ प्रकारचा आहे -

१ मतिज्ञान	२ श्रुतज्ञान	३ अवधिज्ञान	४ मनःपर्यज्ञान	५ केवलज्ञान	६ कुमति	७ कुश्रुति	८ कुअवधि
विभाव सम्बन्ध ज्ञानोपयोग				स्वभावकार्यज्ञानोपयोग	मात्र विभाव	मिथ्या ज्ञानोपयोग	

तसेच दर्शनोपयोग चार प्रकारचा आहे -

१ चक्षुदर्शन	२ अचक्षुदर्शन	३ अवधिदर्शन	४ केवलदर्शन
विभाव दर्शनोपयोग			स्वभाव कार्य दर्शनोपयोग

उपयोगाचे स्वभाव आणि विभाव असे भेद आहेत त्याचे कारण चौदाव्या गाथेमध्ये पर्यायांच्या स्वभाव आणि विभाव अशा दोन भेदांचा निर्देश असून १५ व्या गाथेमध्ये त्यांच्या स्वरूपाचा निर्देश आहे. पर्यायाचे दोन भेद आहेत.

१) स्वपरसापेक्षपर्याय २) निरपेक्ष पर्याय. यालाच विभावपर्याय आणि स्वभावपर्याय अशी नावे आहेत.

येथे निरपेक्ष याचा अर्थ परनिरपेक्ष (फक्त स्वसापेक्ष) असा आहे. कारण कोणत्याही वस्तूमध्ये पर्याय आपल्याच योग्यतेने उत्पन्न होतो आणि तो पर्याय त्या वस्तूशी तन्मय असतो. मग तो स्वभावपर्याय असो की विभावपर्याय. दोन्ही पर्यायामध्ये स्वसापेक्षता आहेच. फरक आहे तो परसापेक्षतेच्या अपेक्षेने - स्वभाव पर्याय स्वसापेक्ष आणि परनिरपेक्ष असतो, तर विभावपर्याय स्वसापेक्ष तर आहेच. परंतु परसापेक्ष ही आहेच.

परसापेक्षता याचा अर्थ

१५ व्या गाथेत स्वभावपर्याय आणि विभावपर्याय यांचा खुलासा आहे. नरनारकादि पर्यायांना विभाव पर्याय म्हटलेले आहे. आणि कर्माच्या उपाधीने रहित पर्यायांना स्वभाव पर्याय म्हटलेले आहेत. विभावपर्याय परसापेक्ष असतो याचा भाव येथे स्पष्ट होतो. ज्यामध्ये कर्माच्या उपाधीची अपेक्षा आहे तो विभाव पर्याय याचा अर्थ. पर म्हणजे कर्माच्या उपाधीचे सानिध्य. धर्मादि चार अमूर्त द्रव्याची निमित्तता हा परसापेक्षतेचा अर्थ नाही. नरनारकादी पर्याय आणि कर्मोदयजनित रागादि कषायपरिणाम हे सर्व विभावपर्याय - व्यंजनपर्याय आहेत.

या दृष्टीने कर्माच्या उपाधीचा अभाव होणे म्हणजे क्षय होणे, व क्षयपूर्वक होणारे भाव ते क्षायिक भाव. हे मात्र स्वसापेक्ष आहेत; षटस्थानपतित हानिवृद्धिस्वरूपाचे आहेत. अतएव स्वभावपर्यायमय आहेत. केवलदर्शन व केवलज्ञान स्वभावपर्याय आहेत. परंतु ज्ञानोपयातील केवलज्ञानाविना ४ सम्बन्धाने व ३ मिथ्याज्ञाने कर्माच्या उपाधीचे सानिध्य असतांनाच होतात. म्हणूनच त्यांना विभाव ज्ञानोपयोग म्हटलेले आहे.

स्वभावपर्यायाचे दोन भेद

स्वभावपर्यायाचे दोन भेद आहे. १ स्वभाव कारणशुद्धपर्याय २ स्वभावकार्यशुद्धपर्याय. केवलज्ञान आणि

केवलदर्शन स्वभाव कार्य शुद्ध पर्याय आहेत.

याप्रमाणे जीवांचे गुण व पर्याय सांगून देव, नारकी, मनुष्य व तिर्यच यांचे भेद निरूपण केले आहेत. या सर्व व्यंजनपर्याय- विभाव पर्यायाकडे ही निश्चयाने पाहिले तर आत्मा आपल्याच कर्मोदयजन्य परिणामांचा कर्ता आणि भोक्ता आहे. परंतु निमित्त कारणाच्या अपेक्षेने म्हणजेच व्यवहाराने पुढगल कर्माचा कर्ता आणि भोक्ता म्हटल्या जातो.

त्यातही त्रिकाली द्रव्यस्वरूपास स्वीकारणाच्या शुद्ध निश्चयनयाने पाहिले तर आत्मा स्वभाव व विभाव दोन्ही पर्यायापासून स्वरूपाने भिन्न आहे. पर्यायार्थिक नयाने जीव उभय पर्यायांनी संयुक्त आहे.

२. अजीवाधिकार (गाथा २० ते ३७)

चेतनाविरहित अजीव द्रव्ये पाच आहेत १ पुढगल २ धर्म ३ अर्धम ४ आकाश आणि ५ काल.

त्यापैकी पुढगलाचे २ भेद आहेत. परमाणू आणि स्कंध. स्कंध सहा प्रकारचे आहेत. २ स्थूलस्थूल - जे स्कंध वेगळे झाल्यानंतर जोडल्या जात नाहीत असे दगड पृथ्वी लोखंड आदि स्थूलस्थूल स्कंध होत. २ स्थूल - जे स्थूल असूनही वेगळे झाल्यानंतरही पुनः जोडले जातात असे तेल, तूप, पाणी, दूध वगैरे स्थूल स्कंध होत. ३ स्थूलसूक्ष्म - चक्षुरिद्रियांचा विषय असून जे अन्य इन्द्रियांना अग्राह्य आहेत असे छाया, सूर्यप्रकाश आदि स्थूल-सूक्ष्म पुढगल स्कंध होत. ४ सूक्ष्म-स्थूल - जे स्कंध नेत्राला अविषय म्हणून सूक्ष्म आहेत परंतु अन्य इन्द्रियांना विषय आहेत म्हणून स्थूल आहेत असे चार इंद्रियांचे विषय (चक्षुविना) सूक्ष्म-स्थूल होत. ५ सूक्ष्म-शुभाशुभ परिणामांनी येणारे कर्मास योग्य कार्मणवर्गणास्कंध सूक्ष्म-स्कंध होत. ६ सूक्ष्मसूक्ष्म - कार्मणवर्गणाव्यतिरिक्त सूक्ष्म स्कंध सूक्ष्म सूक्ष्म होत.

परमाणूचे भेद

परमाणू कारणपरमाणू आणि कार्यपरमाणू या प्रमाणे दोन भेदरूप आहे. पृथ्वी - जल - अग्नि - वायु या धातुंचा आधारभूत जो एकप्रदेशमात्र अविभागी पुढगल तो कारण परमाणू आहे तो परमाणू जेव्हां एक म्हणजेच जघन्य स्तिर्घ-रूक्षत्वाच्या अविभागप्रतिच्छेद रूप असतो तेव्हा तो बंध योग्य असत नाही. परंतु दोन किंवा अधिक अविभागप्रतिच्छेद (गुण) असतांना जर दोनने अधिक असेल तर ते बंधयोग्य असतात. तो परमाणू १ रस १ गंध १ वर्ण आणि स्तिर्घरूक्षत्वापैकी एक आणि शीतउष्णस्पर्शपैकी एक अशा पाच गुणांनी सहित असतो.

जेव्हा स्कंधापासून विभक्त होऊन एकप्रदेशी अविभागी भूमिकेला प्राप्त झालेला अविभागी पुढगलाचा परिणाम म्हणजे कार्यपरमाणू होय.

परमाणूदूशा हा पुढगलाचा स्वभाव पर्याय असून तो परनिरपेक्ष आहे. आणि स्कंधरूप दशा हा पुढगलाचा विभावपर्याय आहे. तत्त्वतः परमाणूला पुढगल संज्ञा असून स्कंधाना पुढगल संज्ञा उपचाराने आहे.

धर्म, अधर्म व आकाशद्रव्याचे स्वरूप

जीवपुद्गलांच्या स्थितिपूर्वक गमनामध्ये धर्मद्रव्य हेतू आहे; त्यांच्याच गतिपूर्वक स्थितीमध्ये अधर्मद्रव्य हेतू आहे; आणि सर्व द्रव्यांना साधारण अवगाहामध्ये आकाशद्रव्य हेतू आहे. याचा भाव असा की जेथे जेथे समस्त जीव आणि पुद्गलाचे गमन आहे तेथे व तेवढे धर्म आहे; जेथे समस्त जीवपुद्गलाची गमनपूर्वक स्थिती आहे तेथे व तेवढे अधर्मद्रव्य आहे. तर जेथे सर्वच द्रव्ये दिसून येतात तेवढे आकाशद्रव्य आहे. या तिन्ही द्रव्यामध्ये फक्त स्वभाव पर्यायच आहेत. विभावपर्याय किंवा व्यंजनपर्याय नाहीतच.

कालद्रव्याचे स्वरूप - कालद्रव्य सर्वद्रव्यांच्या परिणमनामध्ये हेतू आहे. त्याचे समय आवली वर्ष आदि (सूक्ष्म-स्थूल) पर्याय आहेत. त्या पर्यायास व्यवहार काल म्हणतात तर त्यामध्ये व्यापक, लोकाकाशाच्या एका एका प्रदेशामध्ये अबद्धपणे स्थित असे असंख्यात कालाणू आहेत. त्यांना निश्चयकाल म्हणतात. कालद्रव्याचे ही स्वभावपर्यायच होतात. विभाव पर्याय कालद्रव्यामध्ये नाहीत.

या सहा द्रव्यांपैकी काल सोडून शेष पाच द्रव्ये बहुप्रदेशी असल्यामुळे अस्तिकाय आहेत. काल द्रव्य एकप्रदेशीच आहे म्हणून कायवान नाही. एकजीवमात्र चेतन आहे. शेष अचेतन आहेत. पुद्गल मात्र मूर्तिक आहे व शेष अमूर्तिक आहेत.

३. शुद्धभावाधिकार (गाथा ३८ ते ५५)

यानंतर जीवाधिकारामध्ये जे जीवाचे स्वरूप सांगितलेले आहे त्या दृष्टीने पाहिले तर जीवतत्त्व एक शुद्ध चैतन्यमात्र आहे. पुद्गलादि अजीव द्रव्यापासून तर ते भिन्न आहेच; परंतु कर्मजनित सर्व विभाव गुणपर्यायापासूनही तो स्वरूपाने भिन्न आहे. व्यावहारिक नवतत्त्वापासूनही तो भिन्न आहे. हेच सर्व भाव ध्यानाचे विषय असतील तेव्हा आकुलता मिटत नाही. म्हणून ते आश्रयनीय नसल्यामुळे हेय आहेत. अतएव त्याचा आश्रय सोडावा. धर्मध्यानाच्या आलंबनाचे आकुलना मिटते व मोक्षमार्ग प्रशस्त होतो.

फक्त एक परम पारिणामिक भावस्वरूप आपला आत्माच तेवढा ध्यानाचा आश्रय म्हणून उपादेय आहे. विभाव-स्वभावरूप स्थाने मानापमानाचे विकल्प, सांसारिक सुखाचे आणि दुःखाचे विकल्पही या शुद्ध आत्मस्वरूपात नाहीत. चारही बंधाची स्थाने, कर्मोदयाची स्थाने ही शुद्धजीवास्तिकायास नाहीत. हा शुद्ध भाव औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक आणि औदायिक या चार प्रकारच्या भावापासून भिन्न एक चैतन्य परम पारिणामिक भावस्वरूप आहे; न शुद्ध जीवाला अठरा दोष आहेत; कुल, योनी, जीवस्थान, मार्गगास्थान मा कर्मजनित भावापासूनही आत्मा वेगळाच आहे. आत्मा पुद्गलाच्या स्पर्शादिकापासून भिन्न, एक चैतन्यमात्र, अनुमानास अगोचर आहे. सर्व जीव स्वभावदृष्टीने सिद्धसमान आहेत. केवळ व्यवहारनयानेच सर्व कर्मजनित भाव जीवाचे सांगितलेले आहेत. ते सर्वच भाव परभावरूप असून बहिस्तत्त्व आहेत. शुद्ध त्रिकालध्युव चैतन्यभाव मात्र अंतस्तत्त्व असून तेच उपादेय आहे. कारण त्याच्याच आश्रयाने रत्नत्रयाची साधना होऊ शकते. त्या निश्चय रत्नत्रयासोबत यथापदवी व्यवहार रत्नत्रयही असते.

४. व्यवहारचारित्राधिकार - (गाथा ५६ ते ७६)

म्हणूनच यानंतर पाच महाव्रते, तीन गुप्ती, पाच समिति या व्यवहारचारित्राचे वर्णन केलेले असून अंती पंच परमेष्ठीचे स्वरूप सांगितले आहे.

५. परमार्थप्रतिक्रमणाधिकार - (गाथा ७६ ते ९४)

व्यवहार चारित्राच्या प्रस्तुपनेनंतर प्रथम निश्चय चारित्राची प्रस्तुपणा आहे. त्यापैकी सर्वप्रथम निश्चय प्रतिक्रमणाचे स्वरूप सांगितले आहे. जीवाधिकारामध्ये जे चैतन्य जीवाचे स्वरूप सांगितले आहे तो मी शुद्ध आत्मा असून या शिवाय इतर कर्मजनित म्हणजे नरकादि गती, मार्गणास्थान, गुणस्थान, जीवस्थान, बालपणा, वृद्धपणा, तारुण्य, राग, द्वेष, मोहादि कर्मजनित भाव म्हणजे मी नव्हे, न मी त्याचे कारण आहे, न कर्ता आहे न करविता आहे, न अनुमोदन देणारा आहे. अशा भेदविज्ञानाच्या संस्कारामुळे आत्मा मध्यस्थ (समभावयुक्त) होतो व तेच चारित्र आहे. त्या चारित्राच्या दृढतेकरिता आचार्य प्रतिक्रमणादिकांचे विवेचन करतात. म्हणून या अधिकारातील पहिल्या पाच गाथांना पंचरत्न असे म्हटले आहे. ते यथार्थ आहे. कारण ह्या भेदविज्ञानाच्या भावना हाच चारित्राचा आत्मा आहे.

हा जीव अनादि काळापासून मिथ्यात्वाने ग्रस्त होऊन मनवचनकायेच्या क्रियाकांडात मग्न आहे, रागादि विकारस्तु परिणमतो आहे, सदैव आत्मसाधनास्तु मोक्षमार्गाची विराधना करत आला आहे, उन्मार्गावर आसूढ आहे, धर्मसाधना करतो तीही माया, मिथ्यात्व, निदान या तीन शल्यांनी सहित असते, योगाच्या अपप्रवृत्तीत रस घेतो आहे आणि त्यामुळे आर्त आणि रौद्रध्यानामध्ये दंग आहे. हेच त्याचे आत्मसाधनेच्या विपरीत प्रवर्तन आहे व तेच अप्रतिक्रमण आहे. जेव्हा तो सम्यक्त्वाची प्राप्ती करून घेवून मनवचनकायेच्या निर्गल प्रवृत्तीला रोकतो; रागादि विकारांना पर जाणून तद्रूप परिणमत नाही; आपल्या शुद्धस्वरूपाची आराधना करतो; जिनमार्गामध्ये स्थिरता करतो; निःशल्य होऊन धर्मसाधना करतो; योगप्रवृत्तीचा निरोध करतो; आर्तरौद्रध्यानापासून परावृत होऊन धर्म व शुक्लध्यानद्वारा स्वरूपाची साधना करतो. तेव्हा तेच त्याचे खरे प्रतिक्रमण आहे, सुधारणा आहे. या भावना समस्त भूतकालही सुधारण्यासाठी समर्थ आहेत. म्हणून उत्तम अर्थामध्ये म्हणजे शुद्ध आत्मस्वरूपांत लवलीन साधूच सर्व कर्माचा नाश करतात, सर्व दोषापासून मुक्त होतात म्हणून हे ध्यान उत्तम अर्थाच्या प्राप्तीला कारणभूत यथार्थ प्रतिक्रमण आहे. याप्रमाणे शास्त्रात सांगितल्या विधीने ते प्रतिक्रमणादि जाणून संयमाची संस्कारयुक्त भावना करतात. तेव्हा तेच त्यांचे खरे प्रतिक्रमण आहे.

६. निश्चय प्रत्याख्यानाधिकार - (गाथा ९५ ते १०६)

जो सर्व अंतर्जल्प, बहिर्जल्प, शुभ, अशुभ भावापासून निवृत्त होऊन आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतो तेच त्याचे यथार्थ प्रत्याख्यान आहे. कारण त्यामुळे आस्त्राच्या निरोध होतो, भाविकाळांत आकुलतेला-दुःखाला कारणभूत नवीन कर्म बांधत नाही. त्यामुळे भविष्यकालातील दुष्कृत्याचे प्रत्याख्यान सहजच होते.

त्यावेळी तो आत्मभाव सोडत नाही, रागादि परभावांचे ग्रहण न करता जो जाणतो आणि पाहतो मात्र तोच भी आहे असे चिंतन करतो, ममत्वापासून निवृत्त होतो, अन्य द्रव्यांच्या आधीन न होता स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारतो. एक शुद्ध आत्माच म्हणजे सम्पर्ददर्शन-ज्ञान-चारित्र आहे, प्रत्याख्यान, संवर व योग (समाधि) आहे, मी एक ज्ञानदर्शन स्वरूप शाश्वत आत्मा असून कर्मजनित भाव माझेपासून भिन्न आहेत. अतः मी सर्व दुष्कृत्यापासून विमुख होऊन समता धारण करतो; माझी सर्वच जीवावर समबुद्धी आहे; कोणशीही माझे वैर नाही; सर्व आशा सोडून समाधीमध्ये लीन होतो. अशाप्रकारे कषायरहित, शम आणि दमात (इंत्रियसंयमात) सावध, संसारभीरु अशा जीवाला खरे प्रत्याख्यान असते. कारण भावि काळात आकुलता आणि विराघनेला कारणभूत अशा कर्माचा संवर या एका शुद्ध आत्मानुभूतीनेच होतो. म्हणून तोच भाविकाळातील दुष्कृत्यापासून मुक्त असतो. कारण त्यास भाविसुखाची आशाच नसते.

७. परम आलोचनाधिकार - (गाथा ११३ ते १२१)

साधूच्या व्यवहारचारित्राचा प्रतिक्रमण व प्रत्याख्यान हा जसा आवश्यक भाग आहे. तसेच आलोचना हेही त्याचे अविभाज्य अंग आहे. प्रतिक्रमण भूतकाळातील दुष्कृत आणि अपराधविषयक आहे; प्रत्याख्यान भविष्यत्कालविषयक आहे. तर आलोचना वर्तमान कालीन दुष्कृत आणि अपराधविषयक आहे. जीवाधिकारामध्ये आणि यत्र तत्र सर्वत्र सांगितल्याप्रमाणे ज्ञायक स्वरूपी आपले त्रिकालध्रुव चिन्मात्र आत्मतत्त्व निश्चयाने सर्व कर्म नोकर्मने रहित आहे; नरनारकादी रागादिक स्थूल द्रव्यपर्याय आणि मतिज्ञानादि विभावगुणपर्यायाने रहित आहे आणि सर्व गुणविशेषांनी रहित आहे. अशा आत्म्याचे जो ध्यान करतो तीच त्याची खरी आलोचना आहे. कारण आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतेवेळी इतर सर्व परभाव अनुभूतिबाहेर असल्याने अनुभूतिमध्ये त्याची सत्ताही ज्ञात होत नाही. हीच वर्तमान दुष्कृत आणि दोषापराधांची आलोचना आहे.

आलोचनेचे चार प्रकार -

आलोचना चारप्रकारची आहे. १. आलोचन २. आलुंछन ३. अविकृतिकरण ४. भावशुद्धि

१) आलोचन - आपल्या दोषांचे दुष्कृतांचे सूक्ष्म निरीक्षण करणे हे आलोचन होय. तत्त्वतः जेव्हा साधक आपली सर्व प्रवृत्ति साम्यभावामध्ये तन्मय करून आपल्या शुद्ध आत्म्यास पाहतो, तेच आलोचन होय. त्यावेळी त्याने स्वभावदृष्टीने आत्मस्वरूपासून कर्मजन्य विकारांना दूर केले असते. अतः हेच खरे आलोचन आहे. २) आलुंछन - दोषांचे निरीक्षण केल्यानंतर त्यांना दूर करणे हे व्यवहाराने आलुंछन होय. आपली स्वरूपलीन व स्वाधीन समतावृत्ती ही सर्व कर्मरूपी वृक्षांचा समूळ उच्छेद करण्यास समर्थ आहे. म्हणून तेच यथार्थ आलुंछन आहे. ३) अविकृतिकरण - त्या रागादि विभावभावांनी परिणती पुनः मलिन न होऊ देणे हे अविकृतिकरण होय. वास्तविक कर्मापासून स्वरूपाने भिन्न आणि अनंत गुणमय अशा आत्म्याची मध्यस्थपणे भावना करणे हेच खरे अविकृतिकरण आहे. कारण ह्या समाधिमध्ये दोषांना अवकशाच नाही.

४) भावशुद्धि - आपले परिणाम निर्मल ठेवणे म्हणजे भावशुद्धि आहे. कषायाच्या वेदनेविरहित आत्म्याची परिणती हीच खरी भावशुद्धी आहे.

८. शुद्ध निश्चय प्रायश्चित्ताधिकार - (गाथा ११३ ते १२१)

ब्रत, समिति, शील, संयमभाव आणि इंद्रियनिग्रह हे भाव प्रायश्चित्त असून ते नित्य कर्तव्य आहेत. कारण त्या द्वारा आपल्या क्रोधादिक मलिन परिणामांचा क्षय करण्यामध्ये फुषार्थ होऊन आपल्या स्वरूपाच्या चिंतनामध्ये लीनता होते. क्रोध- माया- लोभ या चार कषायांना अनुक्रमे क्षमा, मार्दव, आर्जव आणि संतोष या उत्तम धर्मद्वारा जिंकावे. आत्मज्ञान हेच उत्कृष्ट ज्ञान- बोध- चित्त आहे. आत्मज्ञानात लीनता हेच खरे प्रायश्चित्त आहे; कारण त्याद्वारा दोषांचे - अपराधांचे निराकरण होते. फार काय सांगावे महान श्रमणाचे उत्कृष्ट तपश्चरण- आत्मध्यानाचा उग्र पुरुषार्थ - हेच सर्व कर्मांच्या नाशास निमित्तभूत यथार्थ प्रायश्चित्त आहे; कारण अनंतानंत भवामध्ये मिळविलेल्या शुभाशुभ कर्मांचा विनाश तपश्चरणाने होतो. आत्मा एक शुद्ध आत्म्याच्या अवलंबनाने सर्व विकारभावांचा परिहार करण्यास समर्थ होतो. म्हणून धर्मध्यानच सर्व कांही आहे. नियमद्वारा प्रायश्चित्त देण्यात येते. सर्वच शुभ- अशुभ वचनरचना आणि रागादि दोषांचे निवारण करून आत्म्याचे ध्यान करणे हाच नियम असून तेच उत्तम प्रायश्चित्त आहे. कायक्लेश हाहि प्रायश्चित्ताचा विधि आहे. शरीरादि परद्रव्यामध्ये स्थायीपणाची व आत्मत्वाची भावना सोडून शुद्ध चैतन्यमात्र तत्त्वाचे निर्विकल्प ध्यान हाच खरा कार्यात्सर्ग आहे.

९. परमसमाधि अधिकार - (गाथा १२२ ते १३३)

समाधि म्हणजे संपूर्ण बाह्य वचनप्रवृत्तीचा त्याग करून बुद्धिपूर्वक कषायांनी रहित होऊन आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करणे; संयम नियम, तपश्चरण व धर्म- शुक्लध्यानद्वारा आत्म्याचे ध्यान करणे. यालाच दुसरे नाव समता सामायिक आहे. समता नसेल तर अरण्यानिवास, कायक्लेश, उपवास, अध्ययन, मौन द्वा सर्व गोष्टी त्याला लाभप्रद कशा होतील?

सामायिक - समाधि कोणास असते?

१) जो पापक्रियेपासून विरक्त आहे, २) तीन गुप्ती पाळतो, ३) इंद्रिय निरोध करतो. ४) जो संयम नियम तपामध्ये रत आहे, ५) ज्यास रागद्वेषादि विकार नाहीत, ६) आर्त व रौद्रध्यानाचा त्याग करतो, ७) जो पुण्यपापभावापासून दूर राहतो, ८) जो रति आदि नोकषायांचा आधीन होत नाही, ९) आणि जो धर्म व शुक्लध्यानद्वारा आत्म्याचे ध्यान करतो, त्याला सामायिक स्थायी (नित्यश:) असते असे सर्वज्ञाच्या आगमांत प्रसिद्ध आहे.

१०. परमभक्ति अधिकार - (गाथा १३४ ते १४९)

साधूच्या नित्यक्रियाकलापामध्ये जसे प्रतिक्रमणादिक, समाधि अंतर्भूत आहे, तद्वत् भक्तिपाठ ही समाविष्ट आहे. सिद्धभक्ति, श्रुतज्ञानभक्ति, चैत्यभक्ति चारित्रभक्ती योगिभक्ती आदि भक्ती नित्यपाठांत

समाविष्ट आहेत. तो भक्तिपाठ निर्दोष शुद्ध म्हणणे हा व्यावहारिक भक्तिपाठ आहे. सिद्धभक्ति आणि योगभक्ति त्यामध्ये प्रधान आहे.

सिद्धभक्तिचे स्वरूप -

सर्व मुक्तिप्राप्त जीवांची भक्ति ही व्यावहारिक सिद्धभक्ति असून जो सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रियामध्ये भक्ती करतो त्या श्रावकाला अथवा श्रमणाला यथार्थ सिद्धभक्ति असते. जो रत्नत्रयस्वरूप मोक्षमार्गामध्ये दृढपणे स्थापित करून सिद्धभक्ती करतो तो स्वाश्रित गुणांनी संपन्न आपल्या शुद्ध आत्म्याला प्राप्त करतो.

योगभक्तीचे स्वरूप -

जो रागादिकांचा परिहार करण्यास दक्ष आहे, सर्वविकल्पाच्या अतीत होऊन विपरीत अभिनिवेश सोडून आपल्या आत्म्यास शुद्ध आत्म्यामध्येच संलग्न करतो, तसेच जिनेंद्रानी सांगितलेल्या तत्त्वामध्ये आपल्या आत्म्यास लावतो तीच त्याची यथार्थ योगभक्ती समजावी. सर्वच वृशभादि तीर्थंकर अशाप्रकारे योगभक्ती करून शाश्वत अतीन्द्रिय मोक्षसुख प्राप्त करते ज्ञाले. अतएव उत्तम योगभक्तीमध्ये सर्वांनी परायण, तत्पर असावे.

११. निश्चयपरम आवश्यकाधिकार - (गाथा १४९ ते १५८)

आवश्यक याचा निरुक्तिपूर्वक अर्थ - (गाथा १४९ - १४२)

आवश्यक यामध्ये मूळ शब्द "अवश" आहे. अवश म्हणजे जो वश नाही, आधीन नाही तो. कोणाच्या वश? जो पराच्या वश नाही आधीन नाही तो अवश. म्हणजे परिशेष न्यायाने स्ववश, स्वाधीन स्वाश्रित असा अर्थ ज्ञाला. त्याचे जे कर्म ते आवश्यक कर्म होय.

साधूच्या आचारामध्ये सहा आवश्यक सांगितले आहेत. ते व्यवहाराने आवश्यक आहेत. कारण त्याचे निमित्ताने स्वाधीनतेची जाणीव होऊन स्वावलंबनाची प्रवृत्ती होते. परंतु तत्त्वतः आवश्यक याचा आशय परिपूर्ण स्वाश्रित जीवाचे जे कर्म जे आवश्यक होय.

आणि तेच आवश्यक कर्म कर्माचा विनाश करणारा योग आहे. तोच मोक्षमार्ग आहे असे सांगितले आहे. तोच मुक्त होण्याचा उपाय आहे. युक्ति आहे.

पराधीन जीवाचे कर्तव्य आवश्यक कर्म नवे.

जो श्रमण अशुभ भावाने पराधीन होतो, अथवा जो शुभभावनामध्ये प्रवृत्त होतो, अथवा द्रव्यगुणपर्यायाच्या विकल्पात उपयुक्त होतो ते उपरोक्त तिघेही पराधीनच आहेत. त्यामुळे त्यांची ती शुभाशुभप्रवृत्ती आवश्यक कर्म नवे. कारण शुभा-शुभ प्रवृत्ती, अथवा पुण्यपापामध्ये रममाण होणे हे सर्व कर्मोदयाच्या पराधीनतेमुळे होते. एवढेच नवे तर द्रव्यगुणपर्यायाच्या विकल्पात रमणे हेही अनुभूतीबाहेर आहे आणि त्यात सूक्ष्म कषायांची परवशता आहे.

स्वाधीन आत्मवश जीवाची प्रवृत्ती

आत्माश्रित साधक परभावरूप रागादिकांचा त्याग करून आपल्या निर्मल आत्म्याचे ध्यान करतो; तो आपल्या निर्मल स्वभावात स्थिर असतो व त्यामुळे त्या साधकाचे श्रामण्य परिपूर्ण असते. या आवश्यकाने सहित आत्मा हा अंतरात्मा असतो. आणि जो शुद्धात्मपरिणीते रहित असेल तोच बहिरात्मा आहे. जो अंतर्बंधि जल्पात वावरतो तो बहिरात्मा असून त्यामध्ये जो वावरत नाही तो अंतरात्मा आहे. धर्मशुक्लध्यानाने परिणत तो अंतरात्मा आणि त्याने (धर्मध्यानाने) विरहित तो श्रमणही असेल तरी बहिरात्मा आहे.

निश्चयप्रतिकमादिक निश्चय चारित्राचे पालन करणारा वीतराग चारित्रामध्ये प्रवर्ततो. अंतर्बंधिर्जर्जल्प सोडण्याचे कारण वचनमय प्रतिक्रमण प्रत्याख्यान, नियम, आलोचना हे आत्मानुभूतिरूप धर्मध्यान नव्हे तर ती ध्यानापूर्वीची स्वाध्यायाची भूमिका आहे. (गाथा १५३) अतएव शक्य तो सामर्थ्य असेल तर ध्यानरूप प्रतिक्रमणादि कर्तव्य आहेत. जर सामर्थ्य नसेल श्रद्धान मात्र करावे. शास्त्रानुसार प्रतिक्रमणादि जाणून मौनपूर्वक आत्मकार्य साधावे.

जल्पाचा त्याग व मौनाचे कारण असे की जीव नानाप्रकारचे, त्यांचे कर्म ही नानाप्रकारचे, क्षयोपशम विविध स्वरूपाचा; म्हणून साधर्मी अथवा परधर्मियासह वचनविवाद टाळणे उचित आहे. कारण त्यामुळे (वचनव्यवहाराने) विकल्पच उत्पन्न होऊन निश्चय धर्मध्यान दूर राहते. म्हणून ज्याप्रमाणे संसारीप्राणी निधी प्राप्त करून त्याचा एकान्तात अनुभव घेतात तदृत मुमुक्षु जीवांनी पराच्या गतबत्यापासून बाजूला होऊन आपल्या आत्म्याचा अनुभव ध्यावा. सर्व श्रेष्ठ पुरुषांनी या आवश्यकद्वारा अप्रमत्तादि स्थान प्राप्त करून केवलज्ञान प्राप्त केले आहे.

१२. शुद्धोपयोगाधिकार - (गाथा १५९ ते १८७)

शुद्धोपयोगाचे स्वरूप -

या श्रुतस्कंधामध्ये शुद्धोपयोग म्हणजे १) अशुभ, २) शुभ आणि ३) शुद्ध या तीन उपयोगापैकी तिसरा शुद्धोपयोग विवक्षित नाही. जीवाधिकारातील दहाव्या गाथेमध्ये सांगितले आहे कि जीवाचे लक्षण उपयोग आहे. उपयोग ज्ञान आणि दर्शन या भेदाने दोन प्रकारचा आहे. ज्ञानोपयोग ही दोनप्रकारचा आहे. १ स्वभाव ज्ञानोपयोग आणि २ विभावज्ञानोपयोग. स्वभाव ज्ञानोपयोग म्हणजेच येथे शुद्ध उपयोग म्हणून प्राधान्याने विवक्षित असून त्याचे विवेचन या अधिकारामध्ये केलेले आहे. जसे ज्ञानोपयोगाचे १ स्वभावज्ञानोपयोग आणि २ विभाव ज्ञानोपयोग दोन भेद आहेत तसेच दर्शनोपयोगाचे ही याप्रमाणे दोन भेद आहेत.

शुद्धोपयोगामध्ये स्वभाव ज्ञानोपयोग आणि स्वभाव दर्शनोपयोग दोन्हीही समाविष्ट आहेत. या दोन्ही उपयोगाचे प्रत्येकी कार्य आणि कारण यारूपाने दोन भेद केलेले आहे. केवलज्ञान आणि केवलदर्शन हे कार्यरूप स्वभाव (शुद्ध) उपयोग असून कारणरूप स्वभाव (शुद्ध) उपयोग म्हणजे सहज ज्ञान आणि सहज दर्शन होय.

शुद्धोपयोगाधिकारामध्ये विवेचनाचा क्रम -

सर्वप्रथम कार्य स्वभाव उपयोग म्हणजेच केवलज्ञान आणि केवलदर्शन याच्या स्वरूपाबाबत उहापोह आहे. आणि त्या विवेचनामध्ये अरहंत आणि सिद्ध अशा दोन्ही परमात्म्याला केवलज्ञान आणि केवलदर्शन कार्यरूप स्वभाव (शुद्ध) उपयोग असतो; म्हणून शुद्धोपयोगाचा आश्रय म्हणून त्याचेही विवेचन क्रमप्राप्तच आहे. अतः प्रथमतः केवलज्ञान व केवलदर्शन यांचे स्वरूपविवेचन करतात. त्या दोन्ही उपयोगाचा विषय स्वपर आहे, याचे निस्तृपण करून ज्ञान परप्रकाशकच आहे आणि दर्शन स्वप्रकाशकच आहे या मान्यतेमधील दोषांचा उहापोह विस्ताराने करून ज्ञान आणि दर्शन दोहोला ही कथंचित स्वपरप्रकाशक सिद्ध केले आहे.

त्या स्वभावउपयोगाला शुद्ध म्हणण्याचे कारण

केवली भगवान केवलदर्शनाने लोकालोकास सामान्यपणे भेद न करता प्रतिभासित करतात पाहतात, आणि केवलज्ञानाने लोकालोकास विशेषपणे झेयाकारस्तपाने (भेदपूर्वक) ग्रहण करतात म्हणजे जाणतात. परंतु हे त्याचे पाहणे आणि जाणणे ईहापूर्वक नसते, त्यामुळे त्याचे ते जाणणे आणि पाहणे बंधास कारण नाही आणि ज्याप्रमाणे शुद्धोपयोगरूप धर्मध्यान बंधास कारण नाही तसेच हेही बंधास कारण नाही^१. जसे केवल दर्शन आणि केवलज्ञान बंधास अकारण आहे तसेच सहज दर्शन आणि सहजज्ञान हे बंधास अकारण आहेत. ते आपआपल्या सर्व पर्यायांमध्ये व्यापक अतएव सामान्यरूप आहे; म्हणून आणि नित्य निरूपथि व निरावरण आहे म्हणून तेही बंधास कारण नाही. म्हणून केवलदर्शन आणि केवलज्ञान कार्यरूप स्वभाव उपयोग आणि सहज दर्शन आणि सहज ज्ञान कारण स्वभाव उपयोग या दोहोलाही ते बंधास हेतु नसल्यामुळे शुद्ध म्हटले आहे^२. तात्पर्य हे की, १) मनाच्या प्रवृत्तिपूर्वक म्हणजेच अभिप्रायपूर्वक तसेच ईहापूर्वक जाणणे आणि वचन दोन्ही बंधास कारण असून मनप्रवृत्तिविना व ईहाविना जाणणे आणि वचन हे बंधास कारण नाही. २) दिव्यधनी सुद्धा ईहापूर्वक व मनःपूर्वक नसते. म्हणून ती वचनप्रवृत्ती केवलींना बंधास कारण नाही^३. ३) तसेच विहारादि क्रियाबाबत समजावे.

सहज ज्ञानदर्शनही शुद्धोपयोग आहे.

सहज दर्शन आणि सहज ज्ञानरूप परमात्मतत्त्व स्वाभाविक आणि नित्य निरूपथि निरावरण आहे. ते कारण स्वभावरूप परमतत्त्व आहे आणि ते परमतत्त्व द्रव्यदृष्टीने स्वभावदृष्टीने (भेददृष्टी गौण करून पाहले तर) शुद्धच आहे. त्या सहज ज्ञानदर्शनादिकाचा परम पारिणामिक भावामध्ये अंतर्भाव आहे. त्याच परमपारिणामिक भावाच्या आश्रयाने जी श्रद्धा-ज्ञान-चारित्राची प्रवृत्ती तो शुद्धोपयोग असून तो बंधाचे अकारण आहे आणि मोक्षाचे नियमाने कारण आहे.

१. पहा गाथा १६२ ते १७१ तसेच त्यावरील टीका

२. गाथा १७२ व त्यावरील टीका

३. गाथा १७३ ते १७४ टीका व गाथा

शुद्धोपयोग साक्षात् स्वरूपप्राप्तीचे आणि निर्वाणाचे कारण आहे. या शुद्धोपयोगामुळे सुखःदुखादि पीडा, जन्ममरणादि यांचा अभाव होतो. तेथेच निर्वाण आहे. रागद्वेषादि विकार आणि क्षुधादिकांचाही जेथे अभाव तेच निर्वाण आहे. त्यास शुद्धोपयोगाने कर्म, नोकर्म, आर्त-रौद्र तसेच धर्म-शुक्ल ही ध्यानेही (क्षायोपशमिकभाव) नाश पावतात आणि तेथेच नियमाने निर्वाण आहे.⁹

त्या निर्वाण अवस्थेमध्ये केवलज्ञान, केवलदर्शन, केवल वीर्य, केवल सौख्य, अमूर्तत्व, अस्तित्व, सप्रदेशत्वादि स्वभावगुण पर्यायरूपाने ही प्रगट होतात. निर्वाण आणि सिद्ध एकच अभिन्न वस्तु आहे.

याप्रमाणे नियम (रत्नत्रयस्प धर्मी) व नियमाचे फल मुक्ती याचे वर्णन करून शेवटी जर पूर्वापर विरोध असेल तर शास्त्रज्ञानी तो दुरस्त करून घ्यावा, अशा विनम्र भाव प्रगट केला आहे. परंतु त्याचबरोबर हाही ठाम अभिप्राय प्रगट केला आहे की जिनमार्ग हा सुंदर आणि हितकारक मार्ग आहे. मिथ्यादृष्टी जीव द्वेषाने त्या सुंदर मार्गास बोल लावतात, ते ऐकून जिनमार्गामध्ये अश्रद्धा न करण्याची प्रेरणा दिली आहे. व अंती हे नियमसार शास्त्र जिनशास्त्रानुसार निर्देशपणे जाणून केवल माझ्या भावनेच्या प्रयोजनाने मात्र रचले आहे, त्यामध्ये स्वन्मानादिक अन्य कोणतेही प्रयोजन प्रेरक नाही असा महान भाव प्रदर्शित केला आहे.

या शुद्धोपयोगामध्ये तात्त्विक भागच मुख्यत्वे आहे. त्याचा उहापोह समग्रपणे या विषयपरिचयामध्ये करणे शक्य नाही परंतु या पुढे या ग्रंथातील विशेषता दाखवून त्यावेळी त्याची साधकवाधकरूपाने उहापोह करण्यांत येईल. त्यांत उपयोग प्रकरणाचाही विचार सांगोपांग होईलच.

नियमसारमधील विषयविवेचनातील दृष्टिकोण

नियमसारमध्ये प्रतिपाद्य विषय नियम आहे. नियम म्हणजे काय याचा निर्देश इरी गाथा आणि त्यावरील टीका यात केलेला आहे.

णियमेण य जं कज्ज तं णियमं णाणदंसणचरितं ।
विवरीयपरिहरत्यं भणिदं खलु सारभिदि वयणं ॥ ३ ॥

अर्थ . - जे नियमाने - निश्चितपणे करण्यायोग्य कर्तव्य आहे त्यासच नियम म्हणतात. आणि ते कार्य म्हणजे अर्थात (सम्यग) दर्शन-ज्ञान-चारित्र आहे. विपरीताचे निराकरण करण्यासाठी त्यापुढे सार शद्भ जोडलेला आहे. नियम या पदाचा खुलास टीकाकार आचार्य देव करतात -

यः सहजपरमपारिणामिकभावस्थितः स्वभावानन्तचतुष्ट्यात्मकः शुद्धज्ञानचेतनापरिणामः स नियमः। नियमेन च निश्चयेन यत्कार्यं प्रयोजनस्वरूपं ज्ञानदर्शनचारित्रम् । ज्ञानं तावत्तेषु विषु परद्रव्यनिरवलंबनत्वेन - निःशेषतोऽन्तर्मुखयोगशक्तेः सकाशात् निजपरमतत्त्वपरिज्ञानं उपादेयं भवति। दर्शनमपि भगवत्परमात्मसुखाभिलाषिणो जीवस्य शुद्धानन्तत्त्वविलासजन्मभूमिस्थान-निजशुद्धजीवास्तिकायसमुपजनितपरमश्रद्धानमेव भवति। चारित्रमपि निश्चयज्ञानदर्शनात्मक-

9. गाथा १७८ ते १८९

कारणपरमात्मनि अविचलस्थितिरेव। अस्य तु नियमशब्दस्य निर्वाणकारणस्य विपरीत-परिहारार्थत्वेन सारमिति भणितं भवति।

अर्थ - परम पारिणामिक भावामध्ये स्थित आणि स्वभाव अनंतचतुष्टयात्मक असा जो शुद्ध ज्ञानचेतनेचा परिणाम तो नियम आहे. आणि नियमाने निश्चयाने (अशा उपरोक्त नियमपूर्वक) जे करण्यायोग्य आहे, प्रयोजनस्वरूप आहे ते म्हणजे ज्ञान- दर्शन- चारित्र आहे. या तीनपैकी १ ज्ञानाचे स्वरूप - परद्रव्याचा अवलंब न घेता पूर्णपणाने योगशक्ति (म्हणजे जीवाचा उपयोग) अंतर्मुख (स्वरूपसन्मुख) ज्ञाली असतांना आपल्या परमतत्त्वाचे जे परिज्ञान (जाणणे) ते ज्ञान होय. २ दर्शनाचे स्वरूप - भगवान परमात्म्याच्या (अर्तींद्रिय शाश्वत) सुखाची अभिलाषा असणाऱ्या जीवाला उत्पन्न होणारे जे परमश्रद्धान तेच दर्शन होय. हे परम श्रद्धान शुद्ध जीवास्तिकायाच्या आश्रयाने उत्पन्न होते आणि तो शुद्ध जीवास्तिकाय शुद्ध अंतस्तत्त्वाच्या (शुद्ध, मात्र प्रतिभासस्वरूप, रागादिकापासून भिन्न असे अंतर्यामी सदैव विद्यमान,) विलासाचे जन्मस्थान आहे. ३ चारित्राचे स्वरूप - निश्चय ज्ञानदर्शनात्मक कारणपरमात्म्यामध्ये अविचलपणे स्थिरता हे चारित्र होय. निर्वाणाला कारण अशा नियमांच्या वाचक पदापुढे सार हे पद जोडले आहे ते विपरीताचा परिहार करण्यासाठी.

या टीकेवरून स्पष्टपणे ज्ञात होणारी तथ्ये -

(१) परम पारिणामिक भाव - तत्त्वार्थसूत्राच्या दुसऱ्या अध्यायातील पहिल्याच सूत्रामध्ये जीवाचे स्वतत्त्व ५३ भाव. सांगितले आहेत. जे जीवातच असतात, अन्य द्रव्यात नाहीत ते स्वतत्त्व होय. १) ओपशमिक भाव दोन २ क्षायिक भाव नउ ३ क्षायोपशमिक भाव अठरा ४ औदायिक भाव एकवीस ५ पारिणामिक भाव तीन.

या त्रेपनभावापैकी पहिले चार भाव (त्याचे पोटभेद ५०) हे कर्मोपाधीच्या कारणाने असून पर्यायरूपच आहेत. पाचवा जो पारिणामिक भाव सांगितला आहे. त्याचे १ जीवत्व २ भव्यत्व आणि ३ अभव्यत्व असे तीन भेद सांगितले आहेत. त्यापैकी जीवत्वही व्यवहारजीवत्व आणि निश्चय जीवत्व असे दोन प्रकारचे आहे. संसारामध्ये कर्मबद्ध जीवाला जगण्यास कारण असे दहा प्राण आहेत. त्यास नामकर्माचा उदय निमित्त आहे. त्यामुळे व्यवहारजीवत्व हाही कर्मोदयजिनित पर्यायरूप भावच आहे. त्याचप्रमाणे भव्यत्व आणि अभव्यत्व हे दोन भावही संसारी जीवांनाच असतात. म्हणून व्यवहार जीवत्व, भव्यत्व, अभव्यत्व हे अशुद्ध पारिणामिक भाव आहेत. कर्माच्या क्षय होतो तेव्हाच सिद्ध दशेमध्ये भव्यत्व भावाचाही अभाव होतो असे तत्त्वार्थसूत्र अ.१० मध्ये सांगितले आहे. सिद्ध होणारे अभव्य नसतातच. अभव्य तर नित्य संसारीच आहेत. म्हणून सिद्धदशेमध्ये क्षायिकभावाव्यतिरिक्त ३९ भाव आणि भव्यत्व या चाळीस भावांचा असदृभावच असतो. फक्त ९ क्षायिकभाव रूप स्वभाव भाव त्यांना असतात. हेच "औपशमिकादिभव्यत्वानां च। अन्यत्र केवलज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः॥" या दोन सूत्रात स्पष्ट केले आहे. म्हणजे एक निश्चय जीवत्वरूप भाव सोडून शेष सर्व भाव पर्यायरूप आहेत. त्यापैकी क्षायिक ९ भाव सोडून या चाळीस पर्यायरूप भावांचा सिद्धांना नित्य

असभ्दावच असतो. या व्यवहार जीवत्त्व, भवत्त्व, अभव्यत्व या भावांना पारिणामिक म्हणण्याचे कारण एवढेच आहे की हे भाव आठकमपैकी कोणत्या कर्माच्या उदयाने, उपशमाने, क्षयाने क्षयोपशमाने होतात हे सांगता येत नाही. परंतु हे असतात मात्र संसारी कर्मबद्ध जीवांनाच! समयसार गाथा ३२० वरील तात्पर्यवृत्ती टीकेमध्ये विशेषरूपाने हे सांगितले आहे.^९ भवत्त्व भावाच्या व्यक्ततेला घातक मोहादि कर्मसामान्य आहे हे सांगितल्यामुळे तो भावही खन्या अर्थाने पारिणामिक नाही हे स्पष्ट होते, म्हणूनच त्यासही व्यवहारजीवत्त्व आणि अभव्यत्वाप्रमाणे अशुद्ध पारिणामिक असे म्हटले आहे.

निश्चयजीवत्त्व हाच वस्तुतः पारिणामिक भाव आहे.

उपरोक्त त्रेपन भावापैकी जीवत्त्व या नावाने ज्याचा निर्देश आहे तो चैतन्यमात्र असून तो शेष सर्वच जीवाच्या स्वतत्त्वरूप परिणामामध्ये व्यापक आहे. तो सामान्यरूपच आहे. तो भाव उत्पादव्यय यांनी रहित आहे; म्हणून अविनाशी आहे. तो जीवाचा लक्षणभूत त्रिकालीधुव परनिरपेक्ष स्वभाव आहे.

त्या त्रिकालीधुव स्वभावाचा घातक असे कर्म ही नाही. कर्माची निमित्तता फक्त स्वभावपर्याय प्रगट न होऊं देण्यामध्ये सांगितलेली आहे. जीवाचा त्रिकाली स्वभाव व त्रिकाल ज्ञानदर्शनादि गुणांचा घात करण्यामध्ये कर्माची निमित्तता नाही. कारण जर कर्मनिमित्ताने स्वभाव व गुणांचाही अभाव होत असेल तर जीवाचाही अभाव मानण्याची आपत्ती येईल. म्हणून याच कारणाने आचार्य जयसेनांनी याच टीकेमध्ये त्या भावास नित्य निरावरण असे म्हटले आहे, तर आ. अमृतचंद्रांनी त्याला ६ व्या गाथेत "नित्योद्योतः" (नित्य उदयरूप) असे म्हटलेले आहे. त्याच पारिणामिक भावास ज्ञायक भाव अशी संज्ञा ६ व्या गाथेमध्ये दिलेली आहे. तो भाव प्रमत्त, अप्रमत्त, ज्ञेयाकार ज्ञानपरिणाम आदि अवस्थेमध्ये असूनही त्या प्रमत्तादि भावापासून आणि ज्ञेयाकार अर्थविकल्पापासून स्वरूपाने भिन्न आहे; एवढेच नव्हे त्यास ज्ञायक ही संज्ञा केवळ ज्ञानगुणमात्र या मर्यादित अर्थाने नाही. तर त्यामध्ये (ज्ञायकभावामध्ये) अनंत गुणही सामावलेले आहेत. म्हणजे तो भाव गुणभेदाच्या विकल्पाच्याही अतीत आहे.

हा सामान्यरूप - उत्पादव्ययापासून भिन्न भाव निगोदी जीवापासून तो सिद्धजीवापर्यंत सर्वांच्या ठिकाणी विद्यमान आहे. एक जीवाच्या अपेक्षेने निगोदपर्यायापासून तो सिद्धदशेसही अखंडपणे

टीप - ९ किंच विशेषः औपशमिकादिपंचभावानां मध्ये केन भावेन मोक्षो भवतीति विचारति। तत्र औपशमिक-क्षायोपशमिकक्षायिकौदयिकभावचतुष्टयं पर्यायरूपं भवति। शुद्धपारिणामिकस्तु द्रव्यरूपः इति। तच्च परस्परसापेक्षं द्रव्यपर्यायद्वयमात्मपदार्थो भण्यते। तत्र तावज्जीवत्वभव्यत्वाभव्यत्वत्रिविधपारिणामिकभावमध्ये शुद्धजीवत्वं शक्तिलक्षणं यत्पारिणामिकत्वं तच्छुद्धद्रव्यार्थिकनयाश्रितत्वान्निरावरणं शुद्धपारिणामिकभावसंज्ञं ततु बन्धमोक्षपर्यायपरिणिरहितं। यत्पुनः दशप्राणरूपं जीवत्वं भव्याभव्यतद्वयं च तत्पर्यायार्थिकनयाश्रितत्वाद-शुद्धपारिणामिकभावसंज्ञं। कथमशुद्धमिति चेत् संसारिणं, शुद्धनयेन, सिद्धानां तु सर्वथैव दशप्राणरूपजीवत्वभव्याभव्यतद्वयाभावात्।

तस्य त्रयस्य मध्ये भव्यत्वलक्षणपारिणामिकस्य तु यथासंभवं सम्यक्त्वादिजीवगुणघातकं देशघातिसंज्ञं मोहादिकर्मसामान्यं पर्यायार्थिकनयेन भवति इति विजेयं।

अनादिअनंत स्वरूपाने विद्यमान आहे. याच अपेक्षेने द्रव्यसंग्रहामध्ये अन्यत्रही नियमसार, समयसारादिकामध्ये "सब्बे सुद्धा हु सुद्धण्या" असे म्हटले आहे.

हा पारिणामिक भाव शुद्ध द्रव्यार्थिक नयाचा, (शुद्धनयाचा) विषय आहे.

हा पारिणामिक भाव पर्यायार्थिक नयाच्या दृष्टीमध्ये ज्ञात होत नाही. कारण पर्यायार्थिक नय सादि- सान्त, सादि- अनंत, अनादिसान्त अशा स्वभाव- विभावपर्याय, सिद्धपर्याय अथवा संसारपर्यायाला ग्रहण करतो, सांयोगिक भावांनाच ग्रहण करतो. अनादि अनंत व स्वतःसिद्ध आणि पर्यायापासून स्वरूपअपेक्षेने कथंचित भिन्न असा व व्यापक, अंतरंगात नित्य प्रकाशमान असा हा पारिणामिक भाव पर्यायार्थिक नयाचा विषय नाही. तो तर संसार- मोक्ष बंधमोक्ष याही विकल्पापासून वेगळा आहे. त्यामुळे तो त्रिकाल ध्रुव स्वभावास स्वीकार करणाऱ्या शुद्ध द्रव्यार्थिकनय अथवा शुद्धनयाचाच विषय आहे. त्या पारिणामिक भावास अंतस्तत्व म्हणण्याचे कारण सर्व साधारण संसारी जीव, अज्ञानी हे पर्यायबुद्धीच्या रोगाने ग्रस्त असतात. त्यांना पर्यायतत्त्व हा तर नित्य परिचित असा विषय आहे. त्यांना स्वभावदृष्टी - द्रव्यदृष्टी नसल्यामुळे हा पारिणामिक भाव त्यांना परिचित वा ज्ञात असत नाही. तो फक्त सम्यग्दृष्टीलाच त्याला स्वभावदृष्टीची व भेदविज्ञानाची कला अवगत असल्यामुळे, परिचित, व अनुभूत असतो. म्हणून त्यास नियमसारादि शास्त्रामध्ये अंतस्तत्व म्हटले आहे.

अज्ञानीला पर्याय परिचित असतो, ज्ञान असतो व अनुभूतही असतो. पर्याय हा पर्यायदृष्टीचा भेददृष्टीचा विषय असल्यामुळे तो वस्तूच्या अगाथ स्वरूपाला स्पर्श करीत नाही, वर वर एकसमयमात्र दिसतो. अतएव त्यास बहिस्तत्त्व म्हटले आहे. परंतु हा ज्ञायक ज्ञाव, जीवत्व परम पारिणामिक भाव सर्वच अवस्थेत, समस्त द्रव्यक्षेत्रकालभावामध्ये व्यापक आहे व तो मिथ्यात्वाचे वमन करणाऱ्या स्वभावदृष्टिसंपत्र सम्यग्दृष्टीलाच अनुभवास येतो. म्हणून त्यासच नियमसारमध्ये अंतस्तत्व असे म्हटले आहे.

या भावास पारिणामिक म्हटले आहे याचा आशय असा स्पष्ट आहे. पारिणामिक याचा अर्थ उत्पादव्ययात्मक परिणाम असा अर्थ नसून कर्मोपाधिनिरपेक्ष अतएव स्वतः सिद्ध असल्यामुळे अनादि- अनंत, स्वभावमय असा त्याचा आशय आहे. उत्पाद-व्यय द्वा परिणामसूप क्रियेने तो रहित आहे म्हणून त्यास निष्क्रिय म्हटले आहे. निष्क्रिय म्हणण्याचा आशय हा की, बंधास कारणभूत अशी जी रागादिपरिणती तद्रूपही हा जीवत्व पारिणामिक भाव नव्हे. तद्वत मोक्षास कारणभूत जी शुद्ध भावना परिणती तद्रूपही नव्हे. यावरून हे सिद्ध होते की, तो भाव ध्यानसूप नाही. जर तो अशुभध्यानसूप असेल तर संसाराचे कारण मानावे लागेल आणि धर्मशुक्ल ध्यानसूप असेल तर तो मोक्षाय कारण मानावे लागेल. म्हणून हा ज्ञायकभाव ध्यानसूप नाही, ध्येयसूप आहे; कारण हा पारिणामिक भाव ध्रुव व सामान्यसूप आहे तर ध्यान हा विनश्वर पर्यायसूप भाव आहे. म्हणून तो ज्ञायकभाव ध्येय म्हणजे धर्मशुक्लध्यानाचा विषय आहे.

.३२० गाथेवरील टीकेमध्ये विशेष खुलासा करतांना आ. जयसेन लिहितात की,

तथा चोक्तं सिद्धान्ते। निष्क्रियः पारिणामिकः। निष्क्रियः इति कोर्तुः? बंधकारणभूता या क्रिया रागादिपरिणतिः तद्वप्तो न भवति। मोक्षकारणभूता च या क्रिया शुद्धभावनापरिणतिस्तद्रूपश्व न भवति। ततो ज्ञायते शुद्ध पारिणामिक भावो ध्येयस्तपो भवति ध्यानस्तपो न भवति। कस्मात् ध्यानस्य विनश्वरत्वात्। तथा योगीन्द्रदेवैरप्युत्तं -

णवि उपज्जइ णवि मरड बंधु ण मोक्खु करेइ। जिझ परमार्थ जोइया जिणवरु एउ भणेइ ॥ ९ ॥

अर्थ - सिद्धातामध्ये सांगितले आहे की, पारिणामिकभाव निष्क्रिय आहे. निष्क्रिय याचा अर्थ काय? बंधास कारणभूत रागादिपरिणती या क्रियेच्या स्वरूपाचाही तो नाही आणि मोक्षास कारणभूत अशी जी शुद्धात्मभावनापरिणती या क्रियेच्याही स्वरूपाचा तो नाही. यावरुन असे ज्ञात होते की, शुद्ध पारिणामिक भाव हा ध्येयस्तप आहे; ध्यानस्तप नाही. कशावरुन? तर ध्यान हा विनश्वर पर्याय आहे म्हणून. हेच आ. योगीन्द्रदेवांनी सुद्धा सांगितले आहे की,

हा पारिणामिक भाव न उत्पन्न होतो, न नाश पावतो; न बंधास करतो न मोक्षास करतो; हे जीवा! परमार्थामध्ये संलग्न जिनवर असे सांगतात.

तर प्रश्न असा की, या पारिणामिक भावाचे एवढे महत्व कां? याचे उत्तर गाथा ३ वरील पद्मप्रभमलधारी देवांच्या टीकेत प्रथमतःच मिळते की, जो सहजपारिणामिक भावामध्ये स्थित आहे आणि स्वभाव अनंतचतुष्टयात्मक आहे असा ज्ञानचेतनेचा परिणाम आहे तो नियम आहे. ज्ञानचेतनेचा परिणाम हा नियम आहे व या नियमपूर्वक जे कार्य आहे ते सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र आहे. म्हणजे हा ज्ञानचेतनेचा परिणाम सहज पारिणामिक भावामध्ये स्थित आहे म्हणजे त्या शुद्ध ज्ञानचेतनेचा म्हणजेच धर्मध्यानाचा विषय परमपारिणामिक भाव आहे. म्हणजेच पारिणामिकभाव हा ध्येय आहे. धर्मध्यान म्हणजे श्रद्धाज्ञान-ज्ञारित्राची "मी त्रिकालीध्रुव चैतन्यमात्र तत्त्व आहे" अशी एकाग्रता सूप परिणती. शुद्धोपयोगस्तप परिणती म्हणजे धर्मध्यान आहे. म्हणजे धर्मध्यान हे निर्वाणाचे कारण आहे. आणि धर्मध्यानामध्ये श्रद्धानादिकाची परिणती ही आपल्या त्रिकाली ध्रुव शुद्ध चैतन्याच्या सन्मुख असते. याचाच आशय असा की, पारिणामिक भाव हा शुद्धोपयोगाचे आश्रय कारण आहे. ध्येयवस्तु शुद्ध असल्यामुळे त्या ध्यानपर्यायास व उपयोगासही शुद्ध म्हटलेले आहे. जो पावेतो उपयोगाचा वा ध्यानाचा विषय स्वभावपर्याय वा विभाव पर्याय वा संयोग असतो तोपावेतो तो शुद्ध म्हटल्या जात नाही व ती ध्यानपरिणती परमात्मपदाच्या प्राप्तीचे कारण होऊ शकत नाही. एकमात्र चैतन्यमात्र पारिणामिक भावाच्या आश्रयाने होणारी प्रवृत्तीच मोक्षाचे, स्वरूप प्राप्तीचे एकमेव नियमस्तप कारण आहे. म्हणूनच पारिणामिक भावास परम हे विशेषण दिले आहे. परमात्मपदाच्या प्राप्तीसाठी धर्मध्यानाचे आश्रयभूत कारण असल्यामुळे त्यास परम पारिणामिक भाव म्हटले आहे.

कारणपरमात्मा म्हणजे काय?

ध्यान हेच कोणत्याही पदार्थाच्या प्राप्तीचे साधन आहे. तो पदार्थ माझा असून तो म्हणजे मी अशी

एकत्वबुद्धी म्हणजेच प्राप्तीचे स्वरूप आहे. आणि हेच तर ध्यान आहे. यापलिकडे तत्त्वतः अन्य पदार्थाची प्राप्ती याला काहीच अर्थ नाही. म्हणून आचार्य कुंदकुंददेवांनी समयसार संवराधिकारामध्ये सांगितले आहे की,

सुद्धं तु वियाणंतो सुद्धं चेवप्पयं लहदि जीवो ।
जाणंतो दु असुद्धं असुद्धमेवप्पयं लहदि ॥ १८६ ॥

अर्थ - शुद्ध आत्म्यास जाणणारा - अनुभवणारा - शुद्धच आत्म्यास प्राप्त करतो आणि अशुद्धास जाणणारा - अनुभवणारा - अशुद्धच आत्म्यास प्राप्त करतो.

येथे प्रयोजन तर शुद्ध आत्म्याची प्राप्ती म्हणजे सिद्धपदाची प्राप्ती हे आहे. व त्यास कारण शुद्ध आत्म्याचे ध्यान आहे. तर त्यासाची ध्येयभूत शुद्ध आत्म्या कोणता? परवस्तूचे ध्यान ही असंभवनीय गोष्ट आहे. कारण परवस्तूशी एकत्व होऊच शकत नाही. हा जीव ही परवस्तु माझी व मी म्हणजे ही वस्तु अशाप्रकारे अनादिकाळापासून आपले अयथार्थ विकल्प मात्र कीरत आला आहे. हे अयथार्थ विकल्पच रागद्वेषमोह असून तो अशुद्ध आत्मा आहे. मी रागी, मी देवी इ. अशा खोट्या विकल्पामध्ये तो अनादिपासून मस्त आहे. म्हणूनच तो संसारामध्ये परिभ्रमण करून दुःखी होत आहे; अशुद्धस्पच परिणमतो आहे.

जर शुद्ध आत्म्याची प्राप्ती - मोक्षप्राप्ती - हवी असेल तर शुद्ध आत्म्याचेच ध्यान करावे लागेल. अन्य सिद्धांचे ध्यान करूनही आपणास सिद्धपद मिळणार नाही किंवा ते सिद्ध आपणास मोक्षास पोचविणार नाहीत. वर्तमान पर्याय ही अज्ञानीला नित्य अनुभवाची आणि परिचयाची वस्तु, ती तर अशुद्ध आहे. तिचे ध्यान करून आत्म्यास पर्यायमात्र मानल्याने पुनः संसारच वाढणार आहे. अनादिपासून अज्ञानी जीव हेच कीरत आला आहे. यालाच आर्त्यान व रौद्रध्यान म्हणतात. परत तेच केले तर संसार वाढणार! तर मग शुद्ध आत्मा सापडणार तो कोठे? असा शुद्ध आत्मा आहे का?

आपण भाविकाळातील शुद्धपर्यायाचे ध्यान करावे तर तोही विकल्पच आहे. कारण मी केवलज्ञानीं ‘सिद्धो ऽहं’ इत्यादिस्पाने उपयोगाची एकाग्रता कशी होणार? केवलज्ञानपर्याय, सिद्धपर्याय ही साध्य रूपाने उपादेय आहे; परंतु ध्येयरूपाने तर उपादेय नाही. कारण तो पर्याय अविद्यमान आहे. अविद्यमान वस्तु अनुभवाचा ध्यानाचा विषय होऊं शकत नाही. कारण ध्यानविषय हा विद्यमानच असावा लागतो. असा विद्यमान असणारा शुद्ध आत्मा आहे कां? याचे उत्तर अज्ञानीला मिळतच नाही. कारण त्याला अविनाशी द्रव्य आणि त्रिकालध्रुव स्वभाव यास विषय करणारी द्रव्यदृष्टी अथवा स्वभाव दृष्टीच प्राप्त झालेली नाही. स्वभावदृष्टी हा पर्यायमूढता या रोगावरील रामबाण इलाज आहे.

प्रत्येक वस्तू प्रतिसमय परिणमनशील स्वभावामुळे पर्यायरूपाने (उत्पादव्ययरूपाने) परिणमत असतांनाही ती द्रव्यअपेक्षेने व स्वभावअपेक्षेने तर ध्रुव आहे; कारण द्रव्य आणि स्वभाव तर अविनश्वर असतो. ज्याप्रमाणे ज्ञान हे ज्ञेयाकाररूपाने घटज्ञान, पटज्ञान आदि रूपाने विनाशिक असेल तरीही जाणणारा तर तोच आहे; या अपेक्षेने ज्ञायकभाव तर तोच आहे. हा ज्ञायकभाव ज्ञेयाकार अवस्थेतही ज्ञेयरूप न होता स्वरूपाने

फक्त ज्ञायकच असतो. तद्वत् जीवाच्या समस्त स्वभाव वा विभावरूप पर्यायामध्ये परिणमणारे द्रव्य तर तेच आहे, त्याचा चैतन्य भाव - प्रतिभास स्वभाव तर तोच आहे, नित्य विद्यमान आहे. त्या अगाध द्रव्यस्वभावाला तर अशुद्धता स्पर्श करीत नाही म्हणजे स्वरूपाने तर हा ज्ञायकभाव शुद्धच आहे. अशुद्धता तर स्वयं विनाशिक असून विनाशिक पर्यायामध्येच घुटमळते. म्हणजेच परम पारिणामिक भाव निरावरण, स्वतःसिद्ध नित्य विद्यमान व शुद्ध असतो. पर्यायामध्ये तर पर्यायगत अशुद्धता आणि व्यापक पारिणामिक ध्रुव भाव दोन्ही असतात. त्यापैकी फक्त व्यापक ध्रुव पारिणामिक भावाच्या आश्रयाने होणारे ध्यान, श्रद्धा-ज्ञान-चारित्राची परिणती संभवनीय आहे. त्याकरिता भेदज्ञानद्वारा रागादि अशुद्धतेला जाणूनही त्याचा ध्येय म्हणून स्वीकार करू नये. एवढे पथ्य सांभाळले की शुद्ध आत्माच तेवढा अनुभवामध्ये राहतो व शुद्ध आत्म्याची प्राप्ती होते. म्हणजे सिद्ध परमात्मा जसे शुद्ध आहेत. द्रव्य आणि पर्याय अपेक्षेनेही- तद्वत् पर्याय गौणकरूप तिचे ध्यान न केले तर तीही अशुद्धता अनुभूति बाहेर राहते, अशुद्धता स्वयं नष्ट होते आणि शुद्धता स्वयं प्रगट होते. म्हणून हा पारिणामिकभाव स्वयं शुद्धच आहे. या अपेक्षेने तोही तर परमात्मा आहे. म्हणून याच पारिणामिक भावास कारणपरमात्मा म्हटले आहे - समयसारमधील ज्ञायक भाव आणि आपद्ग्रभमलधारी यांच्या टीकेमधील व आ. जयसेन यांच्या टीकेमधील कारणपरमात्मां म्हणजे हाच एक परम पारिणामिक भाव आहे. तेच अंतस्तत्त्व आहे. तोच ध्रुव उपयोगस्वभाव आहे.

येथे असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, हा कारणपरमात्मा, जर प्रत्येक जीवमात्रामध्ये सदैव विद्यमान आहे तर त्याचे ध्यान केव्हाही होऊं शकावे. परंतु आजपावेतो या जीवाला शाश्वत पदाची प्राप्ती कां झाली नाही?

याचे उत्तर - जरी कारणपरमात्मा प्रत्येक प्राणिमात्रामध्ये नित्य विद्यमान आहे तरी अज्ञानीला त्या विद्यमान परमात्म्याचे भान नाही; आणि त्याने जशी रागद्वेषाची उपासना केली आहे तशी या परमात्म्याची उपासना कर्थीच केली नाही. म्हणून तो अज्ञानीच राहला. परमात्मा बनलाच नाही. कारण अनप्रिदिकाळापासून उपयोग आणि रागद्वेष यांचा संयोग आहे. अज्ञानीने उपयोगास स्वभावरूपाने आणि रागद्वेषास परभावरूपाने स्वीकारलेच नाही. कारण त्यास भेदविज्ञान नव्हते. समयसारमध्ये निस्पित प्रक्रियेच्या द्वारा उपयोग आणि राग यामध्ये भेदज्ञान झाल्यानंतर रागास हेय जाणून त्यास ध्येयरूपाने न स्वीकारले तर राग पर्यायांत राहिला आणि अनुभवात आला नाही. अशा रितीने तो अनुभवापासून वेगळा केल्या कारणाने अनुभवामध्ये उरला तो फक्त शुद्ध उपयोग मात्र. म्हणजे या अवस्थेमध्ये ज्ञान आणि दर्शन सहजरूप तेवढे राहते. यासच टीकाकार पद्ग्रभमलधारी देवांनी उपरोक्त टीकेमध्ये सहज स्वभाव-अनंत चतुष्टयात्मक ज्ञानचेतनेचा परिणाम म्हटलेले झाले. व तोच नियमरूपाने सिद्धीचे कारण आहे. म्हणजे ज्याप्रमाणे द्रव्यदृष्टीने त्रिकालध्रुव पारिणामिक भावास जाणले तसे त्याच दृष्टीने रागादिकास भिन्न करून अनुभवामध्ये उपयोग मात्र राहिला म्हणजे तो पारिणामिक भाव आणि हा ज्ञानचेतनामय परिणाम दोहोमध्ये एकरूपता झाली. म्हणजेच रागादिभाव हे अनुभूतीत नसल्याकारणाने तो शुद्धोपयोग निश्चय ध्यान आहे व या ध्यान प्रक्रियेच्या द्वाराच परमात्मपद प्राप्त होते.

हीच गोष्ट समयसारच्या ६ व्या गाथेवरील आत्मख्याति टीकेत सांगितलेली आहे.

यो हि नाम स्वतःसिद्धत्वेनादिरनंतो नित्योद्योतीतिज्ञायिको एको भावः संसारावस्थायामनादिबंधपर्यायनिरूपणया क्षीरोदकवत्कर्मपुद्गतैः समप्रेक्त्वेऽपि द्रव्यस्वभाव-निरूपणया दुरंतकषायचक्रोदयवैचित्र्यवशेन प्रवर्तमानानां पुण्यपापनिर्वर्तकानामुपावैश्वस्प्यानां शुभाशुभभावानां स्वभावेनापरिणमनात्प्रमत्तोऽप्रमत्तश्च न भवति। एष एवाशेषद्रव्यान्तरभावेभ्यो भिन्नत्वेनोपास्यमानः शुद्ध इत्यभिलिप्तते।

अर्थ - खरोखर जो भाव तत्त्वतः स्वतःसिद्ध असल्याकारणाने अनादि आहे, अनंत आहे, नित्योद्योत आहे, विशदज्योतिस्वरूप आहे तो एक ज्ञायकभाव आहे. हा ज्ञायकभाव संसारावस्थेमध्ये अनादिबंधपर्यायाच्या अपेक्षेने पाहिले तर दूध-पाण्याप्रमाणे कर्मपुद्गलासह एकस्प असतांनाही जर द्रव्यस्वभावाच्या अपेक्षेने पाहिले तर तो ज्ञायकभाव त्याही वेळी शुभ आणि अशुभभावांच्या स्वरूपाने परिणमित झालेला नाही. म्हणून तो प्रमत्तही नाही आणि अप्रमत्तही नाही. हे शुभ आणि अशुभ भाव दुरन्त कषायसमूहाच्या उदयाच्या विचित्रतेमुळे प्रवृत्त होतात, पुण्यपापाची रचना करतात; आणि विविध स्वरूपाचे आहेत.

तोच मात्र ज्ञायकभाव समस्त अन्य द्रव्यांच्या भावापासून भिन्न करून उपासनेमध्ये आला असतांना शुद्ध म्हटल्या जातो.

यावरून हे दिसून येते की,

१. हा जीवत्व पारिणामिक भाव अथवा ज्ञायकभाव परनिरपेक्ष व स्वतःसिद्ध आहे. म्हणून अनादि-अनंतरूपाने सर्व जीवामध्ये नित्य प्रकाशरूप असून प्रतिभासमय आहे. म्हणजे पर्याय अशुद्ध असतांनाही तो पर्याय ह्या ध्रुव स्वभावाचा नाश करू शकत नाही. तो नित्यनिरावरण निरुपयि आहे.

२. अनादि बंधपर्यायदृष्टीने पाहिले तर तो कर्मपुद्गलासह दूधपाण्याप्रमाणे एकस्प दिसतो. त्यामुळे रागादिविकारांची चारितार्थता भासते. परंतु त्याचवेळी द्रव्य-स्वभावदृष्टीचा विषयभूत हा ज्ञायकभाव स्वरूपाने भिन्नच ज्ञात होतो. म्हणजे पर्यायगत अशुद्धता आणि स्वभावरूप द्रव्यशुद्धता दोन्ही संसारात प्रतिसमय युगपत् विद्यमान आहेत. त्यांना लक्षणभेदाने भिन्न जाणावे. नंतर पर्यायगत अशुद्धता, जी अज्ञानी नेहमीच अनुभवतो, जाणून त्याच्या आलंबनाने होणारी आर्त-रौद्रध्यानाची प्रवृत्ती दूर करावी, त्यास ध्येय रूपाने न स्वीकारतांना ज्ञायकभाव एकमात्र ध्येयरूपाने स्वीकारावा. म्हणजे ज्ञायकभावाच्या आश्रयाने जी श्रद्धा-ज्ञान-चारित्राची परिणती म्हणजे १) जो त्रिकाली सौदैव जाणणारा तो मी आहे, रागादिरूप तो मी नव्हे ही स्थायी मान्यता- अभिप्राय (सम्पर्दर्शन) २) त्या भावामध्ये उपयोग एकाग्र करणे (सम्पर्ज्ञान) ३) तेथे स्थिर राहणे (सम्पर्क-चारित्र) यासच शुद्ध आत्म्याची उपासना म्हणतात. उपासना याचाच अर्थ यापूर्वी विशद केलेल्या ३२० गाथेवरील आ. जयसेन यांच्या टीकेत स्पष्ट असा ध्येय-ध्यान प्रवृत्ती असा आहे. तीच शुद्ध आत्म्याची उपासना आहे. ४) म्हणजे समयसारमधील ज्ञायकभाव, तत्त्वार्थसूत्रामधील निश्चयजीवत्व

परिणामिक भाव आणि आ. जयसेन वा पद्मप्रभमलधारी देवांनी ब्रह्मपित कारणपरमात्मा हे एकच आहेत. कारणपरमात्मा या अभिधानाने ध्यानाची - श्रद्धाज्ञानव्याप्तिची एकमग्नता ही फक्त या परिणामिक भावाच्या आश्रवाने शक्य आहे, तीच धर्मध्यानाची परिपाटी असून ही गोष्ट विशेषत्वाने स्फुट होते. या ध्येयवस्तूचा निर्णय व त्याचे महत्व कारणपरमात्मा म्हटल्याने व्यक्त होते. ही गोष्ट मूमुक्षुंना विशेषत्वाने लक्षात येते. म्हणून हा दृष्टिकोण अतिशय मोलाचा आहे व अध्यात्माचे रहस्य उघडपणे व्यक्त करणारा आहे. म्हणजेच आचार्य अमृतचंद्रांनी ज्याप्रमाणे अध्यात्मदृष्टी आपल्या टीकाकारीमध्ये प्रगल्भ आषेत प्रगट केली त्याचाच विस्ताराने विचार आ. जयसेन आणि आ. पद्मप्रभमलधारी देव या टीकाकारांनी केला आहे. त्यामुळे मुमुक्षुला अध्यात्माचे रहस्य हस्तगत होण्यास अपूर्व मदतच लाभलेली आहे.

कारणसमयसार, कारणपरमात्मा, परमपरिणामिक भाव, ज्ञायकभाव अंतस्तत्त्व या संज्ञांचा आशय एकच आहे. आणि कार्यसमयसार, कार्यपरमात्मा अनंतचतुष्टय याचा अर्थ एकच आहे. कार्य समयसार व कार्यपरमात्मा म्हणजे अनंत ज्ञान, अनंत दर्शन रूप स्वभाव परिणाम.

तसेच नियमसारमध्ये ज्यास सहजज्ञान, सहजदर्शन, सहजसुख आणि सहजशक्ती म्हटले आहे ते परिणामिक भावामध्ये स्थित असा जीवाचा निरूपाधि, निरावरण त्रिकालध्युव स्वभाव मात्र आहे. कार्यसमयसार रूप शुद्ध दशेची अभिव्यक्ती या त्रिकालध्युव स्वभावातून होते. ध्यानाचा ध्येयभूत आत्मा कोणता असू शकतो याचे विशिष्ट शैलीने निरूपण आ. जयसेन किंवा आ. पद्मप्रभमलधारी देवांनी केले आहे एवढेच.

नियमसारमधील कांही प्रमेयाची वैशिष्ट्यपूर्ण प्रस्तुति

नियमसारच्या जीवाधिकारामध्ये उपयोग या जीवलक्षणाचा निर्देश, त्याचे भेद प्रभेद इत्यादिकाचे विवेचन आलेले आहे. त्याच्या संदर्भात स्वभावपर्याय आणि विभावपर्यायाचे लक्षण, निर्देश, निरूपण, गाथा १४ व १५ मध्ये आहे. त्यास स्वसापेक्ष आणि स्वपरसापेक्ष पर्याय अशा संज्ञा मूळ सूत्र कार आ. कुंदकुंदांनी दिल्या आहेत. त्याचे स्पष्टीकरण टीकाकार आचार्यांनी केलेले आहेच.

तसेच स्वभावपर्यायाचे भेद सांगतांना टीकाकार आ. पद्मप्रभमलधारी देवांनी १ कारण शुद्ध पर्याय, २ कार्य शुद्धपर्याय असे दोन भेद सांगितले आहेत. हे विवेचन नवीन दृष्टिकोण देणारे आहे. त्यामुळे त्या विवेचनातील दृष्टिकोण आणि प्रयोजन याचा शोध घेणे हे अध्यात्माचे रहस्य उलगडण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त होईल. येथे यातील स्वभाव आणि विभाव या विशेषणाबोरवच शुद्ध आणि अशुद्ध अशी विशेषणे योजलेली आहेत.

ही विशेषणे जर डोळ्यासमोर असतील तर नियमसार आगमातील शेवटचा शुद्धोपयोगाधिकार याचा आशय कळण्यास सुलभता असेल; कारण स्वभावपर्याय म्हणजेच शुद्धपर्याय. याचा उपयोगाच्या संदर्भात येथे

विचार केलेला आहे. अन्यत्र प्रवचनसारादिकामध्ये शुद्धोपयोगाचा विचार शुद्ध-अशुद्ध पर्याय या पद्धतीने न करता उपयोगाची पार्वंभूमि म्हणजे उपयोगाच्या, ध्यानाच्या विषयाच्या अपेक्षेने केला आहे. हे लक्षात घेतले तर या अधिकारातील विषय विवेचन प्रत्ययकारी होईल. म्हणून नियमसाराच्या दृष्टीने प्रधानतेने या तीन बाबींचा विचार साकल्याने होणे हे निर्धारणादृष्टीने उपयुक्त व्हावे. म्हणून यापुढे त्याचा उहापोह करणे समुचित होईल.

शास्त्रामध्ये उपयोगाचे विवेचन व त्याचे भेदप्रभेद याचे वर्णन वेगवेगळ्या प्रकाराने आढळते. १) कोठे चैतन्यानुविधायी परिणाम हे उपयोगाचे लक्षण सांगून त्याचे मुख्यत दोन भेद व उत्तरभेद बारा सांगितले आहेत, तेथे हेय व उपादेयाचा विचार दिसत नाही, शुद्ध व अशुद्धही विशेषणेही स्वभाव व विभाव या अर्थाने आहेत. २) कोठे उपयोगाचे १ अशुभ २ शुभ ३ शुद्ध असे तीन भेद केलेले आहेत व तेथे संसारहेतू व मोक्षहेतू या अपेक्षेने निस्पत्त आहे. ३) तर कोठे स्वभाव पर्याय म्हणजेच शुद्धोपयोग असे वर्णन आहे. यामुळे त्याबाबत (स्वरूप आणि भेदप्रभेद) आगमाचे मन्तव्य, दृष्टिभेद, प्रयोजन भेद, जाणून घेवून त्यामध्ये सामंजस्य समजून घेणे हे आवश्यक आहे. म्हणून उपयोगाची विशेष निस्पत्त आवश्यक आहे. त्याचे येथे चिकित्सक दृष्टीने विश्लेषण केलेले आहे.

उपयोग

जीवाचे वर्णन करतांना द्रव्यसंग्रह, पंचास्तिकाय, नियमसार, तत्त्वार्थसूत्रादि सर्वच ग्रंथामध्ये उपयोगास जीवाचे लक्षण म्हटले आहे.^१ "उपयोगे लक्षणम्।" हे दुसऱ्या अध्यायातील सूत्र विश्रुतच आहे. उपयोगाचे लक्षण जीवाचा चैतन्यानुविधायी परिणाम असे केलेले आहे. स्वपरामध्ये विभक्त पदार्थांचे ग्रहण करणे म्हणजे प्रतिभास हे चैतन्याचे लक्षण आहे.

चैतन्य हेही जीवाचे लक्षण आहे. जरी जीवाचे लक्षण चेतना आणि उपयोग या दोनप्रकारे केले आहे तरी त्या कथनामध्ये दृष्टिभेद आणि प्रयोजनभेद आहे. दोन्ही लक्षणे जीवाच्या एकच स्वतःसिद्ध अनादिअनंत व्यापक तत्त्वाचा स्वभावाचा बोध करून देतात. चैतन्य हे सामान्यअपेक्षेने द्रव्यदृष्टीने जीवाचे लक्षण आहे. परंतु चैतन्य म्हटले म्हणजे सर्व साधारण जीवांना नीटसी स्पष्ट कल्पना एकाएकी येत नाही. तो स्वभाव प्रतिसमय कोणत्या न कोणत्या रूपाने कार्यरूपाने व्यक्त होतोच. चैतन्याचे हे प्रतिभासमय कार्य सर्वांना ज्ञात आहे. पर्यायावरून म्हणजेच कार्यावरूनच त्यामध्ये व्यापक स्वभावाची सुस्पष्ट कल्पना येणे शक्य आहे. जीवाचा त्रिकालधूव जो सामान्यरूप स्वभाव त्याचेच नाव चैतन्य असून त्याचा जीवासह सर्वप्रकारे अविनाभाव आहे. त्या चैतन्याचे स्वरूप त्याचे जे कार्य दिसून येते त्यावरूनच लक्षात येवू शकते. आणि उपयोग हा चैतन्याला अनुसरून असणाऱ्या परिणाम आहे. स्वभाव हा प्रतिसमय कोणत्याही कार्यरूपाने परिणामरूपाने प्रगट होतव असतो. सर्व साधारणपणे पर्यायाचा बोध जेवढा सुलभ आहे तेवढा स्वभावाचा बोध

१. नियमसार गाथा १० व टीका १ली ओळ; पंचास्तिकाय गाथा २७ अमृतचंद्रकार्यकृत समय टीका - उपयोगाचा खुलासा तत्त्वार्थसूत्र अध्याय २ सूत्र ८ सर्वाधिसिद्धि टीका.

सुलभ व परिचित असत नाही. परिणामावरूनच पर्यायावरूनच स्वभावाचा बोध करून देणे आवश्यकच असते. म्हणून पर्यायितृष्णीने उपयोग हे जीवाचे लक्षण केले आहे.

चेतनेचे दोन भेद आहेत. १ ज्ञानचेतना आणि २ दर्शनचेतना, तसेच उपयोगाचेही दोन भेद आहेत. १ ज्ञानोपयोग २ दर्शनोपयोग. यामध्ये ज्ञानोपयोग आणि दर्शनोपयोग यांचे विभाजनामध्ये निश्चित भेद करणारी लक्षण रेषा कोणती याचा निर्णय करणे आवश्यक आहे. यासाठी या दोन्ही उपयोगाचे लक्षण आगमामध्ये कशा प्रकारे सांगितले आहे हे पाहणे आवश्यक आहे.

दर्शनोपयोग ज्ञानोपयोग यांचे आगममान्य लक्षण

सर्वार्थसिद्धीमध्ये आ. पूज्यपादांनी उपयोगाच्या व्याख्या सांगितल्यानंतर तत्त्वार्थसूत्र अ. २ सूत्र ९ वर टीका लिहत असतांना. ज्ञानोपयोग आणि दर्शनोपयोग यामध्ये अंतर सांगितले आहे. त्यावरून दोहोमधील निश्चित लक्षणभेद लक्षात येणे सहज शक्य आहे.

"तयोः कथं भेदो? साकारानाकारभेदात् साकारं ज्ञानं अनाकारं दर्शनमिति।"

अर्थ - त्या ज्ञानोपयोग आणि दर्शनोपयोग या दोन उपयोगामध्ये भेद कशाप्रकारे आहे? साकार आणि अनाकारपणा यामुळे। म्हणजे साकार उपयोग तो ज्ञानोपयोग, निराकार उपयोग तो दर्शनोपयोग.

बृहद्रव्यसंग्रह गाथा ४ यातील

"उवओगो दुवियप्पो दंसणं णाणं च"

या प्रथम चरणार्थाचा खुलासा करताना टीकाकार श्री. ब्रह्मदेवसूरि त्याचा खुलासा करतात -

"उवओगो दुवियप्पो उपयोगो द्विविकल्पः।

दंसणं णाणं च निर्विकल्पं दर्शनं सविकल्पं ज्ञानं च।"

अर्थ - उपयोग दोन प्रकारचा आहे. निर्विकल्प दर्शन आणि सविकल्प ज्ञान. येथे निर्विकल्प तो दर्शनोपयोग, सविकल्प उपयोग तो ज्ञानोपयोग असे आचार्य सांगतात. येथे निर्विकल्प सविकल्प या दोन विशेषणद्वारा या दोन उपयोगामध्ये भेद केला आहे. आणि निराकार आणि साकार अशा विशेषणांनी सर्वार्थसिद्धीकारांनी भेद केला आहे. तेव्हा निर्विकल्प- निराकार आणि सविकल्प- साकार हे समानार्थी आहेत की त्यात वेगळा आशय आहे? हे पाहावे लागेल. यासाठी याच बृहद्रव्यसंग्रहाची गाथा ४३ व त्यावरील टीका ही पाहणे जरुरीचे आहे. दर्शनोपयोगाचे स्वरूप द्रव्यसंग्रह गाथा मध्ये सांगतात -

जं सामणं गहणं भावाणं णेव कट्टुमायारं ।

अविसेसिदूण अट्टे दंसणमिदि भण्डे समये ।

व्याख्या - जं सामणं गहणं भावाणं यत् सामान्येन सत्तावलोकनेन ग्रहणं परिच्छेदनं भावानां पदार्थानां; किं कृत्वा णेव कट्टुमायारं नैव कृत्वा कं आकारं विकल्पं तदूपि किं कृत्वा?

अविसेसिदूण अड्डे अविशेष्य अविभेद अर्थानु; केन रुपेण? शुक्लोऽयम्, घटोऽयम् इत्यादि
अविभेद तत्सामान्यलोकनं दर्शनमिति।

अर्थ - सामान्यपणे म्हणजे केवळ सत्तामात्र अवलोकनाने जे काही पदार्थाचे ग्रहण म्हणजे प्रतिभास. विकल्प म्हणजेच आकार, भेद न करता, पदार्थाना विशेषपणाने (पृथक पृथक भेद न करता) प्रतिभासित करणे, म्हणजेच हा पांढरा आहे, हा घट आहे इत्यादि स्पाने भेद न करता. (म्हणजे प्रतिभास्यमान प्रत्येक वस्तूला भिन्न झेयाकाररूपाने ग्रहण न करतां सामान्यपणे मात्र ग्रहण.) यावरून हे स्पष्ट होते की, आकार आणि विकल्प या प्रकरणी एकार्थ वाचक शब्द आहेत. आणि निर्विकल्प प्रतिभास याचा आशय भेद न करतां सत्ता मात्र सामान्य प्रतिभास म्हणजे दर्शनोपयोग असून सविकल्प म्हणजेच भेदरूप प्रतिभास हा ज्ञानोपयोग आहे.

सामण्ण हे येथे षष्ठिप्रदर्शक पद नसून हे क्रियाविशेषण आहे. सामान्याचे ग्रहण (अर्थात् विशेष गौण करून) हा तर द्रव्यार्थिक नय आहे. श्रुतज्ञानाचा भेद आहे. तो दर्शनोपयोग नव्हे. तसेच विशेष, साकार प्रतिभास म्हणजे सामान्य गौण करून विशेषाचा प्रतिभास, ग्रहण असाही अर्थ नाही. तो पर्यार्थिक नय भेदनय आहे; श्रुतज्ञानाचा भेद अंश आहेच. परंतु विशेष याचा अर्थ प्रत्येक प्रतिभास्यमान पदार्थास भिन्न रूपाने प्रतिभासित करणे. या दोन उपयोगाच्या लक्षणामध्ये ही लक्षणारेषा आहे.

सम्पर्कदर्शन म्हणजे दर्शनगुणाचा परिणाम नव्हे, तर दर्शन म्हणजे श्रद्धान

सम्पर्कदर्शनमधील दर्शनपदाचा वाच्य हा उपयोग प्रकरणातील दर्शन शब्दाच्या वाच्यापेक्षा वेगळा आहे. याचाच खुलासा उपरनिर्दिष्ट बृहदद्रव्यसंग्रहाच्या टीकेमध्ये पुढे केलेला आहे. "न इदयेव तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्पर्कदर्शनं बक्तव्यम्। कस्मादिति चेत् तत्र श्रद्धानं विकल्परूपं इदं तु निर्विकल्पकम् ।" अर्थ - हे निराकार दर्शन म्हणजे तत्त्वार्थश्रद्धानसूप सम्पर्कदर्शन आहे असे समजू नये. कारण हे श्रद्धान सविकल्प प्रतिभासमय आहे. येथे सविकल्प- साकार तत्त्वार्थश्रद्धान रूप भाव साकार ज्ञानपर्याय आहे. तो निराकार दर्शनोपयोग नव्हे.

आवार्थ असा की, सत्ता हे अंतिम सामान्य आहे. म्हणजेच सत्तामात्र अवलोकन याचा अर्थ सामान्य प्रतिभास. म्हणजेच निराकार, भेद न करतां प्रतिभास - जेव्हां कोणी एक कांहीतरी अवलोकन करतो, पाहतो याचा अर्थ हा की जो पावेतो तो विकल्प करत नाही, भिन्नभिन्नरूपाने पदार्थाना प्रतिभासित करत नाही तो पावेतो ते सत्तामात्र ग्रहण म्हणजेच दर्शन आहे. नंतर घटादिक विकल्प आले म्हणजे ते ज्ञान आहे. म्हणून द्रव्यसंग्रहाच्या चौथ्या गाथेमध्ये चार दर्शनोपयोग - भेदाचे लक्षण सांगत असतांना "मूर्ति सत्तासामान्यं विकल्परहितं परोक्षस्तपेन एकदेशेन यत्पश्चिति तत् चक्षुर्दर्शनम् ।" जे मूर्ति पदार्थाला सत्तासामान्यपणाने विकल्प न करतां परोक्षरूपाने एकदेशेतः पाहते ते चक्षुदर्शन, असे स्पष्टपणे सांगितले आहे. फरक एवढाच आहे की, चक्षुदर्शन- अचक्षुदर्शन परोक्षरूपाने एकदेशेतः सामान्य प्रतिभास करतात तर अवधिदर्शन एकदेश प्रत्यक्ष रूपाने पाहते आणि केवलदर्शन सर्व पदार्थमात्रास युगपत् सकलप्रत्यक्षरूपाने

सामान्यपणे अवलोकन करते.

स्वभाव ज्ञानोपयोग व विभाव ज्ञानोपयोग यांचे स्वरूप

तसेच ज्ञानोपयोगाच्या आठ भेदांचे स्वरूप सांगत असतांना प्रत्येक ज्ञानोपयोगाचे लक्षण सांगितले आहे. तेथे "मूर्तमूर्त वस्तु एकदेशेन विकल्पाकारेण परोक्षस्तपेण ... यज्जानाति तत्कायोपशमिकं मतिज्ञानम्" (मूर्त आणि अमूर्त वस्तूला एकदेशतः (अपूर्णपणे) विकल्पपूर्वक (भेद करून) जे जाणते ते मतिज्ञान होय.) विकल्पाकारेण वा सविकल्प हे पद प्रत्येक ज्ञानोपयोगाच्या व्याख्येमध्ये आहे. तसेच एक केवलज्ञानोपयोग सोडून एकदेशेन (अपूर्णपणे) हे क्रियाविशेषण सातही ज्ञानोपयोगाच्या व्याख्येत आहे. अवधि, मनःपर्यय व विभंगावाधि हे एकदेशप्रत्यक्ष आहेत तर केवलज्ञान एक मात्र सकल-प्रत्यक्ष आहे. कुमति-कुश्रुत परोक्षघ आहेत.

याप्रमाणे ज्ञानोपयोग आणि दर्शनोपयोग यांच्या स्वरूपातील अंतर स्पष्ट होईल. चेतना म्हणजेच ज्ञान आणि दर्शन. हे दोन गुण भिन्न लक्षण द्वारा भिन्न आहेत.

जीवाचे प्रतिभासरूप कार्य ज्याप्रमाणे दोन प्रकारचे आहे त्याचप्रमाणे त्यात व्यापक त्रिकाळी गुणही दोन वेगळेच आहेत. त्या दोन गुणांचे दोन पर्यायही प्रतिसमय प्रत्येक जीवामध्ये असतातच.

ज्ञानपर्याय व दर्शनपर्यायाचा खुलासा

छद्रस्थ दशेमध्ये ज्ञानपर्याय अथवा दर्शनपर्याय हा क्षयोपशमिक भाव आहे. छद्रस्थ दशेत दहाव्या गुणस्थानापर्यंत ज्ञानावरण५, दर्शनावरण ४ व अंतराय ५ या १४ प्रकृतींचा प्रतिसमयाला बंध आहेच. तसेच त्याचा उदयही अखंडपणे बाराव्या गुणस्थानाच्या अंतापर्यंत आहेच. ज्ञान- दर्शनावरणाचा उदय असतांना ज्ञान व दर्शन या दोन्ही गुणांचे उपयोगरूप कार्य युगपत असूं शकत नाही. हे दोन्ही उपयोग छद्रस्थाना युगपत असत नाहीत. परंतु त्या कर्माचा क्षय झाल्यानंतर मात्र दोन्ही उपयोग युगपत् असतात. तो क्षयिक भाव आहे. त्यामुळे तेथे लब्धी, क्रयवर्तीपणा, भावना याचा सद्भाव नाही. तेथे ज्ञानदर्शन स्वभावाची परिपूर्ण अभिव्यक्ती आहे.

जर छद्रस्थाना दोन्ही उपयोग युगपत् नसतात तर त्या दोन गुणांचे पर्याय ही छद्रस्थान युगपत नसतात असा त्याचा आशय आहे का? असा प्रश्न येथे उत्पन्न होतो. त्याचे समाधान असे की, जर हे दोन गुण आहेत तर त्या दोन गुणांचे पर्याय प्रतिसमयाला असलेच पाहिजेत. फक्त छद्रस्थाला दोन्ही उपयोगात्मक पर्याय युगपत नसतात एवढेच. परंतु दोहापैकी कोणता ना कोणता उपयोग प्रतिसमय त्याही दशेत असलाच पाहिजे. ह्या अवस्थेत (छद्रस्थ) कोणताही ज्ञानपर्याय हा क्षयोपशम (लब्धी) भावना (संस्कार) व औदयिक अज्ञान⁹ या तीन स्वरूपाचा वा दोन स्वरूपाचा (भावना सोडून) या प्रकारचा तर असतोच. परंतु तो ज्ञानोपयोग असेल तर तेव्हा दर्शनोपयोग असणार नाही एवढेच. मतिज्ञानोपयोग तीनस्वरूप असतो. परंतु श्रुतज्ञान

टीप - ९ औदयिक अज्ञान - ज्ञानावरणाच्या उदयाने विविष्ट ज्ञानपर्यायांचा अभाव म्हणजे. ते ज्ञान लब्धी व उपयोग दोन्ही प्रकारे नसते.

भावनारूप नसते म्हणून तो उपयोग दोन स्वरूपाचा असतो. तद्वत् अवधिज्ञान- मनःपर्ययज्ञानही लब्धि व उपयोगरूप आहे. त्यावेळी औदयिक अज्ञान आहेच. परंतु केवलज्ञानाशिवाय अन्य कोणतेही ज्ञान उपयोगात्मक असेल तेव्हा दर्शनोपयोग असणार नाही.

छद्गस्थ दशेत जर ज्ञानोपयोग असेल तर त्यावेळी दर्शन गुणांचा पर्याय लब्धी आणि औदयिक अज्ञान स्वरूपाचा असतो. फक्त दर्शन उपयोग असत नाही. आणि जेव्हा दर्शनोपयोग असतो तेव्हा ज्ञानपर्याय उपयोगरहित असतो.

सर्वज्ञ सर्वदर्शी भगवंतांना अनंतज्ञान व अनंतदर्शन हे ज्ञान व दर्शन गुणांचे दोन पर्याय फक्त उपयोगरूपाने एकाच वेळी असतात. कारण तेथे लब्धि वा औदयिक अज्ञान नसतेच.

संसारामध्ये छद्गस्थ दशेत दर्शनोपयोग आणि ज्ञानोपयोगाची प्रवृत्ती

या ज्ञानोपयोग आणि दर्शनोपयोगाच्या भेद-प्रभेदाचा विचार करण्याचे येथे प्रयोजन नाही. परंतु या दोन गुणांच्या दोन भिन्न कार्याची स्पष्टपणे कल्पना यावी. हाच एकमेव उद्देश आहे. ज्ञानोपयोगाचा प्रारंभ तर अवग्रहापासून (मतिज्ञान पर्याय) होतो. व तो ईहा, अवाय, धारणा, सृति, प्रत्यभिज्ञान, तर्क, अनुमान आगम श्रुतज्ञान या क्रमाने कार्यरूप राहू शकतो. अथवा ती उपयोगाची धारा भूमिकेनुसार कधी अवग्रहानंतर तर कधी ईहिनंतर, तर कधी अवायानंतर याप्रमाणे कोठेही खंडित होऊ शकते. म्हणजे प्रतिसमय उपयोग हा ज्ञान-दर्शनस्पाने बदललाच पाहिजे हा नियम नाही. तर तो ज्ञानोपयोग स्पानेही उपरोक्त पद्धतीने वराच काळ राहू शकतो. परंतु जर पुनः अवग्रह ज्ञान होईल तर त्या अवग्रह ज्ञानापूर्वी दर्शनोपयोग मात्र नियमाने किमान एक समय तरी असलाच पाहिजे, हा नियम आहे. अवग्रह ज्ञानापूर्वी दर्शनोपयोग असलाच पाहिजे एवढाच मात्र नियम आहे. नंतरच्या पुढील अन्य ज्ञानोपयोगापूर्वी, दर्शनोपयोग असणार नाही. म्हणजेच अवग्रहपूर्वक होणाऱ्या दोन उपयोगात्मक ज्ञानधारेमध्ये मध्यंतरी दर्शनोपयोग असतोच. ज्ञानधारेचा प्रारंभ अवग्रहापासून होतो.

छद्गस्थाच्या ज्ञानदर्शनोपयोगाचे दृष्टान्तपूर्वक स्पष्टीकरण -

ज्याप्रमाणे दर्पणामध्ये जेव्हा अन्य दृश्य उपाधि असतांना अन्याचे प्रतिबिंब असते. परंतु निरुपथि भूमिकेमध्ये मात्र कोणतेच प्रतिबिंब नसते. तरीही त्यावेळी त्यात स्वतः दर्पणाचे मात्र प्रतिबिंब असतेच. तद्वत् अवग्रहापासून प्रारंभ होणाऱ्या ज्ञानोपयोगामध्ये ज्ञेयाकारपणा असतोच. परंतु त्या अवग्रहापूर्वी अशी एक भूमिका छद्गस्थ दशेत अवश्य असतेच की, तेव्हा त्यावेळी उपयोग प्रतिभासमात्र फक्त दर्शनोपयोग असतो. म्हणजे ज्ञेयनिमित्तक विकल्पाविना मात्र प्रतिभास असतो. ज्ञेयाकाररूप परिणाम म्हणजे सविकल्प ज्ञानोपयोग. अशाप्रकारे असे हे दोन्ही उपयोग युगपत् नसण्याचे कारण ज्ञानावरण- दर्शनावरण कर्माचा अनादिकालापासून असणारा उदय हेच आहे. म्हणजेच दर्शनोपयोगामध्ये फक्त प्रतिभासमय सावधानता असते. तीकी ज्ञेयाकाररूप विकल्पाविना. त्यास ज्ञानोपयोगापूर्वीची सावधानता अथवा आत्मसावधानता (म्हणजे आत्म्याचे ज्ञान नव्हे, तर फक्त सामान्यपणे प्रतिभास) म्हणता येईल.

ही छद्मस्थाची ज्ञान- दर्शनोपयोगाची क्रमप्रवृत्ती धातिकर्मांच्या क्षयाबरोबर समाप्त होते. केवलज्ञान व केवलदर्शन दोन्ही उपयोग युगपत् असतात. कारण दोन्ही आवरणकर्माचा क्षय आहे. म्हणून क्रमवर्तीपणा असू शकत नाही.

निराकार दर्शनोपयोगाचे भेद चार कसे संभवतात?

दर्शन निराकार असल्यामुळे त्या मध्ये स्वस्पाने भेद सभवू शकत नाही हे खरेच आहे. परंतु छद्मस्थ भूमिकेत अवग्रहापूर्वी दर्शनोपयोग नियमाने असतो. जेव्हां तो अवग्रह चक्षुरिन्द्रियद्वारा असतो त्या अवग्रहापूर्वी होणाऱ्या दर्शनास चक्षुदर्शन संज्ञा आहे आणि इतर इन्द्रियद्वारा होणाऱ्या अवग्रहापूर्वी जे दर्शन त्यास अचक्षुदर्शन म्हणतात. हे दोन्ही दर्शन सुमति व कुमती अवग्रहज्ञानापूर्वी संभवतात. अवधिदर्शन अवधिज्ञानापूर्वी असते ते सुअवधिपूर्वीच असते. कुअवधिज्ञानापूर्वी अवधिदर्शन नसते.

श्रुतज्ञान मतिज्ञानपूर्वकच असते. त्यामुळे श्रुतज्ञानापूर्वी व मनःपर्यय ज्ञान ईहामतिज्ञानपूर्वक होते. म्हणून त्याचे पूर्वी दर्शनोपयोग संभवनीय नाही.

स्व- पर ज्ञेयाकार विकल्पात्मक ज्ञानोपयोग असतो. व अवग्रहापासून ज्ञानोपयोग प्रारंभ होतो; म्हणून ज्ञानोपयोगामध्ये जसे स्वपराचा प्रतिभास हा सविकल्प स्पाने असतो. तसाच दर्शनोपयोगामध्येही स्वपराचा निर्विकल्प प्रतिभास असतो. अर्थात अवग्रह स्व- परास विषय करतो सविकल्पस्पाने; आणि दर्शनोपयोगाचाही। सामान्य प्रतिभासाचाही विषय स्वपरच आहे. परंतु भेद न करतां निर्विकल्प प्रतिभास मात्र आहे.

असा हा उपयोग जीवाचे लक्षण आहे. कारण एकेंद्रिय निगोदी दशेपासून तो संसारात सर्व जीवांना आणि सिद्धदशेमध्येही सर्वांच उपयोग असतोच. कथीकधी (संसारात १२ व्या गुणस्थानापर्यंत) दोहोपैकी कोणताही एक उपयोग असतोच; नंतर पुढे दोन्ही उपयोग युगपत असतातच. त्यामुळे उपयोग हे लक्षण सार्थ आहे. कारण उपयोगाविना जीव नाहीच. आणि चेतनेविनाही जीव नाहीच. उपयोगाच्या स्वस्पाचा हा विचार आहे.

उपयोगाचा वेगळ्या दृष्टीने विचार

जीव हा जसा अनादिकाळापासून उपयोगाने संपन्न आहे व तो अनंत काळपर्यंत उपयोगमय आहेच; तसाच हा जीव अनादिकाळापासून कर्मबंधनाने सहित आहे. त्यामुळे कर्मोदयाच्या कारणाने मोह- राग- द्वेष रूप परिणमतो आहे. त्याला स्वस्वस्पाचे भान नाही. त्यामुळे त्याच्या उपयोगाचा (मग तो उपयोग कोणताही असो) आश्रय व विषय मिथ्यात्पूर्वक शुभाशुभरूप रागद्वेष भाव आहेत. परंतु तेव्हा आपल्या शुद्ध आत्माचा आश्रय मात्र मुळीच नाही. जेव्हा मिथ्यात्वाचा अभाव होईल व सम्यगदर्शन प्रगट होईल तेव्हा ह्या प्रतिभासमय उपयोगाचा आश्रय शुद्ध आत्माच राहील. सम्यगदृष्टी ज्ञाल्यानंतर दहाव्या गुणस्थानापर्यंत द्वेष- राग असतात. परंतु ज्ञानीची सम्यगदृष्टीची रागद्वेषामध्ये हेयबुद्धी असल्यामुळे श्रद्धेच्या दृष्टीने किमान उपयोग रागद्वेषांनी

अशुद्ध- मलिन असत नाही. तेव्हापासून उपयोग स्वरूपाची पार्श्वभूमीच (आश्रय) बदलते. तेथून शुद्धोपयोगास प्रारंभ होऊन तो शुद्धोपयोग यथाख्यात चारित्र प्रगट होते तेव्हा बाराव्यात पूर्ण होतो. तेराव्या गुणस्थानात फलस्वप्नाने अनंतज्ञान- दर्शन स्वभावाची प्राप्ती होते.

शुभा- शुभ भावामुळे तो उपयोग शुभोपयोग व अशुभोपयोग म्हटल्या जातो. आणि शुद्ध आत्मस्वरूपाच्या प्रतीतीपासून जर ज्ञानप्रवृत्ती शुद्ध आत्म्यामध्ये एकाग्र असेल तर त्यावेळी तो शुद्धोपयोग म्हटल्या जातो. अशाप्रकारे उपयोगाचे १ अशुभ २ शुभ व ३ शुद्ध असे तीन भेद केले आहेत.

या प्रकारे उपयोगाचे भेद सांगण्याचे प्रयोजन कोणते?

असे उपयोगाचे तीन भेद करण्यामध्ये संसार व बंध कारणाचा आणि मोक्ष व संवरनिजरीच्या कारणाचा विचार हा प्रयोजक आहे. वस्तुतः उपयोग हा जीवाचा स्वभाव आहे. तो तर संसाराचे व बंधाचे कारण नाही आणि मुक्ति आणि संवरनिजरीचेही कारण नाही. परंतु अनादि काळापासून उपयोग हा मोह रागद्वेष यांनी मलिन असल्यामुळे त्याला बंध आहे आणि जेव्हा उपयोग शुद्धात्माभिमुख शुद्ध असतो तेव्हा तो रत्नत्रयाच्या प्राप्तीचे आणि मुक्तीचे कारण आहे. अतः शुभ- अशुभ उपयोग हा हेय असून शुद्धोपयोग उपादेय आहे. ह्या हेयोपादेयाच्या अपेक्षेने या तीनप्रकारे शास्त्रामध्ये उपयोगाचे विवेचन आहे. मोह रागद्वेष हे संसाराचे कारण असल्यामुळे व मोहरागद्वेषाचा अभाव हे मुक्तीचे कारण असल्यामुळे या दृष्टीने उपयोगाचा विचार मोक्षमार्गामध्ये व अध्यात्मशास्त्रामध्ये केला आहे. त्यामध्ये उपयोग साकार की निराकार हा प्रश्न नसून तो उपयोग साकार असो की निराकार तो शुभाशुभभावाश्रित आहे की शुद्धभावाश्रित आहे हा विचार येथे प्राधान्याने आहे.

शुद्धोपयोगाचा प्रारंभ सम्यग्दर्शन आणि अनंतानुबंधी कषायांच्या अभाव या अपेक्षेने साक्षात शुद्ध आत्म्याच्या अनुभूतीच्या भूमिकेपासून होतो. पुढे जसा कषायांचा अभाव होतो तशी अनुभूतीच्या भूमिकेत प्रगाढता येते. कारण त्याकाळी बुद्धिपूर्वक कषायांचा अभाव असतो. सातव्या गुणस्थानापासून निर्विकल्प भूमिकेमध्ये शुद्धोपयोगाची प्रधानता असते. सम्यग्दृष्टी व ब्रती गृहस्थ असेल तर त्यास शुद्धोपयोगाची स्थिति अत्यत्य असते. सहाव्या गुणस्थानामध्ये शुभोपयोग बारा कषायाचा अभावपूर्वक असतो. सातव्यापासून पुढे अशुभोपयोग, शुभोपयोग नसतोच. क्रमाक्रमाने शुद्धोपयोग श्रेणीमध्ये प्रगाढ होत जातो व मोहनीयाचा क्षय झाला असतांना उपयोग सर्वथा शुद्ध होतो. फलस्वरूपाने अनंतचतुष्टयाची प्राप्ती होते.

शुद्धोपयोगाला शुद्ध म्हटले आहे ते तीन कारणाने - १) त्या उपयोगाचा (ध्यानाचा) विषय त्रिकालशुद्ध परम पारिणामिक भाव (ज्ञायक भाव) आहे. २) तसेच त्याचे आलंबनही इन्द्रिये नाहीत व नयात्मक विकल्प नाहीत. एकमात्र शुद्ध स्वसंवेदनज्ञानच त्याचे आलंबन आहे. ३) आणि त्याचे फल शुद्ध पूर्ण स्वभावस्तप केवलज्ञान केवलदर्शनादि अनंत चतुष्टयाची प्राप्ती हे आहे. या तीन कारणांनी उपयोगास शुद्धोपयोग म्हटले आहे. तो क्षायोपमिक असल्यामुळे केवलज्ञानप्रमाणे स्वभावस्तप व शुद्ध नाही. तो केवलज्ञानप्रमाणे स्वभावपर्याय नाही. तरीही उपरोक्त तीन कारणांनी त्यास शुद्धोपयोग म्हणतात.

शुद्धोपयोगाचे फल केवलज्ञान व केवलदर्शन हा शुद्धोपयोग (शुद्ध स्वभावपर्याय) आहे.

नियमसार १० व्या गाथेमध्ये ज्ञानोपयोगाचे भेद-प्रभेद सांगत असतांना १) कार्यस्वभावज्ञान व २) कारण स्वभावज्ञान याप्रमाणे स्वभावज्ञानोपयोगाचे^९ दोन भेद सांगितले आहेत. मुळातच स्वभाव ज्ञान हे अमूर्त, निराबाध, अतीन्द्रिय आणि अविनाशी आहे. म्हणून उपरोक्त स्वभाव ज्ञान हे अमूर्त, निराबाध, अतीन्द्रिय आणि अविनाशी आहे. सकलप्रत्यक्ष असे केवलज्ञान कार्यस्वभावज्ञान आहे. कारण तो पर्याय आहे. कारण- स्वभावज्ञान म्हणजे परमपारिणामिक भावरूप सहजज्ञान. हेच सहजज्ञान केवलज्ञानाच्या प्राप्तीचे कारण आहे. या दोहोलाही स्वभावज्ञानोपयोग म्हटले आहे. कारण केवलज्ञान जसे अतीन्द्रिय निरूपाधी तसे सहजज्ञान, कारणस्वभावज्ञानही स्वभावरूप असल्याने अतीन्द्रिय व निरूपाधी आहे.

नियमसारमध्ये कार्यस्वभावज्ञान आणि कार्य स्वभावदर्शन म्हणजे केवलज्ञान आणि केवलदर्शन आहे. स्वभाव पर्याय आहे. अतएव तो ज्ञानदर्शनाचा स्वभाव (शुद्ध) पर्याय आहे. तर कारणस्वभाव ज्ञान हा परनिरपेक्ष स्वतःसिद्ध, अनादि, अनंत सदैव विद्यमान असा परम पारिणामिक भाव आहे. तो सामान्यरूप आणि द्रव्यरूप असल्यामुळे तो नित्यशुद्ध आहे. कारण सहजज्ञान हे निरावरण आहे. त्याच्या अवलंबनाने वरील तीनपैकी शुद्धोपयोग होतो. त्या केवलज्ञानस्वभावाची प्राप्ती शुद्धोपयोगानेच होते. नियमसारमध्ये या दोन्ही ज्ञानोपयोगास शुद्धोपयोग म्हटलेले आहे. तसेच कार्यसहज दर्शन (किवलदर्शन) व कारण स्वभाव दृष्टी म्हणजे सहजदर्शन हे दोन्ही कर्मोपाधिनिरपेक्ष आहेत. म्हणून त्यांनाही शुद्ध म्हटले आहे. असे हे ज्ञान- दर्शनाचे शुद्ध पर्याय आहेत व त्यास नियमसारमध्ये शुद्धोपयोग म्हटले आहे.

निश्चय जीवस्वरूप परमपारिणामिक भावस्थित, चैतन्यमय आहे. तो भाव सदैव निरावरण व अंतरंगामध्ये प्रकाशमान आहे. निरुपथि आहे. म्हणून त्यालाही कारणस्वभावज्ञान व कारण स्वभावदर्शन म्हटले आहे. तो ही शुद्धोपयोग आहे. कारण तो कर्मजनित, सोपाधिक अशुद्ध भावापासून भिन्नच आहे. असे कारण सहजज्ञानाचे स्वरूप १० व्या गाथेवरील टीकेत सांगितले आहे तसेच १३ ला गाथेमध्ये स्वभावदर्शनोपयोगाचे स्वरूप सांगितले असून टीकेमध्ये, कार्य स्वभावदृष्टि व कारणस्वभावदृष्टि असे स्वभावदृष्टीचे भेदपूर्वक निरूपण केलेले आहे.

उपयोगाचे निरूपणातील सामंजस्य -

सर्व साधारणपणे आगमामध्ये उपयोगाचे निरूपण दोन प्रकारे आढळून येते. उपयोग म्हणजे ज्ञान- दर्शन परिणती, चेतनेचा कार्यरूप आविष्कार. त्याचे सविस्तर वर्णन सर्वच द्रव्यानुयोगाच्या आगमामध्ये आणि करणानुयोगाच्या मार्गणानिरूपणमध्ये आढळून येते. येथे त्या सर्वांचा निर्देश व निरूपण करण्याचा उद्देश नाही व त्याचे प्रयोजनही नाही. परंतु जाणणपरिणती आणि दर्शनपरिणती याबाबत सर्व साधारण

९. अत्र ज्ञानोपयोगोऽपि स्वभावविभावभेदाद् द्विविधो भवति। इह हि स्वभावज्ञानं अमूर्तम् अव्याबाधम् अतीन्द्रियम् अविनश्वरम्। तच्च कार्यकारणरूपेण द्विविधं भवति। कार्यं तावत्सकलविमलकेवलज्ञानम्। तस्य कारणं परमपारिणामिकभावस्थितिक्रिकालनिरूपाधिरूपं सहजज्ञानं स्यात् ।

जनांना सप्ट कल्पना यावी व त्यातील भेद कळावा एवढ्याच एका उद्देशाने ज्ञानोपयोग व दर्शनोपयोगाचे विवेचन केलेले आहे. त्याचे विस्तृत वर्णन आ. कुंदकुंदांच्या पंचास्तिकाय व नियमसारमध्ये तसेच जैनागमामध्ये इतर ग्रंथातही आहेच. त्यावरून उपयोगाचे स्वरूप व भेदभेद यांचे ज्ञान होते. विशेष जाणण्याच्या इच्छुकांनी अन्यत्र आगमामध्ये पाहावे. तेथे हेयोपादेयाचा विचार प्रधान नाही.

परंतु या व्यतिरिक्तही उपयोगाचे निस्पत्त अन्यप्रकारे आगमामध्ये दृग्गोचर होते. १ अशुभोपयोग २ शुभोपयोग आणि ३ शुद्धोपयोग असे उपयोगाचे तीन प्रकार आ. कुंदकुंदाच्या प्रवचनसार, समयसारादि ग्रंथामध्ये आणि अध्यात्मग्रंथामध्ये सर्वत्र आढळून येतात. तेथे उपयोगाचे स्वरूप व भेद-प्रभेदांचे कथन करण्याची प्रधानता नाही. जीवाच्या लक्षणभूत उपयोगाचा ध्येयरूपाने आश्रय या अपेक्षेने हे उपयोगाचे तीन भेद सांगितलेले आहेत. अशुभ परिणामाश्रित उपयोग हा अशुभोपयोग; शुभ परिणामाश्रित उपयोग हा शुभोपयोग; शुद्ध चैतन्याश्रित उपयोग हा शुद्धोपयोग आहे. तेथे संसारकारण आणि मोक्षकारण या अपेक्षेने विचार प्रधान आहे. त्यामुळे अध्यात्मग्रंथात याप्रकारे निस्पत्ताचे कारण हेयोपादेयाचे ज्ञान करून देणे आहे.

निश्चयनयपक्षामध्ये ज्ञान आणि दर्शन स्वपरप्रकाशकच आहे.

तसेच गाथा १५९ चे टीकेमध्ये उत्तरार्थात निश्चयनयपक्षानेही ज्ञान आणि दर्शन स्वपरप्रकाशकच आहे. असे सांगितले आहे. निश्चयनयाने आत्म्यास जाणत असतांना, अनुभवत असतांना तेथे स्वपरप्रकाशकपणा कसा? असा प्रश्न उत्पन्न झाला असतांना सांगितले आहे की, सहजज्ञानादि आणि आत्मा यामध्ये संज्ञा - लक्षण - प्रयोजन या अपेक्षेने भेद आहे. परंतु स्वरूपाने तर तेथे अभेद आहे. म्हणजे आत्म्यास अनुभवत असतांना त्यावेळी त्याचे सर्वच गुण ज्ञात होतात. तेथे स्व म्हणजे सहजज्ञानमय आत्मा आणि पर म्हणजे अन्य गुण आहेत. अशाप्रकारे त्याखूमिकेमध्येही दोन्ही स्वपरप्रकाशक सिद्ध होतात. येथेही ध्येही दर्शन व ज्ञानाचे वर्णन श्रद्धा या अपेक्षेने आहे.

ज्ञान व दर्शनाबाबत भ्रान्त कल्पना -

आत्मा ज्ञान- दर्शनादि गुणांनी युक्त आहे. त्याचे ज्ञान शुद्धात्म्यास प्रकाशित करण्यास असमर्थ असल्याने परप्रकाशकच आहे आणि दृष्टी मात्र सर्वथा स्वप्रकाशकच आहे; याप्रमाणे आत्मा मात्र स्वपरप्रकाशक आहे. अशी स्वपरप्रकाशकते बाबत कांहीची विपरीत मान्यता आहे. परंतु ती यथार्थ नाही. जसे ज्ञान स्वपरप्रकाशक (भेद पूर्वक सविकल्पतः) आहे. तसेच दर्शन निराकारपणे भेद न करता स्वपरप्रकाशक आहे. आत्माही स्वपरप्रकाशक आहे. त्याबाबत दर्पण, नेत्र याचा दृष्टान्त आहे. हे ज्ञानदर्शनाबाबत जैनसिद्धान्ताचे हार्द आहे. ज्ञान जर परप्रकाशकच असेल तर आत्मप्रतिपत्तीच्या अभावी ते ज्ञान सर्वगत असणार नाही. किंबहुना तेव्हा ते ज्ञानच असणार नाही. ते मृगजळाप्रमाणे आभासमात्र असेल, कारण दीपक स्वप्रकाशक नसेल तर तो परप्रकाशकही असूं शकत नाही. तसेच ज्ञान जर स्वप्रकाशक नसेल तर परप्रकाशीही कसे असूं शकेल? तसेच दर्शन सर्वथा स्वप्रकाशकच आहे असे नसून तेही सामान्यपणे सर्व (स्व आणि पर) प्रकाशक आहे. डोळा सर्व बाह्य रूपी पदार्थाला पाहतो तेव्हाच तो त्याचवेळी आपल्या नेत्रकनिनिकेलाही पाहतोच.

उपरोक्त आन्त धारणेत संभवनीय दोषांचे दिग्दर्शन

१. जर ज्ञान फक्त प्रप्रकाशक असेल तर ते स्वप्रकाशी दर्शन प्रतिभासापासून भिन्नच मानावे लागेल. कारण त्या दोहोचा संबंध कसा असेल?

२. दर्शन आत्मनिष्ठ आहे तद्वत् ज्ञान आत्मनिष्ठ नसेल तर ज्ञान निराधार असेल व द्रव्याचा आधारशिवाय गुणाचा अभाव मानावा लागेल.

३. आत्मा ज्ञानाप्रमाणे परप्रकाशक मानला तर दर्शनही आत्म्यापासून भिन्न मानावे लागेल. कारण दर्शन परद्रव्यगत नाही. सिद्धानापक्ष - अतः ज्ञान परप्रकाशक आहे तद्वत् दर्शनही परप्रकाशक मानणे हेच तर्क संगत आहे. तसेच आत्म्याबाबतही जाणावे. तसेच ज्ञान निश्चयनयाने स्वप्रकाशक आहे, आत्मा स्वप्रकाशक आहे, दर्शनही स्वप्रकाशक मानणे तर्क संगत आहे.

अशाप्रकारे शुद्धोपयोग म्हणजे स्वभाव ज्ञानोपयोग सर्वच मूर्त-अमूर्त द्रव्य, चेतन-अचेतन द्रव्य, स्व आणि समस्त पर द्रव्य यांना युगपत् ग्रहण करतो. युगपत् सर्वांस जाणणाऱ्याचे ज्ञान अर्तींद्रिय सकल प्रत्यक्षकच असते. जो उपरोक्त सर्व द्रव्यांना (नाना गुण व पर्यायांनी सहित द्रव्यास युगपत) जाणत नाही, त्याचे ज्ञान क्षयोपशमजन्य व परोक्षक असते; क्रमवर्ती व अपूर्ण असते.

शुद्धोपयोग म्हणजे कार्यस्वभावज्ञान (किवलज्ञानरूप)स्वभावपर्यायाचे स्वामी -

असा हा शुद्धोपयोग संसारात १३ व १४ व्या गुणस्थानवर्ती जीवांना असतो. अरिहंतांना हा उपयोग इहिविना असतो; जिज्ञासा पूर्वक, इच्छापूर्वक असत नाही. तो शुद्ध उपयोग स्वभाव- पर्याय ज्ञानावरण - दर्शनावरणाचा क्षय असतांनाच होतो. म्हणून तो क्षायिक भाव आहे. केवली भगवान सर्वज्ञेयांना युगपत जाणतात परंतु ईहापूर्वक नाही. म्हणूनच सर्व ज्ञेयांना जाणत असतानाही ते अबंधक आहेत. कारण एक तर जीवाचा उपयोग स्वभाव हा मुळी बंधास कारण नाही. त्यासोबत जो ईच्छाभाव असतो तोच बंधास कारण आहे. त्यांना दिव्यध्वनीरूप वचनपरिणाम असतो आणि धर्मोपदेश- विहारादिक्रिया दिसून येतात. परंतु या सर्व क्रिया बंधास कारण नाहीत. कारण एकतर या क्रिया मनःप्रवृत्तीच्या अभावी होतात. त्यांना भावमनच असत नाही; दुसरे या सर्व क्रिया ईहापूर्वक नसतात. या सर्व क्रिया धातिकर्माच्या क्षयामध्ये व अधातिकर्माच्या उदय असतांना सहजच होतात. अतएव धातिकर्माच्या क्षयात होतात म्हणून, यद्यपि अधातिकर्माच्या उदयांत होतात म्हणून त्या औदयिक मानल्या आहेत तथापि, त्यांना क्षायिकी^१ म्हटले आहे. हा सर्व फक्त नियोग आहे. त्यामागे बुद्धिपूर्वक ईहाप्रवृत्ती नाही. म्हणूनच स्वभावज्ञानपर्यायास शुद्धोपयोग ही संज्ञा सार्थ आहे. अशा प्रकारे १३ व्या गुणस्थानामध्ये अरहंताना शुद्धोपयोग म्हणजेच स्वभाव ज्ञानोपयोग- शुद्धज्ञानोपयोग संगितला आहे.

सिद्ध दशेतील स्वभाव ज्ञानोपयोगाचे स्वरूप

तदनंतर आयुकर्माच्या क्षयासोबत शेष-अधातिकर्माच्या क्षय होतो आणि आत्मा समयमात्रामध्ये शीघ्र उर्ध्वगमन करून लोकाग्रभागी जाऊन स्थित होतो. आतापावेतो हा जीव दुसरा भव धारण करण्यासाठी सहा

१) पहा प्रवचनसार १ला अध्याय गाथा ४४-४५

दिशानी सहा अपक्रमपूर्वक आकाशाच्या प्रदेशपंतीला घसन गमन करीत होता. आता त्याचा अभाव झालेला आहे. जन्मरणादिकांचा, आठ कर्माचा अभाव झाला आहे. आठगुणांची प्राप्ति झाली आहे. सहजज्ञान, सहजदर्शन, सहजचारित्र, सहजचित्तशक्ति स्वभावाची पूर्ण अभिव्यक्ती आहे, अविनाशी अतीन्द्रिय शास्त्रत सुखाची प्राप्ती झाली आहे. तो सरळ सिद्धशिलेवर विराजमान होतो व अनंतकाळपर्यंत शुद्ध स्वभावाचा अनुभव घेत शाश्वतस्फुप्ताने विराजमान असतो.

कारण स्वभाव ज्ञानोपयोग हाही शुद्धोपयोगच आहे.

नियमसाराच्या दहाव्या गाथेवरील टीकेमध्ये, कारणस्वभावज्ञानाचा खुलासा आलेलाच आहे. कारणस्फुप्त सहज ज्ञान व सहज दर्शन हा नित्यविद्यमान उपयोगस्वभाव आहे आणि त्याची ध्येयवस्तुसह एकाग्रता हे उपयोगाचे कार्य व लक्षण आहे. व त्याला आगम भारेंत ध्यान ही संज्ञा आहे. म्हणजेच ध्यान हा जसा चारित्रपरिणाम आहे परंतु तेथे श्रद्धा मूळाशी आहेच. कारण श्रद्धा असेल त्याच विषयामध्ये उपयोगाची एकाग्रता होऊं शकते. तसाच उपयोग हा श्रद्धा-चारित्राचा अवलंब घेवून होणारा परिणाम आहे.

उपयोगाचे ध्यानस्फुप्ताने निस्पत्त

अशुभाच्या आधारे असणारा अशुभोपयोग हा नियमाने आर्तध्यान आणि रौद्रध्यानस्वस्फुप्ताचाच आहे. परंतु मिथ्यात्वासह मन्दकषाय अथवा शुभलेश्या हाही अशुभ ध्यानाचाच प्रकार आहे. उत्तरोत्तर संसाराचेच कारण आहे. सम्यक्त्वपूर्वक शुभोपयोग असेल तर त्यास सम्यक्त्वाच्या साहचर्यामुळे व्यवहार धर्मध्यान अशी संज्ञा प्राप्त होते. परंतु शुभ परिणाम हा तेथे ध्येय असल्यामुळे तोही सरागतेमुळे बंधाचे कारण आहे. कारण शुभ आणि अशुभ दोन्ही परिणाम परद्रव्याभिमुख रागादिस्फुप्त सोपाधि परिणाम आहेत व ते बंधास कारण आहेत. एकमात्र स्वभावसन्मुख उपयोगाची परिणती मात्र निरुपधि असून तो बंधास अकारण आणि मोक्षास कारण आहे. म्हणून तोच परिणाम शुद्धोपयोग असून निश्चय धर्मध्यान आणि शुक्लध्यान ते हेच. या दोन्ही ध्यानाचा ध्येयविषय एकच शुद्ध आत्मा आहे. भेद आहे तो ध्यात्याच्या भूमिकेच्या कारणाने.

अशुभ, शुभ, शुद्ध ही उपयोगाची तीन विशेषणे सांगण्याचे प्रयोजन

आंता येथे प्रश्न होतो तो हा की, यास श्रद्धा-ज्ञान-परिणतीस्फुप्ताने न सांगता त्यास उपयोग ही संज्ञा का दिली? जीवाचा पुरुषार्थ हा त्याच्या उपयोगावर अवलंबून आहे. श्रद्धा व चारित्र याचा विषय आणि उपयोगाचा विषय एकच असतो तेव्हा त्यास ध्यान म्हणतात. ध्यान हाच संसारवृद्धी आणि मोक्षप्राप्ती व शुद्धात्मप्राप्ती यासाठी पुरुषार्थ आहे. शुद्धोपयोग (यात परिणती अंतर्भूत आहे) हे मोक्षाचे, शुद्धात्मलाभाचे साधन असून शुभ-अशुभ उपयोग हा बंधास व संसारास कारण आहे. श्रद्धा-चारित्राची परिणती उपयोग परिणतीसह एकस्फुप्त झाली असता त्यास ध्यान संज्ञा आहे आणि तोच खरा पुरुषार्थ आहे; म्हणून पुरुषार्थाच्या प्रधानतेने या तीहीच्या परिणतीला उपयोग असे म्हटलेले आहे.

उपयोगप्रमाणे घेतनेचे तीन भेदस्फुप्ताने निस्पत्त

परंतु जेव्हा मोक्षमार्ग व संसारमार्गाचे निस्पत्त श्रद्धा-चारित्र यांच्या परिणतीच्या प्रधानतेने करण्यात

येते त्यास परिणतीच्या अपेक्षेने चेतना म्हणतात. उपयोगाप्रमाणे चेतनाही तीन प्रकारची सांगितली आहे. १ कर्मफलचेतना २ कर्मचेतना आणि ३ ज्ञानचेतना. येथेही चेतनेच्या मागे कर्मफल, कर्म व ज्ञान ही विशेषणे लावली आहेत ती श्रद्धा व चारित्राच्या विषयाच्या अपेक्षेनेच. आस्त्रवबंध आणि संवर निर्जरामोक्ष यास वस्तुतः कारण श्रद्धा वा चारित्र परिणाम आहे. मोहनीयाच्या उदयाने होणारे औपथिकभाव आणि त्यांचा अभाव हाच अनुक्रमे आस्त्रवबंध आणि संवरनिजरिचे कारण आहे. उपयोग हा तर जीवाचा स्वभाव. तो बंधमोक्षाचे कारण तत्त्वतः नाही. म्हणून कर्मफलचेतना व कर्मचेतना अशुद्ध चेतना असून तीच आस्त्रवबंधाचे कारण आहे, अतएव हेय आहे. आणि एकमात्र ज्ञानचेतना हेच संवरनिजरिचे कारण आहे, अतएव उपादेय आहे.

नियमसारामध्ये शुद्धचेतना व उपयोगाचा अधिकार

संपूर्ण नियमसारामध्ये शुद्धनयाच्या प्राधान्याने कथन आहे. पहिले दोन जीवाधिकार आणि अजीवाधिकार हे पूर्वीठिका स्पाने सांगितलेले आहेत. पुढे शुद्धभावाधिकारापासून ते निश्चय परम आवश्यकाधिकारापर्यंत सर्व मुनीच्या चारित्रविशेषाचे वर्णन हे निश्चयनयाच्या मुख्यतेने आहे. म्हणजेच तो सर्व या शुद्धोपयोगाचाच विस्तार विशेष आहे. समयसाराच्या मोक्षाधिकारामध्ये निश्चय व व्यवहार प्रतिक्रमणादिकाचे वर्णन आहे. किंवा सर्वविशुद्ध ज्ञानाधिकारामध्ये कर्मचेतना व कर्मफलचेतनेच्या संन्यासाचे व ज्ञानचेतनेचे निश्चयनयाच्या प्रधानतेने निस्तृपण आहे. त्याचाच विशेष विस्तार मुनीच्या चारित्राच्या दृष्टीने नियमसारामध्ये आहे. शुद्धभावाधिकार म्हणजे समयसाराचाच आविष्कार आहे.

बाराच्या शुद्धोपयोगाधिकारामध्ये मात्र या शुद्धोपयोगाचे निरुपण प्रधान नसून तेथे शुद्ध याचा अर्थ स्वभावपर्याय, कर्मोपाधिनिरपेक्ष पर्याय असा आहे. आणि म्हणून शुद्ध कार्यज्ञान आणि शुद्ध (स्वभाव) कार्यदृष्टी म्हणजे ज्ञान-दर्शन गुणाचे स्वभावपर्याय यास शुद्धोपयोग म्हटले आहे. तसेच कारण स्वभावज्ञान आणि कारण स्वभावदृष्टी यासही स्वभाव उपयोग आणि शुद्धोपयोग असे म्हटले आहे. या दोन्ही शुद्धोपयोगाचे या अधिकारामध्ये प्रत्यक्कारी वर्णन आहे. याच केवलज्ञान आणि केवलदर्शन शुद्ध स्वभावपर्यायाची प्राप्ती यालाच प्रवचनसारामध्ये शुद्धोपयोगाचे फल म्हटलेले आहे. म्हणजेच अरिहंतावस्था व सिद्धपद हे शुद्धोपयोगाचे फल आहे. आणि शुद्धोपयोग हा ज्ञान व चारित्र अपेक्षेने क्षायोपशमिक भाव असून तो गौणस्पाने ४ ते ६ पर्यंत आणि पुढे १२व्या पर्यंत प्रामुख्याने असतो. केवलज्ञान व केवलदर्शन या शुद्ध पर्यायामध्ये क्षायोपशमिक भावाचा अभाव आहे. म्हणून त्यास शुद्धोपयोगाचे फल असे प्रवचनसारामध्ये गाथा १६ मध्ये म्हटले असून त्याचे विशेष वर्णन प्रवचनसार व समयसारामध्ये यत्रतत्र आहेच.

जीवाच्या पुरुषार्थाच्या आधार तर ज्ञानदर्शन उपयोगच आहे. कारण आपल्या परिणतीला चेतनास्पाने अनुभवणे व त्याच्या इष्टानिष्ठतेचा निर्णय करणे, व त्यानंतर इष्टप्राप्तीस्तव प्रयत्न हाच पुरुषार्थाच्या आशय आहे. परंतु कोणत्या प्रकारचा ज्ञान-दर्शनोपयोग मोक्षमार्गामध्ये साधक आहे आणि कोणत्या प्रकारचा उपयोग संसारास कारण असल्यामुळे मोक्षमार्गामध्ये साधक अथवा उपादेय नाही हा विचार अध्यात्मशास्त्रामध्ये प्रामुख्याने असतो. म्हणून अध्यात्मशास्त्रामध्ये उपयोगाचे उपरोक्त तीनप्रकारे निस्तृपण आहे. त्यामध्ये

उपयोगाचे स्वरूप व भेद-प्रभेद जाणून घेण्याची प्रधानता नसून हेयोपादेयाचा निर्णय हे त्याचे प्रयोजन आहे. त्यामुळे उपयोगाचे स्वरूप व भेदप्रभेदांचे निस्पत्त करतांना तेथे बंधकारण अथवा मोक्षकारण यादृष्टीने विचार हा गौण असतो. आणि उपयोगाचे तीनप्रकाराने कथन करण्यामध्ये हेयोपादेयाच्या निर्णयाची प्रधानता असते.

उपयोगाचे तीन भेद आश्रयकारणाच्या अपेक्षेने आहेत

हेयोपादेयाच्या निर्णयाच्या अपेक्षेने जे तीन प्रकारे उपयोगाचे भेद सांगितलेले आहेत तेथे उपयोगाचे आश्रयरूप कारण या दृष्टीने कथन आहे. उपयोग सर्वच जीवमात्राचे लक्षण आहे. त्या उपयोगप्रवृत्तीचे नियमन श्रद्धा करत असते व तदनुसार तेथे जीव स्थिरता करतो. म्हणजे अध्यात्म शास्त्रामध्ये उपयोग याचा अर्थ श्रद्धा-ज्ञान-चारित्राची एकरूप परिणती आहे. ती एकरूप परिणती, कोणत्या ध्येयविषयाबाबत असेल म्हणजे मोक्षमार्ग प्रशस्त होतो आणि कोणत्या ध्येय विषयाबाबत असली म्हणजे संसारमार्ग वाढतो यादृष्टीने येथे विचार आहे. म्हणजे जर उपयोग, अशुभपरिणामासह तन्मय असेल तर तो अशुभोपयोग आहे; जर शुभपरिणामासह तन्मय असेल तर तो शुभोपयोग आहे आणि शुद्ध आत्म्यास्वरूपासह तन्मय असेल तर तो शुद्धोपयोग आहे. म्हणजे याप्रकारे उपयोगाचा विचार हा बंध व मोक्ष कारणाच्या अपेक्षेने आहे. थोडक्यात हा तीनप्रकारचा उपयोग श्रद्धाज्ञानचारित्राच्या परिणतीचा आश्रयभूत अशुभ, शुभ किंवा शुद्ध भावाच्या अपेक्षेने सांगितलेला आहे.

ज्ञानदर्शनाच्या स्वपरप्रकाशकतेचा आशय

केवलज्ञानाच्या स्वच्छतेमध्ये जाणण्याच्या इच्छेविना विश्वातील स्वपरामध्ये विमत्त समस्त पदार्थाचे ज्ञेयाकार झळकतात. जसे दर्पणाच्या स्वच्छतेमध्ये मयदितील पदार्थाचे प्रतिबिंब सहज झळकते. म्हणजे केवलज्ञान किंवा कोणतेही ज्ञान सहज ज्ञेयाकारस्वरूप आहे. ज्ञेय स्वपरस्वरूपाचे आहे. वस्तुतः ज्ञान आपल्याच ज्ञेयाकारास जाणते. त्या ज्ञेयाकाराचे निमित्त बाह्यस्थित ज्ञेय आहेत. म्हणून पर ज्ञेयास जाणते असा व्यवहार मात्र होतो. या प्रमाणे ज्ञान स्वपराकार आहे. कारण त्याच ज्ञानाने स्वयं स्वतःचा व परज्ञेयाचा निश्चय केला. म्हणून ज्ञान स्वपराचा निश्चय करते. म्हणजे ज्ञान आपल्याच ज्ञेयाकारस्वरूप ज्ञानपरिणामाशी तन्मय आहे, म्हणजेच आत्मा व ज्ञान आपल्याच ज्ञान पर्यायास निश्चयतः जाणते. डोळा हा आपणामध्ये सामावलेल्या प्रतिबिंबालाच पाहतो. परंतु त्या प्रतिबिंबाचे निमित्त बाह्यस्थित रूपी द्रव्य आहे म्हणून डोळा रूपी पदार्थाला पाहतो असा व्यवहार होतो. ज्ञानाबाबत ही असेच जाणावे.

म्हणूनच आत्मा ज्ञानाने आपल्याच ज्ञेयाकारस्वरूप ज्ञानपर्यायास जाणतो म्हणून तो स्वनिश्चयापक आहे आणि त्या ज्ञानस्थित ज्ञेयाकाराचे निमित्त बाह्यस्थित ज्ञेय आहेत. म्हणून तो परास जाणतो, म्हणून पराचा निश्चय करतो असे व्यवहाराने म्हटले जाते. केवलदर्शन हे केवलज्ञानासोबत असते. त्यामुळे, स्वपरास निर्विकल्पं स्वरूपाने (भेद न करता) प्रतिभासित करते. तेथे ज्ञेयाकार नसतो. केवलज्ञान सर्व ज्ञेयाकारस्वरूप असते. म्हणूनच प्रवचनसारमध्ये असे म्हटले आहे की जो एकास (आपल्या पूर्ण ज्ञानपर्यायास) जाणतो तो सर्वास सर्वच पदार्थाना जाणतो आणि जो सर्वास जाणतो तो एकास (पूर्ण ज्ञानपर्यायास) जाणतो, कारण परिपूर्ण एक

केवलज्ञान परिणाम ही सर्वज्ञेयाकार असतो.

नियमसार आगमात शुद्धोपयोग प्रकरणामध्ये प्रारंभीच सांगितले आहे की, सर्वथा शुद्ध स्वभावी केवली भगवान् व्यवहारनयाने सर्वास जाणतात आणि पाहतात. (कारण तेथे ज्ञेयस्तप पराची अपेक्षा असल्यामुळे व्यवहार म्हटले आहे). आणि ते निश्चयाने आत्म्यासच जाणतात व पाहतात. केवलज्ञानपर्याय आणि आत्मा तसेच केवलदर्शन व आत्मा तन्मयच आहेत. तेथे पराची अपेक्षा नसल्यामुळे हे निश्चय कथन आहे.

केवली भगवान व्यवहाराने सर्वास जाणतात व पाहतात आणि निश्चयाने आत्म्यास जाणतात व पाहतात. या निस्पत्तातील एक विशेष दृष्टिकोण -

या विवेचनाचा अन्यप्रकारे विचार आहे. जरी केवलीचे ज्ञान व दर्शन सर्व पदार्थाला जाणते आणि पाहते तरी ते जाणणे - पाहणे ईहापूर्वक - इच्छेपूर्वक असत नाही. केवलज्ञानाच्या केवलदर्शनाच्या स्वच्छतेमध्ये ते सहजच झळकतात. त्यांना प्रतिभासित करणे हा ज्ञानाचा स्वभाव आणि ज्ञानाच्या स्वच्छतेमध्ये ज्ञेयस्तपाने अवतरणे हा ज्ञेयाचा स्वभाव. सहजच असा ज्ञानपरिणमन आणि ज्ञेयस्तपाने पदार्थाचे परिणमन यांचा सहजयोग आहे. तथापि केवली ज्ञेयास प्रतिभासित करतांनाही ते ज्ञेयाच्या निमित्ताने ज्ञेयानुसार परिणमत नाहीत. त्याही वेळा ते आपल्या त्रिकालध्रुव ज्ञायकस्वभावाचेच वेदन करतात. म्हणून केवली भगवान् सर्वास जाणतात व पाहतात आत्म्यास नाही असे कोणी म्हणत असेल तर व्यवहाराने त्यात दोष नाही.^१ आणि आत्म्यास जाणतात आणि पाहतात, सर्वास नाही, असे जर कोणी म्हणेल त्यांत कांही वावगे नाही.^२ कारण ती निश्चयदृष्टि आहे.

नियमसारमध्ये दृष्टि शब्द उभय अर्थाने आहे

नियमसारमध्ये उपयोग प्रकरण आणि शुद्धोपयोगाधिकारामध्ये दर्शन अथवा दृष्टि शब्द वारंवार आला आहे. दर्शनशब्दाचे दोन अर्थ आहे १) सामान्य प्रतिभास आणि २) श्रद्धा. त्यामुळे जेथे जो अर्थ संभवनीय असेल तो अर्थ तेथे घ्यावा.

पर्यायाचे भेद आणि स्वस्तप

उपयोगप्रकरणामध्ये नियमसार ग्रंथात प्रत्येक ज्ञान- दर्शनोपयोगाचे स्वभाव आणि विभाव भेद केलेले आहेत. या अनुषंगाने पर्यायाच्या स्वस्तपाचे व मुख्य भेदाचे वर्णन मूळ गाथा आणि टीकेमध्ये आलेले आहे गाथा १४च्या प्रथमार्धात विभाव चक्षुदर्शनाचे भेद सांगून उत्तरार्थामध्ये पर्यायाचे दोन भेद करून पुढील गाथेत त्याचे स्वस्तपाचा खुलासा केलेला आहे.

पज्जाओ दुवियप्पो सपरावेक्खो य णिखेक्खो ॥ १४ ॥

णरणारयतिरियसुरा पज्जाया ते विहावमिदि भणिया ।

कम्पोपाधिविविजयपज्जाया ते सहावमिदि भणिया ॥ १५ ॥

१. गाथा १६९ २. गाथा १६६

अर्थ - पर्याय दोनप्रकारचा आहे. १ स्वपरसापेक्ष पर्याय आणि २ निरपेक्ष पर्याय. नर-नारक-तिर्यंच-देवादि पर्याय हे विभावपर्याय आहेत असे म्हटले आहे. आणि कर्मोपाधिविना जो पर्याय तो स्वभावपर्याय सांगितलेला आहे. स्वपरसापेक्षपर्याय म्हणजेच विभावपर्याय व निरपेक्षपर्याय म्हणजेच स्वभाव पर्याय.

या आगमवचनावरून प्रकरणवश खालील तथ्ये स्पष्ट होतात.

१) स्वपरसापेक्ष पर्याय म्हणजेच विभावपर्याय असून मागील १० ते १३ या सूत्रामध्ये निर्दिष्ट ज्ञानोपयोगरूप (किवलज्ञानाशिवाय) ४ ज्ञाने आणि ३ मिथ्याज्ञाने हे पर्याय विभावपर्याय आहेत; दर्शनोपयोगामध्ये केवलदर्शनाशिवाय तीन दर्शन दर्शन गुणाचे विभावपर्याय आहेत. नरनारकादि पर्यायी ही विभाव द्रव्यपर्यायच आहेत. कारण सात ज्ञानोपयोगामध्ये ज्ञानावरण कर्माचा क्षयोपशम (क्षयोपशमाबरोबर उदय असतोच) हे कर्मोपाधीचे निमित्त आहे; (किवलदर्शन सोडून) तीन दर्शनामध्ये दर्शनावरणाचे क्षयोपशमाचे निमित्त आहे. आणि नरनारकादि द्रव्यपर्यायामध्ये नामकरादिकांचे उदयादिक निमित्त आहेत. या सर्व विभावपर्यायामध्ये कर्माच्या उपाधीचे निमित्त असल्याने आमि त्या विभावरूपाने स्वयं परिणमण्याची ताळ्काल योग्यता असल्यामुळे या सर्व पर्यायांना स्वपरसापेक्ष पर्याय म्हणजेच विभावपर्याय असे म्हटले आहे.

२) स्वपरसापेक्ष या पदाचा खुलासा १५ व्या गाथेत केलेला आहे. कर्माच्या उपाधीमुळे उपरोक्त पर्याय परसापेक्ष म्हटले जातात आणि आपली पर्यायरूप परिणमण्याची योग्यता ही स्वसापेक्षता आहे. दुसरा स्वभावपर्याय हा स्वसापेक्ष असतो. याचा अर्थ त्यामध्ये कर्माच्या उपाधीची अपेक्षा असत नाही.

३) या प्रमाणे स्वपरसापेक्ष म्हणजे विभावपर्याय आणि स्वसापेक्ष म्हणजे स्वभावपर्याय अशा प्रकारे पर्यायाचे दोनच भेद असून त्यामध्ये सर्व पर्याय अंतर्भूत आहेत. धर्म-अधर्म-आकाश-काल या चार अमूर्त द्रव्यांना कर्मोपाधी लागू होत नाही. म्हणून त्यामध्ये विभावपर्याय नसतातच; फक्त स्वभावपर्यायच असतात. जीव आणि पुढगलामध्ये मात्र स्वपरसापेक्ष विभावपर्याय आणि स्वसापेक्ष (निरपेक्ष) स्वभावपर्याय दोन्ही असतात. कारण जीवास अनादिकाळापासून कर्माची उपाधि आहे. आणि पुढगलाच्या स्कंधदशेमध्ये अन्य पुढगलाची सापेक्षतारूप उपाधि आहे. म्हणून फक्त जीवपुढगलामध्ये विभाव परिणमन आहे; आणि परमाणू रूपाने पुढगलाचे परिणमन होते व सिद्धरूपाने, केवलज्ञानादिरूपाने जीव परिणमतो म्हणून त्या दोहोचेही स्वभावपर्याय होतात.

४) जीवामध्ये कर्माच्या उपाधिविना केवळ आपल्या शुद्ध आत्माच्या लक्ष्याने जो पर्याय प्रगट होतो तो स्वभावपर्याय आहे. जसे सम्यग्दर्शन- केवलज्ञान- दर्शन- वीर्य- सुख हे परिणाम केंळ आत्मसन्मुख भूमिकेपूर्वकच आत्मानुभूतिपूर्वकच प्रँगट होतात. म्हणून ते स्वभावपर्याय आहेत. तेथे कर्माच्या उपाधीचे - पराचे लक्ष्य मुळीच नसते व हे सर्व परिणाम फक्त षट्स्थान पतित हानिवृद्धिरूपच असतात, सदृश असतात. तेथे विसदृशता नसते. तदृत शुद्ध पुढगलपरमाणूमध्ये स्पशादिकांचे फक्त षट्स्थानपतित हानिवृद्धि रूप जो परिणाम तो पुढगलाचा स्वभाव पर्याय आहे.

५) ज्याअर्थी विभावाच्या उपतीमध्ये परसापेक्षता (कर्माच्या उपाधीची सापेक्षता) सांगितलेली आहे. त्या अर्थी धर्मादि चार अमूर्त द्रव्यामध्ये उपकारप्रकरणामध्ये जे कांही निमित्तास उपकार असे सांगितले

आहे. त्यामुळे पर्यायामध्ये स्वभाव आणि विभाव असे भेद होऊ शकत नाहीत. कारण तेथे फक्त (अधिकरण) आश्रयकारणाच्या अपेक्षेने निमित्ताचा उपचार आहे. जीवपुद्गलाच्या गतिपरिणामामध्ये धर्मद्रव्यास गतिहेतू व्यवहाराने म्हटले आहे; जीव पुद्गलाच्या गतिपूर्वक स्थितिपरिणामामध्ये अर्धम द्रव्यास व्यवहाराने स्थितिहेतू म्हटले आहे; जीवपुद्गलासह सर्वत्र द्रव्यांना साधारण अवगाहनस्थापाने आकाशद्रव्यास अवगाहन हेतू म्हटले आहे; आणि सर्वच द्रव्यामध्ये परिणमनास निमित्तपणामुळे कालास वर्तनाहेतू म्हटले आहे. हे द्रव्य उदासीन कारण आहेत. त्याना निमित्त म्हटल्याने त्याकारणाने स्वभाव-विभाव असे पर्यायभेद होत नाहीत.

निमित्तसापेक्ष परिणाम तो विभावपरिणाम नव्हे

निमित्ताने जो परिणाम होतो तो विभावपर्याय आणि निमित्ताशिवाय जो परिणाम होतो तो स्वभावपर्याय अशी धारणा ही भ्रान्त धारणा आहे. कारण कोणत्याही परिणामामध्ये - तो स्वभाव वा विभावरूप असला तरी ही उपरोक्त चार द्रव्यांची निमित्तता आगमसंमत आहे. त्यामुळे निमित्ताने होतो तो विभावपर्याय म्हटले तर कोणताही परिणाम हा विभावरूपच असेल; स्वभावरूप असणार नाही. म्हणून ही, धारणा आगमानुकूल नाही. तर १३ ते १५ गाथेमधील विवेचनावरून स्वभाव व विभाव अशा दोन पर्यायभेदामध्ये कारण कर्मच्या उपाधीचा अभाव आणि कर्मच्या उपाधीच्या सद्भाव हेच आहे.

आणि म्हणूनच पर्यायाचे दोन भेद उपरोक्त पद्धतीने स्वपरसापेक्ष म्हणजे विभावपर्याय आणि स्वसापेक्ष (परनिरपेक्ष) म्हणजे स्वभावपर्याय असे स्वीकारणे हे शास्त्रसंमत आहे. पर्यायाचे १ स्वपरसापेक्ष विभावपर्याय २ स्वपरसापेक्ष स्वभावपर्याय ३ आणि स्वसापेक्ष स्वभावपर्याय असे तीनप्रकारचे पर्याय मानणे आगमानुकूल नाही. कारण - १) विभावपर्यायामध्ये कर्माची उपाधि निमित्त आहे तद्वत् स्वभावपर्यायामध्ये कर्मच्या उपाधीचे निमित्त नाही. स्वतः स्वभावपर्याय परनिरपेक्ष - स्वसापेक्ष मानणे हेच उचित उचित आहे. (२) धर्मादि - कालवैरे ची निमित्तता तर कोणत्याही द्रव्याच्या कोणत्याही पर्यायामध्ये आगमात मानलेली आहे. म्हणून यादृष्टीने सर्वथा स्वसापेक्ष स्वभावपर्याय ही कल्पनामात्र व कपोलकल्पित आहे. म्हणून खानिया तत्त्वचर्चेपासून तीन प्रकारचे पर्याय आहेत, ही विचारधारा जन्म पावली, ती आगमविरुद्ध असून तिला कायमची मूठमाती द्यावयास हवी.

स्वभावपर्यायाचे दोन भेद व त्यांचे स्वरूप

याप्रमाणे स्वभाव-विभाव पर्यायासंबंधी नियमसार गाथा व टीका या मधील प्रतिपादन आगमाचे मन्तव्य स्पष्ट करणारे आहे. त्याच ठिकाणी टीकेमध्ये स्वभावपर्यायाचा जो आशय स्पष्ट केला आहे व त्याचे दोन भेद केले आहेत ते सर्व कथन नियमसारातील प्रतिपादनाची विशेषताच म्हणावी लागेल.

स्वभावपर्यायाचे दोन भेद — त्याच १५ व्या गाथेच्या टीकेमध्ये आ. पद्मप्रभमलधारी देवांनी स्वभावपर्यायाचे दोन भेद सांगितलेले आहेत. तेथे टीकाकार आचार्य सांगतात -

तत्र स्वभावविभावपर्यायाणां मध्ये स्वभावपर्यायस्तावद्दिप्रकारेणोच्यते। कारणशुद्धपर्यायः कार्यशुद्धपर्यायश्चेति। इह हि सहजशुद्धनिश्चयेन अनाद्यनिधनामूर्तातीन्द्रियस्वभावशुद्धसहजज्ञान-

सहजदर्शनसहजचारित्रसहजपरमवीतरागसुखात्मकशुद्धान्तस्तत्त्वस्वरूपस्वभावानंतचतुष्टयस्वरूपेण
सहाय्यितपंचमभावपरिणतिरेव कारणशुद्धपर्याय इत्यर्थः। साद्यनिधनामूर्तीन्द्रियस्वभावशुद्ध-
सद्भूतव्यवहारेण केवलज्ञानकेवलदर्शनकेवलसुखकेवलशक्तियुक्तफलसूपानंतचतुष्टयेन सार्थ
परमोत्कृष्टक्षायिकभावस्य शुद्धपरिणतिरेव कार्यशुद्धपर्यायः। अथवा पूर्वसूत्रोपात्तसूक्ष्मर्जुसूत्र-
नयाभिप्रायेण घडद्रव्यसाधारणाः सूक्ष्मास्ते हि अर्थपर्यायाः शुद्धा इति बोद्धव्याः। उक्तः समासतः
शुद्धपर्यायविकल्पः।

अर्थ - त्या स्वभाव व विभाव पर्यायांचे संक्षेपात निरूपण करीत असतांना स्वभावविभाव पर्यायापैकी स्वभावपर्यायाचे येथे दोन भेदसूपाने कथन करण्यात येते. १ कारणशुद्धपर्याय आणि २ कार्यशुद्धपर्याय. त्यापैकी सहजशुद्धनयाने अनादि- अनंत, अमूर्त, अतीन्द्रिय स्वभावभूत शुद्ध सहज ज्ञान, सहज दर्शन, सहजचारित्र, सहज परम वीतरागसुख अशा स्वभाव अनंत चतुष्टयस्वरूपाबरोबर पूजनीय पंचमभावाची परिणती हाच येथे कारण शुद्धपर्यायस्वरूपाने अभिप्रेत आहे. हेच सहज स्वभाव अनंत चतुष्टय हे अन्तस्तत्त्व आहेत. (कारण व्यापक सामान्यस्वरूप असल्यामुळे पर्यायतत्त्वाप्रमाणे समयमात्र व वरवर ज्ञात होणारे नाहीत.)

सादिअनंत, अमूर्त, अतीन्द्रिय स्वभावास ग्रहण करणाऱ्या शुद्ध सद्भूतव्यवहारनयाने केवलज्ञान, केवलदर्शन, केवलसुख व केवलवीर्य (शक्ति) या चाराने (अनंतचतुष्टयाने) सहित असे जे फलसूप अनंतचतुष्टय, त्याने सहित परम उत्कृष्ट क्षायिकभावाची शुद्धपरिणती म्हणजेच कार्यशुद्धपर्याय होय. अथवा पूर्व सूत्रामध्ये सांगितलेले सूक्ष्म ऋजुसूत्रनयाच्या अभिप्रायाने सहाही द्रव्यांना साधारण असे जे (एकसमयमात्र) सूक्ष्म परिणाम ते अर्थपर्याय सांगितले आहेत. तेच शुद्ध असे जाणावेत. याप्रमाणे संक्षेपाने शुद्धपर्यायाचे भेद सांगितलेत.

या उद्धरणावरून ज्ञात होणारी तथ्ये

१) प्रत्येक द्रव्यामध्ये त्याबरोबर सर्व अवस्थेत आणि सर्वप्रदेशामध्ये व्यापक एक सूप असे गुण असतात. ते स्वभावतः स्वतःसिद्ध अनादि अनंत व परिनिरपेक्ष असतात. म्हणून त्यांना सहज स्वभाव म्हटले आहे. ज्ञान, दर्शन, सुख, वीर्य, श्रद्धान हे जीवाचे विशेष गुण आहेत. ते अन्य अचेतन पाच द्रव्यामध्ये नाहीत. परंतु तेही गुण एकद्रव्यस्वरूप असूनही लक्षण आणि कार्य याद्वारा भिन्न आहेत. तरीही तत्त्वार्थसूत्रामध्ये दुसऱ्या अध्यायांत सांगितलेल्या ५३ भावापैकी एक निश्चयप्राणस्वरूप जीवत्व, चेतना सोडून शेष व्यवहार प्राणासहित जीवत्व आदि ५३ भाव हे जीवाचेच पर्याय असल्यामुळे ते स्वतत्त्व आहेत. त्या सर्व भावामध्ये-पर्यायधर्मामध्ये व्यापक असा एक चैतन्यभाव आहे. त्यासच खन्या अर्थाने पारिणामिक भाव म्हटले आहे. त्यालाच समयसारामध्ये ज्ञायकभाव म्हटले असून या नियमसारामध्ये अथवा आ. जयसेनांच्या तात्पर्यवृत्ती दीकेमध्ये कारणपरमात्मा, अंतस्तत्त्व, परमपारिणामिक भाव म्हटले आहे. कारण त्याच्या अवलंबनाने मात्र श्रद्धा- ज्ञान- चारित्राची समीचीन अवस्था प्रगट होऊन मोक्षमार्गास प्रारंभ होतो; अनंतचतुष्टय आणि सिद्धपद या अविनाशी फलाची प्राप्ती होते. पर्यायदृष्टीने तो परमपारिणामिक भाव ज्ञात होऊ शकत नाही. तो

त्रिकाली ध्रुव सहज स्वभावास ग्रहण करणाऱ्या निश्चयानेच ज्ञात होतो व अनुभवांत येतो. म्हणून सहज स्वभावास ग्रहण करणाऱ्या शुद्ध निश्चयाचाच तो विषय आहे.

तसेच पर्यायास ग्रहण करतो तो व्यवहारनय आणि केवलज्ञानादिक (शुद्ध) स्वभावपर्यायास जो व्यवहार ग्रहण करतो तो शुद्धसद्भूत व्यवहारनय आहे. याप्रमाणे जीवाबाबत कारणशुद्धपर्याय आणि कार्य शुद्ध पर्याय याचे विवेचन करताना या दोन नयाचा (१ सहज शुद्ध निश्चयनय आणि २ स्वभावशुद्ध सद्भूत व्यवहारनय) अवलंब असतो.

सहजस्वभावरूप सहजज्ञानदर्शनादि गुणांचा ही या जीवत्व वा चैतन्यभावामध्ये अंतर्भाव आहे. त्यास ज्ञायकभाव हे नाव जे समयसारमध्ये दिलेले आहे ते केवळ एका विशेष ज्ञानगुणामुळे नव्हे. त्या मध्ये सर्वच ज्ञान-दर्शन-चारित्रादि गुण व्याप्त आहेत, समाविष्ट आहेत.

म्हणून या चैतन्यतत्त्वाचा स्वाद अनंतगुणांचा एक मिश्र स्वाद असतो असे आत्मख्याति टीकेमध्ये सांगितलेले^१ आहे. हे समयसारच्या सातव्या गाथेत सांगितले आहे. त्या आत्मानुभवामध्ये गुणभेदातील गौण असतात हा त्याचा अर्थ आहे. हीच गोष्ट या टीकेमध्ये "सहज अनंतचतुष्ट्यस्वरूपेण सहांचितपंचमभाव" या द्वारा सूचित झालेली आहे.

३) अंचित हे विशेष पंचमभावाला (जीवत्व पारिणामिक भावास) जोडलेले आहे याचे कारण या भावाचा आश्रयाने धर्म-शुक्लज्ञान होऊन केवलज्ञानादि अनंतचतुष्ट्याची प्राप्ती होते. म्हणून अंचित, पूज्य म्हटले आहे.

४) पंचमभावपरिणती याचा अर्थ शुद्ध स्वभाव-कार्य घडतांना त्याचे कारणही विद्यमान असलेच पाहिजे. ते केवलज्ञानादि, सम्यग्ज्ञानादि कार्य मात्र त्रिकालीध्रुव कारणपरमात्म्याच्या आश्रयानेच उत्पन्न होते आणि ते कारण त्याच कार्यकाळी विद्यमान असतो. अर्थात् क्षायिक भावरूप परिणतीसोबत त्याचवेळी पंचमभावरूप कारण असतेच. त्या पंचम भावाच्या परिणतीला कारणशुद्धपर्याय म्हटले आहे. म्हणजे स्वभाव कार्याच्या उत्पत्तीच्या क्षणीच जीवत्व भाव विद्यमान असतो आणि त्याचे लक्ष्य ही (आलंबन) असते. तो भाव तर प्रत्येक जीवामध्ये निगोददशेपासून तो सिद्धदशेपर्यंत विद्यमान आहे. परंतु त्याचे लक्ष्य - आलंबन हा जीव जोपावेतो घेत नाही तोपावेतो स्वभावकार्य प्रगट होत नाही. स्वभावकार्याचे काळी त्याचे आलंबन असतेच व त्याच त्रिकालध्रुवामधून (स्वभावपर्यायाचे काळी) स्वभावपर्याय प्रगट होतो. म्हणजेच लक्ष्यरूपाने त्यावेळी जो ध्रुव ज्ञायकभावाचा अवलंब आहे तोच येथे कारणशुद्धपर्यायरूपाने विवक्षित आहे.

त्यास पर्याय म्हणण्यामध्ये सामान्यामध्ये पुन पर्याय होतात हा अर्थ नाही. तर स्वभावशुद्धकार्यपर्यायामुळे त्यास कारणशुद्धपर्याय म्हटले आहे. कार्याच्या अपेक्षेने त्रिकाली उपादान आणि आलंबनरूप कारण (क्षणिक उपादान) यामध्ये भेद केला आहे. म्हणून त्यास कारणशुद्धपर्याय संज्ञा आहे.

१. समयसार गाथा ७, आत्मख्याति टीका.

कारणशुद्धपर्याय विशेषत्वाने सांगण्यात दृष्टिकोणाची विशेषता आहे. एकतर कार्यकाळी ज्या कारणातून कार्य प्रगट होते ते कारण त्यावेळी असलेच पाहिजे. अन्यथा कार्य कसे होणार? कारणशुद्धपर्याय आणि कार्यशुद्धपर्याय हे दोन्ही एकाच क्षणी विद्यमान आहेत. त्यामध्ये एकसमयवर्ती कार्यकारणाच्या अपेक्षेने बुद्धीने भेद केलेला आहे. हीच गोष्ठ समयसाराच्या कर्ताकर्मभावामध्ये सूचित झालेली आहे. ज्ञानी ज्ञानभावाचा कर्ता, अज्ञानी अज्ञानभावाचा कर्ता या विवेचनाने कर्तृकर्मभाव हा एकसमयवर्ती असतो असे तथ्य स्पष्टपणे प्रसिद्ध होते. येथे उपादानकर्ताकारक कारणरूपाने अभिप्रेत आहे. एकसमयवर्ती कारणकार्यभाव येथे विवक्षित आहे.

पूर्वोत्तर समयवर्ती कारणकार्य अपेक्षेने येथे कारणकार्याचा विचार गौण आहे.

कर्ताकर्मभाव एकसमयवर्ती असतो हेच तथ्य विशेषत्वाने समोर यावे, म्हणूनच स्वभावपर्यायामध्ये कारणशुद्धपर्यायाचा विशेषत्वाने निर्देश टीकाकार आ. पद्मप्रभमलधारी देवांनी केलेला आहे. ही दृष्टिकोणाची विशेषता आहे.

त्रिकालीशुद्ध पारिणामिक भाव हा प्रत्येक जीवामध्ये विद्यमान असतो. त्यास कारण म्हणणे हा तर द्रव्यनिक्षेप होय. आणि त्याच पारिणामिक भावाचे लक्ष्य व आलंबन घेतांना त्यास कारण म्हणणे हा भाव निक्षेप आहे. कारण हा शद्व्यवहार येथे भावनिक्षेपाने आहे. त्याशिवाय त्यास शुद्धपर्याय म्हणणे कसे संभवेल! पंचमभावाची परिणती हा शद्दही भावनिक्षेप दर्शविणारा आहे.

या प्रमाणे आ. कुंदकुंददेवांच्या या नियमसार ग्रंथाचा प्रतिपाद्य विषयाचा आराखडा आहे. सर्व प्रतिपादनामध्ये निश्चय नयाची प्रधानता आहे हे स्पष्टच आहे. व त्यांच्या निरूपणातील विशेषतेचेही दिग्दर्शन केलेलेच आहे. संपूर्ण ग्रंथाची बैठक पाहता यात साधूच्या चारित्राचे व क्रियाकलापाचे यथार्थ निरूपण आहे. त्या सर्व क्रियाकलापाला सार्थकता लाभावी अशी इच्छा असेल तर प्रत्येक साधूने हा ग्रंथ नित्य पठनामध्ये चिंतनामध्ये समोर ठेवलाच पाहिजे, आणि ज्याला मुक्तीचा ध्यास आहे, त्यासाठी द्रव्य व भाव दोन्ही प्रकारे निर्गंथ लिंगाशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय नाही हा ज्याचा विश्वास आहे त्या मुमुक्षु साधकासाठी सुद्धा हा नियमसार चिंतामणी रत्नच आहे. त्या सर्व आचाराला जरं निश्चय आत्मतत्त्वाच्या अनुशीलनाचे बल लाभेल तर सोन्याला सुगंध लाभावा त्याप्रमाणे या साधूच्या क्रियेला सौंदर्य प्राप्त होईल. खच्या धर्माचे अधिष्ठान लाभेल, अनुभूतीचे बळ प्राप्त होईल.

म्हणून श्री. मा. पं. हुकुमचंदजी भारिल्लजीनी म्हटल्याप्रमाणे असे प्रतीत होते की, या गाथासूत्राची रचना स्वान्तःसुखासाठी केली आहे. मुनीपदाची गरिमा टिकविण्यासाठी यातील सूत्रामध्ये प्रतिपादित प्रमेये कधीही नजरेआड होऊ देता कामा नयेत. याच गाथासूत्रांनी त्यांनी आपलाही जीवनपथ प्रशस्त केला आहे. आणि अन्य मोक्षमार्गस्थ साधूनाही त्यांनी मोक्षमार्गमध्ये आवश्यक असे पाथेच जणू सोबत दिलेले आहे. फक्त साधूनाच हा प्रयोजनभूत आहे असा ग्रह करून घेण्याचे कांहीच प्रयोजन नाही. त्याद्वारा सर्व अध्यात्म रसिकांनाही क्रियाकांडास सजीव करणाऱ्या निश्चय तत्त्वज्ञानाच्या आश्रयाने जीवनाचे साध्य व रहस्य याचा बोध होईल, तत्त्वार्थशद्वान दृढ होईल व त्यांच्या जीवनशोधनाचा पथ प्रशस्त आणि निर्विघ्न होईल - सर्वच

मुमुक्षु साधकासमोर ही नियमसारातील सूत्रे नजरेसमोर राहतील तर साधक पथभ्रष्ट होणार नाही.

पंचास्तिकाय आणि प्रवचनसारमधील सहा द्रव्ये सात तत्त्वे याचे विवरणामुळे उभयनयाधीन प्रस्पष्टेने तत्त्वविषयक दृष्टी परिमित झोईल. त्यानंतर निश्चयदृष्टीने समयसारामधील आत्मतत्त्वाचे निरूपणाने जीवनशोधनासाठी एक रामबाण जीवनदृष्टी प्राप्त होईल. आणि साक्षात् श्रमणभूमिकेमध्ये नियमसारातील सूत्रांनी दृढता व स्थिरता प्राप्त होईल. अशा रीतीने जिनवाणीचा आत्माच जणू असे आ. कुंदकुंदाचे निरूपण हे खन्या अर्थाने विषयसुखाचे विरेचन आहे आणि अमृतसिद्धीसाठी रामबाण मात्रा आहे.

नियमसारचे टीकाकार आ. पद्मप्रभमलधारी देव -

अशा या जीवनदायी आ. कुंदकुंदांच्या सूत्रावर आ. पद्मप्रभमलधारी देवांची टीका आहे. या टीकेमुळे मूळ सूत्रकार आ. कुंदकुंद देवांच्या सूत्रामधील दृष्टिकोण, प्रयोजन आणि आशय खोखरच स्पष्ट झाला आहे. टीकेची भाषा भाववाही आणि सरळ, सोपी प्रासादिक आहे. त्यांचा संस्कृतभाषा, त्यामधील शद्भांडार, अर्थालिंकार, शद्भालिंकार, यावर अधिकार आहे. शद्भभांडार समृद्ध आहे. अर्थालिंकारामुळे त्या शद्भांना काव्यात्मकतेचा सहजच साज चढलेला आहे. त्याचे रूपक उपमा वगैरे अलंकार भाव स्पष्ट करण्यास समर्थ आहेत. या दोन्ही अलंकारांनी त्यांची भाषा मनाला प्रसन्न करते. यमक आणि अनुप्रासादिकांची रेलचेल आहे त्यामुळे रूपसुंदर युवतीला दागदागिने, वस्त्रप्रावरणाचा साज चढावा त्याप्रमाणे ही भाषा चमत्कृतिपूर्ण बनून सजलेली आहे.

मूळ सूत्रकारांचे हृदय त्यांनी जाणले आहे व तो आशय प्रसादपूर्ण शैलीने समर्थपणे प्रगट केलेला आहे. त्यांच्या पूर्वीच्या साहित्यकारांच्या कृतींचे त्यांनी सूक्ष्म अध्ययन व परिशीलन केलेले आहे. त्यांच्या टीकेमध्ये कीतितरी पूर्व सूरीची उद्धरणे आहेत. त्यावरून त्यांचे तलसर्पी आलोढन व अध्यययाचा प्रत्यय येतो. जे कलश, श्लोक टीकेमध्ये आहेत त्यावरून त्यांच्या काव्यप्रतिभेद्या, शद्भशास्त्रावरील अधिकाराचा, अलंकारशास्त्रातील व काव्यशास्त्रातील निपुणतेचा प्रत्यय येतोच. त्याचबरोबर त्यांचा तत्त्वज्ञान व भारतीय दर्शन यांचा गाढ व्यासंग दिसून येतो. त्याची टीका व कलश तर अध्यात्मरसाने न्हाऊन निघाले आहेत. त्यांच्या टीकाद्वारा नियमसारातील प्रतिपाद्य विषय सुगम झालेला आहे.

स्वान्तःसुखाची ओढ असणाऱ्या व रत्नत्रयस्वरूप मोक्षमार्गाच्या साधक श्रमणासाठी नियमसार हा दीपस्तंभाप्रमाणे विरसाठी व नित्य पथप्रदर्शक आहे. आ. कुंदकुंदांच्या आगमाचे अध्ययन, मनन, चिंतन करून श्रमणाच्या साधनेचा मूळ आधार अशी आपल्या शुद्ध आत्मतत्त्वाची श्रद्धा मुमुक्षूंनी दृढ करावी आणि या मानवजन्माची सफलता करून ध्यावी हेच सर्वांसाठी श्रेयस्कर आहे. या त्यांच्या श्रेयोमार्गामध्ये हा नियमसार परमागम सहाय्यक ठरो। समयसारातील जीवनदृष्टीच्या सामर्थ्याने मुमुक्षूंची जीवनसाधना नियमसाराच्या आश्रयाने सफल होवो.

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी।
मंगलं कुंदकुंदाद्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥

(अनुष्टुप्)

" तदेकं परमं ज्ञानं तदेकं शुचि दर्शनम् ।
चारित्रं च तदेकं स्यात् तदेकं निर्मलं तपः ॥ "

श्लोकार्थ – तोच एक चैतन्य ज्योतिस्वरूप आत्माच परम ज्ञान आहे, तोच एक पवित्र दर्शन आहे, तोच एक चारित्र आहे, आणि तोच एक निर्मल तप आहे.

(अनुष्टुप्)

नमस्यं च तदेवैकं तदेवैकं च मंगलम् ।
उत्तमं च तदेवैकं तदेव शरणं सत्ताम् ॥

श्लोकार्थ - सत्पुरुषांना तोच नमस्काराई आहे, तोच एक मंगल आहे, तोच एक उत्तम आहे, आणि तोच एक शरण आहे.

(अनुष्टुप्)

आचारश्च तदेवैकं तदैवावश्यकक्रिया ।
स्वाध्यायस्तु तदेवैकमप्रमत्तस्य योगिनः ॥

श्लोकार्थ - तसेच अप्रमत्त गुणस्थानवर्ती योगीला तोच एक आचार आहे, तोच एक मात्र आवश्यक क्रियारूप आहे, आणि तोच एकमात्र स्वाध्याय आहे.

णाणाजीवा णाणाकम्भं णाणाविहं हवे लद्धी ।
तम्हा वयणविवादं सगपरसमएहिं वज्जिज्जो ॥ १५६ ॥

अर्थ :— जीव नानाप्रकारचे आहेत, कर्म ही नाना प्रकारचे आहे; नाना प्रकारची लद्धी आहे; म्हणूनच स्वसमय अथवा परसमयासह वचनविवाद वर्ज्य करावा.

भावार्थ – या जगात जीव, त्यांचे कर्म, त्यांची योग्यता विविध स्वरूपाची आहे. म्हणून सर्वच जीव समान विचारांचे असणे असंभवनीय आहे. म्हणून अन्य साधर्मी वा परधर्मी जीवांना समजून सांगण्याची आकुलता करणे उचित नाही. आपल्या आत्मकार्यामध्ये निराकुलपणे दक्ष असावे हेच श्रेयस्कर!

ईसाभावेण पुणो केई णिंदंति सुंदरं मग्गं ।
तेसिं वयणं सोच्याऽभर्तिं मा कुणह जिणमग्गे ॥ १८६ ॥

अर्थ – आणखी पुनः कित्येक महानुभाव या सुंदर मार्गाची ईर्षबुद्धीने निंदा करतात. त्यांचे क्वन ऐकून जिनमार्गामध्ये अभक्ति- रोष- करुं नका.

ॐ

परमात्मने नमः

श्रीमद्भगवत्कुन्दकुन्दाचार्यदेवप्रणीतः
नियमसारः

- १ -

जीवाधिकारः

श्रीपद्मप्रभमलधारिदेवविरचिततात्पर्यवृत्तिसमुपेतः ।

(मालिनी)

त्वयि सति परमात्मन्मादशान्मोहमुग्धान्
कथमतनुवशत्वान्बुद्धकेशान्यजेऽहम् ।
सुग्रातमग्धरं वा वागधीशं शिवं वा
जितभवमभिवन्दे भासुरं श्रीजिनं वा । १ ।

मराठी अनुवाद

ग्रंथाच्या प्रारंभी टीकाकार श्री मुनिश्री पद्मप्रभ मलधारिदेव
मूळ गाथांवरील तात्पर्यवृत्ती टीकेच्या प्रारंभी सात श्लोकांनी मंगलाचरण करतात -

श्लोकाचा अर्थ -

१) हे परमात्मन्! तुझा सद्भाव असतांना, आम्हा संसारी जीवा प्रमाणे मोहाने मूढ

(अनुष्टुप्)

वाचं वाचयमीन्द्राणां वक्त्रवारिजवाहनम् ।
वन्दे नयद्यायत्तवाच्यसर्वस्वपृष्ठतिम् । २ ।

(शालिनी)

सिद्धान्तोदभवश्रीधं सिद्धसेनं
तर्कब्जाकै भट्पूर्वाकलंकम् ।

आणि कामपीडित अशा बुद्ध^१ आणि ब्रह्मा^२, विष्णु^३ आणि महेश^४ यांना मी कसं पूजावं? (अर्थात पूजूं नये). अतः मी ज्यांनी संसारावर विजय प्राप्त केला आहे अशा परिपूर्ण ज्ञानस्वरूप परमात्म्यास मी वंदन करतो. - त्यास कोणी जिन म्हणो, सुगत म्हणो, गिरिधर म्हणो, वागीश्वर म्हणो अथवा शिव म्हणो.

२) भाषासंयमामध्ये^५ श्रेष्ठ अशा जिनेश्वराचे मुखकमल जिचे वाहन आहे आणि दोन नयांच्या आधारे सर्वस्व-परिपूर्ण- कथन करण्याची जिची पद्धति आहे अशा जिनवाणीला (स्याद्वादाने चिन्हित अशा जिनशासनाला) मी वंदन करतो.

३) तसेच सिद्धान्तरूपी श्रीचे जणू पति अशा सिद्धसेन मुनीन्द्रांस, तर्करूपी कमलासाठी जणू सूर्य अशा भट्ट अकलंक मुनीन्द्रास^६, शद्वसागराला जणूचंद्रच^७ अशा पूज्यपाद मुनीन्द्रास आणि त्या तिर्हींच्या ज्ञानाने परिपुष्ट अशा वीरनंदी मुनीन्द्रांना मी वंदन करतो.

१. येथे बुद्धास सुगत म्हटले आहे, कारण त्यांनी परिपूर्ण ज्ञान प्राप्त केले आहे. परंतु खच्या अर्थाने जिनेन्द्र भगवान हेच सुगत आहेत. कारण त्यांनी परिपूर्ण केवलज्ञान सर्वज्ञत्व प्राप्त केले आहे.
२. गिरिधर कृष्णास म्हणतात, कारण त्याने गोवर्धन पर्वत सहज उचलला. जिनभगवान अनंतज्ञानादि असीम शर्तीने युक्त असल्यामुळे ते खच्या अर्थाने गिरिधर आहेत.
३. ब्रह्मा आणि बृहस्पतीला वागीश्वर म्हणतात. जिनभगवान दिव्यधनीचे प्रकाशक असल्याने ते खच्या अर्थाने वागीश्वर आहेत.
४. महेश अथवा शंकरास शिव हे नाव आहे. परंतु जिनेन्द्रदेव सर्वांना कल्याणप्रद आहेत, कारण ते हितोपदेशी आहेत. म्हणून ते वस्तुतः शिव आहेत.
५. वाचयमीन्द्र- वाचेचे नियमन करणारे, मौनी, भाषासंयमी अशा आराधकामध्ये इन्द्र श्रेष्ठ असे भगवान.
६. सिद्धान्तोदभवश्रीधं = सिद्धान्तजनित अशा श्रीचे जणू पति- यजमान- (आ. सिद्धसेन).
७. तर्कब्जाकै = तर्करूपी कमलास (अब्ज) फुलविणारा जणू सूर्य (आ. अकलंकदेव)
८. शद्वाब्धीन्दुं - शद्व रूपी सागराला (अब्धि) भरती आणण्यास जणू चंद्राप्रमाणे असणारे (आ.पूज्यपाद)

शद्वाब्धीन्दुं पूज्यपादं च वन्दे ।
तद्विद्याद्यं वीरनन्दि ब्रतीन्द्रम् । ३ ।

(अनुष्टुप्)

अपवर्गाय भव्यानां शुद्धये स्वात्मनः पुनः ।
वक्ष्ये नियमसारस्य वृत्तिं तात्पर्यसंज्ञिकाम् । ४ ।

किं च -

(आर्य)

गुणधरगणधररचितं श्रुतधरसन्तानतस्तु सुव्यक्तम् ।
परमागमार्थसार्थं वक्तुममुं के वयं मन्दाः । ५ ।

अपि च -

(अनुष्टुप्)

अस्माकं मानसान्युच्चैः प्रेरितानि पुनः पुनः ।
परमागमसारस्य रुच्या मांसलयाऽधुना । ६ ।

(अनुष्टुप्)

पञ्चास्तिकायष्टद्वयसप्ततत्त्वनवार्थकाः ।
प्रोक्ताः सूत्रकृता पूर्वं प्रत्याख्यानादिसत्क्रियाः । ७ ।

४) भव्यजीवांना मुक्ति प्राप्त व्हावी यासाठी, तसेच आपल्याच आत्म्याच्या शुद्धिसाठी, मी नियमसाराची तात्पर्यवृत्तिनामक टीका सांगेन.

५) गुणांनी सुशोभित अशा गणधरांनी सांगितलेल्या, श्रुतधर आचार्याच्या परंपरेने यथार्थपणे प्रकाशित अशा या परमागमामध्ये वर्णित अर्थसमूहाचे कथन करण्यांत मंदबुद्धि आम्ही कोण?

६) यावेळी आमचे मन परमागमामध्ये सारभूत अशा या आगमाच्या पुष्ट रुचीने यामध्ये पुनः पुनः प्रेरित होत आहे.

७) मूळ ग्रंथकार आ. कुंदकुंदांनी या पूर्वीच (अन्य ग्रंथामध्ये) पांच अस्तिकाय, सहा द्रव्ये, सात तत्त्वे, नव पदार्थ तसेच प्रत्याख्यान वगैरे सत्क्रियांचे निरूपण केले आहे.

अलमलमतिविस्तरेण । स्वस्ति साक्षादस्मै विवरणाय ।

अथ सूत्रावतार : -

णमिऊण जिणं वीरं अणंतवरणाणदंसणसहावं ।

वोच्छामि णियमसारं केवलिसुदकेवलीभणिदं ॥ १ ॥

नत्वा जिनं वीरं अनन्तवरज्ञानदर्शनस्वभावम् ।

वक्ष्यामि नियमसारं केवलिश्रुतकेवलीभणितम् ॥ १ ॥

अथात्र जिनं नत्वेत्यनेन शास्त्रस्यादावसाधारणं मङ्गगलमभिहितम् ।

नत्वेत्यादि - अनेकजन्माटवीप्रापणहेतून् समस्तभोहरागद्वेषादीन् जयतीति जिनः ।
वीरो विक्रान्तः, वीरयते शूरयते विक्रामति कर्मारितीन् विजयत इति वीरः

प्रारंभीचा विस्तार आतां पुरे! ही टीका साक्षात् जयवंत असो !

आता गाथासूत्राचे अवतरण करण्यात येते -

गाथा १

अन्वयार्थ : - (अणंतवरणाणदंसणसहावं) अनंत - असीम ज्ञानदर्शन ज्यांचा स्वभाव आहे अशा (वीरं जिणं) वीर जिनेश्वराला (णमिऊण) नमस्कार करून (केवलिसुदकेवलीभणिदं) केवली आणि श्रुतकेवलींनी सांगेतलेल्या (णियमसारं) नियमसार शास्त्रास (वोच्छामि) मी सांगेन.

टीका : - या ठिकाणी "जिनं नत्वा" या द्वारा शास्त्राच्या प्रारंभी असाधारण मंगल केले आहे.

नत्वेत्यादि - अनेक जन्मसूपी अरण्यात भटकण्यास हेतुभूत समस्त मोह राग द्वेषांना जिंकतो तो जिन. वीर म्हणजे विक्रान्त, शूर. जो वीरता दाखवितो, शौर्य प्रगट करतो, पराक्रम करतो, कर्मसूपी शत्रूवर जो विजय प्राप्त करतो तो वीर. श्री वर्धमान सन्मति, वीर अतिवीर, महावीर नावांनी सहित, परमेश्वर, महादेवाधिदेव, अंतिम तीर्थनाथ व तीन लोक आणि चराचर द्रव्यगुणपर्यायांना एकसमयात प्रतिभासित करण्यास समर्थ, परिपूर्ण, निर्मल केवल ज्ञानदर्शनाने जो युक्त आहे त्या वीरजिनास नमस्कार करून मी केवली व श्रुतकेवलीद्वारा प्रणीत नियमसार

नमकर अनन्तोत्कृष्ट दर्शन - ज्ञानमय जिन वीरको ।

कहु नियमसार सु केवली श्रुतकेवली परिकथितको ॥ १ ॥

श्रीवर्द्धमानसन्मतिनाथमतिमहावीराभिधानैः सनाथः परमेश्वरो महादेवाधिदेवः पश्चिमतीर्थनाथः त्रिभुवनसच्चराचरद्रव्यगुणपर्यायैकसमयपरिच्छित्तिसमर्थसकलविमलकेवलज्ञानदर्शनाभ्यां युक्तो यस्तं प्रणम्य बक्ष्यामि कथयामीत्यर्थः। कम् ? नियमसारम् । नियमशद्गत्तावत् सम्पर्दर्शन-ज्ञानयारित्रेषु वर्तते; नियमसार इत्यनेन शुद्धरत्नत्रयस्वस्पमुक्तम्। किंविशिष्टम् ? केवलि-श्रुतकेवलिभणितम् । केवलिनः सकलप्रत्यक्षज्ञानधाराः, श्रुतकेवलिनः सकलद्रव्यश्रुतधरास्तैः केवलिभिः श्रुतकेवलिभिश्च भणितं सकलभव्यनिकुरम्बहितकरं नियमसाराभिधानं परमागमं बक्ष्यामीति विशिष्टेष्टदेवतास्तवनानन्तरं सूत्रकृता पूर्वसूरिणा श्रीकुन्दकुन्दाचार्य-देवगुरुणा प्रतिज्ञातम् । इति सर्वपदानां तात्पर्यमुक्तम् ।

(मालिनी)

जयति जगति वीरः शुद्धभावास्तमारः^१

त्रिभुवनजनपूज्यः पूर्णबोधैकराज्यः।

नतदिविजसमाजः ग्रास्तजन्मद्वीजः

समवसृतिनिवासः केवलश्रीनिवासः । ८ ।

शास्त्र सांगतो. नियम याचा अर्थ येथे सम्पर्दर्शन-ज्ञान-चारित्र हा आहे. नियमसार म्हटल्याने शुद्ध रत्नत्रय हा अर्थ सांगितला आहे.

हे शास्त्र कसे आहे? सकलप्रत्यक्ष केवलज्ञानधारी आणि समस्त द्रव्यश्रुताचे धारक अशा केवलींनी व श्रुतकेवलींनी सांगितलेले आहे. समस्त भव्य जीवसमूहास हितकर असे नियमसार नामक शास्त्र मी सांगणार आहे. अशी प्रतिज्ञा, विशिष्ट देवतेच्या स्तवनानन्तर सूत्रकार पूर्व आचार्य श्री गुरुवर कुंदकुंदाचार्य देवांनी केली आहे. हे सर्व पदांचे तात्पर्य आहे.

कलश ८ - १) शुद्ध भावद्वारा ज्यांनी मदनाचा नाश केला आहे. २) तीन लोकातील जनाना जो पूज्य आहे, ३) पूर्ण ज्ञान हे ज्याचे एकमात्र राज्य आहे, ४) देवांचा समाज (समूह) ज्याचे समोर नत आहे, ५) जन्मवृक्षाचे बीज ज्याने नाहीसे केले आहे, ६) समवशरणांत ज्याचा निवास आहे आणि ज्यामध्ये केवलज्ञानरूपी लक्ष्मी निवास करते ते वीर भगवान् या जगतात जयवंत आहेत. ॥८ ॥

१. मार = मदन, कामदेव

मग्गो मग्गफलं ति य दुविहं जिणसासणे समक्खादं ।
मग्गो मोक्खउवाओ तस्स फलं होइ णिव्वाणं ॥ २ ॥

मार्गो मार्गफलमिति च द्विविधं जिनशासने समाख्यातम् ।

मार्गो नोक्षोपायः तस्य फलं भवति निर्वाणम् ॥ २ ॥

मोक्षमार्गतत्फलस्वरूपनिस्त्रपणोपन्यासो ऽयम् ।

‘सम्पदर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः’ इति वचनात्, मार्गस्तावच्छुद्धरत्नत्रयं, मार्गफल-मपुनर्भवपुरस्थिकास्थूलभालस्थललीलालंकारतिलकता। द्विविधं किलैवं परमवीतरागसर्वज्ञशासने चतुर्धज्ञानधारिभिः पूर्वसूरिभिः समाख्यातम् । परमनिरपेक्षतया निजपरमात्मतत्त्वसम्प्यक्-श्रद्धानपरिज्ञानानुष्ठानशुद्धरत्नत्रयात्मकमार्गो मोक्षोपायः, तस्य शुद्धरत्नत्रयस्य फलं स्वात्मोपलब्धिरिति ।

गाथा २

अन्यार्थ : – (मग्गो मग्गफलं) मार्ग आणि मार्गफल (ति य दुविहं) अशा दोन प्रकारचे (जिनसासणे समक्खादं) जिनशासनामध्ये कथन केले आहे. (मग्गो मोक्खउवाओ) मार्ग म्हणजे मोक्षाचा उपाय आहे आणि (तस्स फलं णिव्वाणं होइ) आणि त्याचे फल निर्वाण आहे.

टीका : – या सूत्रात मोक्षमार्ग आणि त्याचे फल याचे स्वरूप सांगितले आहे.

“सम्पदर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः।” या सूत्रानुसार मार्ग म्हणजे शुद्ध रत्नत्रय आणि मार्गफल म्हणजे मुक्तिरमणीच्या विशाल भालप्रदेशावरील अलंकारस्प तिलक (कुंकु) आहे. या प्रमाणे (मति, श्रुति, अवधि व मनःपर्यय या) चार ज्ञानधारी पूर्व सूरींनी परमवीतराग सर्वज्ञाच्या शासनामध्ये दोनप्रकारचे यथार्थ कथन केले आहे. निज परमात्मतत्त्वाचे समीचीन श्रद्धान - ज्ञान - अनुष्ठान स्प शुद्ध रत्नत्रयस्प मार्ग परम निरपेक्ष^१ आहे; म्हणून तो

१. परमनिरपेक्ष - हा शुद्ध निश्चय रत्नत्रयाचा परिणाम पर निमित्ताची व भेदबुद्धीची यत्किंचित्तही अपेक्षा ठेवत नाही. म्हणून स्वतंत्रतास्प मोक्षाचा स्वावलंबनस्प उपाय आहे आणि त्याचे फल सिद्धी-मोक्ष आहे.

है मार्गका अस मार्ग-फलका कथन जिन-शासन विवै ।

है मार्ग मोक्षउपाय अरु निर्वाण उसका फल कहें ॥ २ ॥

(पृष्ठी)

क्वचिद् ब्रजति कामिनीरतिसमुत्थसौख्यं जनः
क्वचिद् द्रविणरक्षणे मतिमिमां च चक्रे पुनः।
क्वचिज्जिनवरस्य मार्गमुपलभ्य यः पंडितो
निजात्मनि रतो भवेद् ब्रजति मुक्तिमेतां हि सः । ९ ।

णियमेण य जं कज्जं तं णियमं णाणदंसणचरित्तं।
विवरीयपरिहरत्यं भणिदं खलु सारमिदि वयणं ॥ ३ ॥

नियमेन च यत्कार्यं स नियमो ज्ञानदर्शनचारित्रम् ।
विपरीतपरिहारार्थं भणितं खलु सारमिति वचनम् ॥ ३ ॥

नियमस्तु मोक्षमार्ग आहे; त्या शुद्ध रत्नत्रयाचे फल म्हणजे सिद्धी, स्वात्मोपलब्धि, म्हणजेच मोक्षः (कर्म- नोकर्मभावकर्मानी रहित अवस्था) हे आहे.

तात्पर्यवृत्ति कलश ९ — कधी काळी मनुष्य कामिनीच्या रतीने उत्पन्न सौख्याच्या मागे धावतो; तर पुनरपि कधी काळी धनरक्षणामध्ये बुद्धी लावतो. परंतु जे पंडित कदाचित जिनेन्द्रांनी कथित उपाय प्राप्त करून आपल्या आत्म्यामध्ये रत होतात ते वस्तुतः या मुक्तीला प्राप्त करतात. । ९ । ॥ २ ॥

गाथा ३

अन्यवार्थ : — (णियमेण जं कज्जं तं णाणदंसणचरित्तं) नियमाने, निश्चितपणे जे कर्तव्य आहे ते ज्ञान- दर्शन- चारित्र आहे. (स णियमो) त्यास नियम म्हणतात. (विवरीयपरिहरत्यं) विपरीतपणाचा म्हणजेच मिथ्याज्ञान- दर्शनादिकाचा परिहार करण्यासाठी म्हणून (खलु सारमिदि वयणं भणिदं) वस्तुतः सार हे पद- वचन सांगितले आहे.

टीका — या सूत्रांत नियम शद्वापुढे सार पद आहे. त्याचा खुलासा करून स्वभाव रत्नत्रयाचे स्वरूप सांगितले आहे.

जो नियमसे कर्तव्य दर्शन- ज्ञान- व्रत यह नियम है ।

यह सार पद विपरीतके परिहार हित परिकथित है ॥ ३ ॥

अत्र नियमशब्दस्य सारत्वप्रतिपादनद्वारेण स्वभावरत्नत्रयस्वरूपमुक्तम् ।

यः^१ सहजपरमपारिणामिकभावस्थितः स्वभावानन्तचतुष्टयात्मकः शुद्धज्ञानचेतना-परिणामः^२ स नियमः^३ । नियमेन च निश्चयेन यत्कार्यं प्रयोजनस्वरूपं ज्ञानदर्शनचारित्रम् । ज्ञानं तावत् तेषु त्रिषु परद्रव्यनिरवलंबत्वेन निःशेषोन्तर्मुखयोगशक्तेः सकाशात्

जो सहज (निर्निमित्त स्वभावरूप) परम^१ पारिणामिक भावामध्ये स्थिर असा स्वभावरूप अनंत चतुष्टयस्वरूपाचा^२ शुद्धज्ञानचेतनेचा परिणाम तो नियम^३ आहे.

या तिहींचे ही स्वरूप सांगतात १) परद्रव्याचे अवलंबन न घेता संपूर्णपणे अंतर्मुख योग (उपयोग) शक्तीने सहित असल्यामुळे उपादेयभूत असे जे निज परम तत्त्वाचे जाणणे ते यथार्थ ज्ञान होय. (२) भगवान परमात्माच्या सुखाच्या इच्छुक जीवाला अंतस्तत्त्वाच्या विलासाचे उत्पत्तिस्थान अशा शुद्ध जीवास्तिकायाच्या अवलंबनाने जे परम श्रद्धान तेच दर्शन होय.

(३) निश्चय ज्ञानदर्शनस्वरूप कारण परमात्म्यामध्ये अविचल स्थिती हेच चारित्र होय. हा ज्ञानदर्शनचारित्रस्वरूप नियम निर्वाणाचे कारण आहे. विपरीत (मिथ्या) ज्ञानादिकाचा परिहार व्हावा म्हणून नियम शद्गापुढे सार शद्ग जोडला आहे.

तात्पर्यवृत्ति कलश १० – याप्रमाणे विपर्ययाने रहित आणि अनुत्तम^४ (उत्कृष्ट) रत्नत्रयाचा आश्रय घेऊन मी मुक्तिरमणीपासून उत्पन्न^५ अशरीरी सुख प्राप्त करतो। १० || ३ ||

१. सहज पारिणामिक भाव - येथे पारिणामिक शद्गाचा आशय उत्पादव्ययात्मक परिणाम असा नाही. म्हणून तो पर्यायार्थिक नयाचा भेददृष्टीचा विषय नाही. हा तर उत्पादव्ययरहित एकरूप आहे. द्रव्यार्थिक नयाचा विषय आहे. स्वभाव याचा अर्थ शक्तिरूप स्वभाव असा आहे. स्वभाव पर्याप्त असाही अर्थ नाही. त्यास परम विशेषण लावले आहे. याचा अर्थ तो भव्यत्व, अभव्यत्व व व्यवहार जीवत्व या पर्यायरूप पारिणामिक भावापासून वेगळ्या स्वरूपाचा असून तो शेष सर्वच भावात व्यापक आहे. आणि त्यास घेयरूपाने स्वीकारले असता रत्नत्रयाची उत्पत्ती, वृद्धी व पूर्णता होते.
२. शुद्धज्ञानचेतना परिणाम - हा चेतनेचा परिणाम एक शुद्ध ज्ञायक चैतन्यमात्र भावास स्वीकार करणारा आहे. म्हणून त्यास शुद्ध म्हटले आहे. तो परसापेक्ष भावांनी रहित आहे.
३. हा परिणाम निश्चलरत्नत्रयाचे (कार्यरूप नियमाचे) साधन (आश्रयरूप) आहे; म्हणून त्यास कारण-नियम म्हटले आहे.
४. अनुत्तम - ज्या परते कांहीही उत्तम नाही ते अनुत्तम होय.
५. अनंगशं - शरीराच्या संबंधाने रहित असे सुख.

निजपरमत्त्वपरिज्ञानम् उपादेयं भवति। दर्शनमपि भगवत्परमात्मसुखाभिलाषिणो जीवस्य^१ शुद्धान्तस्त्वयविलासजन्मभूमिस्थाननिजशुद्धजीवास्तिकायसमुपजनितपरमश्रद्धानमेव भवति। चारित्रमपि निश्चयज्ञानदर्शनात्मककारणपरमात्मनि अविचलस्थितिरेव। अस्य तु नियम-शद्धस्य निर्वाणकारणस्य विपरीतपरिहारार्थत्वेन सारमिति^२ भणितं भवति।

(आयी)

इति विपरीतमुक्तं रत्नत्रयमनुत्तमं प्रपद्याहम् ।
अपुनर्भवभामिन्यां समुद्रभवमनंगशं यामि । १० ।

णियमं मोक्खउवाओ तस्स फलं हवदि परमणिव्वाणं ।
एदेसिं तिष्ठं पि य पत्तेयपस्त्वणा होइ ॥ ४ ॥

नियमो मोक्षोपायस्तस्य फलं भवति परमनिर्वाणम् ।
एतेषां त्रयाणामपि च प्रत्येकप्रस्तपणा भवति ॥ ४ ॥

गाथा ४

अन्वयार्थ : — (णियमं मोक्खउवाओ) नियम मोक्षाचा उपाय आहे. (तस्स फलं परमणिव्वाणं हवदि)त्याचे फळ परम निर्वाण आहे. (पि य एदेसिं तिष्ठं)पुनः [या अभेदाचे ज्ञान व्वावे म्हणून भेद द्वारा समजून सांगण्यासाठी] या तिहींची (पत्तेयपस्त्वणा होइ) भिन्न भिन्न प्रस्तपणा आहे.

टीका :— या सूत्रात रत्नत्रयाचे भेद आणि लक्षणाचे कथन केले आहे. संपूर्ण कर्माचा नाश झाल्याने प्राप्त झालेली महान आनंदाची प्राप्ती हा मोक्ष आहे. त्या महानंदप्राप्तीचे साधन

१. शुद्धान्तस्तत्व विलास - अंतस्तत्व म्हणजे लक्षणभूत उपयोग, परम पारिणामिक भाव, जीवत्व- चैतन्य. कारण ते सर्व पर्यायामध्ये अंतर्लीन आहे. विलास - क्रीडा, आनंद. शुद्ध जीवत्व हे अंतस्तत्वाच्या क्रीडेचे जन्मस्थान आहे.
२. व्यवहार रत्नत्रयाचे विकल्प अथवा मिथ्यादर्शनादिकाचे निराकरण व्वावे म्हणून नियम शद्धापुढे पुढे सार शद्ध जोडला आहे.

है नियम मोक्ष-उपाय उसका फल परम निर्वाण है ।
इन तीनका ही भेद पूर्वक भिन्न भिन्न विधान है ॥ ४ ॥

रत्नत्रयस्य भेदकरणलक्षणकथनमिदम्।

मोक्षः साक्षादद्विलकर्मप्रधंसनेनासादितमहानन्दलाभः। पूर्वोक्तनिरुपचाररत्नत्रय-परिणतिस्तस्य महानन्दस्योपायः। अपि चैषां ज्ञानदर्शनचारित्राणां त्रयाणां प्रत्येकप्रस्तुपणा भवति। कथम्, इदं ज्ञानमिदं दर्शनमिदं चारित्रमित्यनेन विकल्पेन। दर्शनज्ञानचारित्राणां लक्षणं वक्ष्यमाणसूत्रेषु, ज्ञातव्यं भवति ।

(मंदाक्रांता)

मोक्षोपायो भवति यमिनां शुद्धरत्नत्रयात्मा
ह्यात्मा ज्ञानं न पुनरपरं हृष्टिरन्याऽपि नैव।
शीलं तावत्र भवति परं मोक्षुभिः प्रोक्तमेतद्
बुद्ध्या जन्तुर्न पुनरुदरं याति मातुः स भव्यः। ११ ।

अत्तागमतच्चाणं सद्विहणादो हवेइ सम्पत्तं ।

ववगयअसेसदोसो सयलगुणप्पा हवे अत्तो ॥ ५ ॥

पूर्वी सांगितलेल्या निरुपचार^१ निश्चयरत्नत्रयामध्ये प्रवृत्ती हे आहे. या तीन ज्ञानादिकांचे भिन्न भिन्न निरूपण होते. कशाप्रकारे? हे ज्ञान आहे, हे दर्शन आहे, हे चारित्र आहे अशा भेदपूर्वक. दर्शनज्ञानचारित्राचे लक्षण पुढे सांगणार आहेत, त्या गाथासूत्रावरून समजून येईल.

तात्पर्यवृत्ती कलश ११ : — साधूना शुद्ध रत्नत्रय स्वरूपात्मक मोक्षमार्ग असतो. आत्माच ज्ञान आहे, आत्म्यापासून भिन्न वस्तू नाही. दर्शन ही यापासून कोणी भिन्न नाही आणि शील (म्हणजे चारित्र) यापासून अन्य नाही. हे मोक्ष प्राप्त करणाऱ्या अरहन्तांनी सांगितले आहे. ते समजून घेतो तो भव्य जीव पुनः मातेच्या उदरांत येत नाही. ११ । ॥४ ॥

गाथा ५

अन्यार्थ — (अत्तागमतच्चाणं सद्विहणादो समत्तं हवेइ) आप्त, आगम आणि तत्त्वांच्या श्रद्धानाने सम्यक्त्व होते. (ववगयअसेसदोसो सयलगुणप्पा अतो हवे) ज्याचे संपूर्ण दोष नाहीसे झाले आहेत व सकल गुण पूर्ण प्रगट झाले आहेत तो आप्त आहे.

१. निरूपचार - उपचाराने व्यवहाराने रहित म्हणजेच यथार्थ निश्चय रत्नत्रय होव.

रे! आप्त-आगम-तत्त्वका श्रद्धान वह सम्यक्त्व है ।

निःशेषदोषविहीन जो गुणसकलमय सो आप्त है ॥ ५ ॥

आप्तागमतत्त्वानां श्रद्धानाद् भवति सम्यक्त्वम् ।
व्यपगताशेषदोषः सकलगुणात्मा भवेदाप्तः ॥ ५ ॥
व्यवहारसम्यक्त्वस्वरूपाख्यानमेतत् ।

आप्तः शंकारहितः । शंका हि सकलमोहरागद्वेषादयः । आगमः तन्मुखारविन्द-
विनिर्गतसमस्तवस्तुविस्तारसमर्थनदक्षः चतुरवचनसंदर्भः । तत्त्वानि च बहिस्तत्त्वान्तस्तत्त्व-
परमात्मतत्त्वभेदभिन्नानि अथवा जीवाजीवास्त्रवसंवरनिर्जराबन्धमोक्षाणां भेदात्सप्तथा भवन्ति ।
तेषां सम्यक् श्रद्धानं व्यवहारसम्यक्त्वामिति ।

(आया)

भवभयभेदिनि भगवति भवतः किं भक्तिरत्र न समस्ति ।
तर्हि भवाम्बुधिमध्यग्राहमुखान्तर्गतो भवसि । १२ ।

छुहतण्हभीरुरोसो रागो मोहो चिंता जरा रुजा मिच्छू ।
सेदं खेद मदो रइ विम्हियणिद्वा जणुव्वेगो ॥ ६ ॥

टीका — या सूत्रामध्ये व्यवहार सम्यक्त्वाचे स्वरूप सांगितले आहे.

१) आप्त शंकारहित असतो. येथे शंका म्हणजे सकल मोहरागद्वेषादिक दोष. २) आगम म्हणजे आप्ताच्या मुखकमलातून बाहेर पडणारी, संपूर्ण पदार्थसमूहाचे निरूपणामध्ये दक्ष अशी चतुर वचनरचना. तत्त्व म्हणजे बहिस्तत्त्व, अंतस्तत्त्व, अथवा परमात्मतत्त्व या भेदाने तीन अथवा जीव, अजीव, आस्त्रव, संवर, निर्जरा, बंध, मोक्ष या भेदाने सात आहेत. त्यांचे सम्यक् श्रद्धान यास व्यवहार सम्यगदर्शन म्हणतात.

तात्पर्यवृत्ती कलश १२ — भवाची (संसाराची) भीती नष्ट करणाऱ्या (निमित्तभूत)
अशा भगवंताची काय तुला भक्ती नाही? तर तूं संसारसमुद्राच्या मध्यभागी असणाऱ्या मगराच्या
मुखाच्या अंतर्गत आहेस. (तूं संसारामध्ये असा अडकलास की तेथून तीराला लागणे कठीण
आहे.) १२ । ॥ ५ ॥

गाथा ६

अन्यर्थार्थ : — (छुहतण्हभीरुरोसो रागो मोहो चिंता, जरा, रुजा मिच्छू सेदं खेद मदो
रइ विम्हियणिद्वा जणुव्वेगो)क्षुधा, तृष्णा, भय, रोष (क्रोध,)राग, मोह, चिंता, जरा, रोग, मृत्यु,

है दोष अष्टादश कहे रति मोह, चिन्ता, मद, जरा।

भय, दोष, राग, रुज्य, निद्रा, रोग, खेद, क्षुधा, तृष्णा ॥ ६ ॥

क्षुधा तृष्णा भयं रोषो रागो मोहश्चिन्ता जरा रुजा मृत्युः ।
स्वेदः खेदो मदो रतिः विस्मयनिद्रे जन्मोद्देगौ ॥ ६ ॥
अष्टादशदोषस्वरूपाख्यानमेतत्।

असातावेदनीयतीव्रमंदक्लेशकरी क्षुधा । असातावेदनीयतीव्रतरमंदमंदतरपीड्या समुपजाता तृष्णा । इहलोकपरलोकात्राणागुप्तिमरणवेदनाकस्मिकभेदात् सप्तधा भवति भयम् । क्रोधनस्य पुंसस्तीव्रपरिणामो रोषः । रागः प्रशस्तोऽप्रशस्तश्च; दानशीलोपवासगुरुजनवैयावृत्यादिसमुद्भवः प्रशस्तरागः, स्त्रीराजचौरभक्तविकथालापाकर्णनकौतूहलपरिणामो ह्यप्रशस्तरागः । चातुर्वर्ष्यश्रमणसंघातसत्यगतो मोहः प्रशस्त इतरोऽप्रशस्त एव । चिन्तनं धर्मशुक्लसूपं प्रशस्तमितरदप्रशस्तमेव । तिर्यद्मानवानां वयःकृतदेहविकार एव जरा । वातपित्तश्लेषणां वैषम्यसं-

स्वेद [घाम] खेद, मद, रति, विस्मय, निद्रा, जन्म आणि उद्देग [अरती] हे अठरा दोष आहेत । आप्त या अठरा दोषांनी रहित असतात ।

टीका - या सूत्रामध्ये अठरा दोषांचे स्वरूप सांगितले आहे.

१) असाता वेदनीयाच्या उदयाने होणारी तीव्र मंद क्लेशकरी क्षुधा होय. (विदनीयाचा उदय आणि तदनुकूल मोहनीयाच्या उदयाने होणारी खाण्याची तीव्र वा मंद वासना, त्यास क्षुधा म्हणतात). २) असाता वेदनीयाच्या तीव्र, तीव्रतर, मंद, मंदतर उदयाच्या पीडेने (अनुकूल मोहनीय कर्माच्या उदय असतांना) होणारी जी पिण्याची इच्छा ती तृष्णा होय. ३) इहलोकभय, परलोकभय, अत्राणभय, अगुप्तिभय, मरणभय, वेदनाभय, आकस्मिक भय याप्रकारे सात भय आहेत. ४) क्रोधी पुरुषाचा तीव्र परिणाम हा रोष होय. ५) राग प्रशस्त आणि अप्रशस्त या प्रमाणे दोन प्रकारचा आहे. दान, शील, उपवास, श्रेष्ठ पुरुषांचे वैयावृत्य आदि विषयक राग प्रशस्त राग होय. स्त्री, राजा, चोर आणि भोजनसंबंधी विकथा कुतूहलपूर्वक सांगणे व ऐकणे हा अप्रशस्त राग होय. ६) चार प्रकाराच्या श्रमणसंघासंबंधी वात्सत्यभाव हा प्रशस्त मोह आणि या व्यतिरिक्त अन्य मोह अप्रशस्त मोह होय. ७) चिंता (चिंतन) - धर्म शुक्लसूप चिंतन प्रशस्त होय. या

चातुर्वर्ष्य श्रमणसंघ -

१. ऋषि - ऋद्धिप्राप्त श्रमण ऋषि होत.
२. मुनी - अवधि, मनःर्यव व केवलज्ञानधारी मुनी होत.
३. यति - उपशम श्रेणी व क्षपक श्रेणी चढणारे यति होत.
४. अनगार - इतर सर्व सामान्य साधू अनगार होत.

जातकलेवरविपीडैव रुजा । सादिसनिधनमूर्तेन्द्रियविजातीयनरनारकादिविभावव्यञ्जनपर्यायविनाश एव मृत्युरित्युक्तः । अशुभकर्मविपाकजनितशरीरायाससमुपजातपूतिगंधसम्बन्धवासनावासितवार्बिन्दुसंदोहः स्वेदः । अनिष्टलाभः खेदः । निखिलजनताकर्णमृतस्यांदिसहजचतुरकवित्व सहजशरीरकुलबलैश्यरैत्माहंकारजननो मदः । मनोज्ञेषु वस्तुषु परमा प्रीतिरेव रतिः । परमसमरसीभावभावनापरित्यक्तानां क्वचिदपूर्वदर्शनाद्विस्मयः । केवलेन शुभकर्मणा, केवलेनाशुभकर्मणा, मायया, शुभाशुभमिश्रेण देवनारकतिर्थद्वानुष्यपर्यायेषुत्पत्तिर्जन्म । दर्शनावरणीयकर्मादयेन प्रत्यस्तमितज्ञानज्योतिरेव निद्रा । इष्टवियोगेषु विकलवभाव एवोद्वेगः । एभिर्महादोषैर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः । एतैर्विनिर्मुक्तो वीतरागसर्वज्ञ इति ।

शिवाय आर्त रौद्रसूप चिंतन अप्रशस्त चिंतन होय. ८) तिर्यच आणि मनुष्यांचा वयानुसार होणारा देहविकार (शरीराची जीर्णदशा) जरा होय. ९) वात, पित्त, आणि कफाच्या विषमतेने उत्पन्न होणारी शरीराची विशेष पीडा म्हणजेच रुजा होय. १०) सादि व सान्त, मूर्त इंद्रियांनी सहित, विजातीय अशा नरनारकादी विभावव्यञ्जनपर्यायाचा - (द्रव्यपर्यायाचा) विनाश मृत्यु होय. ११) अशुभ कर्माच्या उदयाने उत्पन्न, शारिरिक श्रमामुळे उत्पन्न असा जो दुर्गंधाच्या संबंधाने मलिन दुवासित जलबिंदूचा समूह म्हणजे स्वेद होय. १२) अनिष्टाची प्राप्ती अर्थात् पदार्थसंबंधी अनिष्टत्वाची भावना खेद होय. १३) जनसमूहाच्या कानांना आल्हाददायक १४) सहजसुंदर कवित्व, २४) सहजसुंदर शरीर, ३५) उत्तम कुळ, ४४) स्वाभाविक शरीरसौष्ठव, ऐश्वर्य आदिकामुळे आत्म्यामध्ये अहंकार उत्पन्न होणे हा मद होय. १५) मनोज्ञ विषयामध्ये परम प्रीतीच रत्ती होय. १६) केवळ शुभकर्माने देव पर्याय, केवळ अशुभ कर्माने नरक पर्याय, केवळ मायेने तिर्यच पर्याय व शुभाशुभ मिश्र कर्माने (योगाने) मनुष्य पर्यायामध्ये उत्पन्न होणे हा जन्म होय. १७) दर्शनावरण कर्माच्या उदयाने ज्ञानज्योति अस्तप्राय होणे निद्रा होय. १८) इष्टवियोग झाला असता उत्पन्न होणारा विकलवभाव म्हणजेच उद्वेग होय. या अशा दोषांनी समस्त लोकातील संसारी जीव पीडलेले आहेत. वीतरागी सर्वज्ञ परमात्मा या दोषांनी रहित आहेत. (कारण त्यांना चार धातिकर्माचा क्षय झालेला असतो.)

भावार्थ : — त्यांना सातावेदनीयाच्या सागरामध्ये बिंदु मात्र असातावेदनीयाचा उदय असतो आणि मोहनीयाच्या क्षय झालेला असतो. म्हणून त्यांना क्षुधा तृष्णा रोगाद्विकांची वेदना

तथा चोक्तम् –

"सो धम्मो जत्थ दया सो वि तवो विसयणिग्गहो जत्थ।
दसअठूठदोसरहिओ सो देवो णत्थि सन्देहो ॥"

तथा चोक्तं श्रीविद्यानन्दस्वामिभिः –

(मालिनी)

"अभिमतफलसिद्धेरभ्युपायः सुबोधः
स च भवति सुशास्त्रात्तस्य चोत्पत्तिराप्तात् ।
इति भवति स पूज्यस्तत्रसादात्रबुद्धैः
न हि कृतमुपकारं साध्वो विस्मरन्ति ॥"

अजिबात नसते. क्षुधा-तृष्णा असतांना अनंत सुख अनंत वीर्य कसे संभवेल? म्हणूनच त्यांना कवलाहार असत नाही. कवलाहार न करताच सप्तधातुरहित परम औदारिक शरीरास योग्य सूक्ष्म शुभ आहारवर्गणेचे ग्रहण करतात. त्यामुळे शरीरस्थिती राहते.

अघातिकर्म असूनही धातिकर्माचा क्षय झाला असल्याने परम औदारिक शरीरामध्ये जरा, रोग, स्वेद असत नाही.

नवीन आयु बांधण्यायोग्य शुभाशुभ भावही त्यांना नसतात. म्हणून त्यांचा चतुर्गतीमध्ये जन्म होत नाही. आणि भावि जन्म न घेता, आयु न बांधता वर्तमान पर्याय आपल्या काळी समाप्त होते. म्हणून त्यास मरण संज्ञा नाही. नवीन आयुबंधपूर्वक पर्याय नष्ट होणे यास मरण म्हणतात.

हेच शास्त्रामध्ये सांगितले आहे की,

गाथेचा अर्थ – जेथे दया आहे तो धर्म आहे; जेथे विषयांचा निग्रह आहे तेच तप आहे; जो अठरा दोषांनी रहित आहे तोच देव आहे. यांत संदेह नाही. तसेच आचार्य विद्यानंद स्वामींनी सांगितले आहे की,

झोकार्थ – अभिमत फलाच्या प्राप्तीचा उपाय सुबोध आहे. (अर्थात मोक्षाचा उपाय सम्यग्ज्ञान आहे.) ते सम्यग्ज्ञान समीचीन आगमापासून होते. आणि समीचीन शास्त्राची उत्पत्ती आप्तापासून होते. म्हणून या सुशास्त्राच्या प्रसादामुळे आप्त बुधजनांना पूजनीय असतो. कारण

तथा हि -

(मालिनी)

शतमखशतपूज्यः प्राज्यसद्बोधराज्यः
स्मरतिरसुरनाथः प्रास्तदुष्टाघयूथः।
पदनतवनमालीभव्यपद्मांशुमाली
दिशतु शमनिशं नो नेमिरानन्दभूमिः। १३ ।

णिस्सेसदोसरहिओ केवलणाणाइपरमविभवजुदो ।
सो परमप्पा उच्चई तव्यिवरीओ ण परमप्पा ॥७ ॥

निःशेषदोषरहितः केवलज्ञानादिपरमविभवयुतः।
स परमात्मोच्यते तद्विपरीतो न परमात्मा ॥७ ॥

सज्जन लोक केलेला उपकार कधीही विसरत नाहीत.

तात्पर्यवृत्ति कलश १३ — जो शंभर इंद्रानी पूजनीय आहे, ज्यांचे सम्यग्ज्ञान रूपी राज्य विशाल आहे, स्मरास जिंकणारे कामविजयी लोकांतिक देवांचे जे नाथ आहेत, दुष्ट पापसमूहाचा ज्यांनी नाश केला आहे, श्रीकृष्ण देखील ज्यांचे चरणी नत आहे, भव्यजीवरूपी कमलांना फुलविण्यासाठी जो सूर्य आहे (सूर्य कमलांना फुलवितो तद्वत् भव्यजीवांना आनंदित करण्यास सूर्यसमान आहे.) ते आनंदघन नेमीनाथ भगवान आम्हास शाश्वत सुख देवोत. ।१३ । ॥६ ॥

गाथा ७

अन्वयार्थ — (णिस्सेसदोसरहिओ) जो मागील सूत्रात सांगितलेल्या संपूर्ण दोषांनी रहित आहे (केवलणाणाइपरमविभवजुदो) आणि जो केवलज्ञानादि परम वैभवाने सहित आहे, (सो परमप्पा उच्चई)तो परमात्मा म्हटल्या जातो. (तव्यिवरिओ परमप्पा ण) याच्या विपरीत असतो तो परमात्मा नाही.

टीका — या सूत्रात तीर्थकर परमदेवाचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

सब दोष रहित अनन्तज्ञान-दृगादि परम विभवमयी।
परमात्म है वह, किन्तु तदविपरीत परमात्मा नहीं ॥७ ॥

तीर्थकरपरमदेवस्वरूपाख्यानमेतत् ।

आत्मगुणधातकानि धातिकमाणि ज्ञानदर्शनावरणान्तरायमोहनीयकमाणि, तेषां निरवशेषेण प्रधंसात्रिश्चेषदोषरहितः अथवा पूर्वसूत्रोपात्ताष्टादशमहादोषनिर्मूलनात्रिः शेषदोष-निर्मृक्त इत्युक्तः। सकलविमलकेवलबोधकेवलद्विष्टिपरमवीतरागात्मकानन्दाद्यनेकविभवसमृद्धः। यस्त्वेवविधः त्रिकालनिरावरणनित्यानंदैकस्वरूपनिजकारणपरमात्मभावनोत्पन्नकार्यपरमात्मा स एव भगवान् अर्हन् परमेश्वरः; अस्य भगवतः परमेश्वरस्य विपरीतगुणात्मकाः सर्वे देवाभिमानदग्धा अपि संसारिण इत्यर्थः।

आत्म्याच्या गुणांचे धातक धातिकर्म आहेत. ज्ञानावरण, दर्शनावरण, अंतराय आणि मोहनीय ही चार धातिकर्म होत. त्यांचा पूर्णपणे सत्तेतून ही नाश ज्ञाला असल्याने तो परमात्मा संपूर्ण दोषांनी रहित आहे; अथवा पूर्व सूत्रात सांगितलेल्या अठरा दोषांचा समूळ नाश केल्यामुळे त्यास सर्व दोषांनी रहित म्हटले आहे. तो संपूर्णतः निर्दोष केवलज्ञान, केवलदर्शन, परमवीतरागस्वरूप आनंद वगैरे अनेक वैभवाने समृद्ध आहे. याप्रमाणे जो, त्रिकाळ निरावरण, नित्य आनंदस्वरूप आपल्या ^१कारण-परमात्म्याच्या अवलंबनाने उत्पन्न ^२कार्यपरमात्मा आहे तोच भगवान् अर्हन्त परमेश्वर आहे. या भगवान् परमेश्वराच्या विपरीत गुणांनी जे सुक्त आहेत ते सर्व, भले ते देवत्वाच्या अभिमानाने दग्ध असौत तथापि संसारीच आहेत. असा गाथेचा आशय आहे.

हेच श्री कुंदकुंदाचार्य देवांनी सांगितले आहे.

गाथार्थ : — तेज म्हणजे भांडल, दर्शन म्हणजे केवलदर्शन, ज्ञान म्हणजे केवलज्ञान, ऋद्धि म्हणजे समवशरणादि विभूती, सुख म्हणजे अविनाशी अतीन्द्रिय आनंद आणि (इंद्रादिकांनीही प्रणत व्हावे असे) ऐश्वर्य आणि (त्रिभुवनाच्या अधिपतीने दासत्व स्वीकारावे

- १) कारणपरमात्मा - सर्वच पर्यायस्त भावामध्ये व गुणामध्ये व्यापक असा जो परमपारिणामिक भाव तो द्रव्यनिक्षेपाने कारणपरमात्मा आहे. तो निगोदापासून सिद्धापर्यंत सर्व जीवांमध्ये नित्य विद्यमान आहे. अत एवं नित्य निरावरण आहे, अर्तीन्द्रिय सुखरूप आहे. याच्याच आश्रयाने सम्यग्दर्शनादिकांची व मोक्षाची - आत्मोपलंभाची प्राप्ती होते म्हणून त्यास आश्रयाच्या अपेक्षेने कारणपरमात्मा म्हटले आहे. जेव्हा त्याच्या आश्रयाने श्रद्धा-ज्ञान-चारित्ररूप परिणमतो तेव्हा तो भावनिक्षेपाने कारणपरमात्मा आहे.
- २) कार्यपरमात्मा - धातिकर्माच्या क्षयाने ज्याने अनंतचतुष्पृश्याची प्राप्ति करून घेतली आहे तो कार्यपरमात्मा होय. कारण ते पर्यायस्त कार्य आहे. कारण परमात्म्याच्या म्हणजे ज्ञायक भावाच्या आश्रयाने श्रद्धा-ज्ञान-चारित्राची परिणती ही परमात्मपदाचे (परमात्मपर्यायाचे) कारण आहे. म्हणून ज्ञायकभावास कारणपरमात्मा व अरहंत सिद्धांना कार्यपरमात्मा म्हटले आहे.

तथा चोक्तं श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः —

"तेजो दिट्ठी णाणं इट्ठी सोक्खं तहेव ईसरियं।
तिहुवणपहाणदइयं माहण्णं जस्स सो अरिहो॥"

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभिः —

(शार्दूलविक्रीडित)

"कांत्यैव स्नपयन्ति ये दशदिशो धाम्ना निरुन्धन्ति ये
धामोद्दाममहस्तिनां जनमनो मुष्णन्ति रूपेण ये ॥
दिव्येन धनिना सुखं श्रवणयोः साक्षात्कर्तोऽमृतं
वंद्यास्तेऽष्टसहस्रलक्षणधरास्तीर्थेश्वराः सूरयः ॥"

तथाहि —

(मालिनी)

जगदिदमजगच्च ज्ञाननीरेरुहान्त-
भ्रमरवदवभाति प्रस्फुटं यस्य नित्यम् ।
तमपि किल यजेहं नेमितीर्थकरेशं
जलनिधिमपि दोर्भ्यामुत्तराप्यूर्धवीचिम् । १४ ।

असे त्रिभुवन प्रधान आधिपत्य असे ज्यांचे माहात्म्य आहे हे ते अरिहंत होत.

तसेच आ. अमृतचन्द्र सूरि सांगतात -

झ्लोकार्थ :— जे, आपल्या कांतीने जणूं दहाही दिशांना स्नान घालतात - व्यापतात, आपल्या तेजाने प्रखर तेजस्वी सूर्यादिकाच्या तेजालाही ज्ञाकाळून टाकतात, आपल्या रूपाने सर्व जनाच्या हृदयाचे हरण करतात, दिव्यधनीद्वारा जणूं भव्य जीवांच्या कानी अमृताचा वर्षाव करतात, एक हजार आठ शुभ लक्षणास धारण करतात ते तीर्थकरसूरि सर्वांना वंदनीय आहेत.

तात्पर्यवृत्ति कलश १४ — ज्याप्रमाणे कमळामध्ये भ्रमर सामावले असते त्याप्रमाणे ज्याच्या ज्ञानकमळामध्ये जगत आणि अजगत (म्हणजेच लोक आणि अलोक) स्पष्टपणे नित्य सामावले आहेत (ज्ञेयरूपाने अवतरित ज्ञाले आहेत). त्या नेमीनाथ तीर्थकरास मी खरोखर पूजतो. त्यामुळे उंच उंच लाटांनी गरजणारा (दुस्तर असा) संसारसमुद्रही मी पार करीन. । १४ ।

तस्स मुहुगदवयणं पुव्वावरदोसविरहियं सुद्धं ।
आगममिदि परिकहियं तेण दु कहिया हवंति तच्चत्या ॥ ८ ॥

तस्य मुखोद्गतवचनं पूर्वापरदोषविरहितं शुद्धम्।

आगममिति परिकथितं तेन तु कथिता भवन्ति तत्त्वार्थः ॥ ८ ॥

परमागमस्वस्तपाख्यानमेतत्।

तस्य खलु परमेश्वरस्य वदनवनजविनिर्गतचतुरवचनरचनाप्रपञ्चः पूर्वापरदोषविरहितः, तस्य भगवतो रागाभावात् पापसूत्रवद्दिसादिपापक्रियाभावाच्छुद्धः परमागम इति परिकथितः। तेन परमागमामृतेन भव्यै श्रवणांजलिपुटपेयेन मुक्तिसुन्दरीमुखदर्पणेन संसरणवारिनिधिमहावर्तीनिमग्नसम्पत्तभव्यजनतादत्तहस्तावलम्बनेन सहजवैराग्यप्रासादशिखरशिखामणिना अक्षुण्मोक्षप्रासादप्रथमसोपानेन स्मरभोगसमुद्भूतप्रशस्तरागांगारैः पच्यमानसम्पत्तदीनजनतामहत्वलेशनिर्नाशनसमर्थसजलजलदेन कथिताः खलु सप्त तत्त्वानि नव पदार्थश्वेति।

गाथा ८

अन्वयार्थ : — (तस्स मुहुगदवयणं) त्याच्या मुखातून बाहेर पडलेले वचन (पुव्वावरदोसविरहिदं) पूर्वापर परस्परविरोध या दोषाने तसेच इतर दोषांनी रहित आहे, (सुद्धं) शुद्ध आहे, त्यास (आगममिदि परिकहियं) आगम असे म्हटले आहे. (तेण दु तच्चत्या कहिया हवंति) त्या आगमद्वारा तत्त्वार्थ सांगितले जातात.

टीका : — या सूत्रात परम आगमाचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

खरोखर त्या परमेश्वर आप्ताच्या मुखकमलातून निघालेत्या चतुर (समीचीन) वचन रचनेचा विस्तार म्हणजे आगम होय. तो आगम पूर्वापरविरोध दोषाने रहित आहे आणि आप्ताच्या सर्व दोषांचा नाश झाल्याकारणाने पापसूत्रप्रमाणे हिंसादि पापक्रियास प्रवृत्त करणारा नाही. म्हणून तो शुद्ध आहे. तो परमागम भव्यजीवांना कर्णरूपी अंजलिपुटाने पिण्यायोग्य आहे; जणू मुक्तिसुन्दरीच्या मुखाचा आरसा आहे. (अर्थात तो मुक्तीचे स्वरूप प्रदर्शित करतो.) तो संसारसमुद्राच्या महा आवर्तामध्ये फसलेत्या संपूर्ण संसारी जीवांना हस्तावलंब

परमात्म-वाणी शुद्ध पूर्वापर रहित निर्दोष है ।

आगम वही, देती वही तत्त्वार्थका उपदेश है ॥ ८ ॥

तथा चोक्तं श्रीसमन्तभद्रस्वाभिमिः —

(आयी)

"अन्यूनमनतिरिक्तं याथातथ्यं विना च विपरीतात्।
निःसन्देहं वेद यदाहुस्तज्ञानमागमिनः ॥"

(हरिणी)

ललितललितं शुद्धं निर्वाणकारणकारणं
निखिलभविनामेतत्कर्णमृतं जिनसद्बचः।
भवपरिभवारप्यज्ञालित्विषां प्रशमे जलं
प्रतिदिनमहं बन्दे बन्दं सदा जिनयोगिमिः। १५।

रूप आहे, सहारा आहे; सहज वैराग्यरूप महालाचा शिखरशिखामणी^१ आहे; अखंडित (अडग) मोक्ष प्रासादाची प्रथम पायरी आहे; कामभोगाने उत्पन्न अशा रागरूपी अंगाराने दग्ध समस्त दीन प्राण्यांच्या महाकष्टांना - क्लेशांना - नाश करण्यास समर्थ असा सजल मेघ आहे.

हीच गोष्ट आ. समंतभद्र स्वार्मींनी सांगितलेली आहे.

झोकार्थ : — न्यूनतेशिवाय (अव्याप्ती दोषाने रहित) अधिकतेशिवाय देखील (अतिव्याप्ति दोषाने रहित) तसेच विपरीतते विना (विपर्यय दोषरहित) यथार्थ रूपाने संशयविरहित होऊन जे जाणते त्यास ^२आगमाचे ज्ञाते सम्पर्कज्ञान म्हणतात.

तात्पर्यवृत्ति कलश १५ : — ते जिनवचनच ^३मनोहरामध्ये ही अती मनोहर आहे, शुद्ध आहे, निर्वाणाच्या कारणाचे (रत्नत्रयाचे) निमित्तकारण आहे, भव्यजीवांच्या कानांना अमृतासारखे आहे, भवभवामध्ये व्यापक अशा अरण्यातील उग्र दावानलास शान्त करण्यासाठी जलवर्षेप्रमाणे आहे, जैन योर्गींना सदैव वंदनीय आहे. त्या जिनेन्द्र भगवंताच्या सद्बचनास - जिनागमास - मी प्रतिदिन वंदन करतो. | १५ | ॥८॥

१. शिखरशिखामणी :- महालाच्या शिखरावरील जणू शिरोरत्न, चूडामणी. परमागमाचे तात्पर्य सहज वैराग्याची उत्कृष्टता आहे.
२. आगमिन :- आगमपारगामी, आगमाचे ज्ञाते.
३. ललितललितं = प्रसन्नता देणारे, मनोहर. मनोहरात मनोहर - अतिशय मनोहर, सुंदर.

जीवा पोग्गलकाया धर्माधर्मा य काल आयासं ।
तच्चत्था इदि भणिदा णाणागुणपञ्जएहि संजुत्ता ॥ ९ ॥

जीवाः पुद्गलकाया धर्माधर्मौ च काल आकाशम् ।
तत्त्वार्था इति भणिताः नानागुणपर्यायैः संयुक्ताः ॥ ९ ॥

अत्र षण्णां द्रव्याणां पृथक्पृथक् नामधेयमुक्तम् ।
स्पर्शनरसनघाणचक्षुःश्रोत्रमनोवाक्कायायुरुच्छ्वासनिःशासाभिधानैर्दशभिः प्राणैः
जीवति जीविष्यति जीवितपूर्वो वा जीवः । संग्रहनयोऽयमुक्तः । निश्चयेन भावप्राणधारणाजीवः ।
व्यवहारेण द्रव्यप्राणधारणाजीवः । शुद्धसद्भूतव्यवहारेण केवलज्ञानादिशुद्धगुणानामाधार-

गाथा ९

अन्वयार्थ : — (जीवा पोग्गलकाया धर्माधर्मा य काल-आयासं) जीव, पुद्गलकाय, धर्म, अधर्म तसेच काल व आकाश (तच्चत्था इदि भणिदा)हे तत्त्वार्थ असे सांगितले आहेत. आणि ते (णाणागुणपञ्जएहि संजुत्ता)नाना गुण पर्यायांनी संयुक्त आहेत.

या गाथेत सहा द्रव्याची पृथक पृथक नावे सांगितली आहे.

टीका : — स्पर्शनेन्द्रिय, रसनेन्द्रिय, ध्वाणेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय, कर्णेन्द्रिय, मनोबल वचनबल, कायबल, आयु व श्वासोच्छ्वास नामक दहा प्राणांनी (संसारदशेमध्ये) जो जगतो, जगेल आणि पूर्वीही जगला तो जीव आहे. हे संग्रहनयाचे वचन आहे. निश्चयाने भावप्राणास धारण करतो म्हणून जीव आहे. व्यवहाराने द्रव्यप्राण धारण करतो म्हणून जीव आहे. शुद्ध सद्भूत व्यवहारनयाने केवल ज्ञानादि शुद्ध गुणांचा (गुणपर्यायांचा) आधार आहे म्हणून ^१शुद्ध कार्यजीव आहे. अशुद्ध सद्भूत व्यवहारनयाने मतिज्ञानादि विभावगुणांचा आधार आहे. म्हणून अशुद्ध

- प्रत्येक जीव परमपारिणामिक भावस्तप नित्य आहे. स्वाभाविक शक्तिस्तप ज्ञानादि गुणांनी सहित आहे म्हणून सर्वच जीव शुद्धनिश्चयाने "कारण शुद्ध जीव" म्हटले जातात. त्याच्या आश्रयाने (थ्यान करून) जीव रत्नत्रयाची प्राप्ति करतो. व्यक्ती होते. म्हणून त्यास "कार्य शुद्ध जीव" म्हटले आहे. परमपारिणामिक भावस्तप शुद्ध जीवतत्त्व आश्रय कारण आहे. म्हणून त्यास कारण शुद्ध जीव व कार्यस्तप परमात्मदशा त्याच्या आश्रयाने व्यक्त होते. म्हणून परमात्मा कार्यशुद्ध जीव म्हटल्या जातो.

षट् द्रव्य पुद्गल, जीव, धर्म, अधर्म, कालाकाशा हैं ।

ये विविध गुण-पर्यायसे संयुक्त षट् तत्त्वार्थ हैं ॥ ९ ॥

भूतत्वात्कार्यशुद्धजीवः । अशुद्धसद्भूतव्यवहारेण मतिज्ञानादिविभावगुणानामाधारभूतत्वादशुद्ध-
जीवः । शुद्धनिश्चयेन सहजज्ञानादिपरमस्वभावगुणानामाधारभूतत्वात्कारणशुद्धजीवः । अयं चेतनः ।
अस्य चेतनगुणाः । अयममूर्तः । अस्यामूर्तगुणाः । अयं शुद्धः । अस्य शुद्धगुणाः । अयमशुद्धः ।
अस्याशुद्धगुणाः । पर्यायश्च । तथा गलनपूरणस्वभावसनाथः पुद्गलः । श्वेतादिवर्णाधारो मूर्तः । अस्य
हि मूर्तगुणाः । अयमचेतनः । अस्याचेतनगुणाः । स्वभावविभावगतिक्रियापरिणतानां जीव-
पुद्गलानां स्वभावविभावगतिहेतुः धर्मः । स्वभावविभावस्थितिक्रियापरिणतानां तेषां स्थिति-
हेतुरधर्मः । पंचानामवकाशदानलक्षणमाकाशम् । पंचानां वर्तनाहेतुः कालः । चतुर्णाममूर्तनां शुद्धगुणाः ,
पर्यायाश्वैतेषां तथाविधाश्च ।

जीव आहे. शुद्ध निश्चयाने सहजस्वाभाविक ज्ञानादि परम स्वभावगुणांचा आधार असल्यामुळे
कारण शुद्ध जीव आहे. हा जीव चेतन आहे. याचे हे शुद्ध गुण आहेत. हा अशुद्ध आहे. याचे हे
अशुद्ध गुण आहेत. याचप्रमाणे पर्याय ही आहेत.

तसेच जो पूरण - गलन स्वभावाने सहित आहे तो पुद्गल आहे. तो पुद्गल श्वेतादि
गुणांचा आधारभूत पुद्गल आहे. याचेच गुण मूर्त आहेत. हे अचेतन आहे. याचे गुण अचेतन
आहेत.

^१स्वभावगति क्रियारूप आणि विभावगति क्रियारूप परिणत जीवपुद्गलांच्या स्वभाव
गति आणि विभावगति यामध्ये निमित्त-हेतू-ते धर्मद्रव्य आहे.

^२स्वभावस्थिति क्रियारूप आणि विभावस्थिति क्रियारूप परिणत जीवपुद्गलांच्या
स्वभावस्थिति आणि विभावस्थितीला हेतू-निमित्त-ते अर्धधर्मद्रव्य आहे.

१. सिद्धजीव कर्मक्षय होताक्षणीच सात राजू उर्ध्वगमन करतो ही जीवाची स्वभावगती आणि संसार दशेमध्ये
कमनिमित्ताने जे दहाही दिशेला नवीन भव धारण करण्यास व अन्य कारणाने गमन होते ती जीवाची
विभाव गती होय. शुद्ध परमाणूची गति ही यथापंक्ति पुद्गलाची स्वभावगती आणि सूक्ष्म वा स्थूल
पुद्गल स्कंधाची गति पुद्गलांची विभावगती होय. जीव पुद्गलांच्या स्वभाव - विभावगतीमध्ये धर्मद्रव्य
निमित्तमात्र आहे. जेथे समस्त जीवपुद्गलांचे गमन असते तेथे व तेवढे धर्मद्रव्य विस्ताररूप आहे.
२. सिद्धालयास पोचल्यानंतर मुक्त जीव उर्ध्वगमनानंतर लोकांतीं स्थित राहतो ही जीवांची स्वभावस्थिति
आणि संसार अवस्थेमध्ये गतिपूर्वक स्थिती होते ती विभावस्थिति होय. शुद्ध परमाणूची गतिपूर्वक
स्थिति ही पुद्गलाची स्वभावस्थिति होय आणि स्वंभाची गतिपूर्वक स्थिति ही पुद्गलाची विभाव
स्थिति होय. जीव पुद्गलांच्या स्वभावविभाव स्थितिमध्ये अर्धधर्मद्रव्य निमित्तमात्र आहे. अर्थात जेथे
समस्त जीव पुद्गलांची स्वभावविभाव स्थिति होते तेथे आणि तेवढे अर्धधर्मद्रव्य आहे. गती स्थिती
तर जीवपुद्गलाचा पर्याय आहे.

(मालिनी)

इति जिनपतिमार्गाभ्योधिमध्यस्थरत्नं
द्युतिपटलजटालं तथ्द षट्द्रव्यजातम्।
हृदि सुनिशितबुधिर्भूषणार्थं विधत्ते
स भवति परमश्रीकामिनीकामस्तपः। १६।

जीवो उवओगमओ उवओगो णाणदंसणो होइ ।
णाणुवओगो दुविहो सहावणाणं विहावणाणं ति ॥ १० ॥

पाचही शेषद्रव्यांना अवगाह देणे हे आकाशाचे लक्षण आहे. पाचही द्रव्यांच्या परिणमनामध्ये हेतू मात्र निमित्तमात्र काल द्रव्य होय. या चार अमूर्त द्रव्याचे (अमूर्त जीव व मूर्त पुद्गल सौडून) गुण ही शुद्धच आहेत आणि पर्यायही शुद्धच आहेत.

या गाथेची टीका समाप्त करतांना या सहा द्रव्याच्या श्रधानाचे फळ सांगतात -

तात्पर्यवृत्ती कलश १६ - याप्रमाणे जो तीक्ष्णबुधिं जीवं जिनपतीच्या शासनसागराच्या मध्यस्थित जणू रत्नं आणि द्युतिपटलामुळे किरणयुक्तं अशा षट्द्रव्यं समूहरत्नास आपल्या हृदयामध्ये भूषणं म्हणून धारण करतो तो परमश्रीरूपं मुक्तिकामिनीचा (नाथ) होतो. (अर्थात जो जीवं सहाद्रव्यांची यथार्थं श्रधा करतो तो मुक्तिलक्ष्मीचे वरण करतो). १६ । ॥९ ॥

गाथा १०

अन्वयार्थ : - (जीवो उवओगमओ)जीव उपयोगमय आहे. (उवओगो णाणदंसणो होइ) उपयोग ज्ञान आणि दर्शन स्पाने द्विविध आहे. (णाणुवओगो दुविहो)ज्ञानोपयोग दोनप्रकारचा आहे (सहावणाणं विहावणाणं ति) (१) स्वभावज्ञानोपयोग आणि (२) विभाव ज्ञानोपयोग.

या गाथेमध्ये उपयोगाचे स्वरूप सांगितले आहे.

आत्म्याच्या चैतन्यस्वभावाचे अनुवर्तन, अनुसरण करणाऱ्या परिणामास उपयोग म्हणतात हा उपयोग धर्म आहे. जीव धर्मी आहे. या दोहोंचाही संबंध प्रदीप आणि प्रकाश यांच्या

उपयोगमय है जीव. वह उपयोग दर्शन-ज्ञान है ।

ज्ञानोपयोग स्वभाव और विभाव द्विविध विधान है ॥ १० ॥

जीव उपयोगमयः उपयोगो ज्ञानदर्शनं भवति ।

ज्ञानोपयोगो द्विविधः स्वभावज्ञानं विभावज्ञानमिति ॥ १० ॥

अत्रोपयोगलक्षणमुक्तम् ।

आत्मनश्यैतन्यानुवर्ती परिणामः स उपयोगः । अयं धर्मः । जीवो धर्मी । अनयोः सम्बन्धः प्रदीप्तकाशवत् । ज्ञानदर्शनविकल्पेनासौ द्विविधः । अत्र ज्ञानोपयोगोऽपि स्वभावविभावभेदाद् द्विविधे भवति । इह हि स्वभावज्ञानम् अमूर्तम् अव्याबाधम् अतीन्द्रियम् अविनश्वरम् । तच्च कार्यकारणस्तपेण द्विविधं भवति । कार्यं तावत् सकलविमलकेवलज्ञानम् । तस्य कारणं परमपारिणामिकभावस्थितत्रिकालनिरुपाधिस्तपं सहजज्ञानं स्यात् । केवलं विभावस्तपणि ज्ञानानि त्रीणि कुमतिकुशुतविभृगभाज्जि भवन्ति । एतेषाम् उपयोगभेदानां ज्ञानानां भेदो वक्ष्यमाणसूत्रयोद्योर्बोद्व्य इति ।

(मालिनी)

अथ सकलजिनोक्तज्ञानभेदं प्रबुद्ध्वा
परिहृतपरभावः स्वस्वस्तपे स्थितो यः ।
सपदि विशति यत्तत्त्वच्यमत्कारमात्रं
स भवति परमश्रीकामिनीकामस्तपः । १७।

संबंधाप्रमाणे तादात्म्य संबंध आहे. तो उपयोग ज्ञान आणि दर्शन याप्रकारे दोन प्रकारचा आहे. त्यापैकी ज्ञानोपयोग देखील स्वभाव व विभाव भेदाने दोन प्रकारचा आहे. त्यापैकी स्वभावज्ञान अमूर्त आहे, अव्याबाध आहे, अतीन्द्रिय आहे, आणि अविनश्वर आहे. ते कार्यकारण स्तपाने दोनप्रकारचे आहे. कार्यस्तप स्वभावज्ञान म्हणजे संपूर्ण प्रत्यक्ष निर्मल केवलज्ञान होय. त्याचे कारण (ज्या शक्तिस्तप कारणातून केवलज्ञानस्तप व्यक्त कार्य प्रगट होते) ते परम पारिणामिक भावस्थित, त्रिकाली व निरुपाधि (सदैव निरावरण) सहजज्ञान होय. केवल विभावस्तप ज्ञाने तीन आहेत, ती म्हणजे १) कुमति, २) कुशुती आणि ३) विभंगावधी ही होत. या ज्ञानाच्या उपयोगाचे भेद पुढे कथन करण्यात येणाऱ्या दोन सूत्रद्वारा जाणावेत.

तात्पर्यवृत्ती कलश १७ — याप्रमाणे जो जिनेन्द्रियांनी सांगितलेल्या समस्त ज्ञान भेदांना यथार्थ जाणून ज्याने सर्व परभावांचा त्याग केला आहे व जो स्वस्तपामध्ये स्थित आहे. तो शीघ्रच चैतन्यचमत्कार मात्र तत्त्वामध्ये प्रवेश करतो व परमश्री-म्हणजे मुक्तिस्तपी कामिनीचा नाथ होतो. १७ । ॥१० ॥

केवलमिंदियरहियं असहायं तं सहावणाणं ति ।
सण्णाणिदरवियप्पे विहाणणाणं हवे दुविहं ॥ ११ ॥

सण्णाणं चउभेयं मदिसुदओही तहेव मणपज्जं ।
अण्णाणं तिवियप्पं मदियाई भेददो चेव ॥ १२ ॥

केवलमिन्द्रियरहितं असहायं तत्त्वभावज्ञानमिति ।
संज्ञानेतरविकल्पे विभावज्ञानं भवेद् दिविधम् ॥ ११ ॥

संज्ञानं चतुर्भेदं मतिश्रुतावधयस्तथैव मनःपर्ययम् ।
अज्ञानं त्रिविकल्पं मत्यादेभेदतश्वैव ॥ १२ ॥

गाथा ११ - १२

अन्वयार्थ :- (किवलं इंदियरहियं असहायं तं सहावणाणं ति)जे ज्ञान फक्त [केवल] ज्ञानमात्र आहे, म्हणजेच अज्ञान व रागादिकांनी रहित आहे. इंद्रियांनी रहित आहे आणि असहाय आहे ते स्वभावज्ञान आहे. (सण्णाणिदरवियप्पे विहाणणाणं दुविहं हवे) सम्यग्ज्ञान आणि मिथ्याज्ञान अशा भेदाने विभावज्ञान दोनप्रकारचे आहे. (सण्णाणं चउभेयं) सम्यग्ज्ञान चाप्रकारचे आहे. (मदिसुदओही तहेव मणपज्जं) (१) मतिज्ञान, (२) श्रुतज्ञान, (३) अवधिज्ञान आणि (४) मनःपर्यज्ञान. (मदियाई भेददो चेव अण्णाणं तिवियप्पं) मिथ्याज्ञान मतिश्रुत, अवधि याच भेदाने तीन प्रकारचे आहे. (मिथ्यात्वाच्या साहचर्यामुळे तीन ज्ञाने अज्ञान या नावास प्राप्त होतात तर सम्यक्त्वाच्या साहचर्यामुळे ही सम्यग्ज्ञाने म्हटली जातात. ही तीन ज्ञाने सम्यग्दृष्टी व मिथ्यादृष्टी दोहोसही असतात. मनःपर्यय आणि केवलज्ञान मिथ्यादृष्टीला होतच नाहीत, मात्र सम्यग्दृष्टीलाच होतात. मनःपर्यज्ञान सहा ते बारा गुणस्थानापर्यंत असते. केवलज्ञान तेरा - चौदा गुणस्थानातील जीवांना व सिद्धांनाच होते.

इन्द्रिय-रहित, असहाय, केवल वह स्वाभाविक ज्ञान है ।
दो विधि विभाविक-ज्ञान सम्यक् और मिथ्याज्ञान है ॥ ११ ॥
मति, श्रुत, अवधि, अरु मनःपर्यय चार सम्यग्ज्ञान है ।
अरु कुमति, कुश्रुत, कुअवधि ये तीन भेद मिथ्याज्ञान है ॥ १२ ॥

अत्र च ज्ञानभेदलक्षणमुक्तम् ।

निरुपाधिस्वरूपत्वात् केवलम् । निरावरणस्वरूपत्वात् क्रमकरणव्यवधानापोढम्, अप्रतिवस्तुव्यापकत्वात् असहायम्, तत्कार्यस्वभावज्ञानं भवति। कारणज्ञानमपि तादृशं भवति। कुतः, निजपरमात्मस्थितसहजदर्शनसहजचारित्रसहजसुखसहजपरमचिच्छक्तिनिजकारणसमय-सारस्वरूपाणि च युगपत् परिच्छेत्तुं समर्थत्वात् तथाविधमेव। इति शुद्धज्ञानस्वरूपमुक्तम् ।

इदानीं शुद्धाशुद्धज्ञानस्वरूपभेदस्त्वयमुच्यते। अनेकविकल्पसनाथं मतिज्ञानम् उपलब्धिभावनोपयोगाच्च अवग्रहादिभेदाच्च बहुबहुविधादिभेदाद्वा। लव्यभावनाभेदाच्छुतज्ञानं द्विविधम्। देशसर्वपरमभेदादविधिज्ञानं त्रिविधम्। ऋजुविपुलमतिविकल्पान्मनःपर्यज्ञानं च द्विविधम्। परमभावस्थितस्य सम्यद्विष्टेतत्संज्ञानचतुष्कं भवति। मतिश्रुताविधिज्ञानानि मिथ्यादृष्टिं परिग्राह्य कुमतिकुश्रुतविभङ्गज्ञानानीति नामान्तराणि प्रपेदिरे।

टीका — या दोन गाथांमध्ये ज्ञानाचे भेद सांगितले आहेत.

निरुपाधिस्वरूप असल्याकारणाने (रागादि उपाधीने रहित असल्यामुळे ते ज्ञान केवल, निरुपाधि ज्ञानमात्र असते.) केवल ज्ञानमात्र आहे; ज्ञानावरणाच्या उदयाने रहित असल्याकारणाने क्रम आणि इन्द्रियांच्या व्यवधानाने^१ रहित आहे. एका एका वस्तुमध्ये क्रमाने प्रवृत्त होत नाही म्हणून असहाय्य आहे. असे कार्यरूप व्यक्तिरूप स्वाभाविक केवलज्ञान असते. कारणज्ञानही तसेच असते. कारण निज परमात्मामध्ये स्थित गुणरूप सहज दर्शनरूप, सहज चारित्र गुणरूप, सहज सुख गुणरूप, सहज परम चित्तकर्त्ररूप कारणसमयसाराच्या स्वरूपास युगपत जाणण्यास समर्थ असल्यामुळे तसेच आहे. याप्रमाणे शुद्ध ज्ञानाचे स्वरूप सांगितले.

आता शुद्ध आणि अशुद्ध ज्ञानाचे स्वरूप व भेद सांगतात. ^३उपलब्धि, भावना आणि उपयोग या भेद द्वारां तीन अथवा ^३अवग्रहादि व ^४बहु, बहुविध आदि भेदांनी मतिज्ञान

१. व्यवधान = प्रतिबंध, विघ्न, द्रव्यक्षेत्र कालभावाने अंतरित - दूरवर्ती
२. मतिज्ञान उपलब्धि, भावना, उपयोग असे तीन प्रकारचे आहे. १ उपलब्धि - मतिज्ञानावरणाचा क्षयोपशम असतांना त्या निमित्ताने पदार्थास जाणण्याची जी शक्ती ती उपलब्धी होय. जाणलेल्या पदार्थाचे पुनःपुनः घेण्याची अवधारणा होय. ३ उपयोग - हा काळा आहे. पिवळा आहे या प्रकारे अर्थ ग्रಹण करण्याची क्रिया, व्यापार (जाननरूप परिणाम) तो उपयोग होय.
३. मतिज्ञानाचे १ अवग्रह २ ईहा ३ अवाय ४ धारणा असे क्रमवर्ती पर्यायाच्या अपेक्षेने चार भेद सांगितले आहेत. अवग्रह अर्थावृग्रह व व्यंजनावग्रह असा दोन प्रकारचा आहे.
४. उपरोक्त प्रत्येक मतिज्ञान पर्याय बहु, एक बहुविध, एकविध, क्षिप्र, अक्षिप्र, अनिःसृत, निःसृत, अनुकूल, उक्त, द्युव व अधूव या बारा विषयाच्या अपेक्षेने बारा प्रकारचे आहे. यासाठी तत्वार्थसूत्र पाहावे.

अत्र सहजज्ञानं शुद्धान्तस्तत्त्वव्यापकत्वात् स्वरूपप्रत्यक्षम्। केवलज्ञानं सकलप्रत्यक्षम्। "स्फिष्टवधे" विकलप्रत्यक्षम्। तदनन्तभागवस्त्वंशग्राहकत्वान्मनःपर्ययज्ञानं च विकलप्रत्यक्षम्। मतिश्रुतज्ञानद्वितयमपि परमार्थतः परोक्षं व्यवहारतः प्रत्यक्षं च भवति।

किं च उक्तेषु ज्ञानेषु साक्षान्मोक्षमूलमेकं निजपरमतत्त्वनिष्ठसहजज्ञानमेव। अपि च पारिणामिकभावस्वभावेन भव्यस्य परमस्वभावत्वात् सहजज्ञानादपरमुपादेयं न समस्ति।

अनेन सहजचिद्विलासरूपेण सदा सहजपरमवीतरागशर्मापृतेन अप्रतिहतनिरावरण-परमचिद्गतिरूपेण सदान्तर्मुखे स्वस्वरूपाविचलस्थितिरूपसहजपरमचारित्रेण त्रिकालेष्व-

अनेक प्रकारचे आहे. लब्धी आणि भावना भेदाने श्रुतज्ञान दोन प्रकारचे आहे. देशावधि, सर्वावधि, परमावधी भेदाने अवधिज्ञान तीन प्रकारचे आहे. ऋजुमती, विपुलमती भेदाने मनःपर्ययज्ञान दोनप्रकारचे आहे. ज्ञायकरूप परमभावात स्थित सम्यग्दृष्टीला ही चार^१ सम्यग्ज्ञाने असतात. मति, श्रुत व अवधी ही ज्ञाने मिथ्यात्वाच्या साहचर्यामुळे अज्ञान या संज्ञेस प्राप्त होतात.

पैकी (या ज्ञानामध्ये) सहजज्ञान हे शुद्ध अंतस्तत्त्वरूप परमतत्त्वामध्ये व्यापक असल्याने स्वरूपप्रत्यक्ष^२ आहे. केवलज्ञान हे सकल प्रत्यक्ष आहे. स्फिष्टवधे: या सूत्रवचनानुसार अवधिज्ञान विकलप्रत्यक्ष आहे. अवधिज्ञानाच्या अनंतभाग सूक्ष्म वस्तुच्या अंशास ग्रहण करते म्हणून मनःपर्ययज्ञानही विकलप्रत्यक्ष आहे. मति-श्रुतज्ञान दोन्हीही परमार्थने परोक्ष आहेत व व्यवहाराने प्रत्यक्ष आहेत.

उपरोक्त ज्ञानामध्ये मोक्षाचे मूलकारण एक, निज परमतत्त्वनिष्ठ असे सहजज्ञानमात्र आहे. सहजज्ञान हे पारिणामिक भावरूप आहे, म्हणून स्वभाव असल्याने भव्य जीवाला सहज ज्ञानाव्यतिरिक्त अन्य कांहीही उपादेय नाही.

सहज चैतन्यविलासरूप अशा या स्वभाव अनंत चतुष्टयाने सहित आणि अनाथ मुक्ति सुंदरीचा नाथ अशा आत्म्याची भावना करावी. हे स्वभाव अनंत चतुष्टय येणे प्रमाणे १) सदैव स्वाभाविक परम वीतराग (निरूपय) सुखामृत. २) अप्रतिहत (निराबाध) निरावरण परम

१. मति व श्रुत सर्वच सम्यग्दृष्टीला असतात: अवधिज्ञान काही सम्यग्दृष्टीला होते. मनःपर्यय सम्यग्ज्ञान संयमविशेषयुक्त कांही मुनीनाच असते.

२. स्वरूपप्रत्यक्ष - स्वरूपाने - स्वरूपाच्या अपेक्षेने - स्वभावाने प्रत्यक्ष.

बुद्धिन्नतया सदा सन्निहितपरमचिद्रूपश्रद्धानेन अनेन स्वभावानंतचतुष्टयेन सनाथम्
अनाथमुक्तिसुन्दरीनाथम् आत्मानं भावयेत्।

इत्यनेनोपन्न्यासेन संसारब्रततिमूललवित्रेण ब्रह्मोपदेशः कृत इति।

(मालिनी)

इति निगदितभेदज्ञानमासाद्य भव्यः
परिहरतु समस्तं घोरसंसारमूलम् ।
सुकृतमसुकृतं वा दुःखमुच्चैः सुखं वा
तत उपरि समग्रं शाश्वतं शं प्रयाति । १८ ।

(अनुष्टुप्)

परिग्रहाग्रहं मुक्त्वा कृत्वोपेक्षां च विग्रहे।
निर्व्यग्रप्रायचिन्मात्रविग्रहं भावयेद् बुधः । १९ ।

(शार्दूलविक्रीडित)

शस्ताशस्तसमस्तरागविलयान्मोहस्य निर्मूलनाद्
देषाभ्यः परिपूर्णमानसघटप्रध्वंसनात् पावनम् ।

चैतन्यशक्ति स्वरूप. ३) सदैव अंतर्मुख अशा स्वस्वरूपामध्ये अविचल स्थिरतारूप सहज परम चारित्र. ४) त्रिकाली अविच्छिन्न (अखंड अटूट) असल्याने सदा निकट अशा परम चैतन्यरूपाची श्रद्धा. (अर्थात उत्तम ध्यानद्वारा हया अनंतचतुष्टयरूप आत्म्याची भावना करावी.)

याप्रमाणे संसाररूपी वेळीचे मूल छेदण्यासाठी विळयाप्रमाणे या निरूपणाने ब्रह्मोपदेश (शुद्ध आत्म्याचा उपदेश) केला आहे. या नंतर पाच श्लोकामध्ये टीकेचा समारोप करतात -

तात्पर्यवृत्ती श्लोक १८ - या प्रमाणे पूर्वोक्त भेदज्ञान प्राप्त करून भव्य जीवाने घोर संसाराचे मुळ कारण अशा सुकृत व दुष्कृताला^१ (पुण्यपापाला) दुःख अथवा सुखाला सर्व प्रकारे दूर करावे. यानंतर तो भव्य संपूर्ण शाश्वत सुख प्राप्त करतो.

श्लोकार्थ १९ : - संपूर्ण परिग्रहाचा आग्रह सोडून, आणि देहामध्ये उपेक्षा करून ज्ञानी पुरुषाने अव्यग्रतेने म्हणजे निराकुलतेने परिपूर्ण अशा चैतन्यमात्र ज्ञानशरीरी आत्म्याचा अनुभव करावा. । १९ ।

१. सुकृत- दुष्कृत - शुभ आणि अशुभ, पुण्य आणि पाप.

ज्ञानज्योतिरनुत्तमं निरुपथि प्रव्यक्ति नित्योदितं
भेदज्ञानमहीजसत्फलमिदं वन्द्यं जगन्मंगलम् । २० ।

(मंदाक्रांता)

मोक्षे मोक्षे जयति सहजज्ञानमानन्दतानं
निर्व्याबाधं स्फुटितसहजावस्थमन्तर्मुखं च ।
लीनं स्वरिप्नसहजविलसन्वच्चमत्कारमात्रे
स्वस्य ज्योतिःप्रतिहततमोदृति नित्याभिरामम् । २१ ।

(अनुष्टुप्)

सहजज्ञानसाप्राज्यसर्वस्वं शुद्धचिन्मयम्
ममात्मानमयं ज्ञात्वा निर्विकल्पो भवाम्यहम् । २२ ।

श्लोकार्थ २० : — प्रशस्त आणि अप्रशस्त संपूर्ण रागाचा नाश केल्याने व मोहास निर्मूलपणे नष्ट केल्याने, द्वेषरूपी जलाने परिपूर्ण अशा मानसघटाचा प्रधंस केल्याने पवित्र, अनुत्तम^१, निरुपथि^२, नित्योद्योत अर्शी ज्ञानज्योत प्रगट होते. हे भेदज्ञानरूपी वृक्षाचे सुंदर सत्फल^३ सर्व जगतास मंगलरूप आणि वंद्य आहे. | २० |

श्लोकार्थ २१: — नित्य अभिराम-सुंदर असे सहज ज्ञान संपूर्ण मोक्षामध्ये अविचलपणे जयवंत आहे! ते सहजज्ञान अतीन्द्रिय आनंदामध्ये विस्तृत आहे, निराबाध आहे, स्वाभाविक दशारूपाने विकसित आहे, अंतर्मुख आहे, आपणामध्ये सहज विलासमात्र चैतन्यचमत्कारमात्रामध्ये लीन आहे, आपल्या ज्योतीने अज्ञानतमास नष्ट करणारे आहे. | २१ |

श्लोकार्थ २२ : — सहज ज्ञानाचे साप्राज्य हे ज्याचे सर्वस्व आहे अशा शुद्ध चैतन्यमय आपल्या आत्म्यास जाणून हा मी निर्विकल्प होतो. | २२ | || १२ ||

१. अनुत्तम - ज्यापेक्षा कांहीही उत्तम नाही, सर्वथेष्ठ
२. निरुपथि - उपाधीने, परिग्रहाने रहित, छल कपटाने रहित
३. सत्फल - सुंदर, उत्तम असे फल.

तह दंसणउवओगो ससहावेदरवियप्पदो दुविहो ।
केवलमिंदियरहियं असहायं तं सहावमिदि भणिदं ॥ १३ ॥

तथा दर्शनोपयोगः स्वस्वभावेतरविकल्पतो द्विविधः ।

केवलमिन्द्रियरहितं असहायं तत् स्वभाव इति भणितः ॥ १३ ॥

दर्शनोपयोगस्वस्पाख्यानमेतत् ।

यथा ज्ञानोपयोगो बहुविधविकल्पसनाथः दर्शनोपयोगश्च तथा। स्वभावदर्शनोपयोगो विभावदर्शनोपयोगश्च। स्वभावोऽपि द्विविधः, कारणस्वभावः कार्यस्वभावश्चेति। तत्र कारण-दृष्टिः सदा पावनस्पत्य औदयिकादिचतुर्णा विभावस्वभावपरभावानामगोचरस्य सहजपरम-पारिणामिकभावस्वभावस्य कारणसमयसारस्वस्पत्य निरावरणस्वभावस्य स्वस्वभावसत्तामात्रस्य परमचैतन्यसामान्यस्वस्पत्य अकृत्रिमपरमस्वस्वस्पाविचलस्थितिसनाथशुद्धचारित्रस्य नित्य-शुद्धनिरंजनबोधस्य निखिलदुरघटीरवैरसेनावैजयन्तीविधंसकारणस्य तस्य खलु स्वस्प-श्रद्धानमात्रमेव ।

गाथा १३

अन्वयार्थ : — (तह दंसणउवओगो)त्याचप्रमाणे दर्शनोपयोग हा (ससहावेदरवियप्पदो दुविहो) स्वभाव आणि विभाव या भेदाने दोन प्रकारचा आहे. (केवलमिंदियरहियं असहायं तं)जे केवल, [निरुपाधि दर्शनमात्र] इंद्रियरहित आणि असहाय आहे त्यास (सहावमिदि भणिदं) स्वभाव दर्शनोपयोग म्हटले आहे.

टीका — या सूत्रात दर्शनोपयोगाचे कथन केले आहे.

ज्याप्रमाणे ज्ञानोपयोग अनेकप्रकारचा आहे तद्वत दर्शनोपयोगही अनेक प्रकारचा आहे.

१) स्वभावदर्शनोपयोग २) विभाव दर्शनोपयोग.

स्वभाव दर्शनोपयोग हा दोन प्रकारचा आहे. १) कारणस्वभाव दर्शनोपयोग^१ २) कार्यस्वभाव दर्शनोपयोग.

१. दृष्टि-दर्शन - याचे दोन अर्थ आहेत १) सामान्य प्रतिभास आणि २) श्रद्धा. जेथे जो अर्थ घटित होईल तो घ्यावा. कारणदृष्टिमध्ये श्रद्धा अर्थ आहे. कार्यदृष्टिमध्ये सामान्य प्रतिभास हा अर्थ आहे.

दर्शनउपयोग स्वभाव और विभाव दो विधि जानिये ।

इन्द्रिय-रहित, असहाय, केवल, दृग्स्वभाविक मानिये ॥ १३ ॥

अन्या कार्यदृष्टिः दर्शनज्ञानावरणीयप्रमुखधातिकर्मक्षयेण जातैव। अस्य खलु क्षायिकजीवस्य सकलविमलकेवलावबोधवृद्धभुवनत्रयस्य स्वात्मोत्परमवीतरागसुखसुधासमुद्रस्य यथाभ्याताभिधानकार्यशुद्धचारित्रस्य साधनिधनामूर्तांतीद्रियस्वभावशुद्धसद्भूतव्यवहारनयात्मकस्य त्रैलोक्यभव्यजनताप्रत्यक्षवंदनायोग्यस्य तीर्थकरपरमदेवस्य केवलज्ञानवदियमपि युगपल्लोकालोकव्यापिनी।

इति कार्यकारणस्तपेण स्वभावदर्शनोपयोगः प्रोक्तः विभावदर्शनोपयोगोऽप्युत्तरसूत्रस्थितत्वात् तत्रैव दृश्यते इति।

त्यापैकी कारणदृष्टीचे स्वरूप — ज्याचा स्वभाव सदा पावनस्तप आणि औदयिदिकादिचार ^१विभावस्वभावस्तप परभावांना (औदयिक, औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक) अगोचर आहे, असा सहज परम पारिणामिक भावस्तप ज्याचा स्वभाव आहे, जो कारणसमयसार स्वरूप आहे, निरावरण ज्याचे स्वरूप आहे, जो निज स्वभावाची सत्ता मात्र आहे, जो परम चैतन्य सामान्य स्वरूप आहे. जो अकृत्रिम परम स्वस्वरूपामध्ये अविचलस्थितिमय शुद्ध चारित्रस्तप आहे, जो नित्य-शुद्ध-निरंजन ज्ञानस्वरूप आहे आणि जो समस्त पापस्तप वीर शत्रुसेनेच्या घजाच्या नाशाचे कारण आहे. अशा आत्म्याचे यथार्थ स्वरूपश्रद्धान ^२ मात्र कारणदृष्टी आहे.

२ कार्यदृष्टी — दुसरी कार्यदृष्टी ज्ञानावरण, दर्शनावरण आदि धातिकर्माचा क्षय ज्ञाला असतांनाच उत्पन्न होते. अशा क्षायिक स्वभावभावाने युक्त जीवाला केवलज्ञानाप्रमाणे ही कार्यदृष्टी देखील युगपत् लोकालोकामध्ये व्याप्त होणारी आहे. ज्याप्रमाणे केवलज्ञान हे सहज त्रिकाल ज्ञान स्वभावाचे कार्य आहे, आणि स्वरूप प्रत्यक्ष आहे, ते लोक- अलोकात व्यापक आहे, म्हणजे लोक अलोकास युगपत् जाणते तद्दत् केवलदर्शन त्रिकाल सहज दर्शनस्वभावाचे कार्य आहे आणि लोक- अलोकात व्यापक आहे. म्हणजेच ते लोक- अलोकाचे भेद न करता सामान्य अवलोकन करते. हया स्वभावसिद्ध जीवाने आपल्या संपूर्ण निर्मल अशा केवलज्ञानद्वारा तीन मुवनास

१. विभावस्वभाव परभाव - औदयिक, औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक हे चार कर्मसापेक्ष असल्याने त्यांना विभावस्वभावपरभाव म्हटले आहे. एक सहज पारिणामिक भाव मात्र नित्य पवित्र निज स्वभाव आहे. जेव्हा विभावभावांचा आश्रय केला जातो तेव्हा पारिणामिक भावांचा आश्रय असत नाही. पारिणामिक भावांच्या आश्रयानेच सम्पर्दर्शनापासून तो मोक्षापर्यंत सर्व स्वभावांची प्राप्ती होते.
२. स्वरूपश्रद्धान - स्वरूप अपेक्षेने श्रद्धान. ज्या प्रमाणे सहज ज्ञान (कारणस्वभावज्ञान स्वरूप प्रत्यक्ष आहे तद्दत् सहज दर्शन (कारणस्वभावदर्शन) स्वरूप श्रद्धान मात्र आहे.

(इन्द्रवत्रा)

दृग्जप्तिवृत्त्यात्मकमेकमेव
चैतन्यसामान्यनिजात्मतत्त्वम्।
मुक्तिस्पृहाणामयनं तदुच्चै-
रेतेन मार्गेण विना न मोक्षः । २३ ।

चक्रखु अचक्रखु ओही तिणि वि भणिदं विहावदिद्वि ति।
पज्जाओ दुवियप्पो सपरावेकखो य णिरवेकखो ॥ १४ ॥

चक्षुरचक्षुरवधयस्तिस्त्रोपि भणिता विभावदृष्ट्य इति।
पर्यायो द्विविकल्पः स्वपरापेक्षश्च निरपेक्षः ॥ १४ ॥

युगपत जाणले आहे, तो आत्म्यापासून मात्र उत्पन्न परम वीतराग अतीन्द्रिय सुखामृताचा सागर आहे, तो यथाख्यातनामक स्वभाव पर्यायरूप कार्यशुद्ध चारित्रस्वरूप आहे, तो सादि-अनंत अमूर्त अतीन्द्रिय शुद्ध स्वभावास ग्रहण करणाऱ्या शुद्ध सद्भूत व्यवहानयाचा^१ विषय आहे, तो त्रिलोकातील सर्व भव्य जीवाकरवी वंदनायोग्य अशा तीर्थीकर पदवीला पौचलेला आहे.

याप्रमाणे कार्यदृष्टि व स्वभावदृष्टी रूपाने स्वभावदर्शनोपयोग सांगितला आहे. विभावदर्शनोपयोगाचे स्वरूप यानंतरच्या १४ व्या सूत्रामध्ये दर्शविले जाईल.

तात्पर्यवृत्ती झोक २३ :— दृशि-ज्ञप्ति-वृत्तिरूप (दर्शन-ज्ञान-चारित्र रूप) असे जे एकमेव चैतन्यरूप निज आत्मतत्त्व तेच मुमुक्षु जीवांना प्रसिद्ध मोक्षाचा मार्ग आहे. या उपायशिवाय मोक्ष नाही. । २३ । ॥ १३ ॥

गाथा १४

अन्वयार्थ : — (चक्रखु अचक्रखु ओही तिणि वि विहावदिद्वि ति भणिदं) चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन, अवधिदर्शन हे तीन ही विभावदर्शन आहेत, असे सांगितले आहे. (पज्जाओ दुवियप्पो) पर्याय दोन प्रकारचा आहे. (स्वपरावेकखो य णिरवेकखो) १) स्वपरसापेक्ष २) परनिरपेक्ष.

१. शुद्ध सद्भूत व्यवहारनयाचा विषय सादि - अनंत, अमूर्तिक आणि अतीन्द्रिय स्वरूप आत्मा आहे. अरिहंतपद त्याचा विषय असल्याने अरिहंतांना शुद्ध सद्भूत व्यवहारनयस्वरूप म्हटले आहे.

चक्षु, अचक्षु, अवधि दर्शन ये विभाविक दर्शन हैं ।

निरपेक्ष, स्वपरापेक्ष - ये पर्याय द्विविध विकल्प हैं ॥ १४ ॥

अशुद्धदृष्टिशुद्धापर्यायसूचनेयम् ।

मतिज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमेन यथा मूर्त वस्तु जानाति तथा चक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मक्षयोपशमेन मूर्त वस्तु पश्यति^१ च। यथा श्रुतज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमेन श्रुतद्वारेण द्रव्यश्रुतनिगदितमूर्तमूर्तसमस्तं वस्तुजातं परोक्षवृत्त्या जानाति तथैवाचक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मक्षयोपशमेन स्पर्शनरसनघाणश्रोत्रद्वारेण तत्तद्योग्यविषयान् पश्यति च। यथा अवधिज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमेन शुद्धपुद्गलपर्यंतं मूर्तद्रव्यं जानाति तथा अवधिदर्शनावरणीयकर्मक्षयोपशमेन समस्तमूर्तपदार्थं पश्यति च ।

अत्रोपयोगव्याख्यानानन्तरं पर्यायस्वरूपमुच्यते। परि समन्तात् भेदमेति गच्छतीति पर्यायः। अत्र स्वभावपर्यायः षड्द्रव्यसाधारणः अर्थपर्यायः अवाइमानसगोचरः अतिसूक्ष्मः आगमप्रामाण्यादभ्युपगम्योऽपि च षड्हानिवृद्धिविकल्पयुतः। अनन्तभागवृद्धिः असंख्यातभागवृद्धिः संख्यातभागवृद्धिः संख्यातगुणवृद्धिः असंख्यातगुणवृद्धिः अनन्तगुणवृद्धिः, तथा हानिश्च नीयते। अशुद्धपर्यायो नरनारकादिव्यंजनपर्याय इति ।

टीका — या सूत्रामध्ये अशुद्ध दर्शनोपयोग आणि शुद्ध अशुद्ध पर्यायांची सूचना आहे. ज्याप्रमाणे मतिज्ञानावरण कर्माच्या क्षयोपशमाने मूर्त वस्तु जाणतो तद्वत् चक्षु दर्शनावरणाच्या क्षयोपशमाने जीव मूर्त वस्तुंचा नेत्रद्वारा सामान्य प्रतिभास करतो. ज्याप्रमाणे श्रुतज्ञानावरणाच्या क्षयोपशमाने जीव श्रुतद्वारा कथित मूर्त- अमूर्त समस्त पदार्थाला जाणतो तद्वत् अवक्षुर्दर्शनावरणीय कर्माच्या क्षयोपशमाने जीव स्पर्शन, रसन, घाण आणि श्रोत्रद्वारा त्या त्या विषयांचे सामान्य अवलोकनरूप प्रतिभास करतो. ज्याप्रमाणे अवधिज्ञानावरण कर्माच्या क्षयोपशमाने जीव शुद्ध पुद्गल परमाणूपर्यंतं मूर्तद्रव्याला जाणतो तद्वत् अवधिदर्शनावरणाच्या क्षयोपशमाने समस्त मूर्त पदार्थांना पाहतो.

आता विभावदर्शनोपयोगाचे कथनानंतर पर्यायाचे स्वरूप सांगतात -

"परिसमन्तात् भेदमेति गच्छतीति" पर्यायः अर्थात् जो सर्व बाजूने भेदास प्राप्त होतो तो पर्याय होय.

सूत्रात सांगितलेत्या दोन पर्यायापैकी स्वभावपर्याय सहाही द्रव्यामध्ये साधारण आहे; तो अर्थपर्याय म्हणजे अति सूक्ष्म समयमात्र आहे; वाणी आणि मनास अगोचर आहे; आगमप्रमाणाने जाणण्यायोग्य असून सहाप्रकारच्या हानिवृद्धीने सहित आहे अर्थात् १ अनन्तभागवृद्धि २

१. पश्यति- पाहणे:- सामान्यपणे, भेद न करतां प्रतिभास करणे, अवलोकन करणे.

(मालिनी)

अथ सति परभावे शुद्धमात्मानमेकं
सहजगुणमणीनामाकरं पूर्णबोधम् ।
भजति निशितबुद्धिर्यः पुमान् शुद्धदृष्टिः
स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः । २४ ।

(मालिनी)

इति परगुणपर्ययेषु सत्सूतमानां
हृदयसरसिजाते राजते कारणात्मा ।
सपदि समयसारं तं परं ब्रह्मरूपं
भज भजसि निजोत्थं भव्यशार्दूल स त्वम् । २५ ।

(पृष्ठी)

क्वचिल्लसति सदगुणैः क्वचिदशुद्धरूपैर्गुणैः
क्वचित्सहजपर्ययैः क्वचिदशुद्धपर्यायकैः ।
सनाथमपि जीवतत्त्वमनाथं समस्तैरिदं ।
नमामि परिभावयामि सकलार्थसिद्धयै सदा । २६ ।

असंख्यात भागवृद्धी, संख्यातभागवृद्धी, संख्यातगुणवृद्धी, असंख्यात गुणवृद्धी, अनंतगुणवृद्धी तसेच याप्रमाणे हानीही जाणून घ्यावी. नरनारकादी व्यंजनपर्याय हा अशुद्ध पर्याय आहे.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक २४ :— याप्रमाणे पर्यायरूपाने परभावांचे अस्तित्व असतांना ही सहजगुणमण्यांची जणू खान, पूर्ण ज्ञानस्वरूप एकमात्र शुद्ध आत्म्याला जो तीक्ष्णबुद्धी सम्यग्दृष्टी जीव भजतो, घ्यान करतो (श्रद्धाज्ञानचारित्राचा आश्रय बनवितो) तो जीव परमश्री अशा मुक्तिरूपी लक्ष्मीचा वल्लभ बनतो. । २४ ।

झ्लोक २५ :— याप्रमाणे परनिमित्तक गुणपर्याय असतांनाही उत्तम पुरुषांच्या हृदय कमलामध्ये कारणपरमात्मा सदैव विराजमान आहे. याप्रमाणे मात्र आत्मोत्थ परमब्रह्मरूप समयसार तुळ्यामध्ये सदैव वास करून आहे, त्यास तू हे भव्यशार्दूल ! भजत आहेसच. कारण तो निजोत्थ आहे. तन्मयच आहे. म्हणून आता तू शीघ्र भज; कारण तू तर समयसार रूपच आहे. । २५ ।

णरणारयतिरियसुरा पज्जाया ते विहावमिदि भणिदा ।
कम्मोपाधिविवज्जियपज्जाया ते सहावमिदि भणिदा ॥ १५ ॥

नरनारकतिर्यक्सुराः पर्यायास्ते विभावा इति भणिताः ।

कम्मोपाधिविवर्जितपर्यायास्ते स्वभावा इति भणिताः ॥ १५ ॥

स्वभावविभावपर्यायसंक्षेपोक्तिरियम् ।

तत्र स्वभावविभावपर्यायाणां मध्ये स्वभावपर्यायस्तावत् द्विप्रकारे णोच्यते । कारणशुद्धपर्यायः कार्यशुद्धपर्यायश्चेति । इह हि सहजशुद्धनिश्चयेन अनाद्यनिधनामूर्तातीन्द्रियस्वभावशुद्धसहज-ज्ञानसहजदर्शनसहजचारित्रसहजपरमवीतरागसुखात्मकशुद्धान्तस्तत्त्वस्वरूपस्वभावानन्तचतुष्टय-स्वरूपेण सहज्यितपर्यायमभावपरिणितिरेव कारणशुद्धपर्याय इत्यर्थः । साद्यनिधनामूर्ता-तीन्द्रियस्वभावशुद्धसदूभतव्यवहारेण केवलज्ञानकेवलदर्शनकेवलसुखकेवलशक्तियुक्तफलस्तपा-

श्लोक २६ : — हे जीवतत्त्व कवचित् सदगुणांनी शोभित^१ आहे तर कधी अशुद्ध सूप गुणांनी युक्त दिसून येते, कवचित् सहज स्वाभाविक पर्यायांनी शोभायमान आहे तर कवचित् अशुद्ध विभाव पर्यायसूप दिसून येते; या सर्व गुणपर्यायांनी युक्त असूनही जो यासर्वांनी रहित म्हणजे स्वरूपाने भिन्न आहे, अशा जीवतत्त्वाला सकलार्थाच्या सिद्धीच्या प्रयोजनाने मी सदैव नमन करतो, त्याचीच भावना, ध्यान करतो । २६ । ॥ १४ ॥

गाथा १५

अन्यार्थ : — (णरणारयतिरियसुरा पज्जाया ते) मनुष्य, नारक, तिर्यच देव हे सर्व पर्याय (विहावमिदि भणिदा) विभावपर्याय म्हटले आहेत. (कम्मोपाधिविवज्जियपज्जाया) कम्मोपाधीने रहित पर्याय (ते सहावमिदि भणिदा) ते स्वभाव पर्याय सांगितले आहेत.

टीका — या सूत्रामध्ये स्वभावविभाव पर्यायांचे संक्षेपामध्ये कथन आहे -

स्वभाव - विभावपर्यायामध्ये स्वभाव पर्याय दोन प्रकारचा सांगितलेला आहे. १. कारणशुद्धपर्याय २. कार्यशुद्धपर्याय.

१. विलसणे - दिसून येणे, दिसणे, झळकणे, प्रगट होणे.

तिर्यच, नारकि, देव, नर पर्याय हैं वैभाविकी।

पर्याय कम्मोपाधि वर्जित हैं कही स्वाभाविकी ॥ १५ ॥

नंतचतुष्टयेन सार्थं परमोत्कृष्टक्षायिकभावस्य शुद्धपरिणतिरेव कार्यशुद्धपर्यायश्च। अथवा पूर्वसूत्रोपात्तसूक्ष्मर्जुसूत्रनयाभिप्रायेण षड्द्रव्यसाधारणाः सूक्ष्मास्ते हि अर्थपर्यायाः शुद्धा इति बोधव्याः। उक्तः समाप्तः शुद्धपर्यायविकल्पः।

इदानीं व्यञ्जनपर्याय उच्चते। व्यञ्जते प्रकटीक्रियते अनेनेति व्यञ्जनपर्यायः। कुतः? लोचनगोचरत्वात् पटादिवत्। अथवा सादिसनिधनमूर्तविजातीयविभावस्यभावत्वात्, दृश्यमानविनाशस्वस्वपत्वात्।

व्यञ्जनपर्यायश्च - पर्यायिनमात्मानमन्तरेण पर्यायस्यभावात्, शुभाशुभमिश्रपरिणामेनात्मा व्यवहारेण नरो जातः, तस्य नराकारो नरपर्यायः, केवलेनाशुभकर्मणा व्यवहारेणात्मा नारको जातः, तस्य नारकाकारो नारकपर्यायः, किंचिच्छुभमिश्रमायापरिणामेन तिर्यक् कायजो व्यवहारेणात्मा, तस्याकारस्तिर्यक् पर्यायः; केवलेन शुभकर्मणा व्यवहारेणात्मा देवः, तस्याकारो देवपर्यायश्वेति।

अस्य पर्यायस्य प्रपञ्चो ह्यागमान्तरे द्रष्टव्य इति।

येथे सहज शुद्ध भावास ग्रहण करणाऱ्या निश्चयनयाने, अनादि-अनंत, अमूर्त, अतीन्द्रियस्वरूप (इंद्रियांना अगोचर) आणि शुद्ध असे सहज ज्ञान- सहज दर्शन- सहज चारित्र- सहजवीतराग सुखात्मक शुद्ध अंतस्तत्त्वस्वरूप जे स्वभाव ते (सहज) अनंतचतुष्टयाचे स्वरूप आहे. त्यासोबतची पूजित पंचमभावपरिणती (त्यासह तन्मयस्पाने असणारी अशी पूज्य पारिणामिक भावाची परिणती) तीच कारणशुद्ध पर्याय होय, असा आशय आहे.

सादि- अनंत, अमूर्त, अतीन्द्रिय स्वभावस्प अशा आत्म्यास विषय करणाऱ्या शुद्ध सदूभत व्यवहाराने, केवलज्ञान- केवलदर्शन- केवलसुख- केवलशक्तियुक्त, फलस्वरूप (व्यक्तिरूप) अनंत चतुष्टयासोबत तन्मयपणाने असणारी जी परमोत्कृष्ट क्षायिक भावाची परिणती (अवस्था) तीच ^१कार्यशुद्धपर्याय आहे. अथवा पूर्व सूत्रात सांगितलेल्या षट्स्थानपतित हानिवृद्धिरूपाने सूक्ष्म ऋजुसूत्र नयाच्या अभिप्रायाने सहा द्रव्यांचे साधारण आणि सूक्ष्म असे अर्थपर्याय शुद्धपर्याय जाणावेत. (ते अर्थपर्याय म्हणजे शुद्धपर्याय होत.)

१. सहज ज्ञानादि स्वभाव अनंत चतुष्टयाने सहित कारण शुद्ध पर्यायापासून केवळ ज्ञानादि अनंत चतुष्टयाने संपन्न क्षायिक कार्यशुद्धपर्याय उत्पन्न होतो. त्यासोबतची पूजनीय परमपारिणामिक भावस्प परिणती तो कारणशुद्ध पर्याय होय, आणि शुद्ध क्षायिकभाव परिणती हा कार्यशुद्धपर्याय होय.

(मालिनी)

अपि च बहुविभावे सत्ययं शुद्धदृष्टिः
सहजपरमतत्त्वाभ्यासनिष्ठातबुद्धिः।
सपदि समयसाराज्ञान्यदस्तीति मत्त्वा
स भवति परमश्रीकामिनीकामस्तपः। २७ ।

माणुस्सा दुवियप्पा कम्ममहीभोगभूमिसंजादा ।
सत्तविहा ऐरइया णादव्वा पुढविभेदेण ॥ १६ ॥

संक्षेपतः या शुद्ध पर्यायाचे भेद सांगितले.

आता व्यंजनपर्याय सांगतातः ज्या द्वारा व्यक्त होईल, प्रगट होईल तो व्यंजन पर्याय होय. कोणत्या कारणाने? पटादिकांच्या प्रमाणे (वस्त्राप्रमाणे) चक्षुगोचर झाल्याने प्रगट होते. अथवा सादि- सान्त, मूर्त, विजातीय विभावस्वरूप असल्याने चक्षुगोचर होऊन विनश्वर स्वरूपाची आहे म्हणून.

पर्यायवान् आत्म्याच्या ज्ञानाशिवाय ही आत्मा परिणमन स्वभावी असतो; म्हणून शुभ-अशुभ-मिश्र परिणामाने आत्मा व्यवहाराने मनुष्य होतो, तो मनुष्याकार मनुष्यपर्याय होय; केवळ अशुभ परिणामाने आत्मा व्यवहाराने नारकी होतो, तो नारकाकार नारकपर्याय आहे; किंचित शुभ, मिश्र, मायापरिणामाने आत्मा व्यवहाराने तिर्यंच कायामध्ये जन्म घेतो, तो आकार म्हणजे तिर्यंचपर्याय होय; आणि केवळ शुभ परिणामाने आत्मा व्यवहाराने देव होतो, त्याचा आकार तो देव पर्याय होय. हे व्यंजनपर्याय आहेत. या पर्यायांचे विस्तारने स्वरूप अन्य आगमावरून जाणावे.

तात्पर्यवृत्ति श्लोकार्थ २७ :— तसेच बहु विभाव होत असताना देखील हा शुद्धदृष्टी त्याची सहज परमतत्त्वाच्या अभ्यासामध्ये बुध्दी निष्ठात आहे, म्हणून समयसारापलिकडे अन्य कांहीही नाही असे मानून शीघ्र परम श्री मुक्ति लक्ष्मीचा- सुंदरीचा- नाथ होतो. । २७ । ॥ १५ ॥

गाथा १६

अन्यार्थ : — (माणुस्सा दुवियप्पा) मनुष्य दोन प्रकारचे आहेत. (कम्म-महीभोगभूमिसंजादा) १) कर्मभूमिज आणि २ भोगभूमिज. (पुढविभेदेण ऐरइया सत्तविहा

हैं कर्म-भूमिज, भोग-भूमिज मनुजकी दो जातिया ।

अरु सप्त पृथ्वीभेदसे हैं सप्त नारक राशिया ॥ १६ ॥

चउदहभेदा भणिदा तेरिच्छा सुरगणा चउब्बेदा ।
एदेसिं वित्थारं लोयविभागेसु णादव्वं ॥ १७ ॥

मानुषा द्विविकल्पाः कर्ममहीभोगभूमिसंजाताः ।
सत्प्रविधा नारका ज्ञातव्याः पृथ्वीभेदेन ॥ १६ ॥
चतुर्दशभेदा भणितास्तिर्यंचः सुरगणाश्वतुर्भेदाः ।
एतेषां विस्तारो लोकविभागेषु ज्ञातव्यः ॥ १७ ॥
चतुर्गीतिस्वरूपनिस्पत्नाख्यानमेतत् ।

मनोरपत्यानि मनुष्याः । ते द्विविधाः, कर्मभूमिजा भोगभूमिजाश्वेति । तत्र कर्म-
भूमिजाश्व द्विविधाः, आर्या म्लेच्छाश्वेति । आर्याः पुण्यक्षेत्रवर्तिनः । म्लेच्छाः पापक्षेत्रवर्तिनः ।
भोगभूमिजाश्वार्यनामधेयधरा जघन्यमध्यमोत्तमक्षेत्रवर्तिनः एकद्वित्रिपत्त्वोपमायुषः । रत्नशर्करा-

णादव्या) पृथ्वीच्या भेदाने नारक सात प्रकारचे जाणावेत. (तेरिच्छा चउदहभेदा भणिदा)
तिर्यंच चौदा प्रकारचे सांगितले आहेत. (सुरगणा चउब्बेदा) देवसमूहाचे चार भेद आहेत.
(एदेसिं वित्थारं) यांचा विस्तार (लोयविभागेसु णादव्वं) लोकविभागावरून जाणून घ्यावा.

टीका - या सूत्रामध्ये चार गतीचे (व्यंजन पर्यायाचे) स्वरूप आणि भेद
सांगितले आहेत. ^१मनुच्या संतानपरंपरेला मनुष्य म्हणतात. ते दोन प्रकारचे आहेत.

१) कर्मभूमिज आणि २) भोगभूमिज. पैकी कर्मभूमिज दोन प्रकारचे आहेत. १) आर्य
आणि २) म्लेच्छ. पुण्यक्षेत्रामध्ये राहणारे ते आर्य होत आणि पाप क्षेत्रामध्ये राहणारे ते म्लेच्छ
होत. भोगभूमिज मनुष्यांना आर्य असे म्हणतात. ते जघन्य, मध्यम अथवा उत्कृष्ट भूमिमध्ये
राहणारे आहेत आणि एक, दोन, तीन पल्यप्रमाण त्यांचे आयुष्य आहे.

रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पंकप्रभा, धूमप्रभा, तमःप्रभा आणि महातमःप्रभा
नामक सात पृथ्वीमध्ये राहतात म्हणून नारकी सात प्रकारचे आहेत. प्रथम नरकातील नारकींचे
एक सागरोपम आयुष्य आहे; दुसऱ्या नरकातील नारकींचे आयुष्य तीन सागरोपम आहे; तिसऱ्या

१. भोगभूमीचे अंती आणि कर्मभूमीच्या प्रारंभी होणारे १४ कुलकर मनु आजीविकेची साधने शिकवितात
म्हणून मनुष्यांना मनूची संतानपरंपरा म्हणतात.

तिर्यञ्च चौदह भेदवाले, देव चार प्रकारके ।
इन सर्वका विस्तार है, ज्ञातव्य लोकविभागसे ॥ १७ ॥

वालुकापंकथूमतमोमहातमःप्रभाभिधानसप्तपृथीनां भेदान्नारकजीवाः सप्तधा भवन्ति। प्रथम-
नरकस्य नारका ह्येकसागरोपमायुषः द्वितीयनरकस्य नारकाः त्रिसागरोपमायुषः। तृतीयस्य सप्त।
चतुर्थस्य दश। पञ्चमस्य सप्तदश। षष्ठ्य द्वाविंशतिः। सप्तमस्य त्रयसिंशत्। अथ
विस्तारभयात् संक्षेपेणोच्यते। तिर्यच्चः सूक्ष्मैकेन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तकबादरैकेन्द्रियपर्याप्तका-
पर्याप्तकदीर्घेन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तकत्रीन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तकचतुरिन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तकासंज्ञि-
पंचेन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तकसंज्ञीपंचेन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तत्वभेदाच्चतुर्दशभेदा भवन्ति। भावन-
व्यंतरज्योतिःकल्पवासिकभेदाद्वैश्चयतुर्णिकायाः। एतेषां चतुर्णितीजीवभेदानां भेदो लोक-
विभागाभिधानपरमागमे द्रष्टव्यः। इहात्मस्वस्तप्रस्तपणान्तरायहेतुरिति पूर्वसूरिभिः सूत्र-
कृद्भिरनुकृ इति।

नरकातील नारकीचे आयुष्य सात सागरोपम आहे; चौथ्या नरकातील नारकींचे आयुष्य दहा
सागरोपम आहे; पाचव्या नरकातील नारकींचे आयुष्य सतरा सागरोपम आहे; सहाव्या नरकातील
नारकीचे आयुष्य बावीस सागरोपम आहे; आणि सातव्या नरकातील नारकींचे आयुष्य तेहतीस
सागरोपम आहे.

विस्तारभयास्तव संक्षेपात सागायचे म्हणजे तिर्यचांचे चौदा भेद आहेत. (१-२) सूक्ष्म
एकेन्द्रिय पर्याप्त आणि अपर्याप्त (३-४) बादर एकेन्द्रिय पर्याप्त आणि अपर्याप्त (५-६)
द्वीन्द्रिय पर्याप्त आणि अपर्याप्त (७-८) त्रीन्द्रिय पर्याप्त आणि अपर्याप्त (९-१०) चतुरिन्द्रिय
पर्याप्त आणि अपर्याप्त (११-१२) असंज्ञी पंचेन्द्रिय पर्याप्त आणि अपर्याप्त (१३-१४) संज्ञी
पंचेन्द्रिय पर्याप्त आणि अपर्याप्त.

देवांचे चार निकाय (समूह) आहेत. १) भवनवाली २) व्यंतरवासी ३) ज्योतिष्कवासी
आणि ४) कल्पवासी.

या चार जीवांच्या भेदांचे प्रभेद लोकविभाग नामक परमागमावरून पाहून घ्यावेत. या
परमागमामध्ये आत्मस्वस्तप निस्तपण करत असतांना अंतरायास कारण होऊ नये म्हणून मूल
सूत्रकार आचार्य कुंदकुंद देवांनी सांगितले नाहीत.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक २८ – दैवयोगाने मी स्वर्गामध्ये असो, की या मनुष्य लोकामध्ये
असो, की विद्याधरांच्या निवासस्थानी असो, की ज्योतिर्लोकामध्ये असो, की नागेन्द्राच्या
नगरामध्ये असो, की नारकींच्या निवासस्थानी असो, की जिनपति भुवनामध्ये असो, की अन्य

(मंदाक्रांता)

स्वर्गे वास्मिन्मनुजभुवने खेचरेन्द्रस्य दैवा-
ज्जोतिलोके फणपतिपुरे नारकाणां निवासे।
अन्यस्मिन् वा जिनपतिभवने कर्मणां नोऽस्तु सूतिः
भूयो भूयो भवतु भवतः पादपंकेजभक्तिः। २८।

(शार्दूलविक्रीडित)

नानानूननराधिनाथविभवानाकर्ष्य चालोक्य च
त्वं क्लिश्नासि मुधात्र किं जडमते पुण्यार्जितास्ते ननु।
तच्छक्तिर्जिननाथपादकमलदद्वार्चनायामियं
भक्तिस्ते यदि विद्यते बहुविधा भोगाः स्युरेते त्वयि । २९।

कत्ता भोत्ता आदा पोग्गलकम्मस्स होदि ववहारा ।
कम्मजभावेणादा कत्ता भोत्ता दु णिच्छयदो ॥ १८ ॥

कोणत्याही जागी असो परंतु मला कर्माचा उद्धव नसो! पुनः पुनः आपल्या चरणकमलाची भक्ती तेवढी असो! । २८।

श्लोक २९ : — नराधिपांच्या अनेकविध महावैभवाची कथा ऐकून अथवा पाहून हे जडबुधिं जीवा! तू निष्कारणच कां क्लेश प्राप्त करतोस! ते वैभव तर खरोखर पुण्याने मात्र प्राप्त होते आणि ती (पुण्योपार्जनाची) शक्ती जिननाथांच्या पादपद्मयुगलाच्या पूजेमध्ये आहे. जर तुला त्या जिननाथाची भक्ती असेल तर ते बहुविध भोग तुला आपोआपच प्राप्त होतील. । २९। ॥ १७ ॥

गाथा १८

अन्यार्थ : — (आदा ववहारेण पोग्गलकम्मस्स कत्ता भोत्ता होदि)आत्मा व्यवहाराने पुदग्गलकर्माचा कर्ता आणि भोत्ता आहे. (दु णिच्छयदो कम्मजभावेण आदा कत्ता भोत्ता) आणि निश्चयाने आत्मा कर्मजनित भावांचा कर्ता भोक्ता आहे.

टीका — हे आत्म्याच्या कर्तृत्व भोक्तृत्वाचे निस्पत्त आहे.

है जीव कर्ता-भोगता जडकर्मका व्यवहारसे ।

है कर्म - जन्य विभावका कर्ता नियत नय द्वारसे ॥ १८ ॥

कर्ता भोक्ता आत्मा पुद्गलकर्मणो भवति व्यवहारात् ।

कर्मजभावेनात्मा कर्ता भोक्ता तु निश्चयतः ॥ १८ ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रकारकथनमिदम् ।

आसन्नगतानुपचरितासद्भूतव्यवहारनयाद् द्रव्यकर्मणां कर्ता तत्फलस्तपाणां सुखदुःखानां भोक्ता च, आत्मा हि अशुद्धनिश्चयनयेन सकलमोहरागद्वेषादिभावकर्मणां कर्ता भोक्ता च, अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण नोकर्मणां कर्ता, उपचरितासद्भूतव्यवहारेण घटपटशकटादीनां कर्ता इत्यशुद्धजीवस्वस्तपमुक्तम् ।

(मालिनी)

अपि च सकलरागद्वेषमोहात्मको यः

परमगुरुपदाब्जद्वन्द्वसेवाप्रसादात् ।

सहजसमयसारं निर्विकल्पं हि बुद्ध्या

स भवति परमश्रीकामिनीकान्तकान्तः । ३० ।

(अनुष्टुप्)

भावकर्मनिरोधेन द्रव्यकर्मनिरोधनम् ।

द्रव्यकर्मनिरोधेन संसारस्य निरोधनम् । ३१ ।

निकटवर्ती अनुपचरित व्यवहारनयाने आत्मा द्रव्यकर्माचा कर्ता आणि त्यांच्या फलस्तप सुखदुःखांचा भोक्ता आहे; आणि अशुद्ध निश्चयनयाने आत्मा समस्त मोहरागद्वेषादि भावकर्माचा कर्ता आहे; व भोक्ता आहे; अनुपचरित असद्भूत व्यवहारनयाने नोकर्माचा कर्ता आहे; उपचरित असद्भूत व्यवहारनयाने घट, वस्त्र, गाडी आदिकांचा कर्ता आहे. असे अशुद्धजीवाचे स्वस्तप सांगितले. यानंतर टीकाकार सहा श्लोकद्वारा भाव प्रगट करतात.

श्लोक ३० : — जरी हा जीव (अनादिपासून) सर्व प्रकारच्या रागद्वेष, मोहाने युक्त आहे तरीही परम गुरुंच्या पदकमलद्याच्या सेवेच्या प्रसादाने जो निर्विकल्प समयसारास यथार्थ जाणतो, तो परमश्री मुक्तिलक्ष्मीचा कान्त होतो. । ३० ।

श्लोक ३१ : — भावकर्माच्या निरोधाने द्रव्यकर्माच्या निरोध होतो. द्रव्यकर्माच्या निरोधाने संसाराचा निरोध होतो. । ३१ ।

श्लोक ३२ : — जो जीव सम्यग्ज्ञानस्तप भावांनी रहित होऊन विमुग्ध (मूढ, भ्रमित)

(वसंततिलका)

संज्ञानभावपरिमुक्तविमुग्धजीवः
कुर्वन् शुभाशुभमनेकविधं स कर्म।
निमुक्तिमार्गमणुमध्यभिवांछितुं नो
जानाति तस्य शरणं न समस्ति लोके । ३२।

(वसंततिलका)

यः कर्मशर्मनिकरं परिहृत्य सर्वं
निःकर्मशर्मनिकरामृतवारिपूरे ।
मज्जन्तमत्यथिकचिन्मयमेकस्तुं
स्वं भावमद्यममुं समुपैति भव्यः । ३३ ।

(मालिनी)

असति सति विभावे तस्य चिंतास्ति नो नः
सततमनुभवामः शुद्धमात्मानमेकम् ।
हृदयकमलसंस्थं सर्वकर्मप्रमुक्तं
न खलु न खलु मुक्तिर्नान्यथास्त्यस्ति तस्मात् । ३४ ।

होतो तो अनेकविध शुभाशुभ कर्म करीत्साता मोक्षमार्गाची किंचिन्मात्र (अणुमात्र) वांछा करणे जाणत नाही; त्यास लोकामध्ये कोणीही शरण नाही. । ३२।

झोक ३३ : — जो जीव संपूर्ण कर्मजन्य सुखाचा परिहार (त्याग) करतो तो भव्य पुरुष निष्कर्म सुखसमूहाच्या अमृत सरोवरामध्ये डुबकी मासून या अतिशय चैतन्यमय, एकरूप, अद्वितीय अशा निजभावास प्राप्त होतो. । ३३।

झोक ३४ : — (आत्म्याच्या) शुद्ध स्वरूपामध्ये विभावाची असता असतांना आम्हास विभावांची चिंता नाही. आम्ही तर हृदयकमलामध्ये स्थित, सर्व कर्मांनी रहित अशा एक शुद्ध आत्म्याचेच अनुभवन करतो. कारण खरोखरीच अन्य कोणत्याही प्रकारे मुक्ती नाही! नाही ! आणि या एका कारणानेच मुक्ती आहे! । ३४।

झोक ३५ : — संसारी जीवामध्ये सांसारिक गुण होतात आणि सिध जीवामध्ये नेहमी समस्त सिध्दीने - मुक्तीने प्राप्त होणारे आत्म्याचे परमगुण असतात. असा हा व्यवहारनय

(मालिनी)

भविनि भवगुणाः स्युः सिद्धजीवेषि नित्यं
 निजपरमगुणाः स्युः सिद्धिसिद्धाः समस्ताः।
 व्यवहरणनयोऽयं निश्चयान्नैव सिद्धि-
 र्न च भवति भवो वा निर्णयोऽयं बुधानाम् । ३५।

द्व्यत्थिएण जीवा वदिरिता पुव्यभणिदपज्जाया ।
 पञ्जयणएण जीवा संजुता होति दुविहीहि ॥ १९ ॥

द्रव्यार्थिकेन जीवा व्यतिरित्ताः पूर्वभणितपर्यायात् ।
 पर्यायनयेन जीवाः संयुक्ता भवत्ति द्वाभ्याम् ॥ १९ ॥

इह हि नयद्यस्य सफलत्वमुक्तम् ।

दौ हि नयौ भगवद्वर्त्तमेश्वरेण प्रोक्तौ, द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्चेति। द्रव्यमेवार्थः प्रयोजनमस्येति द्रव्यार्थिकः। पर्याय एवार्थः प्रयोजनमस्येति पर्यायार्थिकः। न खलु

आहे. निश्चयाने तर सिद्धीदेखील नाही आणि संसार देखील नाही, असा ज्ञानीचा निर्णय आहे. । ३५। ॥ १८ ॥

गाथा १९

अन्वयार्थ : – (द्व्यत्थिएण) द्रव्यार्थिक नयाने (जीवा) जीव (पुव्यभणिदपज्जाया वदिरिता) पूर्वी सांगितलेल्या व्यंजन व विभावपर्यायांनी तसेच स्वभावपर्यायांनी रहित आहे. (पञ्जयणएण जीवा) आणि पर्यायार्थिक नयाने जीव (दुविहीहि संजुता होति) त्या दोन्ही पर्यायाने सहित आहेत. याप्रमाणे दोन्ही नयाने जीवास जाणून घ्यावे.

टीका – येथे दोन्ही नयांची सफलता व्यक्त केली आहे.

भगवान् अरहंत देवांनी दोनच नय सांगितलेले आहेत. १) द्रव्यार्थिक आणि २) पर्यायार्थिक. द्रव्य हेच ज्याचे प्रयोजन आहे, मुख्य विषय आहे तो द्रव्यार्थिक नय आहे, आणि पर्याय हेच ज्याचे प्रयोजन आहे, विषय आहे तो पर्यायार्थिक नय आहे.

है उक्त पर्ययशून्य आत्मा द्रव्य-द्वष्टिसे सदा ।

है उक्त पर्यायों सहित पर्याय-नयसे वह कहा ॥ १९ ॥

एकनयायतोपदेशो ग्राद्यः, किन्तु तदुभयनयायतोपदेशः। सत्ताग्राहकशुद्धद्रव्यार्थिकनयबलेन पूर्वोक्तव्यंजनपर्यायेभ्यः सकाशान्मुक्तामुक्तसमस्तजीवराशयः सर्वथा व्यतिरिक्ता एव। कुतः? "सबे सुद्धा हु सुद्धण्या" इति वचनात्। विभावव्यंजनपर्यायार्थिकनयबलेन ते सर्वे जीवासंयुक्ता भवन्ति। किंच सिध्दानामर्थपर्यायैः सह परिणतिः, न पुनर्व्यंजनपर्यायैः सह परिणतिरिति। कुतः? सदा निरंजनत्वात्। सिध्दानां सदा निरंजनत्वे सति तर्हि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयाभ्याम् दाभ्याम् संयुक्ताः सर्वे जीवा इति सूत्रार्थो व्यर्थः। निगमो विकल्पः, तत्र भवो नैगमः। स च नैगमनयस्तावत् त्रिविधः, भूतनैगमः वतमाननैगमः भाविनैगमश्वेति। अत्र भूतनैगमनयापेक्षया भगवतां सिध्दानामपि व्यंजनपर्यायत्वमशुद्धत्वं च संभवति। पूर्वकाले ते भगवन्तः संसारिण इति व्यवहारात्। किं बहुना, सर्वे जीवा नयद्यबलेन शुद्धाशुद्धा इत्यर्थः।

एका नयाच्या आश्रयाने असणारा उपदेश ग्राह्य नाही; परंतु दोन्ही नयाच्या आलंबनाने होणारा उपदेशच ग्राह्य आहे. मात्र द्रव्याच्या सत्तेला ग्रहण करणाऱ्या शुद्ध द्रव्यार्थिक नयाच्या सामर्थ्यने पूर्वोक्त व्यंजनपर्यायांनी युक्त (संसारी) अर्थवा अयुक्त (मुक्त) संपूर्ण जीवराशी सर्वथा त्या पर्यायापासून भिन्नच आहे. "सबे सुद्धा हु सुद्धण्या" या आगमवचनानुसार सर्व जीव वस्तुतः शुद्ध चैतन्यमात्र आहेत. व्यंजनपर्याय आणि विभाव अर्थ पर्यायाच्या सामर्थ्यने सर्व जीव उपरोक्त पर्यायांनी सहित आहेत. विशेषता एवढीच की, सिद्ध जीवांना फक्त सूक्ष्म शुद्ध अर्थपर्यायस्पाने परिणती आहे. परंतु व्यंजन पर्यायस्पाने परिणती नाही. कारण सिद्ध नित्य अनंतकाळ पर्यंत निरंजन आहेत.

प्रश्न - जर सिध्जीव सदा निरंजन आहेत तर सर्व जीव द्रव्यार्थिक आणि पर्यायार्थिक दोन्ही नयांनी संयुक्त असे जे सूत्रामध्ये सांगितले आहे (अर्थात् सर्व जीवांना दोन्ही नय लागू होतात) तो गाथासूत्राचा अर्थ व्यर्थ सिद्ध होतो.

उत्तर - व्यर्थ सिद्ध होत नाही, कारण की नैगम⁹ नयाचे स्वरूप असे आहे की, निगम म्हणजे विकल्प, तो जेथे असतो तो नैगम नय होय. हा नैगमनय तीन प्रकारचा आहे. भूत

9. नैगमनय : जो भूतकालीन पर्यायाचा वर्तमान पर्यायामध्ये संकल्प करून अर्थवा भविष्यत् कालीन पर्यायाचा वर्तमान पर्यायामध्ये संकल्प करून अर्थवा कांहीसा निष्पत्र आणि अनिष्पत्र अशा वर्तमानपर्यायास परिपूर्ण वर्तमान पर्यायस्प मानून कथन करतो त्या ज्ञानास अर्थवा वचनास नैगमनय म्हणतात.

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभिः —

(मालिनी)

"उभयनयविरोधर्थासिनि स्यात्पदांके
जिनवचसि रमंते ये स्वयं वांतमोहाः।
सपदि समयसारं ते परं ज्योतिरुच्चै-
रनवमनयपक्षाक्षुण्णमीक्षन्त एव॥"

तथाहि —

(मालिनी)

अथ नययुगयुक्तिं लंघयन्तो न संतः
परमजिनपदाब्जदन्दमत्तद्विरेफाः।
सपदि समयसारं ते ध्रुवं प्राप्नुवन्ति
क्षितिषु परमतोक्तैः किं फलं सज्जनानाम् । ३६।

नैगम, वर्तमान नैगम, भावि नैगम. येथे भूत नैगमनयाच्या अपेक्षेने भगवंतं सिध्दांना सुध्या व्यंजनपर्यायित्व आणि अशुद्धत्वं संभवते. पूर्व काळी ते सिध्दं भगवंतं संसारी होते हा व्यवहार आहे, म्हणून फार कथन करून काय? सर्वं जीवं तर नयाच्या सामर्थ्याने शुद्ध तथा अशुद्ध आहेत, हा अर्थ समजावा.

याचप्रकारे आचायदेव श्रीमद् अमृतचन्द्र सूरीनी (श्री समयसारच्या आत्मख्याती नामक टीकेमध्ये ४ थ्या कलशांत) सांगितले आहे की,

श्लोकार्थ :- दोन्ही नयांच्या विरोधास नाहीसे करणाऱ्या स्यात् पदांकित जिन-वचनामध्ये जे रममाण होतात ते स्वयमेव मोहास वमन करून अनादि (अनव) आणि कोणत्याही कुनयाच्या पक्षाने खंडित न होणाऱ्या अशा उत्तम परम ज्योतीला. - समयसारास - अति शीघ्र पाहतातच. अनुभवतात.

आता या जीवाधिकाराच्या अंतिम गायेची टीका समाप्त करतांना पद्मप्रभमलधारी देव श्लोकाने भाव प्रगट करतात -

तात्पर्यवृत्ती श्लोक ३६ : — जे दोन नयांच्या संबंधाचे सापेक्षतेचे उल्लंघन न करता परम जिनेश्वराच्या चरणकमलयुगलामध्ये मत्त अशा भ्रमराप्रमाणे लीन आहेत असे सत्पुरुष शीघ्रच

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमलधारिदेव-
विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ जीवाधिकारः प्रथमश्रुतस्कन्धः ॥

समयसारास अवश्य प्राप्त करतात. या भूतलावरील परवादीच्या कथनाने सज्जनांना काय लाभ? (अर्थात् अन्य अनाईत दर्शनाच्या मिथ्या निष्पत्तणाने त्यांना काहीच लाभ नाही.)

या प्रकारे सुकविजनसूपी कमलांना जो सूर्यसमान आहे आणि पाच इंद्रियांच्या प्रसराने रहित ज्यांना गात्र मात्र परिग्रह आहे अशा श्री पद्मप्रभमलधारी देवद्वारा रचित नियमसाराच्या तात्पर्यवृत्ती टीकेमध्ये जीवाधिकार नामक प्रथम अधिकार समाप्त झाला.

अजीव अधिकारः

अथेदानीमजीवाधिकार उच्यते ।

अणुखंधवियप्पेण दु पोगलदब्वं हवेइ दुवियप्पं ।
खंधा हु छप्यारा परमाणू चेव दुवियप्पो ॥ २० ॥

अणुस्कन्धविकल्पेन तु पुद्गलद्रव्यं भवति द्विविकल्पम् ।
स्कन्धाः खलु षट्प्रकाराः परमाणुश्चैव द्विविकल्पः ॥ २० ॥
पुद्गलद्रव्यविकल्पोपन्यासो ऽयम् ।

पुद्गलद्रव्यं तावद् विकल्पद्वयसनाथम्, स्वभावपुद्गलो विभावपुद्गलश्चेति। तत्र स्वभाव-
पुद्गलः परमाणुः, विभावपुद्गलः स्कन्धः। कार्यपरमाणुः कारणपरमाणुरिति स्वभावपुद्गलो

२. अजीवाधिकार

गाथा २०

आतां यानंतर अजीवाधिकाराचा प्रारंभ होत आहे.

अन्वयार्थ : — (अणुखंधवियप्पेण दु पोगलदब्वं दुवियप्पं हवेइ) परमाणू व स्कंध या
प्रकारे पुद्गल द्रव्याचे दोन भेद आहेत. (खंधा दु छप्यारा)स्कंध सहा प्रकारचे आहेत. (चेव
परमाणू दुवियप्पो)आणि परमाणूचेही दोन भेद आहेत.

टीका — या गाथेमध्ये पुद्गलद्रव्यांच्या भेदाचे कथन आहे.

प्रथमतः तर पुद्गलद्रव्याचे दोन भेद आहेत. १. स्वभावपुद्गल २. विभावपुद्गल.
त्यापैकी परमाणु हा स्वभाव पुद्गल आहे आणि स्कंध विभावपुद्गल आहे. स्वभावपुद्गल देखील
कार्यपरमाणू आणि कारणपरमाणू या तळेने दोनप्रकारचे आहे. स्कंध सहा प्रकारचे आहेत.

परमाणु एवं स्कन्ध हैं दो भेद पुद्गलद्रव्यके ।

है स्कन्ध है विभि और दुविध विकल्प है परमाणु के ॥ २० ॥

द्विधा भवति। स्कन्धः पदप्रकाराः स्युः, पृथ्वीजलच्छायाचतुरक्षविषयकर्मग्रायोग्याप्रायोग्यभेदाः।
तेषां भेदो बक्ष्यमाणसूत्रेषूच्यते विस्तरेणेति।

(अनुष्टुप्)

गलनादणुरित्युक्तः पूरणात्तकन्थनामभाक्।
विनानेन पदार्थेण लोकयात्रा न वर्तते । ३७ ।

अइथूलथूलं थूलं थूलसुहुमं च सुहुमथूलं च ।
सुहुमं अइसुहुमं इदि धरादियं होदि छब्येयं ॥ २९ ॥

भूपव्वदमादीया भणिदा अइथूलथूलमिदि खंधा ।
थूला इदि विष्णोया सप्पीजलतेल्लमादीया ॥ २२ ॥

१) पृथ्वी २) जल ३) छाया ४) चार इंद्रियांचे विषय ५) कर्मयोग्य स्कंध ६) कर्म अयोग्य स्कंध.
यापुढील सूत्रामध्ये स्कंधाचे भेद विस्ताराने सांगितल्या जातील.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ३७ - पुद्गल द्रव्य गलन म्हणजेच भेदद्वारा वेगळे होते म्हणून
त्यास परमाणू म्हणतात आणि पूरणद्वारा (संयुक्त होत असल्याने स्कंध नावास प्राप्त
होतात. या पुद्गलपदार्थांशिवाय लोकयात्रा होऊं शकत नाही. । ३७ । ॥ १९ ॥ २० ॥

गाथा २९ ते २४

अन्वयार्थ : - (अइथूलथूलं थूलं थूलसुहुमं च सुहुमथूलं च सुहुमं अइसुहुमं)

१) अतिस्थूलस्थूल २) स्थूल ३) स्थूलसूक्ष्म ४) सूक्ष्मस्थूल ५) सूक्ष्म ६) अतिसूक्ष्म सूक्ष्म (इदि
धरादियं छब्येयं होदि) याप्रमाणे पृथ्वी आदि स्कंधाचे सहा भेद आहेत. (भूपव्वतमादीया
अइथूलथूलमिदि खंधा भणिदा) भूमी पर्वत वगैरे अतिस्थूल स्थूल स्कंध आहेत.
(सप्पीजलतेल्लमादीया थूला इदि विष्णोया)तूप, पाणी, तेल वगैरे स्थूल असे स्कंध जाणावेत.

अतिस्थूलस्थूल रु स्थूल-सूक्ष्म, सूक्ष्म-स्थूल रु सूक्ष्म ये ।

अतिसूक्ष्म, यों छै भेद पृथ्वी आदि पुद्गलस्कंधके ॥ २९ ॥

भू, भूमिधर इत्यादि ये अतिस्थूल स्कन्ध प्रमाणिये ।

घृत, तैल, जल इत्यादि इनको स्थूल स्कन्ध सु जानिये ॥ २२ ॥

छायातवमादीया धूलेदरखंधमिदि वियाणाहि ।
 सुहुमधूलेदि भणिया खंधा चउरक्खविसया य ॥ २३ ॥
 सुहुमा हवंति खंधा पाओग्गा कर्मवग्गणस्स पुणो ।
 तव्यिवरीया खंधा अइसुहुमा इदि पर्स्वेति ॥ २४ ॥

अतिस्थूलस्थूलाः स्थूलाः स्थूलसूक्ष्माश्च सूक्ष्मस्थूलाश्च ।
 सूक्ष्मा अतिसूक्ष्मा इति धरादयो भवन्ति षड्भेदाः ॥ २१ ॥
 भूपर्वताद्या भणिता अतिस्थूलस्थूलाः इति स्कंधाः।
 स्थूला इति विज्ञेयाः सर्पिर्जलतैलाद्याः ॥ २२ ॥
 छायातपाद्याः स्थूलेतरस्कन्धा इति विजानीहि ।
 सूक्ष्मस्थूला इति भणिताः स्कन्धाश्चतुरक्षविषयाश्च ॥ २३ ॥
 सूक्ष्मा भवन्ति स्कन्धाः प्रायोग्याः कर्मवर्गणस्य पुनः।
 तद्विपरीताः स्कन्धाः अतिसूक्ष्मा इति प्रस्तुपयन्ति ॥ २४ ॥

(छायातवमादीया धूलेदर खंधमिदि वियाणहि)छाया आतप (सूर्यप्रकाश) आदि स्थूलसूक्ष्म असे स्कंध समजावेत - (चतुरक्खविसया खंधा सुहुमधूलेदि भणिया) चार इन्द्रियांच्या विषयभूत स्कंधांना सूक्ष्मस्थूल असे म्हटले आहे. (पुण कर्मवग्गणस्स पाओग्गा खंधा सुहुमा हवंति)पुनः कर्मवर्गणा होण्यायोग्य कार्मणवर्गणीचे स्कंध सूक्ष्म स्कंध होत. (तव्यिवरीया खंधा अइसुहुमा इदि पर्स्वेति) त्या व्यतिरिक्त अन्य स्कंध अतिसूक्ष्म म्हटले जातात.

टीका – विभावपुद्गलाचे स्वरूप यात सांगितले आहे.

निश्चयाने सुमेरू, पृथ्वी आदि स्कंध वस्तुतः अतिस्थूलस्थूल स्कंध आहेत. तेल, तूप, ताक, दूध, पाणी आदि समस्त द्रव्य स्थूल पुद्गल आहेत. छाया आतपादिक स्थूलसूक्ष्म पुद्गल होत. स्पर्शन, रसन, धाण, कर्ण या इंद्रियांचे विषय स्पर्श, रस, गंध, शब्द सूक्ष्म स्थूल पुद्गल होत.

आताप, छाया स्थूलसूक्ष्म स्कन्ध निश्चय कीजिये ।
 अरु स्कन्ध सूक्ष्मस्थूल चारों अक्षसे गहि लीजिये ॥ २३ ॥
 कार्मणवर्गण योग्य पञ्चम स्कन्ध सूक्ष्म स्कन्ध है ।
 विपरीत जो इस योग्य नहिं अतिसूक्ष्म पुद्गल स्कन्ध है ॥ २४ ॥

विभावपुद्गलस्वरूपाख्यानमेतत् ।

अतिस्थूलस्थूला हि ते खलु पुद्गलाः सुमेरुकुम्भिनीप्रभृतयः । धृततैलतक्रक्षीरजल-
प्रभृतिसमस्तद्रव्याणि हि स्थूलपुद्गलाश्च । छायातपतमःप्रभृतयः स्थूलसूक्ष्मपुद्गलाः ।
स्पर्शनरसनद्वाणश्चेन्द्रियाणां विषयाः सूक्ष्मस्थूलपुद्गलाः शद्स्पर्शसंगन्धाः । शुभाशुभपरिणाम-
द्वारेणागच्छतां शुभाशुभकर्मणां योग्याः सूक्ष्मपुद्गलाः । एतेषां विपरीताः सूक्ष्मसूक्ष्मपुद्गलाः
कर्मणामप्रायोग्या इत्यर्थः । अयं विभावपुद्गलक्रमः ।

तथा चोक्तं पंचास्तिकायसमये —

"पुढ्वी जलं च छाया चउर्दियविसयकम्पाओग्या ।
कम्मातीदा एवं छब्बेया पोग्ला होति ॥"

उक्तं च मार्गप्रकाशे —

(अनुष्टुप्)

"स्थूलस्थूलास्ततः स्थूलाः स्थूलसूक्ष्मास्ततः परे ।
सूक्ष्मस्थूलास्ततः सूक्ष्मः सूक्ष्मसूक्ष्मास्ततः परे ॥"

शुभाशुभ परिणामाने येणान्या शुभाशुभ कर्मास योग्य कार्मणवर्गणा सूक्ष्म स्कंध होत. या
व्यतिरिक्त कर्मवर्गणेला अप्रायोग्य असे सूक्ष्मसूक्ष्म पुद्गल स्कंध होत. हा विभावस्कंधरूप
पुद्गलाचा क्रम आहे.

भावार्थ : — स्कंध सहाप्रकारचे आहेत. (१) जे स्कंध तुकडे झात्यानंतर पुनः
जोडल्या जाऊ शकत नाहीत असे पृथ्वी पर्वत आदि स्कंध स्थूलस्थूल होत. (२) जे स्कंध भेदल्या
नंतर पुनः स्वयमेव जुडतात ते तूप तेल पाणी वगैरे स्थूल स्कंध होत. (३) जे स्कंध चक्षुद्वारा
ग्राहय असूनही भेदल्या ज्यात नाहीत असे छाया सूर्यप्रकाश वगैरे स्थूलसूक्ष्म स्कंध होत. (४)
चक्षुला अगोचर म्हणून सूक्ष्म असे परंतु इतर चार इन्द्रियांनी ग्राह्य आहेत असे स्पर्शसंगंधशद्द
हे सूक्ष्म स्थूल पुद्गल स्कंध होत. (५) इन्द्रियांना अगोचर असा कार्मण वर्गणारूप पुद्गलस्कंध
सूक्ष्म स्कंध होय (६) कर्मवर्गणाव्यतिरिक्त खालचे जे वर्गणारूप स्कंध ते सूक्ष्म सूक्ष्म स्कंध होत.

याचप्रमाणे पंचास्तिकाय संग्रहामध्ये आचार्य कुंदकुंदानी सांगितले आहे.

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभिः —

(वसंततिलका)

"अस्मिन्ननादिनि महत्यविवेकनाटये
वणादिमान् नटति पुद्गल एव नान्यः।
रागादिपुद्गलविकारविरुद्धशुद्ध -
चैतन्यधातुमयमूर्तिरयं च जीवः ॥"

तथा हि -

(मालिनी)

इति विविधविकल्पे पुद्गले दृश्यमाने
न च कुरु रतिभावं भव्यशार्दूल! तस्मिन् ।
कुरु रतिमतुलां स्वं चिच्छमत्कारमात्रे
भवसि हि परमश्रीकामिनीकामरूपः । ३८ ।

गाथार्थ : — पृथ्वी, जल, छाया, चार इन्द्रियांचे विषय, कर्मयोग्य वर्गणा, कर्मवर्गणा व्यतिरिक्त वर्गणा याप्रमाणे स्कंध पुद्गल सहा प्रकारचे आहेत.

मार्गप्रकाशमध्ये हेच सांगितले आहे की,

झ्लोकार्थ — स्थूलस्थूल, त्यानंतर स्थूल, तदनंतर स्थूलसूक्ष्म, दुसरे सूक्ष्मस्थूल, तदनंतर सूक्ष्म, त्यानंतर अवशिष्ट सूक्ष्मसूक्ष्म स्कंधपुद्गल जाणावेत. तसेच आचार्य अमृतचंद्र देवांनी सांगितले आहे.

कलशाचा अर्थ : — अनादि काळापासून चालत आलेल्या अविवेक नाट्यामध्ये एक वणादिमान् पुद्गल नृत्य करतो आहे. अन्य कोणी ही नाही. रागादि पुद्गलांच्या विकारांच्या विरुद्ध शुद्ध चैतन्यधातुमय एक मूर्ती म्हणजेच जीव आहे.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ३८ : — याप्रमाणे विविध विकल्परूप पुद्गल सर्वत्र दिसत असतांनाही हे भव्योत्तम! त्या पुद्गलामध्ये रति मात्र करू नकोस. तूं आपल्या चिच्छमत्कारमात्रामध्ये अतुल रति कर की जेणेकरून तूं परमश्री कामिनीचा नाथ होशील. । ३८ । ॥२१ ॥२२ ॥२३ ॥२४ ॥

धाउचउक्कस्स पुणो जं हेऊ कारणं ति तं णेयो ।
खंधाणं अवसाणं णादव्वो कज्जपरमाणु ॥ २५ ॥

धातुचतुष्कस्य पुनः यो हेतुः कारणमिति स ज्ञेयः।
स्कन्धानामवसानो ज्ञातव्यः कार्यपरमाणुः ॥ २५ ॥

पृथिव्यप्तेजोवायवो धातवश्चत्वारः तेषां यो हेतुः स कारणपरमाणुः। स एव जघन्यपरमाणुः स्तिन्धस्तक्षगुणानामनन्त्याभावात् समविषमबंधयोरयोग्य इत्यर्थः। स्तिन्धस्तक्षगुणानामनन्त्यस्योपरि द्वाभ्याम् चतुर्भिः समवन्धे त्रिभिः पंचभिर्विषमबन्धः। अयमुत्कृष्टपरमाणुः। गलतां पुद्गलद्रव्याणाम् अन्तोऽवसानस्तस्मिन् स्थितो यः स कार्यपरमाणुः। अणवश्चतुर्भेदाः कार्यकारणजघन्योत्कृष्टभेदैः तस्य परमाणुद्रव्यस्य स्वस्तपस्थितत्वात् विभावाभावात् परमस्वभाव इति।

गाथा २५

अन्वयार्थ :— (पुणो धाउचउक्कस्स जं हेऊ तं कारणं ति णेयो) पुनः पृथ्वी जल, तेज आणि वायु या चार धातूंचा जो हेतु त्यास कारणपरमाणू समजावे. आणि (खंधाणं अवसाणं कज्जपरमाणू णादव्वो) स्कंधाच्या अवसानाला (पृथक् ज्ञालेला) अंतिम असा हा कार्यपरमाणू जाणावा.

टीका — या सूत्रामध्ये कारणपरमाणू आणि कार्यपरमाणूचे कथन केले आहे.

पृथ्वी, जल, अग्नि व वायु हे चार धातू होत. त्यांचे जो मूळ कारण तो कारण परमाणू होय. तोच जघन्य परमाणू एक गुण^१ स्तिन्धता वा रक्षता असल्याने^२ सम वा विषम बंधास अयोग्य असा अंतिम जघन्य परमाणू होय. एक गुण स्तिन्धता व रक्षतेच्या वर दोन गुण

१. गुण = अविभाग प्रतिच्छेद, गुणांश

२. समबंध आणि विषमबंध - समगुण-संख्यावाले परमाणुंचा बंध समबंध होय. विषमसंख्यावाल्या गुणयुक्त परमाणुंचा बंध विषम बंध होय. येथे टीकेमध्ये प्रत्येकाचे एक एक उदाहरण दिले आहे. याचप्रमाणे समस्त समबंध व विषमबंध जाणावा.

जो हेतु धातुचतुष्कका कारण-अणु विख्यात है ।

अरु स्कन्धके अवसानमें कार्याणु होता प्राप्त है ॥ २५ ॥

तथा चोक्तं प्रवचनसारे —

"णिधा वा लुक्खा वा अणुपरिणामा समा व विसमा वा।
समदो दुराधिगा जदि बज्जन्ति हि आदिपरिहीण॥
णिद्वत्तणेण दुगुणो चदुगुणणिद्वेण बन्धमणुभवदि ।
लुक्खेण वा तिगुणिदो अणु बज्जदि पंचगुणजुत्तो ॥"

तथा हि —

(अनुष्टुप्)

स्कन्धैत्तैः षट्प्रकारैः किं चतुर्भिरणुभिर्मम।
आत्मानमक्षयं शुद्धं भावयामि मुहुर्मुहुः । ३९ ।

आणि चार गुण वाल्यांचा समबंध होतो तसेच तीन आणि पाच गुणवाल्यांचा विषम बंध होतो. हा उत्कृष्ट परमाणू होय. गलन होत असणाऱ्या पुढगलसंधाच्या अंती- अवसानामध्ये स्थित असा कार्य परमाणू होय. (अर्थात् संधाचे तुकडे होता होता जो लहानात लहान अविभागी अंश राहतो तो कार्यपरमाणू होय.) याप्रमाणे परमाणूचे चार भेद आहेत. १) कार्य २) कारण ३) जघन्य आणि ४) उत्कृष्ट. हे परमाणूद्रव्य स्वरूपामध्ये स्थित असल्याने त्याचा पुनः विभाग होत नाही. हा त्याचा परम स्वभाव आहे.

याचप्रमाणे आचार्य कुंदकुंददेव प्रणीत श्री प्रवचनसारमध्ये गाथा १६५-१६६ मध्ये सांगितले आहे की,

गाथार्थ — परमाणूंचा परिणाम स्तिंग्ध असो अथवा रक्ष असो. सम अंश असोत वा विषम अंश असोत जर समानाच्या अपेक्षेने दोन अधिक अंशवाले असतील तर बद्ध होतात. जघन्य अंशवाला बद्धच होत नाही. स्तिंग्धरूपाने दोन अविभागप्रतिच्छेदयुक्त परमाणू चार गुणयुक्त स्तिंग्ध अथवा रक्ष परमाणूसह बंधाचा अनुभव घेतो. अथवा रक्षतेचे तीन गुणवाला परमाणु पाच गुणवाल्यासह संयुक्त होऊन बंध होतो.

झोकार्थ ३९ :— त्या सहा प्रकारच्या संधाशी अथवा चार प्रकारच्या परमाणूसह मला काय प्रयोजन? मी तर फक्त अविनाशी शुद्ध आत्म्याची भावना करतो. । ३९। ॥ २५ ॥

अत्तादि अत्तमज्जं अत्तंतं णेव इंद्रियगोज्जं ।
अविभागी जं दब्वं परमाणू तं वियाणाहि ॥ २६ ॥

आत्माधात्ममध्यमात्मान्तं नैवेन्द्रियैर्ग्राह्यम् ।

अविभागी यद्द्रव्यं परमाणुं तद् विजानीहि ॥ २६ ॥
परमाणुविशेषोक्तिरियम् ।

यथा जीवानां नित्यनित्यनिगोदादिसिद्धक्षेत्रपर्यन्त स्थितानां सहजपरमपारिणामिकभावविवक्षासमाश्रयेण सहजनिश्चयनयेन स्वस्वरूपादप्रच्यवनत्यमुक्तम्, तथा परमाणुद्रव्याणां पञ्चमभावेन परमस्वभावत्वादात्मपरिणतेरात्मैवादिः मध्यो हि आत्मपरिणतेरात्मैव, अंतेष्ठि स्वस्यात्मैव परमाणुः। अतः न चेन्द्रियज्ञानगोचरत्वाद् अनिलानलादिभिरविनश्वरत्वादविभागी हे शिष्य स परमाणुरिति त्वं तं जानीहि।

गाथा २६

अन्वयार्थ : – (अत्तादि) स्वयं जो आदि आहे (अत्तमज्जं) स्वतःच जो मध्य आहे (अत्तंतं) जो स्वतःच आपला अंत आहे (णेव इंद्रियगोज्जं) जो इंद्रियाकरवी ग्राह्य नाही (अविभागी जं दब्वं) असे जे अविभागी द्रव्य (तं परमाणू वियाणाहि) ते परमाणू द्रव्य समज.

टीका – हे परमाणूचे विशेष कथन आहे.

ज्याप्रमाणे सहज परम पारिणामिक भावाला विषय करणाऱ्या सहज निश्चयनयाच्या अपेक्षेने नित्य आणि इतर निगोदापासून तो सिद्धालयापर्यंत विद्यमान जीव स्वरूपापासून कधीही च्युत होत नाहीत असे सांगितले आहे, त्याचप्रमाणे पंचमभावाच्या अपेक्षेने परमाणू द्रव्याचा परम स्वभाव असल्याने परमाणू स्वयंच आपला आदि आहे, स्वयंच आपला मध्य आहे आणि स्वयं च आपला अंत आहे. (अर्थात आदि अंती व मध्यामध्ये परमाणू स्वयं च आहे, कधी ही निजस्वभावापासून च्युत होत नाही) तो परमाणू असा आहे म्हणून, इंद्रियज्ञानास गोचर नाही आणि पवन, अग्नी इत्यादिकांनी नाशास प्राप्त होत नाही म्हणून व अविभागी आहे म्हणून त्यास, हे शिष्य! तूं परमाणू जाण.

जो आदिमें भी आप है मध्यान्तमें भी आप ही ।

अविभाग, इंद्रिय ग्राह्य नहिं, परमाणु सत् जानो वही ॥ २६ ॥

(अनुष्टुप्)

अप्यात्मनि स्थितिं बुद्ध्या पुद्गलस्य जडात्मनः।

सिद्धास्ते किं न तिष्ठति स्वस्वरूपे विदात्मनि । ४०।

एयरसरूपगंधं दोफांसं तं हवे सहावगुणं ।

विभावगुणमिदि भणिदं जिणसमये सव्वपयडत्तं ॥ २७ ॥

एकरसरूपगंधः द्विस्पर्शः स भवेत्स्वभावगुणः।

विभावगुण इति भणितो जिनसमये सर्वप्रकटत्वम् ॥ २७ ॥

तात्पर्यवृत्ती झ्लोकार्थ ४० :— आपल्या स्वतः मध्ये जड पुद्गल स्थित आहे हे जाणून सुधा ते सिद्ध भगवान् चित्स्वरूप आपल्या स्वरूपामध्ये स्थित कसे राहणार नाहीत? अर्थात् अवश्य राहतील. । ४०। ॥ २६ ॥

गाथा २७

अन्वयार्थ : — (एयरसरूपगंधं दो फासं तं सहावगुणं हवे) जेव्हा पुद्गल एक रस, एक वर्ण व एक गंध आणि दोन स्पर्शनी सहित असतो तो स्वभाव गुणपर्यायांनी सहित जाणावा. (विभाव गुणमिदि)विभाव गुणपर्याय म्हणजे (जिणसमये सव्वपयडत्तं भणिदं)जिनसमयामध्ये सर्वतः प्रगटपणा (सर्व इंद्रियांनी ग्राह्यत्व) असे सांगितले आहे.

टीका — हे स्वभावपुद्गलाच्या स्वरूपाचे कथन आहे.

तिरवट, कडू, तुरट, आंबट आणि गोड या नावाच्या पाच रसापैकी एक रस; पांढरा, पिवळा, हिरवा, लाल आणि काळा या पाच वणपैकी एक वर्ण, सुगंध आणि दुर्गंधापैकी एक गंध; कठोर- कोमल, भारी- हलका, शीत- उष्ण, स्निग्ध- रक्ष नामक या आठ स्पर्शपैकी अंतिम दोन युगलातून प्रत्येकी एक- एक असे अविरुद्ध दोन स्पर्श हे जिनशासनामध्ये परमाणूचे स्वभावगुण आहेत. विभावपुद्गल (स्कंध) विभावगुणात्मक असतो. विभावपुद्गल द्वयणुकादि स्कंधरूप असून त्याचे विभाव गुण सकल इंद्रियसमूहद्वारा ग्राह्य आहेत. असा या गाथेचा आशय आहे.

पंचास्तिकाय शास्त्रामये सांगितले आहे -

दो स्पर्श इक रस गंध वर्ण स्वभावगुणमय है वही ।

सर्वाक्षण्य विभावगुणमयको प्रगट जिनवर कही ॥ २७ ॥

स्वभावपुद्गलस्वरूपाख्यानमेतत् ।

तित्ककटुककषायाम्लमधुराभिधानेषु पंचसु रसेष्वेकरतः, झेतपीतहरितारुणकृष्ण-
वर्णेष्वेकवर्णः, सुगन्धदुर्गन्थयोरेकगंधः, कर्कशमृदुगुरुलघुशीतोष्णास्तिंग्रथस्क्षाभिधानामष्टाना-
मन्त्यचतुःस्पशार्विरोधस्पर्शनद्वयम्, एते परमाणोः स्वभावगुणाः जिनानां मते। विभावगुणात्मको
विभावपुद्गलः। अस्य द्वयणुकादिस्कन्यस्पस्य विभावगुणाः सकलकरणग्रामग्राह्या इत्यर्थः।

तथा चोक्तं पंचास्तिकायसमये —

"एयरसवण्णगंधं दोफासं सद्वकारणमसदं।
खंधंतरिदं दब्वं परमाणुं तं वियाणाहि॥"

उक्तं च मार्गप्रकाशे —

(अनुष्टुभु)

"वसुधान्त्यचतुःस्पर्शेषु चिन्त्यं स्पर्शनद्वयम्।
वर्णो गन्धो रसश्वैकः परमाणोः न चेतरे॥"

तथा हि -

(मालिनी)

अथ सति परमाणोरेकवणीदिभास्वन्
निजगुणनिचये स्मिन् नास्ति मे कार्यसिद्धिः।
इति निजहृदि मन्त्या शुद्धमात्मानमेकम्
परमसुखपदार्थी भावयेद्भव्यलोकः। ४९।

गार्थार्थ — एक एक रस, वर्ण, गंध आणि आठ स्पर्शपैकी दोन सर्पण, यानी युक्त परमाणु शब्दस्प संक्षय पर्यायाचे कारण असून स्वयं अशद्व आहे. स्कंधामध्ये असूनही द्रव्य आहे. (अर्थात् सदैव सर्वापासून भिन्न एक शुद्ध द्रव्य आहे.) मार्गप्रकाशमध्ये सांगितले आहे की,

झ्लोकार्थ — आठ स्पर्शपैकी अंतिम चार स्पर्शपैकी दोन सर्पण, एक रस एक वर्ण, एक गंध असे परमाणूचे पाच गुण समजावेत. दुसरे नाहीत.

तात्पर्यवृत्ती टीका झ्लोक ४९ : — याप्रमाणे परमाणु एक वणिदिस्प ज्ञात होतात तर होऊ देत अथवा आपल्या गुणसमूहामध्ये व्यापून आहे, असू देत; परंतु त्यामुळे कांहीच काम

अण्णणिरावेक्खो जो परिणामो सो सहावपज्जाओ ।
खंधसस्त्ववेण पुणो परिणामो सो विहावपज्जाओ ॥ २८ ॥

अन्यनिरपेक्षो यः परिणामः स स्वभावपर्यायः ।
स्कंधस्वस्त्वपेण पुनः परिणामः स विभावपर्यायः ॥ २८ ॥

पुद्गलपर्यायस्वस्त्वपाख्यानमेतत् ।

परमाणुपर्यायः पुद्गलस्य शुद्धपर्यायः परमपारिणामिकभावलक्षणः वस्तुगतषट्प्रकारहानिवृद्धिस्तपः अतिसूक्ष्मः अर्थपर्यायात्मकः सादिसनिधनोऽपि परद्रव्यनिरपेक्षत्वाच्छुद्धसद्भूतव्यवहारनयात्मकः। अथवा हि एकस्मिन् समये प्रयुत्पादव्ययद्वौव्यात्मकत्वात् सूक्ष्मर्जुसूत्रनयात्मकः। स्कन्धपर्यायः स्वजातीयबन्धलक्षणलक्षितत्वादशुद्ध इति।

सिद्ध होत नाही. असा आपल्या अंतरंगात निर्णय करून भव्य जीवांनी - की ज्यांना परमसुखस्तप पदाची इच्छा आहे - एकस्तप, शुद्ध आत्म्याची मात्र भावना करावी. ।४९। ॥ २७ ॥

गाथा २८

अन्वयार्थ : - (जो अण्णणिरावेक्खो परिणामो सो सहावपज्जाओ) अन्य निरपेक्ष [अन्याच्या अपेक्षेने रहित] जो परिणाम तो स्वभावपर्याय आहे. (पुणो खंधसस्त्ववेण परिणामो सो विहावपज्जाओ) आणि स्कंधस्वस्त्वपाख्या जो परिणाम तो विभावपर्याय आहे.

टीका — येथे पुद्गलाच्या पर्यायाच्या स्वस्त्वपाचे कथन आहे.

परमाणुदशा पुद्गलाचा शुद्ध पर्याय आहे. तो परमपारिणामिक भावस्वस्तप आहे; प्रत्येक वस्तुगत षट्स्थानपतित हानिवृद्धिस्तप आहे, अतिसूक्ष्म आहे, अर्थपर्यायात्मक आणि सादिसांत असूनही परद्रव्यनिरपेक्ष आहे. म्हणून शुद्ध सद्भूत व्यवहारनयात्मक (नयाच्या विषय) आहे. अथवा एक समयातही उत्पादव्ययद्वौव्यात्मक आहे; म्हणून सूक्ष्मर्जुसूत्र नयात्मक (नयाच्या विषय) आहे.

स्कंधपर्याय स्वजातीय बंधाच्या लक्षणाने लक्षित आहे, म्हणून अशुद्ध आहे.

पर्याय पर-निरपेक्ष जो उसको स्वभाविक जानिये ।
जो स्कन्धपरिणति है उसे वैभाविकी पहिचानिये ॥ २८ ॥

(मालिनी)

परपरिणतिदूरे शुद्धपर्यायस्तपे
सति न च परमाणोः स्कन्धपर्यायशद्दः।
भगवति जिननाथे पंचवाणस्य वार्ता
न च भवति यथेयं सोऽपि नित्यं तथैव । ४२।

पोगलदब्बं उच्चइ परमाणू णिछण इदरेण ।
पोगलदब्बो ति पुणो ववदेसो होदि खंधस्स ॥ २९॥

पुद्गलद्रव्यमुव्यते परमाणुर्निश्चयेन इतरेण ।
पुद्गलद्रव्यमिति पुनः व्यपदेशो भवति स्कन्धस्य ॥ २९॥
पुद्गलद्रव्यव्याख्यानोपसंहारोऽयम् ।

स्वभावशुद्धपर्यायात्मकस्य परमाणोरेव पुद्गलद्रव्यव्यपदेशः शुद्धनिश्चयेन। इतरेण
व्यवहारनयेन विभावपर्यायात्मनां स्कन्धपुद्गलानां पुद्गलत्वमुपचारतः सिद्धं भवति।

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ४२ :- परमाणु परपरिणतीपासून दूर शुद्धपर्यायस्तप असल्याने तो स्वयं
स्कंधस्तप वा शद्वपर्यायात्मक नाही. ज्याप्रमाणे जिननाथामध्ये कामदेवाची वार्ताच असत नाही
तद्वत् परमाणूही स्वयं अशब्दच आहे. । ४२। ॥ २८ ॥

गाथा २९

अन्वयार्थ : - (णिछणे परमाणू पोगलदब्बं उच्चइ) निश्चयाने परमाणू हा
पुद्गलद्रव्य आहे, (पुणो इदरेण खंधस्स पोगलदब्बो ति ववदेसो होदि) आणि दुसऱ्या
व्यवहारनयाने स्कंधाला पुद्गलद्रव्य अशी संज्ञा आहे.

टीका - या गाथेने पुद्गलद्रव्य निष्पणाचा उपसंहार करतात - शुद्ध निश्चयनयाने
स्वभाव शुद्धपर्यायात्मक परमाणूलाच पुद्गलद्रव्य असे नाव आहे. दुसऱ्या व्यवहारनयाने
विभावपर्यायस्तप स्कंधाला पुद्गलद्रव्यपणा उपचाराने सिद्ध होतो.

परमाणु पुद्गल द्रव्य है यह कथन निश्चयनय करे।
व्यवहारनयकी रीति है, वह स्कन्धको पुद्गल कहे ॥ २९ ॥

(मालिनी)

इति जिनपतिमार्गाद् बुधतत्वार्थजातः
 त्यजतु परमशेषं चेतनाचेतनं च ।
 भजतु परमतत्वं चित्तमत्कारमात्रं
 परविरहितमन्तर्निर्विकल्पे समाधौ । ४३ ।

(अनुष्टुप्)

पुद्रगलोऽचेतनो जीवश्चेतनश्चेति कल्पना ।
 साऽपि प्राथमिकानां स्यान्तं स्यान्तिष्ठन्योगिनाम् । ४४ ।

(उपेन्द्रवज्रा)

अचेतने पुद्रगलकायकेऽस्थिन्
 सचेतने वा परमात्मतत्वे ।
 न रोषभावो न च रागभावो
 भवेदियं शुद्धदशा यतीनाम् । ४५ ।

गमणणिमित्तं धर्ममधर्मं ठिदि जीवपोग्गताणं च ।
 अवगहणं आयासं जीवादीसव्वदव्याणं ॥ ३० ॥

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ४३ :- या प्रमाणे जिनपतीच्या मार्गानुसार (जिनशासनाला अनुसरून) तत्वार्थ समूहास जाणून पर अशा समस्त चेतन व अचेतनाचा त्याग करावा. निर्विकल्प समाधीमध्ये अंतर्यामी पराने अस्पर्शित, चैतन्यचमत्कारमात्र अशा परम तत्त्वास भजावे. । ४३ ।

झ्लोकार्थ ४४ :- पुद्रगल अचेतन आहे, जीव चेतन आहे अशी कल्पना प्राथमिक भूमिकेत होते. निष्पत्र योगींना होत नाही. त्यांना अनुभवामध्ये असे विकल्पच नसतात. । ४४ ।

झ्लोकार्थ ४५ :- पुद्रगलकायिक द्वा अचेतन पुद्रगलामध्ये द्वेषभाव नाही अथवा सचेतन परमात्मद्रव्यामध्ये रागभाव नाही. अशी शुद्ध दशा यतीनाच होते. । ४५ । ॥ २९ ॥

गाथा ३०

अन्वयार्थ :- (जीवपोग्गताणं गमणणिमित्तं धर्मं)जीव पुद्रगलांना गमनामध्ये निमित्त

जो जीव, पुद्रगल, गमन-स्थितिमें हेतु धर्म अधर्म है ।

आकाश जो सब द्रव्यका अवकाश हेतुक द्रव्य है ॥ ३० ॥

गमननिमित्तो धर्मोऽधर्मः स्थितेः जीवपुद्गलानां च ।
अवगाहनस्याकाशं जीवादिसर्वद्रव्याणाम् ॥ ३० ॥
धर्माधर्माकाशानां संक्षेपोक्तिरियम् ।

अयं धर्मस्तिकायः स्वयं गतिक्रियारहितः दीर्घिकोदकवत् । स्वभावगतिक्रियापरिणतस्यायोगिनः पञ्चद्वयस्वाक्षरोच्चारणमात्रस्थितस्य भगवतः सिद्धनामधेययोग्यस्य षट्कापक्रमविमुक्तस्य मुक्तिवामलोचनालोचनगोचरस्य त्रिलोकशिखरिशेखरस्य अपहस्तितसमस्तक्लेशावासपञ्चविद्यसंसारस्य पंचमगतिप्राप्तस्य स्वभावगतिक्रियाहेतुः धर्मः; अपि च षट्कापक्रमयुक्तानां संसारिणां विभावगतिक्रियाहेतुश्च । यथोदकं पाठीनानां गमनकारणं तथा तेषां जीवपुद्गलानां गमनकारणं स धर्मः । सोऽयममूर्तः अष्टस्पश्चिनिर्मुक्तः वर्णरसपंचकगंधद्वितयविनिर्मुक्तश्च अगुरुकलघुत्वादिगुणाधारः लोकमात्राकारः अखण्डैकपदार्थः ।

धर्मद्रव्य आहे; (च ठिदि अधर्मं) स्थितिमध्ये निमित्त अधर्मद्रव्य आहे; (जीवादि सब द्रव्याणं अवगाहणं आयासं) जीवादि सर्वद्रव्यांना अवगाहनेमध्ये निमित्त आकाशद्रव्य आहे.

टीका – धर्म, अधर्म आणि आकाशद्रव्याचे संक्षेपाने निरूपण या गाथेत केलेले आहे. हा धर्मस्तिकाय विहीरीतील पाण्याप्रमाणे स्वयं गतिक्रियारहित आहे. स्वभावगति क्रियेने परिणत अयोगी जिनाला स्वभावगतिक्रियेमध्ये धर्मद्रव्य हेतु आहे = या अयोगी जिनाची गमनकालमर्यादा (अ, इ, उ, ऋ, ल) पाच - हस्त अक्षरांच्या उच्चारणाइतकी आहे, सिद्ध या नावास पात्र आहेत, सहा अपक्रमाने रहित आहेत, (पूर्व- पश्चिम, दक्षिण- उत्तर, अधो- उर्ध्व या दिशाने जसे संसारी अन्य देह धारण करण्यास गमन करतात, ह्या अपक्रम गतीचा त्यांना अभाव आहे.) मुक्तिसूपी सुलोचनेच्या नयनाचा विषय आहे, (मुक्ती सुंदरी त्यांना प्रेमाने पाहते) त्रिलोकसूपी पर्वताचे जणू शिखर आहेत, संपूर्ण कष्टाचे निधान अशा पंचपरिवर्तनस्प (द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव व भाव) संसाराचा त्यांनी नाश केला आहे, पंचम गतीच्या सीमेला पोचले आहेत. तसेच सहा अपक्रम गतीने युक्त संसारी जीवांनाही विभावगतिक्रियेमध्ये हेतु आहे. ज्याप्रमाणे पाणी माशांना गमनामध्ये हेतु आहे तसेच हे धर्मद्रव्य जीव- पुद्गलांना गमनामध्ये हेतु- निमित्त आहे. हे धर्मद्रव्य अमूर्त आहे म्हणून आठ स्पर्श, पांचरस, पाच वर्ण न दोन गंधाने रहित आहे, अगुरुलघुत्वादि गुणांचा आश्रय आहे, लोकाकाश प्रमाण (क्षेत्र अपेक्षेने) आहे, अखंड एक पदार्थ आहे. "सहभावी गुण असून क्रमभावी पर्याय आहेत". या वचनानुसार गतिहेतु अशा धर्मद्रव्याला शुद्ध गुण आणि पर्याय आहेत.

सहभुवो गुणाः, क्रमवर्तिनः पर्यायाश्चेति वचनादस्य गतिहेतोर्ध्मद्व्यस्य शुद्धगुणाः शुद्धपर्याया भवन्ति। अर्धमद्व्यस्य स्थितिहेतुविशेषगुणः। अस्यैव तस्य धर्मास्तिकायस्य गुणपर्यायाः सर्वे भवन्ति। आकाशस्यावकाशदानलक्षणमेव विशेषगुणः। इतरे धर्मार्थयोर्गुणाः स्वस्यापि सद्वशा इत्यर्थः। लोकाकाशधर्मार्थाणां समानप्रमाणत्वे सति न द्विलोकाकाशस्य द्विस्वत्वमिति।

(मालिनी)

इह गमननिमित्तं यत्तिथतेः कारणं वा
पदपरमखिलानां स्थानदानप्रवीणम् ।
तदखिलमवलोक्य द्रव्यस्तपेण सम्प्लक्
प्रविशतु निजतत्त्वं सर्वदा भव्यलोकः । ४६ ।

समयावलिभेदेण दु दुवियप्पं अहव होइ तिवियप्पं ।
तीदो संखेज्जावलिहदसंठाणप्पमाणं तु ॥ ३९ ॥

अर्धमद्व्याचा विशेषगुण स्थितिहेतुत्व आहे. या अर्धमद्व्यासही उपरोक्त धर्मद्व्याप्रमाणे शुद्ध गुण आणि पर्याय असतात.

आकाशद्रव्याचे अवकाशदान हे लक्षण असून तो त्याचा विशेष गुण आहे. त्यासही धर्म-अधर्मप्रमाणे शुद्ध गुण आणि पर्याय असतात. लोकाकाश, धर्म आणि अधर्म यांचे समान क्षेत्र असतांनाही अलोकाकाशास न्हस्वत्व येत नाही. या प्रमाणे या गाथेचा हा आशय आहे.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ४६ – जे या विशामध्ये गमनास निमित्त आहे व जे (गमनपूर्वक) स्थितीस कारण आहे, जे अन्य सर्व द्रव्यांना अवकाश देण्यास हेतू आहे त्या सर्व धर्म-अर्धम-आकाश द्रव्यास द्रव्यस्तपाने - यथार्थ स्वतंत्र द्रव्यस्तपाने - जाणून भव्यजीवांनी नेहमी आत्मतत्वामध्ये प्रवेश करावा। ४६। .॥ ३० ॥

गाथा ३९

अन्यवार्थ : – (समयावलिभेदेण दु दुवियप्पं) समय आणि आवली या प्रमाणे व्यवहारकालाचे दोन भेद आहेत. (अहव तिवियप्पं होइ) अथवा [भूत-वर्तमान-भविष्य या

आवली, समय दो भेद या भूतादि त्रयविध जानिये ।
संस्थानसे संख्यातगुण आवली अतीत प्रमाणिये ॥ ३९ ॥

समयावलिभेदेन तु द्विविकल्पोऽथवा भवति त्रिविकल्पः।
अतीतः संख्यातावलिहतसंस्थानप्रमाणस्तु ॥ ३१ ॥

व्यवहारकालस्वरूपविविधविकल्पकथनमिदम् ।

एकस्मिन्नभःप्रदेशे यः परमाणुस्तिष्ठति तपन्यः परमाणुर्पूर्वचलनाल्लंघयति स समयो
व्यवहारकालः। तादृशैरसंख्यातसमयैः निमिषः अथवा नयनपुटघटनायत्तो निमेषः। निमेषाष्टकैः

अपेक्षेने] व्यवहारकालाचे तीन भेद आहेत. (तीदोदु) अतीत - भूत काळ हा तर (सखेज्जावलिहृद
संठणप्रमाणं) अतीत संस्थान आणि संख्यात आवलीच्या गुणाकार प्रमाण आहे.

टीका — यात व्यवहार कालाचे स्वरूप आणि त्याचे विविध भेद सांगितले आहेत. एका लोकाकाशाच्या प्रदेशामध्ये जो परमाणू स्थित आहे त्यास दुसरा परमाणू मंदगतीने उल्लंघून अनंतर प्रदेशास गमन करील तो समयरूप व्यवहारकाल आहे. अशा असंख्यात समयांचा निमिष होतो, अथवा इोळे मिटतील एवढा काल निमिष होय. आठ निमिषांची एक काष्ठा होते. सोळा काष्ठांची एक कला, बत्तीस कला म्हणजे एक घटिका, ६० घटिकेचा एक दिवस, ३० दिवसांचा एक मास- महिना, दोन महिन्यांचा एक ऋतु, तीन ऋतुंचे एक अयन (अर्ध वर्ष) आणि दोन अयन म्हणजे एक वर्ष. या प्रमाणे व्यवहार काल समय- आवलीच्या रूपाने दोन प्रकारच्या आहे. अथवा अतीत- वर्तमान- भविष्यत् या प्रमाणे तीन प्रकारचा आहे.

आता खालील प्रमाणे अतीत कालाचा विस्तार - (प्रमाण) सांगतात. अतीत सिद्धांच्या सिद्धपर्यायांच्या उत्पत्तीच्या समयाच्या पूर्व व्यतीत झालेला जो आवली आदि व्यवहार काल हा त्यांच्या संसार दशेमध्ये जेवढे शरीर ग्रहण केले गेले एवढा असल्याने अनंतच^१ आहे. अनागत

१. येथे अतीत कालातील वा भविष्यत्कालातील प्रत्येक शरीर संख्यात आवली प्रमाण आहे. असे सिद्ध प्रभूनी अनंत शरीर धारण केले. भविष्यांत सिद्ध ही अनंत शरीर धारण करतील. शरीराच्या अपेक्षेने तर संख्यातगुणी आवली व्यतीत झाल्यात व होतील, परंतु अनंत शरीर ग्रहण केलेत व अतीत कालही अनंत आहे. दोन्ही अनंत असल्याने अनंतपणाच्या एकमात्र अपेक्षेने येथे समान म्हटले आहे. दोन्ही समान तर नाहीत. कारण प्रत्येक देह संख्यात आवली प्रमाण आहे. या प्रमाणे अतीत शरीराच्या अपेक्षेने अतीत आवली संख्यात- गुणीत आहेत.

व्यवहार कालाचे कोष्ठक

असंख्यात समय = निमिष, ८ निमिष = १ काष्ठा, १६ काष्ठा वा १२८ निमिष = १ कला, ३२ कला वा ५१२ काष्ठा = १ घटिका, ६० घटिका = १ दिवस, दिनरात, ३० दिवस = १ मास, ६० दिवस अथवा २ मास = १ ऋतु, ३ ऋतु अथवा ६ मास = १ अयन, २ अयन, ६ ऋतु, वा १२ मास = १ वर्ष

काष्ठा। पोढशभिः काष्ठाभिः कला। द्वात्रिंशत्कलाभिर्धटिका। षष्ठिनालिकमहोरात्रम्। त्रिंशदहोरात्रैर्मासः। द्वाभ्याम् मासाभ्याम् ऋतुः। ऋतुभिस्मिभिरयनम्। अयनद्वयेन संवत्सर। इत्यावल्यादिव्यवहारकालक्रमः। इत्थं समयावलिभेदेन द्विधा भवति, अतीतानागतवर्त्मानभेदात् त्रिधा वा। अतीतकालप्रपञ्चोऽयमुच्यते - अतीतसिध्दानां सिद्धपर्यायप्रादुर्भावसमयात् पुरागतो ह्यावल्यादिव्यवहारकालः स कालस्यैषां संसारावस्थायां यानि संस्थानानि गतानि तैः सदृशत्वादनन्तः। अनागतकालोप्यनागतसिध्दानामनागतशरीराणि यानि तैः सदृश इत्यामुक्तेः मुक्तेः सकाशादित्यर्थः।

तथा चोक्तं पञ्चास्तिकायसमये -

समओ णिमिसो कट्टा कला य णाली तदो दिवारत्ती।
मासोदुअयणसंवच्छरो त्ति कालो परायत्तो॥

तथा हि -

(मालिनी)

समयनिमिषकाष्ठा सत्कलानाडिकाघाद्
दिवसरजनिभेदाभ्यायते काल एषः।
न च भवति फलं मे तेन कालेन किञ्चिद्
निजनिरुपमतत्त्वं शुद्धमेकं विहाय । ४७ ।

भविष्य काल सुधा अनागत सिधांच्या अनागत शरीराबोबर आहे. असा गाथेचा अर्थ आहे.

याचप्रकारे श्री भगवत् कुंदकुंदाचार्य प्रणीत श्री पंचास्तिकाय आगमामध्ये २५ व्या गाथेत सांगितले आहे.

गाथार्थ - समय, निमिष, काष्ठा, कला, घटी, रात्रंदिवस, मास, ऋतु, अयन आणि वर्ष या प्रमाणे पराश्रित काल आहे. (ज्यांची सिध्दी पराच्या माध्यमाने होते त्या काल पर्यायास येथे पराश्रित अतएव व्यवहारकाल म्हटले आहे.)

श्लोकार्थ ४७ : - हा व्यवहार काल समय, निमिष, काष्ठा, कला, घटी, दिनरात आदि भेदस्पाने उत्पन्न होतो (ज्ञात होतो.) परंतु शुद्ध, एकमात्र, निज निरुपम तत्त्व सोडून या कालाशी माझे कांहीच काम नाही। ४७। ॥ ३१ ॥

जीवादु पोग्लादो णंतगुणा चावि संपदि समया ।
लोयायासे संति य परमद्वो सो हवे कालो ॥ ३२ ॥

जीवात् पुद्गलतोनन्तगुणाश्चापि संप्रति समयाः ।
लोकाकाशे संति च परमार्थः स भवेत्कालः ॥ ३२ ॥

मुख्यकालस्वरूपाख्यानमेतत् ।
जीवराशेः पुद्गलराशेः सकाशादनन्तगुणाः । के ते? समयाः । कालाणवः लोकाकाशप्रदेशेषु
पृथक् पृथक् तिष्ठन्ति, स कालः परमार्थः इति ।

तथा चोक्तं प्रवचनसारे —

"समओ दु अप्पदेसो पदेसमेत्तस्स दव्यजादस्स ।
बदिवददो सो बदृदि पदेसमागासदव्यस्स ॥ ॥"

गाथा ३२

अन्वयार्थ : — (संपदि जीवादु पोग्लादो चावि) आता जीवापेक्षा आणि पुद्गलापेक्षा सुद्धा (णंतगुणा समया) अनंत गुणित समय आहेत. (य लोयायासे संति) आणि जे कालाणू लोकाकाशमध्ये स्थित आहेत (सो परमद्वो कालो हवे) तो परमार्थ काल आहे.

टीका — या सूत्रामध्ये समयांचे प्रमाण व निश्चय कालाचे स्वरूप सांगितले आहे. जीवराशीपेक्षा आणि पुद्गलराशीपेक्षाही समय अनंतगुणित आहेत. कालाणू लोकाकाशाच्या एका एका प्रदेशामध्ये एक एक पृथक् पृथक् स्थित आहेत. तो निश्चयकाल होय.

प्रवचनसारमध्ये आ कुंदकुंदांनी १३८ व्या गाथेमध्ये हेच सांगितले आहे की,

गाथार्थ — काल तर अप्रदेशी (एक प्रदेशमात्र) आहे. प्रदेशमात्र पुद्गलपरमाणू आकाश द्रव्याच्या प्रदेशाला मंदगतीने उल्लंघन करतो तेव्हां त्या कालाणूचे परिवर्तन होते. (म्हणजेच आकाशप्रदेशस्थित त्या परमाणूच्या उल्लंघन मात्र मंदगतीरूप परिणामाने त्याशी समांतर काल द्रव्याचा पर्याय उत्पन्न होतो, ज्ञात होतो). म्हणून तो निमित्तभूतस्पाने परिणमतों, असे म्हटले आहे. या गाथेतही समय शब्द निश्चय काल वाचक आहे. ॥ प्रवचनसार गाथा १३८ ॥

तसेच आ नेमीचंद्र सिदान्तिदेव विरचित बृहद्रव्यसंग्रहाच्या २२ गाथेत हेच सांगतात.

रे जीव पुद्गलसे समय संख्या अनन्तगुणा कही ।
कालाणू लोकाकाश स्थित जो, काल निश्चय है वही ॥ ३२ ॥

अस्यापि समयशङ्केन मुख्यकालाणुस्वरूपमुक्तम् ।

अन्यच्च —

"लोयायासपदेसे एककेकके जे ढिया हु एककेकका।
रयणाणं रासी इव ते कालाणू असंखदव्याणि ॥ ॥"

उत्तं च मार्गप्रकाशे —

(अनुष्टुभु)

"कालाभावे न भावानां परिणामस्तदंतरात्।
न द्रव्यं नापि पर्यायः सर्वाभावः प्रसज्यते ॥ ॥"

तथा हि —

(अनुष्टुभु)

वर्तनाहेतुरेषः स्यात् कुम्भकृच्यक्रमेव तत्।
पंचानामस्तिकायानां नान्यथा वर्तना भवेत् । ४८।

(अनुष्टुभु)

प्रतीतिगोचराः सर्वे जीवपुद्गलराशयः।
धर्माधर्मनभः कालाः सिधाः सिधान्तपद्धतेः । ४९।

गाथार्थ — लोकाकाशाच्चा एका एका प्रदेशमध्ये जो एक एक कालाणू रत्नांच्या राशीप्रमाणे वस्तुतः स्थित आहे; ते कालाणू आहेत व ते कालाणू लोकाकाशाच्चा प्रदेशसंख्येएवढे असंख्यात आहेत. । २२।

मार्गप्रकाशमध्ये सुधा सांगितले आहे की,

झ्लोकार्थ : — कालाच्या अभावी (म्हणजे परमार्थ काल मानला नाही तर) पदार्थचे परिणमन (सिद्ध) होणार नाही. आणि परिणमनाच्या अभावी न द्रव्य न पर्याय, काहीच सिद्ध होणार नाही. याप्रमाणे सर्वांचा अभाव (सर्वशून्य) मानण्याची पाळी येईल.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ४८ : — कुंभाराच्या चाकाप्रमाणे (ज्याप्रमाणे कुंभाराचे चाक घट परिणामामध्ये निमित्त आहे) हा परमार्थ काल (पाच अस्तिकायांच्या) परिवर्तनामध्ये हेतू आहे. त्या निश्चयकालाशिवाय त्यांचे परिवर्तन (सिद्ध) होत नाही. । ४८।

झ्लोकार्थ ४९ : — समस्त जीव पुद्गलांच्या राशी (सिधान्तानुसार) प्रतीतिगोचर आहेत.

जीवादीद्व्याणं परिवद्गुणकारणं हवे कालो ।
धर्मादिचउष्णाणं सहावगुणपञ्जया होति ॥ ३३ ॥

जीवादिद्व्याणं परिवर्तनकारणं भवेत्कालः ।
धर्मादिचतुर्णा स्वभावगुणपर्याया भवन्ति ॥ ३३ ॥

कालादिशुद्धामुर्तचेतनद्व्याणं स्वस्वभावगुणपर्यायाख्यानमेतत् ।

इह हि मुख्यकालद्रव्यं जीवपुद्गलधर्माधर्मकाशानां पर्यायपरिणतिहेतुत्वात् परिवर्तन-लिंगमित्युक्तम् । अथ धर्माधर्मकाशकालानां स्वजातीयविजातीयबंधसम्बन्धभावात् विभावगुण-पर्याया न भवन्ति, अपि तु स्वभावगुणपर्याया भवन्तीत्यर्थः । ते गुणपर्यायाः पूर्वं प्रतिपादिताः, अत एवात्र संक्षेपतः सूचिता इति ।

प्रतीतीचे साक्षात् विषय आहेत; तद्वत्तच धर्म, अधर्म, आकाश, कालही आगमानुसार सिद्धान्तपद्धतीने सिद्ध होतात । ४९ ।

भावार्थ — सर्व (पाच अस्तिकाय) द्रव्याचे परिणमन कालद्रव्याच्या समयरूप पर्यायाच्या द्वारा सिद्ध होते. पर्यायास जी कालविशिष्टता आहे तो कालपर्याय विद्यमान आहे म्हणूनच आहे. पर्यायद्वारा पर्यायमध्ये व्यापक द्रव्याची सिद्धी होते. जर निश्चयकाल नसेल तर कालद्रव्याविना कालद्रव्याच्या समय पर्याय सिद्ध होणार नाही व समयपर्यायाविना कोण्याही द्रव्याचे परिणमन सिद्ध होणार नाही. म्हणून काल द्रव्य-निश्चयकाल विद्यमान आहे. ज्येतांबराची मान्यता अत्यंत विसंवादी आहे.

गाथा ३३

अन्वयार्थ : — (कालो जीवादीद्व्याणं परिवद्गुणकारणं हवे) निश्चयकाल जीवादी द्रव्यांच्या परिवर्तनामध्ये कारण (हितू) आहे. (धर्मादिचउष्णाणं) धर्मादिक चारही द्रव्यांचे (सहावगुणपञ्जया होति) मात्र स्वभाव गुण पर्यायच होतात.

टीका — काल वगैरे शुद्ध अचेतन अमूर्त द्रव्यांच्या आपआपल्या स्वभावगुणपर्यायाचे या गायेत निरूपण आहे.

या ठिकाणी मुख्य काल म्हणजे निश्चय काल द्रव्य हे जीव पुद्गल धर्म अधर्म आकाश

रे जीव पुद्गल आदिका परिणमनकारण काल है ।

धर्मादि चार स्वभावगुण पर्यायवन्त त्रिकाल हैं ॥ ३३ ॥

(मालिनी)

इति विवरणमुच्चैव्यषट्कस्य भास्वद्
विवरणमतिरस्यं भव्यकर्णमृतं यत् ।
तदिह जिनमुनीनां दत्तचित्तप्रभोदं
भवतु भवविमुक्त्यै सर्वदा भव्यजन्तोः । ५० ।

एदे छद्वाणि य कालं मोत्तूण अत्थिकाय ति ।
णिद्विटा जिणसमये काया हु बहुप्रदेसतं ॥ ३४ ॥

या पाचही द्रव्यांच्या पर्यायपरिणतीमध्ये हेतू असल्याने त्यास वर्तनाहेतू (परिवर्तन लिंग) असे म्हणतात. आता यापैकी धर्म, अर्थर्म आणि आकाश व काल या चारही अमूर्त द्रव्यांचा सजातीय अथवा विजातीय द्रव्याशी बंधसंबंधाचा सर्वथा अभाव आहे. (हया चार अमूर्त द्रव्यांचा सजातीय अथवा विजातीय द्रव्याशी बंधच होत नाही. धर्म, अर्थर्म व आकाश हे प्रत्येकी एकच द्रव्य आहे. त्यांना सजातीय कोणीच नाही. कालाणूला अन्य कालाणू सजातीय आहेत. परंतु त्यांचा बंधच होत नाही; अतः समान जातीय द्रव्यपर्यायी नाही. परंतु समानजातीय द्रव्यपर्याय फक्त पुढगल - पुढगलामध्ये होते. असमानजातीय द्रव्यपर्याय फक्त जीवपुढगलामध्ये होते. द्रव्यपर्याय असतांनाच त्या आश्रयाने विभावपर्याय असतात.) म्हणून विभावगुणपर्याय ही होतच नाहीत (अर्थात द्रव्यपर्यायामध्येच विभावगुणपर्याय संभवू शकतात.) परंतु स्वभावगुणपर्याय मात्र होतात. हा भावार्थ ते गुणपर्याय पूर्वी सांगितले आहेतच. येथे संकेत मात्र केला आहे.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ५० : — या प्रमाणे भव्य जीवांच्या कानाना अमृतवत् सुखद असे हे सहाद्रव्याचे अतिरस्य दैदीप्यमान (स्पष्ट) विवरण विस्ताराने केलेले आहे. ते जैन मुनींच्या चित्तास आल्हाददायक विवरण भव्य जीवांना सदैव भवविनाशासाठी कारण होवो! ॥ ५० ॥ ३३ ॥

गाथा ३४

अन्वयार्थ : — (य कालं मोत्तूण) आणि कालद्रव्य सोडून (एदे छद्वाणि अत्थिकाय ति जिणसमये णिद्विटा) हे सहा द्रव्य [अर्थात शेष पाच द्रव्ये] अस्तिकाय आहेत. असे जिणशासनामध्ये सांगितले आहे. (हु बहुप्रदेसतं काया) खरोखर बहुप्रदेशीपणा म्हणजे कायत्व आहे.

विन काल ये जिनधर्म वर्णित पाच अस्तिकाय हैं ।

अरु वस्तुका वह बहुप्रदेशीपण नियमसे काय है ॥ ३४ ॥

एतानि षड्द्रव्याणि च कालं मुक्त्वास्तिकाया इति ।
 निर्दिष्टा जिनसमये कायाः खलु बहुप्रदेशत्वम् ॥ ३४ ॥
 अत्र कालद्रव्यमन्तरेण पूर्वोक्तद्रव्याप्येव पञ्चास्तिकाया भवतीत्युक्तम् ।

इह हि द्वितीयादिप्रदेशरहितः कालः, "समओ अप्पदेसो" इति वचनात्। अस्य हि द्रव्यत्वमेव, इतरेषां पंचानां कायत्वमस्त्येव। बहुप्रदेशप्रचयत्वात् कायः। काया इव कायाः। पञ्चास्तिकायाः। अस्तित्वं नाम सत्ता। सा किविशिष्टा? सप्रतिपक्षा, अवान्तरसत्ता महासत्तेति। तत्र समस्तवस्तुविस्तरव्यापिनी महासत्ता, प्रतिनियतवस्तुव्यापिनी द्व्यान्तरसत्ता। समस्तव्यापकस्तपव्यापिनी महासत्ता, प्रतिनियतैकस्तपव्यापिनी द्व्यान्तरसत्ता। अनन्त-पर्यायव्यापिनी महासत्ता, प्रतिनियतैकपर्यायव्यापिनी द्व्यान्तरसत्ता। अस्तीत्यस्य भावः अस्तित्वम्। अनेन अस्तित्वेन कायत्वेन सनाथाः पञ्चास्तिकायाः। कालद्रव्यस्यास्तित्वमेव, न कायत्वं, काया इव बहुप्रदेशाभावादिति।

टीका — या सूत्रामध्ये काल सोडून बाकी पाच द्रव्ये अस्तिकाय आहेत हे सांगितले आहे. येथे द्वितीयादि प्रदेशांनी रहित कालद्रव्य अप्रदेशी सांगितले आहे. (म्हणजेच काल एकप्रदेशीच आहे.) कारण "समओ अप्पदेसो" असे आगमवचन आहे. काल द्रव्य आहे व अस्ति मात्र आहे. परंतु त्यास कायत्व मात्र नाही. परंतु शेष पाच द्रव्यांना बहुप्रदेशीपणा आहे, म्हणून कायत्व आहेच. बहुप्रदेशांचा जो समूह त्यास कायवानपणा म्हणतात. शरीर ज्याप्रमाणे बहुप्रदेशी आहे त्याप्रमाणे ही द्रव्ये बहुप्रदेशी आहेत. अस्तिकाय पाच आहेत.

अस्तित्व म्हणजे सत्ता. ती सत्ता कशी आहे? ^१सप्रतिपक्षा आहे. १ अवान्तरसत्ता २ महासत्ता याप्रमाणे. यापैकी समस्त वस्तुविस्तारामध्ये व्यापक - व्याप्त होणारी- ती महासत्ता आहे. प्रतिनियत ^२वस्तुमध्ये व्याप्त असणारी ती अवांतर सत्ता आहे; संपूर्ण व्यापक रूपामध्येही व्यापून असणारी ती महासत्ता आहे, प्रतिनियत एक स्तपामध्ये व्याप्त असणारी ती अवान्तरसत्ता आहे; अनंत पर्यायामध्ये व्याप्त असणारी ती महासत्ता आहे, प्रतिनियत एक पर्यायामध्ये व्यापून आहे ती अवान्तर सत्ता आहे; अस्ति असा जो पदार्थाचा भाव ते अस्तित्व होय.

१. सप्रतिपक्ष - प्रतिपक्षाने सहित, विरोधाने सहित. अवान्तर आणि महा या दोन्ही सत्ता परस्पर सप्रतिपक्ष आहेत.

२. प्रतिनियत - हीच याप्रमाणे निश्चित नियत.

(आयो)

इति जिनमार्गाभ्योधेरुदधृता पूर्वसूरिभिः प्रीत्या।
षट्द्रव्यरत्नमाला कंठाभण्णाय भव्यानाम् ।५१।

संखेज्जासंखेज्जाणंतपदेसा हर्वति मुत्तस्स ।
धर्माधर्मस्स पुणो जीवस्स असंखदेसा हु ॥ ३५ ॥
लोयायासे तावं इदरस्स अणंतयं हवे देसा।
कालस्स ण कायत्तं एयपदेसो हवे जम्हा ॥ ३६ ॥

या अस्तित्वाने आणि कायत्वाने सहित पाच अस्तिकाय आहेत. कालद्रव्यास अस्तित्वच आहे, कायत्व नाही. कारण या पाचद्रव्याप्रमाणे कालास बहुप्रदेशांचा अभाव आहे.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोकार्थ ५१ : — याप्रमाणे जिनमार्गरूपी रत्नाकरामधून (सागरामधून) पूर्व आचार्यांनी प्रीतीपूर्वक षट्द्रव्यरूपी रत्नांची माला भव्य जीवांच्या कंठाच्या दागिन्यासाठी म्हणून बाहेर काढली आहे. ।५१ । ॥ ३४ ॥

गाथा ३५ - ३६

अन्वयार्थ : — (मुत्तस्स संखेज्जासंखेज्जा णंतपदेसा हर्वति)मूर्त पुदगल द्रव्याचे संख्यात, असंख्यात, अनंत प्रदेश आहेत. (धर्माधर्मस्स पुणो जीवस्स हु असंखदेसा) धर्म, अधर्म आणि जीवाचे असंख्यात प्रदेश आहेत, (लोयायासे तावं)लोकाकाकाशाचे तेवदेच म्हणजे असंख्यात प्रदेश आहेत. (इदरस्स अणंतयं देसा हवे)अलोकाकाशाचे अनंत प्रदेश आहेत. (जम्हा कालस्स कायत्तं ण एयपदेसो हवे)ज्या अर्थी कालद्रव्यास कायत्व नाही म्हणून तो एक प्रदेशी आहे.

टीका — या सूत्रामध्ये सहाही द्रव्यांचे कसे व किती प्रदेश आहेत यांचे कथन केले आहे.

होते अनन्त, असंख्य, संख्य प्रदेश मूर्तिक द्रव्यके ।
अरु हैं असंख्य प्रदेश आत्मा और धर्म अधर्मके ॥ ३५ ॥
अनसंख्य लोकाकाशके हैं, अरु अनन्त अलोकके ।
नहिं कालको कायत्व है वह इक प्रदेशी द्रव्य है ॥ ३६ ॥

संख्यातासंख्यातानंतप्रदेशा भवन्ति मूर्तस्य ।
धर्माधर्मयोः पुनर्जीवस्यासंख्यातप्रदेशाः खलु ॥ ३५ ॥
लोकाकाशे तद्दितरस्यानंता भवन्ति देशाः ।
कालस्य न कायत्वं एकप्रदेशो भवेद्यस्मात् ॥ ३६ ॥

षणां द्रव्याणां प्रदेशलक्षणसंभवप्रकारकथनमिदम् ।

शुद्धपुद्गलपरमाणुना गृहीतं नभःस्थलमेव प्रदेशः । एवंविधाः पुद्गलद्रव्यस्य प्रदेशाः संख्याता असंख्याता अनन्ताश्च । लोकाकाशधर्माधर्मैकजीवानामसंख्यातप्रदेशा भवन्ति । इतरस्यालोकाकाशस्यानन्ताः प्रदेशा भवन्ति । कालस्यैकप्रदेशो भवति, अतः कारणादस्य कायत्वं न भवति अपि तु द्रव्यत्वमस्त्वयेवेति ।

(उपेन्द्रवत्रा)

पदार्थरत्नाभरणं मुमुक्षोः
कृतं मया कंठविभूषणार्थम् ।
अनेन धीमान् व्यवहारमार्गं
बुद्ध्या पुनर्बोधति शुद्धमार्गम् । ५२ ।

शुद्ध पुद्गल परमाणुने व्यापलेले (गृहीत) आकाशस्थल म्हणजेच प्रदेश होय. याप्रकारे पुद्गलद्रव्याचे^१ प्रदेश संख्यात, असंख्यात व अनंतही असतात. लोकाकाश, धर्म, अधर्म आणि एक जीव यांचे समान असंख्यात प्रदेश आहेत. दुसऱ्या अलोकाकाशाचे प्रदेश अनंत आहेत. कालद्रव्याचा एकच प्रदेश आहे, म्हणून त्यास कायत्व नाही; परंतु द्रव्यत्व मात्र असतेच.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ५२ : — मुमुक्ष जीवांच्या कंठाभरणासाठी म्हणून मी पदार्थ रत्नाभरण केले आहे. याकारणाने बुद्धिमंत व्यवहारमार्ग जाणून पुनः शुद्ध मार्गास देखील जाणतो । ५२ । ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

१. परमाणूच्या मापाने आकाशाचे सूक्ष्मातिसूक्ष्म क्षेत्र प्रदेश प्राप्त होतो. त्या प्रदेश द्वारा मोजले असता स्कंधाचे प्रदेश दोन तीन ----- संख्यात, असंख्यात व अनंतही असतात. द्रव्य अपेक्षेने पुद्गल द्रव्य एक प्रदेशी मात्र आहे. परंतु स्कंधपर्याय अपेक्षेने उपरोक्त प्रदेश संभवनीय आहेत. जेवढया परमाणूचा स्कंध तेवढे त्या स्कंधाचे प्रदेश समजावेत.

पोग्गलदब्वं मुत्तं मुत्तिविरहिया हवंति सेसाणि ।
चेदणभावो जीवो चेदणगुणवज्जिया सेसा ॥ ३७ ॥

पुद्गलद्रद्वं मूर्तं मूर्तिविरहितानि भवन्ति शेषाणि ।
चैतन्यभावो जीवः चैतन्यगुणवर्जितानि शेषाणि ॥ ३७ ॥

अजीवद्रद्वव्याख्यानोपसंहारोयम् ।

तेषु मूलपदार्थेषु पुद्गलस्य मूर्तत्वम्, इतरेषाममूर्तत्वम्। जीवस्य चेतनत्वम्,
इतरेषामचेतनत्वम्। स्वजातीयविजातीयबन्धापेक्षया जीवपुद्गलयोरशुद्धत्वम्, धर्मादीनां चतुर्णा
विशेषगुणापेक्षया शुद्धत्वमेवेति।

(मालिनी)

इति ललितपदानामावलिभाति नित्यं
वदनसरसिजाते यस्य भव्योत्तमस्य ।
सपदि समयसारस्तस्य हत्युण्डरीके
लसति निशितबुद्धेः किं पुनश्चित्रमेतत् । ५३।

गाथा ३७

अन्वयार्थ : — (पोग्गलदब्वं मुत्तं)पुद्गलद्रद्व्य तेवढे मूर्त आहे. (सेसाणि मुत्तिविरहिया
हवंति) शेष पाच द्रव्ये अमूर्तिक आहेत. (जीवो चेदणभावो)जीव चैतन्यस्वभावी आहे. (सेसा
चेदणगुणवज्जिया) शेष पाच द्रव्ये चैतन्य गुणाने रहित आहेत.

टीका — या गाथेने अजीवद्रद्व्य व्याख्यानाचा उपसंहार करतात -

त्या मूलपदार्थमध्ये पुद्गलास तेवढे मूर्तत्व आहे आणि शेष द्रव्यांना अमूर्तत्व आहे.
जीवास चेतनत्व आहे, अन्य द्रव्यांना अचेतनत्व आहे. सजातीय अथवा विजातीय बंधाच्या
अपेक्षेने जीवपुद्गलांना अशुद्धत्व आहे. धर्मादिक चार द्रव्यांना विशेष गुणांच्या अपेक्षेने शुद्धत्वच
आहे.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ५३ : — आता या अजीवाधिकाराच्या अंती उपसंहार करतात.

है मूर्त पुद्गल शेष पाचो ही अमूर्तिक द्रव्य है ।
है जीव चेतन, शेष पाचों चेतना-गुण-शून्य है ॥ ३७ ॥

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपदप्रभमलधारिदेव-
विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ अजीवाधिकारो द्वितीयः श्रुतस्कन्धः ॥

याप्रमाणे ललित पदांची पंक्ती ज्या भव्योत्तमाच्या मुखारविंदामध्ये सदैव शोभते त्या तीक्ष्णबुद्धी
पुरुषाच्या हृदय कमलामध्ये शीघ्रच समयसार (शुद्ध आत्मा) प्रकाशित होतो, यामध्ये आश्वर्य ते
कोणते? ॥ ५३ ॥

याप्रमाणे सुकविजनस्पी कमलांना जो सूर्यसमान आहे आणि ज्यांना पाच इंद्रियांच्या
प्रसराने रहित गात्रमात्र परिग्रह आहे अशा श्री प्रद्यप्रभमलङ्घारी देवरचित, आ. कुंदकुंददेवरचित
नियमसार परमागमावरील तात्पर्यवृत्ती टीकेमध्ये अजीवाधिकारनामक दूसरा अधिकार
समाप्त झाला.

शुद्धभावाधिकारः

अथेदानीं शुद्धभावाधिकार उच्यते ।

जीवादिबहित्तच्चं हेयमुवादेयमप्पणो अप्पा ।
कम्पोपाधिसमुद्भवगुणपञ्जाएहिं वदिरित्तो ॥ ३८ ॥

जीवादिबहित्तत्त्वं हेयमुपादेयमात्मनः आत्मा ।
कर्मोपाधिसमुद्भवगुणपर्यायैर्वितिरित्तः ॥ ३८ ॥

जीवादिसप्ततत्त्वजातं परद्रव्यत्वान्न ह्युपादेयम् । आत्मनः सहजैराग्यप्रासादशिखरशिखामणेः परद्रव्यपराङ्मुखस्य पंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहस्य परमजिनयोगीश्वरस्य स्वद्रव्यनिशितमतेरुपादेयो ह्यात्मा । औदयिकादिचतुर्णा भावान्तराणामगोचरत्वाद्

शुद्धभावाधिकार

गाथा ३८

अन्वयार्थ : — (जीवादिबहित्तच्चं हेयं) जीवादि बाह्यतत्त्व हेय आहे आणि (कम्पोपाधिसमुद्भवगुणपञ्जाएहिं वदिरित्तो) कर्माच्या उपाधीने उत्पन्न अशा गुणपर्यायांनी रहित असा (अप्पणो अप्पा उवादेयं) आपला आत्मा मात्र तेवढा आत्म्यास उपादेय आहे.

टीका — या गाथेमध्ये हेयोपादेय तत्त्वांचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

जीवादि सात तत्त्वांचा समूह हा परद्रव्यरूप असल्यामुळे उपादेय नाही. जो सहज स्वाभाविक वैराग्याच्या प्रासादाचा शिखर शिखामणी आहे, परद्रव्यापासून विमुख आहे, पांच

है हेय सब बहितत्व ये जीवादि, आत्मा ग्राद्य है ।

अरु कर्मसे उत्पन्न गुणपर्यायसे वह बाद्य है ॥ ३८ ॥

द्रव्यभावनोकर्मोपाधिसमुपजनितविभावगुणपर्यायरहितः, अनादिनिधनामूर्तीन्द्रियस्वभाव-
शुद्धसहजपरमपारिणामिकभावस्वभावकारणपरमात्मा आत्मा । अत्यासन्नभव्यजीवानामेवंभूतं
निजपरमात्मानमन्तरेण न किञ्चिदुपादेयमस्तीति ।

(मालिनी)

जयति समयसारः सर्वतत्त्वैकसारः
सकलविलयदूरः प्रास्तदुर्वारमारः ।
दुरिततरुकुठारः शुद्धबोधावतारः
सुखजलनिधिपूरः क्लेशवाराशिपारः । ५४ ।

इंद्रियांच्या प्रसराने रहित असा गात्र- मात्र परिग्रह ज्यास आहे, जो परमजिन योगीश्वर आहे, आणि ज्याची बुधि स्वद्रव्यामध्ये तीक्ष्ण आहे अशा आत्म्याला आपला आत्मा मात्र - वस्तुतः उपादेय आहे. आत्मा हा औदयिक आदि (औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक) चार भावांना अगोचर⁹ असल्यामुळे द्रव्यकर्म, भावकर्म, आणि नोकर्म यांनी रहित आहे; अनादिअनंत, अमूर्त, इंद्रियातीत स्वभावरूप व शुद्ध सहज पारिणामिक भावस्वभावी असा कारणपरमात्मा आहे. अत्यासत्र भव्यजीवांना उपरोक्त प्रकारच्या परमात्म्याला सोडून अन्य कांहीही उपादेय नाही.

तात्पर्यवृत्ती श्लोक ५४ : — जो सर्व तत्त्वामध्ये एकमात्र सारभूत आहे, जो समस्त नाशवंत भावापासून विलक्षण आहे, जो दुर्वार कामविकारांचा नाश करतो, पापरूपी वृक्षास छिन्नभिन्न करण्यासाठी कुठार- कुहाडीप्रमाणे आहे, शुद्ध ज्ञानाचा अवतार आहे, सुखसागराची जणू भरती आहे, दुःख समुद्रातून पार होण्यासाठी किनाऱ्याप्रमाणे आहे; असा समयसार जयवंत आहे!

भावार्थ :— उपरोक्त चारही भाव कर्मसापेक्ष आहेत आणि म्हणून ते जीवस्वभाव नाहीत. स्वभाव तर कर्मनिरपेक्ष असतो. व्यवहार जीवत्व, भव्यत्व आणि अभव्यत्व हे तीन ही भाव खच्या अर्थाने पारिणामिक नाहीत; कारण तेही नरनारकादी द्रव्यपर्याय रूप संसाराशी निगडित असून

९. येथे औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक, औदयिक आणि निश्चयजीवत्व (सामान्य व्यापक चैतन्यतत्त्व) सोडून व्यवहारजीवत्व भव्यत्वादिक पारिणामिक भाव यांना चैतन्यभावापासून वेगळे म्हटलेले आहे. हे निश्चय जीवत्व निश्चय रत्नत्रयाचा एकमात्र आश्रय आहे. म्हणून त्यास कारणपरमात्मा म्हटले आहे. तो कारणपरमात्मा नित्य त्रिकालस्वभावरूप असून या कर्मसापेक्ष भावापासून स्वरूपाने भिन्न आहे.

णो खलु सहावठाणा णो माणवमाणभावठाणा वा ।
णो हरिसभावठाणा णो जीवस्साहरिस्सठाणा वा ॥ ३९ ॥

न खलु स्यभावस्थानानि न मानापमानभावस्थानानि वा ।
न हर्षभावस्थानानि न जीवस्याहर्षस्थानानि वा ॥ ३९ ॥

निर्विकल्पतत्त्वस्वरूपाख्यानमेतत् ।

त्रिकालनिरूपाधिस्वरूपस्य शुद्धजीवास्तिकायस्य न खलु विभावस्वभावस्थानानि। प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तमोहरागद्वेषाभावान्न च मानापमानहेतुभूतकर्मोदयस्थानानि। न खलु शुभ परिणतेरभावाच्छुभकर्म, शुभकर्मभावान्न संसारसुखं, संसारसुखस्याभावान्न हर्षस्थानानि। न चाशुभपरिणतेरभावादशुभकर्म, अशुभकर्मभावान्न दुःखं, दुःखाभावान्न चाहर्षस्थानानि चेति।

पर्यायरूप- भेदरूप आहेत. म्हणून निश्चयजीवत्व मात्र जीवाचा स्वभाव आहे. त्याच्या आश्रयाने श्रद्धा- ज्ञान- चारित्राची परिणती हाच मोक्षमार्ग असून तोच मात्र ध्येय होऊ शकतो। ५४ ।
॥ ३८ ॥

गाथा ३९

अन्वयार्थ :— (जीवस्स)आत्म्याला (खलु णो सहावठाणा) विभावरूप स्वभावस्थान- कर्म सापेक्ष परिणामांची स्थानेही- नाहीत. (वा णो माणवमाणभावठाणा)अथवा मानापमानाची स्थाने देखील नाहीत. (णो हरिसभावठाणा) हर्षभावाची स्थानेही नाहीत. (वा णो अहरिस्सठाणा) अथवा अहर्षाची - क्लेशांची स्थाने देखील नाहीत.

टीका — या सूत्रामध्ये ही निर्विकल्प तत्त्वाचे स्वरूप दिग्दर्शन केले आहे.

त्रिकाली निरूपधि लक्षणस्वभावी शुद्ध जीवास्तिकायास वस्तुतः विभावस्वभावस्थानेही (कर्मसापेक्ष विभाव पर्यायही) नाहीत; तसेच त्याला प्रशस्त व अप्रशस्त संपूर्ण मोहरागद्वेषांचा अभाव आहे. म्हणून मानापमानास निमित्तभूत कर्मोदयाची स्थाने ही नाहीत; खरोखरी शुभ परिणतीचाही अभाव असल्यामुळे शुभकर्म नाहीत, शुभकर्म नसल्यामुळे संसारसुख नाही, संसारसुखाच्या अभावामुळे हर्षस्थानेही नाहीत; तसेच अशुभ परिणतीचा अभाव असल्यामुळे

मानापमान, स्वभावके नहिं स्थान होते जीवके ।
होते न हर्षस्थान भी, नहिं स्थान और अहर्षके ॥ ३९ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

प्रीत्यप्रीतिविमुक्तशाश्वतपदे निःशेषतेऽन्तर्मुख-
निर्भदोदितशर्मणिर्मितवियद्विबाकृतावात्मनि ।
चैतन्यामृतपूरपूर्णवपुषे प्रेक्षावैतां गोचरे
बुद्धं किं न करोषि वाञ्छसि सुखं त्वं संसृतेर्दुःकृतेः ॥ ५५ ॥

णो ठिदिबंधद्वाणा पयडिड्वाणा पदेसठाणा वा ।

णो अणुभागद्वाणा जीवस्स ण उदयठाणा वा ॥ ४० ॥

अशुभकर्म नाही, अशुभकर्माच्या अभावामुळे दुःख नाही, दुःखाच्या अभावामुळे अहर्षाची- खेदाची- स्थाने नाहीत.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ५५ : — जो आत्मा सुखदुःखाच्या विकल्पाने रहित शाश्वत पदामध्ये स्थित आहे, जो सर्वथा अंतर्मुख आणि प्रगट प्रकाशस्वरूप अशा सुखाचा पिंड आहे, आणि नभोमंडलाप्रमाणे अकृत (निमित्तनिरपेक्ष) स्थित आहे, जो चैतन्याचा जणूं पूरच आहे, जो तीक्ष्ण तत्त्वज्ञाना गम्य आहे, अशा आत्म्यामध्ये तंूं रुची का करीत नाहीस? आणि दुष्कृत अशा संसाराच्या सुखाची इच्छा का बरे करतोस? ॥ ५५ ॥ ॥ ३९ ॥

गाथा ४०

अन्वयार्थ : — (जीवस्स णो ठिदिबंधद्वाणा पयडिड्वाणा वा पदेशठाणा) जीवाला स्थितिबंधाची स्थाने, प्रकृतिबंधाची स्थाने वा प्रदेशबंधाची स्थाने नाहीत, (णो अणुभागद्वाणा वा ण उदयठाणा)न अनुभागबंधाची स्थाने आहेत; न उदयाची स्थाने आहेत.

टीका — या सूत्रामध्ये प्रकृति- स्थिति- अनुभाग- प्रदेश या चारही बंधाची व उदयाची स्थाने आत्म्याला नाहीत हे स्पष्ट केले आहे.

सदैव रागाच्या उपाधीने रहित^१ आणि निरंजन अशा परमात्मतत्त्वाला, खरोखरच जघन्य- मध्यम- उत्कृष्ट द्रव्यकर्माच्या स्थितिबंधाची स्थानेही नाहीत, ज्ञानावरणादिक आठ प्रकारच्या

१. निःपराग - उपरागाने रहित - उपराग म्हणजे अन्य उपाधीच्या सानिध्यामुळे होणारा तदनुसार विकारी मलिनभाव

नहिं प्रकृति स्थान-प्रदेश स्थान न और स्थिति-बन्धस्थान नहिं ।

नहिं जीवके अनुभागस्थान तथा उदयके स्थान नहिं ॥ ४० ॥

न स्थितिबंधस्थानानि प्रकृतिस्थानानि प्रदेशस्थानानि वा ।

नानुभागस्थानानि जीवस्य नोदयस्थानानि वा ॥ ४० ॥

अत्र प्रकृतिरिथ्यत्यनुभागप्रदेशबन्धोदयस्थाननिचयो जीवस्य न समस्तीत्युक्तम्।

नित्यनिरूपरागस्वरूपस्य निरंजननिजपरमात्मतत्त्वस्य न खतु जघन्यमध्यमोत्कृष्ट द्रव्यकर्मस्थितिबन्धस्थानानि। ज्ञानावरणाद्यष्टविधकर्मणां तत्त्वोग्यपुद्गलद्रव्यस्वाकारः प्रकृतिबन्धः, तस्य स्थानानि न भवन्ति। अशुद्धान्तस्तत्त्वकर्मपुद्गलयोः परस्परप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः, अस्य बन्धस्य स्थानानि वा न भवन्ति। शुभाशुभकर्मणां निर्जरासमये सुखदुःखफलप्रदानशक्तियुक्तो द्यनुभागबन्धः, अस्य स्थानानां वा न चावकाशः। न च द्रव्यभावकर्मोदयस्थानानामयवकाशोऽस्ति इति।

तथा चोत्तं श्री अमृतचन्द्रसूरिभिः : —

(मालिनी)

"न हि विदधति बधस्पृष्टभावादयोऽमी
स्फुटमुपरि तरत्तोऽप्येत्य यत्र प्रतिष्ठाम् ।
अनुभवतु तमेव घोतमानं समन्तात्
जगदपगतमोहीभूय सम्यकस्वभावम् ॥"

कर्माचा जो त्या त्या योग्य पुद्गलद्रव्यमय स्वाकार हा प्रकृतिबन्ध असून त्या प्रकृतिबंधाचीही स्थानेही नाहीत, अशुद्ध व अंतर्यामी स्थित असा संसारी जीव व कर्मपुद्गलांचा परस्पर प्रदेशस्पाने अनुप्रवेश^१ म्हणजे प्रदेशबन्ध असून त्या बंधाचीही स्थाने नाहीत. शुभ आणि अशुभ कर्माच्या निजरिच्या काळी सुखदुःखस्प फल देण्याच्या शक्तीने सहित जो अनुभागबन्ध त्याची स्थाने ही नाहीत. ही कोणतीच स्थाने, भाव, जीवास नाहीत. त्यांच्या स्थानालाही थारा नाही, तसेच द्रव्यकर्म आणि भावकर्माची उदयरचना यांना ही थारा नाही.

हेच आचार्य अमृतचन्द्रसूरीनी सांगितले आहे की,

श्लोकार्थ : — हे सर्व बद्धस्पृष्टत्वादिक भाव वर वर प्रगटपणे दिसून येत असतांनाही जेथे प्रतिष्ठा पावत नाहीत (ज्यामध्ये लीन न होता भिन्न असतात) असा हा सर्व बाजूनी

१. अनुप्रवेश - जीवाचे प्रदेश आणि कर्माचे प्रदेश परस्पर एकमेकात अवगाहस्प होतात, त्यांना वेगळे करणे त्या काल मयदिपयत शक्य नसते; त्यास प्रदेशबन्ध म्हणतात.

तथा हि -

(अनुष्टुप्)

नित्यशुद्धचिदानन्दसंपदामाकरं परम् ।
विपदाभिदमेवोच्चैरपदं चेतये पदम् । ५६ ।

(वसंततिलका)

यः सर्वकर्मविषभूरुहसंभवानि
मुक्त्वा फलानि निजस्पविलक्षणानि।
भुक्ते धुना सहजचिन्मयमात्मतत्त्वं
प्राप्नोति मुक्तिमचिरादिति संशयः कः । ५७ ।

णो खइयभावठाणा णो खयउवसमसहावठाणा वा ।
ओदइयभावठाणा णो उवसमणे सहावठाणा वा ॥ ४९ ॥

प्रकाशमान असें समीचीन भावस्तुप चैतन्यतत्त्व आहे. मोह बाजूला सारून जगवासी जीवाने त्याचा अनुभव घ्यावा.

तात्पर्यवृत्ती **श्लोक ५६ :** — जे पद, नित्य शुद्ध, चित् आणि आनंदस्तुप संपदेची जणू खाण आहे आणि जेथे विपर्तीचा प्रवेश नाही असे हेच मात्र पद आहे. त्याचा मी प्रकषणे अनुभव घेतो. । ५६।

श्लोक ५७ : — जो जीव आपल्या शुद्ध आत्मस्वस्तुपापासून विलक्षण आणि कर्मरूपी विषवृक्षापासून उत्पन्न होणाऱ्या फलांचा त्याग करून सहज चिन्मय अशा आत्मतत्त्वाचे याच वर्तमान समयी अनुभव करतो तो तात्काल मुक्ती प्राप्त करतो. यांत काय संशय आहे? । ५७। ॥ ४० ॥

गाथा ४९

अन्वयार्थ :- या जीवाला (णो खइयभावठाणा) क्षायिक भावांची स्थाने ही नाहीत (वा णो खयउवसमसहावठाणा वा) अथवा क्षायोपशमिक भावस्तुप पर्यायस्थाने ही नाहीत (णो ओदइयभावठाणा वा उवसमणे सहावठाणा) अथवा औदयिक भावांची, उपशमभावांची स्थानेही नाहीत.

नहिं स्थान क्षायिकभावके, क्षायोपशमिक तथा नहीं ।
नहिं स्थान उपशमभावके, होते उदयके स्थान नहिं ॥ ४९ ॥

न क्षायिकभावस्थानानि न क्षयोपशमस्वभावस्थानानि वा।

औदयिकभावस्थानानि नोपशमस्वभावस्थानानि वा ॥ ४९ ॥

चतुर्णा॒ विभावस्वभावानां स्वरूपकथनद्वारेण पंचमभावस्वरूपाख्यानमेतत् ।

कर्मणां क्षये भवः क्षायिकभावः । कर्मणां क्षयोपशमे भवः क्षयोपशमिकभावः । कर्मणामुदये भवः औदयिकभावः । कर्मणामुपशमे भवः औपशमिकभावः । सकलकर्मोपाधिविनिर्मुक्तः परिणामे भवः पारिणामिकभावः । एषु पंचसु तावदौपशमिकभावो द्विविधः, क्षायिकभावस्य नवविधः, क्षयोपशमिकभावोऽष्टादशभेदः, औदयिकभाव एकविश्तिभेदः, पारिणामिकभावस्त्रिभेदः । अथौपशमिकभावस्य उपशमसम्यक्त्यम् उपशमचारित्रम् च । क्षायिकभावस्य क्षायिकसम्यक्त्वं, यथाख्यातचारित्रं, केवलज्ञानं केवलदर्शनं च, अन्तरायकर्मक्षयसमुपजनितदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि चेति । क्षयोपशमिकभावस्य मतिश्रुतावधिमनःपर्यज्ञानानि चत्वारि, कुमतिकुश्रुतविभंगभेदादज्ञानानि त्रीणि, चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनभेदादर्शनानि त्रीणि, कालकरणोपदेशोपशमप्रायोग्यताभेदाल्लब्ध्यः पंच, वेदकसम्यक्त्वं,

टीका — चार प्रकारच्या विभावस्वभावी भावांचे स्वरूप कथन करून त्या द्वारा पंचमभावाचे स्वरूप सांगितले आहे -

- १) कर्माचा क्षय असतांना त्या निमित्ताने होणारा भाव तो क्षायिक भाव होय.
- २) कर्माचा क्षयोपशम असतांना त्या निमित्ताने होणारा भाव तो क्षयोपशमिक भाव होय.
- ३) कर्माचा उदय असतांना त्या निमित्ताने होणारा भाव तो औदयिक भाव होय.
- ४) कर्माचा उपशम असतांना त्या निमित्ताने होणारा औपशमिक भाव होय.
- ५) संपूर्ण कर्माच्या उपाधीने रहित स्वभावतः मात्र होणारा तो पारिणामिक भाव होय.

या पाच भावापैकी १) औपशमिक भाव दोन प्रकारचा आहे. २) क्षायिक भाव नव प्रकारचा आहे. ३) क्षयोपशमिक भाव अंठरा प्रकारचा आहे, ४) औदयिक भाव एकवीस प्रकारचा आहे. ५) पारिणामिक भाव तीन प्रकारचा आहे.

औपशमिक भावाचे १) औपशमिक सम्यक्त्व आणि २) औपशमिक चारित्र असे दोन भेद आहेत. क्षायिक भावांचे नव भेद येणे प्रमाणे १) क्षायिक सम्यक्त्व, २) (क्षायिक) यथाख्यात चारित्र ३) केवलज्ञान आणि ४) केवलदर्शन व ५) ते ९) अंतराय कर्माच्या क्षयाने उत्पन्न होणारे क्षायिक दान, लाभ, भोग, उपभोग आणि वीर्य.

वेदकचारित्रं, संयमासंयमपरिणतिश्चेति। औदयिकभावस्य नारकतिर्यद्मनुष्यदेवभेदाद् गतयश्वतस्मः, क्रोधमानमायालोभभेदात् कषायाश्वत्वारः, स्त्रीपुंनपुंसकभेदालिंगानि त्रीणि, सामान्यसंग्रहनयापेक्षया मिथ्यादर्शनमेकं अज्ञानं चैकं, असंयमता चैका, असिद्धत्वं चैककं, शुक्लपदपीतकापोतनीलकृष्णभेदाल्लेश्याः षट् च भवन्ति। पारिणामिकस्य जीवत्व-पारिणामिकः, भव्यत्वपारिणामिकः, अभव्यत्वपारिणामिकः इति त्रिभेदाः। अथायं जीवत्वपारिणामिकभावो भव्याभव्यांनां सद्दशः, भव्यत्वपारिणामिकभावो भव्यानामेव भवति, अभव्यत्वपारिणामिकभावो ऽभव्यानामेव भवति। इति पंचभावप्रपञ्चः।

क्षायोपमिक भावाचे अठरा भेद - १) मतिज्ञान, २) श्रुतज्ञान, ३) अवधिज्ञान व ४) मनःपर्यज्ञान ही चार सम्यग् ज्ञाने; ५) कुमती, ६) कुश्रुती, ७) विभंगावधी ही तीन मिथ्याज्ञाने, ८) चक्षुदर्शन, ९) अचक्षुदर्शन, १०) अवधिदर्शन ही तीन दर्शने, ११) काललब्धी, १२) करणलब्धी, १३) उपदेशलब्धि, १४) उपशमलाब्धि व १५) प्रायोग्यलब्धी अशा पाच कारणानी लब्धी पाच प्रकारची १६) वेदक सम्यक्त्व १७) वेदक चारित्र आणि १८) संयमासंयमपरिणती (दिशचारित्र).

औदयिक भावांचे एकवीस भेद येणे प्रमाणे - १) नरकगती २) तिर्यचगती ३) मनुष्यगती ४) देवगती या भेदाने गती चार, ५) क्रोध ६) मान ७) माया व ८) लोभ या भेदाने कषाय चार, ९) स्त्रीलिंग, १०) पुरुषलिंग, ११) नपुंसक लिंग याप्रकारे तीन लिंग, १२) सामान्य संग्रहनयाच्या अपेक्षेने एक मिथ्यात्व, १३) अज्ञान एक, आणि १४) असंयम एक, १५) असिद्धत्व एक, १६) शुक्ललेश्या १७) पद्मलेश्या १८) पीतलेश्या १९) कापोत लेश्या २०) नील लेश्या २१) कृष्ण लेश्या या भेदाने लेश्या सहा.

पारिणामिक भावांचे तीन भेद येणेप्रमाणे १) जीवत्व पारिणामिक २) भव्यत्व पारिणामिक ३) अभव्यत्व पारिणामिक. पैकी जीवत्व पारिणामिक भाव हा भव्य आणि अभव्य दोहोंनाही असतो. २रा भव्यत्वभाव भव्यांनाच असतो. ३ रा अभव्यत्वभाव अभव्यांनाच असतो. या प्रमाणे पाच भावांचे भेद निस्पत्त केलेत.

या पाच भावापैकी क्षायिक भाव कार्यसमयसारख्य आहे. तो क्षायिकभाव, त्रिलोकात प्रक्षेभास^९ कारण तीर्थकर प्रकृतिद्वारा (निमित्तमात्र असताना) प्राप्त होणाऱ्या संपूर्ण निर्मल केवलज्ञानाने युक्त तीर्थकर परमात्म्यास व (उपलक्षणाने समस्त केवली परमात्म्यास) अथवा सिद्ध

१. प्रक्षेभ :- खळबळ - तीर्थकरांच्या जन्मकल्याणप्रसंगी तीन लोकामध्ये आनंदाचा लहरी उसळतात.

पंचानां भावानां मध्ये क्षायिकभावः कार्यसमयसारस्वरूपः। स त्रैलोक्यप्रक्षो-
भहेतुभूतीर्थीकरत्वोपार्जितसकलविमलकेवलाबबोधसनाथतीर्थनाथस्य भगवतः सिद्धस्य वा
भवति। औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकभावाः संसारिणामेव भवन्ति, न मुक्तानाम्।
पूर्वोक्तभावचतुष्टमावरणसंयुक्तत्वात् न मुक्तिकारणम्। त्रिकालनिरूपाधिस्वरूपनिरंजननिज-
परमपंचमभावभावनया पंचमगतिं मुमुक्षवो यान्ति यास्यन्ति गताश्चेति।

(आयी)

अंचितपंचमगतये पंचमभावं स्मरन्ति विद्वान्सः।
संचितपंचाचाराः किंचनभावप्रपंचपरिहीणाः । ५८ ।

(मालिनी)

सुकृतमपि समस्तं भोगिनां भोगमूलं
त्यजतु परमतत्त्वाभ्यासनिष्णातचित्तः।
उभयसमयसारं सारतत्त्वस्वरूपं
भजतु भवविमुक्त्यै कोऽत्र दोषो मुनीशः । ५९ ।

भगवंताना होतो. औदयिक, औपशमिक आणि क्षायोपशमिक भाव संसारी जीवांनाच असतात.

हे उपरनिर्दिष्ट चार ही भाव आवरणपूर्वक असल्याने मुक्तीचे कारण नाहीत. त्रिकाल निरूपाधिक ज्याचे स्वरूप आहे अशा निरंजन, निज परम पंचम भावाच्या (परिणामिक भावांच्या) भावनेने - संस्काराने (ज्ञायकभावाच्या आश्रयाने होणाऱ्या श्रद्धा-ज्ञान-चारित्राच्या संस्काराने) मुमुक्षु जीव मोक्षास प्राप्त करतात, भविष्यत्काली मोक्षास जातील आणि भूतकाळी ही गेलेत.

ज्ञोक ५८ : - (आता ४१ गाथाटीका समाप्त करतांना) १) ज्ञान २) दर्शन ३)
चारित्र ४) तप आणि ५) वीर्याचार याच पाच आचारांनी युक्त आणि किंचिन्मात्र परिग्रह-प्रपंचाने रहित असे विद्वान पूजनीय पंचम गतीस प्राप्त करण्याच्या प्रयोजनाने या पंचम भावाचे स्मरण करतात। ५८।

ज्ञोक ५९ : - भोगी जीवांच्या भोगास कारण समस्त शुभ कर्म आहे. परमतत्वाच्या संस्कारामध्ये ज्यांचे चित्त संलग्न आहे अशा मुनीश्वराने भवापासून मुक्त होण्यासाठी

चउगइभवसंभमणं जाइजरामरणरोगसोगा य ।

कुलजोणिजीवमगणठाणा जीवस्स णो संति ॥ ४२ ॥

चतुर्गतिभवसंभमणं जातिजरामरणरोगशोकाश्च ।

कुलयोनिजीवमार्गणस्थानानि जीवस्य नो सन्ति ॥ ४२ ॥

इह हि शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धजीवस्य समस्तसंसारविकारसमुदयो न समस्तीत्पुक्तम् ।

द्रव्यभावकर्मस्वीकाराभावाच्चतस्राणां नारकतिर्यङ्गमनुष्यदेवत्वलक्षणानां गतीनां परिभ्रमणं न भवति । नित्यशुद्धचिदानन्दस्वरूपस्य कारणपरमात्मस्वरूपस्य द्रव्यभावकर्मग्रहणयोग्यविभावपरिणतेरभावान्न जातिजरामरणरोगशोकाश्च । चतुर्गतिजीवानां कुलयोनिविकल्प इह नास्ति इत्युच्यते । तथ्यथा - पृथ्वीकायिकजीवानां द्वाविंशतिलक्षकोटिकुलानि, अप्कायिकजीवानां सप्तलक्षकोटिकुलानि, तेजस्कायिकजीवानां त्रिलक्षकोटिकुलानि, वायुकायिकजीवानां सप्तलक्षकोटिकुलानि, बनस्पतिकायिकजीवानाम् अष्टोत्तरविंशतिलक्षकोटिकुलानि, दीन्द्रियजीवानां सप्तलक्षकोटिकुलानि, त्रीन्द्रियजीवानां अष्टलक्षकोटिकुलानि, चतु-

म्हणून त्या शुभ कर्माचाही त्याग करावा, आणि सारभूत तत्त्वरूप अशा समयसारास भजावे. यामध्ये दोष तो कोणता? । ५९ ॥ ४१ ॥

गाथा ४२

अन्वयार्थ : — (जीवस्स चउगइभवसंभमणं) शुद्धनिश्चयनयाने आत्म्यास भवरूप चार गतीमध्ये, परिभ्रमण तसेच (जाइजरामरणरोगसोगा य)जन्म, जरा [वृद्धत्व], मरण, रोग व शोक (कुलजोणिजीवमगणठाणा णो संति) कुल, योनि, जीवस्थान आणि मार्गणास्थान नाहीत.

टीका — या गाथेत शुद्ध निश्चयनयाने शुद्ध जीवाला संसारातील संपूर्ण विकारसमूहाचा अभाव असतो हे सांगितलेले आहे -

द्रव्यकर्म व भावकर्म यांच्या स्वीकाराचा अभाव असल्यामुळे नारक, तिर्यंच, मनुष्य आणि देवत्व या चार गतीमध्ये परिभ्रमण असत नाही. नित्यशुद्ध चिदानन्दस्वरूप, कारणपरमात्मस्वरूप जीवास द्रव्यकर्म आणि भावकर्म ग्रहण करण्यायोग्य विभावपरिणीतीचा अभाव असल्याकारणाने

चतु-गति ग्रमण नहीं, जन्म-मृत्यु न, रोग, शोक, जरा नहीं ।

कुल योनि नहीं, नहीं जीवस्थान, रु मार्गणाके स्थान नहीं ॥ ४२ ॥

पृथ्वीकायिकजीवानां सप्तलक्षयोनिमुखानि, अप्कायिकजीवानां सप्तलक्षयोनिमुखानि,
तेजस्कायिकजीवानां सप्तलक्षयोनिमुखानि, वायुकायिकजीवानां सप्तलक्षयोनिमुखानि,
नित्यनिगोदिजीवानां सप्तलक्षयोनिमुखानि, चतुर्गतिनिगोदिजीवानां सप्तलक्षयोनिमुखानि,
बनस्पतिकायिकजीवानां दशलक्षयोनिमुखानि, द्वीन्द्रियजीवानां द्विलक्षयोनिमुखानि,
ब्रीन्द्रियजीवानां द्विलक्षयोनिमुखानि, चतुरिन्द्रियजीवानां द्विलक्षयोनिमुखानि, देवानां
चतुर्लक्षयोनिमुखानि, नारकाणां चतुर्लक्षयोनिमुखानि, तिर्यग्जीवानां चतुर्लक्षयोनिमुखानि,
मनुष्याणां चतुर्दशलक्षयोनिमुखानि।

जन्म, म्हातारपण, मरण, रोग आणि शोक ही नाहीत, तसेच चार गतीतील जीवांना असणारे कुल व योनीचे विकल्प नाहीत, असे सांगण्यात येते. ते खालीलप्रमाणे -

पृथ्वीकायिक जीवांचे बावीस लक्ष कोटिकुल, जलकायिक जीवांचे सात लक्ष कोटी कुल, अग्निकायिक जीवांचे तीन लक्षकोटि कुल, वायुकायिक जीवांचे सातलक्ष कोटी कुल, वनस्पतिकायिक जीवांचे अड्डावीस लाख कोटी कुल, द्वीन्द्रिय जीवांचे सात लाख कोटी कुल, त्रीन्द्रिय जीवांचे आठ लाख कोटी कुल, चतुरिन्द्रिय जीवांचे नव लाख कोटी कुल, पंचेन्द्रियापैकी जलचरांचे साडेबारा लक्ष कोटी कुल, नभर जीवांचे बारा लक्ष कोटी कुल, चतुष्पाद जीवांचे दहा लाख कोटी कुल, ^१सरीसृपांचे नव लाख कोटी कुल, नारकी जीवांचे पंचेवीस लाख कोटी कुल, मनुष्यांचे बारा लाख कोटी कुल, देवांचे सव्वीस लाख कोटी कुल. या प्रमाणे सर्व मिळून एकसे साडे सत्त्याण्णव लाख (१९७५००००००००००००) कोटी कुल होतात.

पृथ्वीकायिक जीवांचे सात लाख योनिमुख, अप्कायिक जीवांचे सात लाख योनिमुख, अग्निकायिक जीवांचे सातलाख योनिमुख, वायुकायिक जीवांचे सातलाख योनिमुख, निगोदी जीवांचे सातलाख योनिमुख, चार गतीतील निगोद जीवांचे सातलाख योनिमुख, वनस्पतिकायिक

१. सरिसूप - पाठीच्या बळावर पोटाने सरपटणारे व पाय नसणारे प्राणी.

स्थूलसूक्ष्मैकेन्द्रियसंज्ञयसंज्ञिपंचेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपर्याप्तापर्याप्तकभेद-
सनाथचतुर्दशजीवस्थानानि। गतीन्द्रियकाययोगवेदकषायज्ञानसंयमदर्शनलेश्याभव्यत्वसम्यक्त्व-
संज्ञयाहारविकल्पलक्षणानि मार्गणास्थानानि। एतानि सर्वाणि च तस्य भगवतः परमात्मनः
शुद्धनिश्चयनयबलेन न सन्तीति भगवतां सूत्रकृतामभिप्रायः।

तथा चौक्तं श्रीमद्भूतचंद्रसूरिभिः —

(मालिनी)

"सकलमपि विहायाद्वाय चिच्छक्तिरित्तं
स्फुटतरमवगाद्य स्वं च चिच्छक्तिमात्रम् ।
इममुपरि चरंतं चारु विश्वस्य साक्षात्
कलयतु परमात्मानमात्मन्यनंतम् ॥"

जीवांचे दहालाख योनिमुख, द्वीन्द्रियजीवांचे दोन लाख योनिमुख, त्रीन्द्रिय जीवांचे दोन लाख योनिमुख, चतुरिन्द्रिय जीवांचे दोन लाख योनिमुख, देवांचे चार लाख योनिमुख, नारकींचे चार लाख योनिमुख, तियांचे चार लाख योनिमुख, आणि मनुष्यांचे चौदा लाख योनिमुख आहेत; (असे एकूण ८४ लाख योनिमुख).

(१-२) स्थूल- सूक्ष्म एकेन्द्रिय, (३-४) संज्ञी- असंज्ञी पंचेन्द्रिय, (५) द्वीन्द्रिय, (६) त्रीन्द्रिय, (७) चतुरिन्द्रिय यांचे प्रत्येकी पर्याप्तक-अपर्याप्तक या भेदांनी चौदा जीवस्थाने होतात. १) गती २) इन्द्रिय ३) सुकाय ४) योग ५) वेद ६) कषाय ७) ज्ञान ८) संयम, ९) दर्शन १०) लेश्या ११) भव्यत्व १२) सम्यक्त्व १३) संज्ञी १४) आहार याप्रमाणे चौदा ^१मार्गणास्थाने आहेत. हे सर्वच त्या भगवान परम आत्म्याला शुद्धनिश्चयनयाच्या सामर्थ्याने नाहीत. असा सूत्रकार श्री भगवान श्रीकुंदकुंदाचायदिवांचा अभिप्राय आहे. हेच श्रीमद् अमृतचंद्रसूरींनी समयसारमध्ये ३५ व ३६ कलशामध्ये सांगितले आहे.

३५ व्या कलशाचा अर्थ - चैतन्यमात्र शक्तीने रहित अशा अन्य सर्व भावांना मूलतः तात्काल सोडून आणि चित्तशक्तिमात्र^२ अशा आत्म्यामध्ये अतिस्पष्टरूपाने अवगाहन करून

9. गङ्गांद्रिये सुकाये जोगे वेदे कसायणाणे य। संज्ञम- दंसण- लेस्सा- भवियासमत्त- सण्णी- आहारे ॥
गोमद्गुसार जीवकाण्ड.

2. चित्तशक्तिमात्र - चैतन्य शक्तीने मात्र परिपूर्ण, व्यापक

(अनुष्टुप्)

"चिच्छक्तिव्याप्तसर्वस्वसारो जीव इयानयम्।
अतोऽतिरिक्ताः सर्वेऽमी भावाः पौद्गलिका अमी॥"

तथा हि -

(मालिनी)

अनवरतमखण्डज्ञानसद्भावनात्मा
ब्रजति न च विकल्पं संसृतेर्धेरस्तप्म् ।
अतुलमनधमात्मा निर्विकल्पः समाधिः
परपरिणतिदूरं याति चिन्मात्रमेषः । ६०।

(स्नग्धरा)

इत्थं बुद्ध्योपदेशं जननमृतिहरं यं जरानाशहेतुं
भक्तिप्रस्थामरेन्नप्रकटमुकुटसद्रलमालार्चितांधे: ।
वीरात्तीर्थीधिनाथाहुरितमलकुलध्यांतविध्वंसदक्षं
एते संतो भवाव्येरपरतटममी यान्ति सत्तीलपोताः । ६१।

आत्म्याने. संपूर्ण विश्वाच्या वर प्रवर्तमान अशा केवल एकमात्र आत्म्याचे आत्म्यामध्ये अनुभवन करावे. ॥३५॥

अर्थ - चैतन्यशक्तीने व्याप्त ज्याचे सर्वस्व सार आहे असा हा जीव एवढाच मात्र चैतन्यमात्र आहे. यास सोडून अन्य सर्वच भाव मात्र पौद्गलिक आहेत.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ६० :— अविरतपणे अखंड ज्ञानाच्या सद्भावनारूप आत्मा (अर्थात् "मी अखंड ज्ञान आहे" अशी भावना ज्यास सतत आहे असा आत्मा) संसाराच्या घोर विकल्पास प्राप्त होत नाही, परंतु निर्विकल्प समाधी प्राप्त करीत्साता तो परपरिणतीपासून दूर, अनुपम, अनघ (निर्दोष), चिन्मात्र आपला आत्मा प्राप्त करतो. । ६०।

झ्लोक ६१ :— याप्रमाणे जन्ममरणास दूर करणारा, म्हातारपणाचा नाश करण्यास हेतुभूत, दुष्ट पापरूप अंधकाराचा नाश करण्यास समर्थ असा उपदेश जाणून घेवून, भक्तीने विनग्र असे देवेन्न मुकुटांच्या सुंदर रत्नमालाद्वारां ज्यांच्या चरणकमलांची पूजा करतात अशा तीर्थधिनाथ महावीर प्रभूनी दिलेला हा उपदेश आहे असे जाणणारे भव्य जीव सत्तीलरूपी नौकेने या संसार सागराच्या अपर पैलतीरास पोचतात. । ६१। ॥४२॥

णिदंडो णिदंडो णिम्ममो णिक्कलो णिरालंबो ।
णीरागो णिदोसो णिम्मूढो णिब्भयो अप्पा ॥ ४३ ॥

निर्दणः निर्दन्धः निर्ममः निःकलः निरालंबः।
नीरागः निर्दोषः निर्मूढः निर्भयः आत्मा ॥ ४३ ॥

इह हि शुद्धात्मनः समस्तविभावाभावत्वमुक्तम् ।

मनोदण्डो वचनदण्डः कायदण्डश्चेतेषां योग्यद्रव्यभावकर्मणामभावान्निर्दणः । निश्चयेन परमपदार्थव्यतिरिक्तसमस्तपदार्थसार्थभावान्निर्दन्धः । प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तमोहरागदेषाभावान्निर्ममः । निश्चयेनौदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणाभिधानपंचशरीणपंचभावान्निःकलः । निश्चयेन परमात्मनः परद्रव्यनिरवलम्बत्वान्निरालंबः । मिष्ठात्ववेदरागदेषहास्यरत्यरिशोक-भयजुगुप्ताक्रोधमानमायालोभाभिधानाभ्यन्तरचतुर्दशपरिग्रहाभावान्नीरागः । निश्चयेन निखिल-दुरितमलकलंकपंकनिर्विक्तसमर्थसहजपरमवीतरागसुखसमुद्रमध्यनिर्माणस्फुटितसहजावस्थात्म

गाथा ४३

अन्वयार्थ :— (अप्पा) आत्मा हा (णिदंडो णिदंडो णिम्ममो णिक्कलो णिरालंबो णीरागो णिदोसो णिम्मूढो णिब्भयो) निर्दण^१, निर्दन्ध, निर्मम, निकल [शरीरहित] निरालंब, वीतराग, निर्दोष, निर्मूढ आणि निर्भय आहे.

टीका — या गाथेमध्ये शुद्ध आत्म्याला वास्तविक समस्त विभावभावांचा अभाव आहे असे सांगितले आहे —

मनोदण्ड, वचनदण्ड आणि कायदण्ड यांना योग्य अशा द्रव्यकर्म तसेच भावकर्मांचा अभाव असल्याकारणाने आत्मा निर्दण आहे; निश्चयाने परमपदार्थ अशा ज्ञायकमात्र आत्मा सोडून सर्वच पदार्थसमूहाचा आत्म्यामध्ये अभाव असल्याने तो निर्दन्ध (अद्वैत) आहे; प्रशस्त आणि अप्रशस्त संपूर्ण मोह-राग-द्वेषांचा अभाव असल्यामुळे निर्मम आहे; निश्चयाने औदारिक-वैक्रियिक - आहारक - तैजस - कार्मण नामक पाच शरीराचा समूह त्यास नाही म्हणून

१. निर्दण = दण्डरहित. ज्या मनवचनकायेच्या आश्रित प्रवृत्तीने आत्मा दंडित होतो त्या मनवचनकायेच्या प्रवृत्तीला दंड म्हणतात.

निर्दण असु निर्दन्ध निर्मम निःशरीर निराग है ।

निर्मूढ निर्भय, निरवलंबन आत्मा निर्दोष है ॥ ४३ ॥

सहजज्ञानगात्रपवित्रत्वात्रिदोषः। सहजनिश्चयनयबलेन सहजज्ञानसहजदर्शनसहजचारित्रसहज-
परमवीतरागसुखाध्यनेकपरमधर्माधारनिजपरमतत्त्वपरिच्छेदनसमर्थत्वात्रिमूढः, अथवा साधनिधना-
मूर्तातीन्द्रियस्वभावशुद्धसंभूतव्यवहारनयनबलेन त्रिकालत्रिलोकवर्तिस्थावरजंगमात्मकनिखिल-
द्रव्यगुणपर्यायैकसमयपरिच्छित्तिसमर्थसकलविमलके वलज्ञानावस्थत्वान्तिर्मूढश्च। निखिलदुरि-
तवीरवैरिवाहिनीदुःप्रवेशनिजशुद्धान्तस्तत्त्वमहादुर्गानिलयत्वान्तिर्भयः। अयमात्मा ह्युपादेयः इति।

तथा चोक्तममृताशीतौ —

(मालिनी)

"स्वरनिकरविसर्गव्यंजनाद्यक्षरैर्यद्
रहितमहितहीनं शाश्वतं मुक्तसंख्यम् ।
अरसतिमिरस्पस्यर्शगंधाम्बुवायु-
क्षितिपवनसखाणुस्थूलं दिक्चक्रवालम् ॥ "

अशरीरी (निकल) आहे. निश्चयाने या परमात्म्यास परद्रव्याचे आलंबन नाही म्हणून तो निरालंब आहे; मिथ्यात्व, वेद, राग, द्वेष, हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जुगुप्सा, क्रोध, मान, माया, लोभ नामक अभ्यंतर चौदा परिग्रहाने रहित असल्याने नीराग आहे, निश्चयाने समस्त दोष-
कलंकाच्या चिखलास पूर्णपणे धुवून टाकण्यास समर्थ, सहज परम वीतराग अशा सुखसागरामध्ये अंतर्लीन, प्रगट स्वाभाविक सहज ज्ञानशरीरद्वारा पवित्र असल्याने निर्दोष आहे. सहज निश्चयनयाच्या बलाने सहज ज्ञान, सहजदर्शन, सहजचारित्र, सहजपरम वीतराग सुख इत्यादि अनेक परम धर्माचा आधारभूत अशा आपल्या परमतत्त्वास जाणण्यास समर्थ असल्याने निर्मूढ (निर्मोह) आहे; अथवा सादि - अनिधन, अमूर्त, अतीन्द्रिय स्वभावग्राही शुद्धसद्भूत व्यवहारनयाच्या बलाने त्रिकाल व त्रिलोकातील समस्त स्थावर व जंगम अशा संपूर्ण द्रव्यगुणपर्यायांना एक समयात युगपत जाणण्यास समर्थ अशा सर्वांग विमल केवलज्ञानाच्या रूपाने अवस्थित असल्याने आत्मा निर्मूढ आहे; समस्त पापरूप शूरवीर शत्रूंच्या सेनासमूहास अप्रवेश^९ अशा आपल्या शुद्ध अंतस्तत्त्वाच्या महा किल्ल्यात निवास असल्याने आत्मा निर्भय आहे. असा आत्मा एकमात्र उपादेय आहे.

हेच अमृताशीतिमध्ये सांगितले आहे की, -

९. अप्रवेश - जे प्रवेश करण्यास योग्य नाही. येथे विकारांची सेना प्रवेश करू शकत नाही.

तथा हि -

(मालिनी)

दुरघवनकुठारः प्राप्तदुःकर्मपारः
परपरिणतिदूरः प्रास्तरागाव्यधूरः ।
हतविविधविकारः सत्यशर्माव्यनीरः
सपदि समयसारः पातु मामस्तमारः । ६२ ।

(मालिनी)

जयति परमतत्त्वं तत्त्वनिष्णातपद्य-
प्रभमुनिहृदयाब्जे संस्थितं निर्विकारम् ।
हतविविधविकल्पं कल्पनामात्ररम्याद्
भवभवसुखदुःखान्मुक्तमुक्तं बुद्धैर्यत् । ६३ ।

श्लोकार्थ — आत्मतत्त्व हे स्वरसमूह, विसर्ग, व्यंजनादी अक्षराने रहित आहे, संख्यारहित आहे (अक्षर आणि संख्येपासून भिन्न आहे) अहितकारीही नाही, तसेच अंधकार, सर्श, रस, गंध, वर्ण यांनी रहित आहे, पृथ्वी - जल - अग्नी आणि वायुच्या परमाणूनी रहित आहे. आणि दिशासमूहापासूनही आत्मा भिन्न आहे.

तात्पर्यवृत्तीमध्ये या सूत्राची टीका पूर्ण करतांना सात श्लोकद्वारा समारोप करतात.

श्लोक ६२ — दुष्ट पापसमूहाच्या वनासाठी जणू कुळाड आहे, जो दुष्कर्माच्या पैलतीरास प्राप्त झाला आहे, (आठ कर्माचा नाश केला आहे.) परानुसार परिणतीपासून दूर आहे, रागरूप समुद्राच्या पुरामध्ये अडकलेला नाही, विविध विकारांना ज्याने नाहीसे केले आहे, जो जणू यथार्थ सुखसागराच्या जलरूप आहे, कामविकारांनी जो शून्य आहे असा समयसार आमची शीघ्र रक्षा करो! । ६२ ।

श्लोक ६३ — जे तत्त्वनिपुण अशा फळप्रभ मुर्नीच्या हृदयकमलामध्ये सुस्थित आहे, विकाररहित आहे, सर्व विविध विकल्पांचा जेथे नाश आहे, आणि सर्व ज्ञानी जनांनी ज्यास भवभवामध्ये केवळ कल्पनामात्र रम्य भासणाऱ्या अशा सुख दुःखांनी रहित सांगितले आहे असे हे परम तत्त्व जयवंत आहे ! । ६३ ।

श्लोक ६४ — जो भव्यत्वभावाने प्रेरित आहे त्याने भवाचा विनाश करण्यासाठी या

(मालिनी)

अनिश्चमतुलबोधाधीनमात्मानमात्मा
 सहजगुणमणीनामाकरं तत्त्वसारम् ।
 निजपरिणतिशर्माभोधिमज्जमेनं
 भजतु भवविमुक्त्यै भव्यताप्रेरितो यः । ६४ ।

(द्रुतविलंबित)

भवभोगपराइमुख हे यते
 पदमिदं भवहेतुविनाशनम् ।
 भज निजात्मनिमग्नमते! पुन-
 स्तव किमध्यववस्तुनि चिन्तया । ६५ ।

(द्रुतविलंबित)

समयसारमनाकुलमच्युतं
 जननमृत्युरुजादिविवर्जितम् ।
 सहजनिर्मलशर्मसुधामयं
 समरसेन सदा परिपूजये । ६६ ।

आत्म्यास निरंतर भजावे. ते आत्मतत्त्व अनुपम आत्मज्ञानाच्या आधीन (गम्य) आहे, सहज गुणमण्यांची जणू खाण आहे, तत्वांचा सारमात्र आहे, आत्मपरिणतीच्या सुखसागरामध्ये मग्न आहे. । ६४ ।

श्लोक ६५ — हे संसारभोगापासून विरक्त आणि आपल्या आत्मतत्त्वात बुध्दी निमग्न करणाऱ्या यते! संसारकारणाचा नाश करणाऱ्या हया चैतन्यपदास भज. अध्युव अशा वस्तूची चिंता करून तुला लाभ तो कोणता? । ६५ ।

श्लोक ६६ — अनाकुल, अविनाशी, जन्म-मृत्युरोगादिकांनी रहित, सहज विशुद्ध, निर्मल, सुखामृतमय अशा समयसाराची पूजा भी समतारसाच्या द्वारा करतो. । ६६ ।

श्लोक ६७ — या प्रमाणे आत्मज्ञानी सुत्रकार ऋषींनी विशुद्ध आत्मतत्त्वाचे निरुपण केले आहे. त्यास जाणून भव्य मुक्ती प्राप्त करतात. भी उत्तम सुखासाठी त्याची भावना करतो.

(इन्द्रवत्रा)

इर्थं निजज्ञेन निजात्मतत्त्वं-
मुक्तं पुरा सूत्रकृता विशुद्धम् ।
बुद्ध्वा च यन्मुक्तिमुपैति भव्य-
स्तद्भावयाम्युत्तमशर्मणेऽहम् । ६७ ।

(वसंततिलका)

आधन्तमुक्तमनधं परमात्मतत्त्वं
निर्द्वन्द्वमक्षयविशालवरप्रबोधम् ।
तद्भावनापरिणतो भुवि भव्यलोकः
सिद्धिं प्रयाति भवसंभवदुःखदूराम् । ६८ ।

णिगंथो णीरागो णिस्सल्लो सयलदोसणिम्मुक्को ।
णिक्कामो णिक्कोहो णिम्माणो णिम्मदो अप्पा ॥ ४४ ॥

निग्रन्थो नीरागो निःशल्यः सकलदोषनिर्मुक्तः ।
निःकामो निःक्रोधो निर्मानो निर्मदः आत्मा ॥ ४४ ॥

क्लोक ६८ — हे परमात्मतत्त्व आदि - अंतरहित, निर्दोष, निर्द्वन्द्व आणि अक्षय विशाल उत्तम ज्ञानस्वरूप आहे. या लोकामध्ये भव्यजीव त्या परमात्मत्वाच्या भावनेने परिणत होऊन संसार दुःखापासून दुरवर्ती अशा सिद्धीस प्राप्त करतात. । ६८ । ॥ ४३ ॥

गाथा ४४

अन्यथार्थ : — (अप्पा) हा आत्मा निश्चयाने (णिगंथो णीरागो णिस्सल्लो सयलदोसणिम्मुक्को णिक्कामो णिक्कोहो णिम्मदो) सर्व ग्रंथाने [परिग्रहाने] रहित, नीराग, निःशल्य, समस्त दोषांनी निर्मुक्त, निष्काम, क्रोधरहित आणि निर्मान आहे.

टीका — या सूत्रातही शुद्ध जीवाचे स्वरूप सांगितले आहे -

आत्मा हा बाद्ध (दहाप्रकारचा) अभ्यंतर (चौदा प्रकारचा) अशा चौवीस परिग्रहाच्या

निर्गन्थ है, नीराग है, निःशल्य, जीव अमान है ।
सब दोष रहित, अक्रोध, निर्मद जीव यह निष्काम है ॥ ४४ ॥

अत्रापि शुद्धजीवस्यस्तपुक्तम् ।

^१ बाह्याभ्यन्तरचतुर्विंशतिपरिग्रहपरित्यागलक्षणत्वान्लिङ्गन्थः । सकलमोहरागद्वेषात्मक-
चेतनकर्मभावान्नीरागः । निदानमायामिथ्याशल्यत्रयाभावान्निःशल्यः । शुद्धनिश्चयनयेन शुद्ध-
जीवास्तिकायस्य द्रव्यभावनोकर्मभावात् सकलदोषनिर्मुक्तः । शुद्धनिश्चयनयेन निजपर-
मतत्वेऽपि वाञ्छाभावान्लिङ्कामः । निश्चयनयेन प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तपद्व्यपरिणतेर-
भावान्निःक्रोधः । निश्चयनयेन सदा परमसमरसीभावात्मकत्वान्निर्मानः । निश्चयनयेनन्निःशेष-
तोऽन्तर्मुखत्वान्लिङ्मिदः । उक्तप्रकारविशुद्धसहजसिद्धनित्यनिरावरणनिजकारणसमयसारस्वस्त्र-
मुपादेयमिति ।

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभिः -

(मंदाक्रांता)

"इत्युच्छेदात्परपरिणतेः कर्तृकर्मादिभेद -
भ्रान्तिधंसादपि च सुविराल्लब्धशुद्धात्मतत्त्वः ।
सच्चिन्मात्रे महसि विशदे मूर्छितश्चेतनोऽयं
स्थास्यत्युद्यत्सहजमहिमा सर्वदा मुक्त एव ॥"

त्यागस्त्रप आहे, (सर्व परिग्रहाने रहित आहे) म्हणून निर्ग्रंथ आहे, समस्त रागद्वेष मोहस्त्रप
चेतनविकारस्त्रप भावकर्माचा अभावामुळे नीराग आहे, मिथ्यात्व - माया - निदान या तीन
शल्यांचा अभाव असल्यामुळे निःशल्य आहे, शुद्ध निश्चयनयाने शुद्ध जीवास्तिकायाला
द्रव्यकर्म- भावकर्म- नोकर्माचा अभाव असल्याने सर्व दोषांनी रहित आहे, शुद्ध निश्चयाने आपल्या
परमतत्वामध्येही वांछा नाही म्हणून निष्काम आहे, निश्चयाने सर्वद्य प्रशस्त वा अप्रशस्त
परद्रव्याच्या अनुसार परिणतीचा अभाव असल्यामुळे अक्रोधी आहे, निश्चयाने परमसमरसभावमय
असल्याने निर्मान आहे, निश्चयाने संपूर्ण अंतर्मुख झाल्याकारणाने निर्मद आहे. अशा प्रकारे
विशुद्ध, सहजशुद्ध, नित्य निरावरण, आपला कारणसमयसारस्त्रप आत्मा उपादेय आहे.

हीच गोष्ट अमृतचन्द्र सूरींनी सांगितली आहे - (प्रवचनसार टीकेतील आठव्या
श्लोकामध्ये) -

१. २४ प्रकारचा परिग्रह. दहा प्रकारचा बहिरंग आणि चौदा प्रकारचा अंतरंग याप्रमाणे परिग्रह चौवीस प्रकारचा आहे. दहा बहिरंग परिग्रह - १) शेत २) घर ३) चांदी ४) सोने ५) धन ६) धान्य ७) दासी ८) दास ९) वस्त्र आणि १०) भांडीकुडी. चौदा अंतरंग परिग्रह - १) मिथ्यात्व + ४ कषाय + ९ नोकषाय हा अंतरंग परिग्रह आहे.

तथा हि -

(मंदाक्रांता)

ज्ञानज्योतिः प्रहतदुरितधान्तसंघातकात्मा
नित्यानन्दादय तुलमहिमा सर्वदा मूर्तिमुक्तः।
स्वस्मिन्नुच्चैविविचलतया जातशीलस्य मूलं
यस्तं बन्दे भवभयहरं मोक्षलक्ष्मीशमीशम् । ६९।

वर्णरसगंधफासा थीपुंसणउंसयादिपज्जाया ।
संठाणा संहणणा सब्बे जीवस्स णो संति ॥ ४५ ॥

अरसमरुवमगंधं अव्यतं चेदणागुणमसदं ।
जाण अलिंगहणं जीवमणिद्विसंठाणं ॥ ४६ ॥

अर्थ — याप्रमाणे परपरिणतीचा संपूर्ण उच्छेद ज्ञाल्यामुळे, कर्तृकर्माच्या भेदवासनेचा नाश ज्ञाल्यामुळे ज्याने शेवटी आपल्या शुद्ध आत्मतत्त्वास प्राप्त केले आहे असा हा चेतनरूप आत्मा चैतन्यमात्र विशद प्रकाशामध्ये तन्मय होत्साता आपला स्वभावसिद्ध महिमा सदैव व्यक्त प्रकाशमान असल्याने सर्वदा मुक्तच राहील.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ६९ — ज्याने ज्ञानज्योतिद्वारा पापरूपी अंधकारसमूहाचा नाश केला आहे, जो सदैव नित्य आनंदादिस्वरूप महिमायुक्त आहे, जो सर्वदा अमूर्त (मूर्त शरीरादि परिग्रहाने रहित आहे) आहे, जो आपल्या स्वरूपामध्ये अत्यंत अविचल स्थित आहे म्हणून उत्तम शीलाचे मूल आहे त्या भवभयाचे हरण करणाऱ्या ऐश्वर्यसंपन्न मुक्तीलक्ष्मीच्या नाथास मी वंदन करतो। ६९। ॥ ४४ ॥

गाथा ४५ - ४६

अन्यार्थ - (जीवस्स सब्बे वर्णरसगंधफासा) जीवाला सर्वच वर्ण रस- गंध- स्पर्श (थीपुंसणउंसयादि पज्जाया)स्त्री, पुरुष नपुंसक आदि पर्याय (संठाणा संहणणा)संस्थान, संहनन

नहिं स्पर्श-रस-अह गंध-वर्ण न, क्लीव, नर-नारी नहीं ।
संस्थान संहनन सर्व ही ये भाव सब जीवको नहीं । ४५ ।
रस, रूप, गंध न, व्यक्त नहिं, नहिं शद्द, चेतनगुणमयी ।
निर्दिष्ट नहिं संस्थान, होता जीवलिंग-ग्रहण नहीं । ४६ ।

वर्णरसगंधस्पर्शः स्त्रीपुंनपुंसकादिपर्यायाः ।
 संस्थानानि संहननानि सर्वे जीवस्य नो सन्ति ॥ ४५ ॥
 अरसमस्तप्रभगंधमव्यक्तं चेतनागुणमशद्भू ।
 जानीद्विलिंगग्रहणं जीवमनिर्दिष्टसंस्थानम् ॥ ४६ ॥

इह हि परमस्वभावस्य कारणपरमात्मस्वस्पर्श्य समस्तपौद्गलिकविकारजातं न समस्तीत्युक्तम् ।

निश्चयेन वर्णपंचकं, रसपंचकं, गन्धद्वितयं, स्पर्शाष्टकं, स्त्रीपुंनपुंसकादिविजातीय-विभावव्यंजनपर्यायाः, कुञ्जादिसंस्थानानि, वज्र्णर्षभनाराचादिसंहननानि विद्यन्ते पुद्गलानामेव, न जीवानाम्। संसारावस्थायां संसारिणो जीवस्य स्थावरनामकर्मसंयुक्तस्य कर्मफलचेतना भवति, त्रसनामकर्मसनाथस्य कार्ययुतकर्मफलचेतना भवति। कार्यपरमात्मनः कारणपरमात्मनश्च शुद्धज्ञानचेतना भवति। अत एव कार्यसमयसारस्य वा कारणसमयसारस्य वा शुद्धज्ञानचेतना सहजफलस्तुपा भवति। अतः सहजशुद्धज्ञानचेतनात्मानं निजकारणपरमात्मानं संसारावस्थायां मुक्तावस्थायां वा सर्वदैकस्तुपत्वादुपादेयमिति हे शिष्य त्वं जानीहि इति।

हे सर्वच (जो संति) नाहीत. (जीवं) जीवाला (अरसमस्तप्रभगंधमव्यक्तं) तू, रसरहित, गंधरहित, वर्णरहित, अव्यक्त (असद्वं) शद्भरहित (अलिंगग्रहणं) लिंगद्वारा अग्राहय (अणिद्विडसंठाणं) ज्याचा आकार सांगितल्या जाऊ शकत नाही असा आणि (चेदणागुणं)मात्र चैतन्यलक्षणस्वरूपी (जाण) जाण.

टीका – या दोन सूत्रामध्ये परमस्वभावभूत असा जो कारण परमात्मा त्याचे स्वरूप समस्त पौद्गलिक भाव आणि विकारसमूहाने रहित आहे हे सांगितले आहे -

निश्चयाने पांच वर्ण, पाच रस, दोन गंध, आठ स्पर्श, स्त्री-पुरुष नपुंसक आदि विजातीय व्यंजन द्रव्यपर्याय, कुञ्जादि सहा संस्थान, वज्र्णर्षभनाराच आदि सहां संहनन हे पुद्गलांचेच आहेत, जीवांचे नाहीत. संसारदशेमध्ये संसारी जीवाला तो स्थावर नाम कर्मच्या उदयाने सहित असतांना फक्त कर्मफलचेतना असते; त्रस नामकर्मच्या उदयाने सहित असतांना कर्मचेतनासह कर्मफलचेतना असते; कार्यपरमात्मा आणि कारण परमात्म्याला शुद्ध ज्ञानचेतना असते. आणि म्हणूनच कार्यसमयसार अथवा कारणसमयसारास सहजफलस्तुप शुद्ध ज्ञानचेतना असते आणि म्हणूनच सहज शुद्धज्ञानचेतनास्वरूप आपल्या कारणपरमात्म्यास, संसारदशेमध्ये असो की मुक्तदशेमध्ये, तो सर्वदा एकस्तुप असल्याकारणाने, तो उपादेय आहे. असे हे शिष्य तू समज.

तथा चोक्तमेकत्वसप्ततौ —

(मंदाक्रांता)

"आत्मा भिन्नस्तदनुगतिमत्कर्म भिन्नं तयोर्या
प्रत्यासत्तेर्भवति विकृतिः साऽपि भिन्ना तथैव ।
कालक्षेत्रप्रमुखमपि यत्तच्च भिन्नं मतं मे
भिन्नं भिन्नं निजगुणकलालंकृतं सर्वमेतत् ॥ ८ "

तथा हि —

(मालिनी)

असति च सति बन्धे शुद्धजीवस्य रूपाद्
रहितमखिलमूर्तद्रव्यजालं विचित्रम् ।
इति जिनपतिवाक्यं वक्ति शुद्धं बुधानां
भुवनविदितमेतद् भव्य जानीहि नित्यम् । ७० ।

हेच आचार्य पद्मनंदीनी एकत्वसप्तति नामक अधिकारामध्ये सांगितले आहे की,

अर्थ — आत्मा भिन्न आहे आणि त्याच्या मागे मागे चालणारे कर्म पृथक आहे; आत्मा आणि कर्म यांच्या अतिनिकटपणामुळे विकृति होते. ती सुधा त्याचप्रकारे भिन्न आहे; जे जे कांही काल क्षेत्रादिक आहेत ते सुद्धा भिन्न आहेत. आपआपल्या गुणकलांनी अलंकृत हे सर्व भिन्न भिन्न आहेत. अर्थात सर्वच द्रव्ये आपल्या गुणपर्यायांनी युक्त आणि परस्पर अत्यंत भिन्न भिन्न आहेत.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ७० — बंध असो वा नसो (अर्थात् संसारदशा असो की मुक्तदशा असो, समस्त विचित्र मूर्तद्रव्य समूह (नाना रूप मूर्त द्रव्ये) शुद्ध जीवापासून वेगळेच आहेत असे जिनदेवांचे निर्दोष वचन आहे. ते ज्ञानी पुरुषांना अनुलक्षून म्हणते की. हे भव्य! तूं त्रिभुवन-प्रसिद्ध असे सत्य जाणून त्याचा सदैव स्वीकार कर. । ७० । ॥ ४६ ॥

जारिसिया सिध्दप्पा भवमल्लिय जीव तारिसा होति ।
जरमरणजन्ममुक्ता अट्टगुणालंकिया जेण ॥ ४७ ॥

याद्वशाः सिद्धात्मानो भवमालीना जीवास्ताद्वशा भवन्ति ।

जरामरणजन्ममुक्ता अट्टगुणालंकृता येन ॥ ४७ ॥

शुद्धद्रव्यार्थिकनयाभिप्रायेण संसारिजीवानां मुक्तजीवानां विशेषाभावोपन्यासोयम् ।

ये केचिद् अत्यासन्नभव्यजीवाः ते पूर्वं संसारावस्थायां संसारक्लेशायासचित्ताः सन्तः सहजवैराग्यपरायणाः द्रव्यभावलिंगधराः परमगुरुप्रसादासादितपरमागमाभ्यासेन सिद्धक्षेत्रं परिप्राप्य निर्बाधाघसकलविमलकेवलज्ञानकेवलदर्शनकेवलसुखकेवलशक्तियुक्ताः सिद्धात्मानः कार्यसमयसाररूपाः कार्यसिद्धाः । ते याद्वशास्ताद्वशा एव भविनः शुद्धनिश्चयनयेन। येन कारणेन ताद्वशास्तेन जरामरणजन्ममुक्ताः सम्यक्त्वादयष्टगुणपुष्टितुष्टाश्चेति।

गाथा ४७

अन्यर्थ : — (जारिसिया सिध्दप्पा) जसे सिध परमात्मा आहेत (तारिसा भवमल्लिय जीव होति) तसेच भवामध्ये चूर [संसारात रत] जीव आहेत (जेण जरामरणजन्ममुक्ता अट्टगुणालंकिया) कारण ते संसारी जीव ही शक्ति अपेक्षेने, स्वभाव दृष्टीने सिद्ध आत्म्यप्रमाणेच जरा, जन्म, मरणाने रहित आणि आठ गुणांनी अलंकृत आहेत.

टीका — शुद्ध द्रव्यार्थिक नयाच्या अभिप्रायाने संसारी जीव आणि मुक्तजीवामध्ये अंतर नाही हे या सूत्रात सांगितले आहे.

जे कोणी अत्यासन्न भव्य जीव आहेत ते पूर्वी संसारावस्येमध्ये संसारक्लेशांनी यकून भागून सहज वैराग्यपरायण झाल्याने द्रव्य व भावलिंग धारण करून परमगुरुंच्या प्रसादरूपाने प्राप्त परमागमाचा अभ्यास करतात. त्यामुळे सिद्धशीलेस प्राप्त होऊन निराबाध सकल विमल केवलज्ञान, केवलदर्शन, केवलसुख आणि केवलशक्तीने संपन्न होतात. ते सिध पर्यायरूप परमात्मा कार्यसमयसार आहेत. ते शुद्ध अवस्थारूप सिध जसे आहेत तसेच शुद्धनिश्चयाने संसारिजीवही (शक्तिअपेक्षेने) आहेत. ज्याअर्थी सिद्धसदृश - समान आहेत म्हणूनच ते देखील जरा-मरण-

है सिद्ध जैसे जीव, त्यो भवलीन संसारी वही ।

गुण आठसे जो है अलंकृत जन्म-मरण-जरा नहीं ॥ ४७ ॥

(अनुष्टुप्)

प्रागेव शुद्धता येषां सुधियां कुधियामपि ।
नयेन केनचित्तेषां भिदां कामपि वेदौम्यहम् । ७९ ।

असरीरा अविणासा अणिंदिया णिम्मला विसुध्दप्पा ।
जह लोयगे सिद्धा तह जीवा संसिदी णेया ॥ ४८ ॥

अशरीरा अविनाशा अतीन्द्रिया निर्मला विशुध्दात्मानः ।
यथा लोकाग्रे सिध्वात्तथा जीवाः संसृतौ ज्ञेयाः ॥ ४८ ॥

अयं च कार्यकारणसमयसारयोर्विशेषाभावोपन्यासः ।

निश्चयेन पंचशरीरप्रपञ्चाभावादशरीराः, निश्चयेन नरनारकादिपर्यायपरित्यागस्वीकारा-
भावादविनाशाः, युगपत्परमतत्त्वस्थितसहजदर्शनादिकारणशुद्धस्वरूपपरिच्छित्तिसमर्थसहज-
ज्ञानज्योतिरपहस्तितसमस्तसंशयस्वरूपत्वादतीन्द्रियाः, मलजनकक्षायोपशमिकादिविभाव-

जन्माने रहित आहेत आणि सम्यक्त्वादिक अष्टगुणांनी पुष्ट आणि तुष्ट असतात. (मात्र
शुद्ध निश्चयनयाच्या अपेक्षेने शक्तिस्पाने, पर्याय अपेक्षेने नाही.)

तात्पर्यवृत्ति झ्लोक ७९ — सुबुद्धि असो की कुबुद्धि असो ज्या जीवांना प्रथम पासूनच
द्रव्य शुद्धता आहे त्यामध्ये कोणताही भेद कोणत्या नयाने जाणू? अर्थात् त्यामध्ये (स्वभावअपेक्षेने-
शक्तिअपेक्षेने) काहीही भेद- अंतर नाही. । ७९ । ॥ ४७ ॥

गाथा ४८

अन्वयार्थ :— (जह लोयगे सिद्धा) ज्याप्रमाणे लोकाच्या अग्रभागी विराजमान सिद्ध
जीव (असरीरा अविणासा अणिंदिया णिम्मला विसुध्दप्पा) अशरीरी, अविनश्वर, अतीन्द्रिय,
निदौष आणि विशुध्दस्वरूपी आहेत (तह संसिदी जीवा णेया)त्याप्रमाणे संसारामध्ये सर्व
जीव जाणावेत. (त्रिकाली स्वभाव, शक्तीस ग्रहण करणाऱ्या शुद्धनयाने मात्र.)

टीका — या सूत्रामध्ये कार्यसमयसार आणि कारणसमयसार या दोहोमध्ये अंतर
नाही हे सांगितले आहे.

विन देह अविनाशी, अतीन्द्रिय, शुद्ध निर्मल सिद्ध ज्यो ।
लोकाग्रमें जैसे विराजे, जीव है भवलीन त्यो ॥ ४८ ॥

स्वभावानामभावात्रिमिलाः, द्रव्यभावकर्माभावाद् विशुद्धात्मानः यथैव लोकाग्रे भगवन्तः सिद्धपरमेष्ठिनस्तिष्ठन्ति, तथैव संसुतावपि अमी केनचिन्नयवलेन संसारिजीवाः शुद्धा इति।

(शार्दूलविक्रीडित)

शुद्धाशुद्धविकल्पना भवति सा मिथ्यादृशि प्रत्यहं
शुद्धं कारणकार्यतत्त्वयुग्मं सम्यग्दृशि प्रत्यहम् ।
इत्यं यः परमागमार्थमतुलं जानाति सदृक् स्वयं
सारासारविचारचारुधिषणा वन्दामहे तं वयम् । ७२।

एदे सब्वे भावा ववहारणयं पदुच्य भणिदा हु ।
सब्वे सिद्धसहावा सुधणया संसिद्धी जीवा ॥ ४९ ॥

लोकाग्रभागी स्थित सिद्ध जीव निश्चयाने पाच शरीराच्या विस्ताराच्या अभावामुळे अशरीरी आहेत - तसेच निश्चयाने नरनारकादी पर्यायाचा परित्याग व स्वीकार करत नाहीत म्हणून अविनाशी आहेत. परमतत्त्वामध्ये स्थित सहजदर्शनादिरूप कारणशुद्धस्वरूपास जाणण्यास समर्थ अशा सहज ज्ञानज्येतिद्वारा जेथे सर्वच संशयाचे निवारण आहे अशा स्वरूपाने युक्त आहेत; म्हणून अतीन्द्रिय आहेत, मल उत्पन्न करणाऱ्या क्षायोपक्षामिक आदि विभावस्वभावाचा अभाव ज्ञाल्याकारणाने निर्मल आहेत आणि समस्त द्रव्यकर्म आणि भावकर्मांनी रहित असल्यामुळे विशुद्धात्मा आहेत; तसेच संसारामध्ये सुधा हे कोण्या एका नयाच्या प्रधानतेने (बलाने) संसारी जीवही शुद्ध आहेत.

तात्पर्यवृत्ती श्लोकार्थ ७२ — शुद्ध-अशुद्धाचा विकल्प तर मिथ्यादृष्टीला सदैव असतो. सम्यग्दृष्टीला तर सदैव असा अभिप्राय असतो की, कार्यतत्त्व आणि कारणतत्त्व दोन्ही शुद्ध आहेत. या प्रमाणे सम्यग्दृष्टी परमागमाच्या अतुल अर्थास सारासार विचारयुक्त सुंदर बुद्धीने स्वयं जाणतो: त्या सम्यग्दृष्टीस आम्ही वंदन करतो. ।७२। ॥४८॥

गाथा ४९

अन्वयार्थ :— (एदे सब्वे भावा हु ववहारणयं पदुच्य भणिदा)हे पूर्वी सांगितलेले सर्व भाव [ज्यापासून शुद्ध ज्ञायक भाव भिन्न सांगितला आहे ते] व्यवहारनयाच्या अवलंबनाने संसारी

व्यवहारनयसे हैं कहे सब जीवके ही भाव ये ।

है शुद्धनयसे जीव सब भवलीन सिद्ध स्वभावसे ॥ ४९ ॥

एते सर्वे भावा व्यवहारनयं प्रतीत्य भणिताः खलु ।
 सर्वे सिद्धस्वभावाः शुद्धनयात् संसृतौ जीवाः ॥ ४९ ॥
 निश्चयव्यवहारनयोरुपादेयत्वप्रद्योतनमेतत् ।

ये पूर्वे न विद्यन्ते इति प्रतिपादितास्ते सर्वे विभावपर्यायाः खलु व्यवहारनयादेशेन विद्यन्ते। संसृतावपि ये विभावभावैश्चतुर्भिः परिणताः सन्तस्तिष्ठन्ति अपि च ते सर्वे भगवतां सिद्धानां शुद्धगुणपर्यायैः सद्वशाः शुद्धनयादेशादिति।

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरीभिः —

(मालिनी)

" व्यवहरणनयः स्याद्यधिपि प्राक्पदव्या -
 मिह निहितपदानां हंत हस्तावलम्बः।
 तदपि परममर्थं चिच्चमत्कारमात्रं
 परविरहितमन्तः पश्यतां नैष किंचित् ॥ "

जीवांना असतात असे सांगीतले आहे. (सुधण्या संसिद्धी सब्बे जीवा सिद्धसहावा) शुद्धनयाने संसारातील सर्वच जीव सिद्धस्वभावी आहेत.

टीका — निश्चय आणि व्यवहार या दोहोंच्याही उपादेयपणाचे^१ हे दिग्दर्शन आहे. यापूर्वी जे भाव जीवांचे नाहीत असे सांगीतले आहेत ते सर्व विभावपर्याय असून त्यांना व्यवहारनयाच्या दृष्टीने जीवांचे म्हटले आहे. संसारामध्ये सुधा जे चार प्रकारच्या विभावभावांनी परिणत असतात ते सर्व जीव सुधा सिद्ध भगवंताच्या शुद्ध गुणपर्यायासारखे (शक्ति वा स्वभाव अपेक्षेने) आहेत असे शुद्धनयाने निस्पत्त करण्यात येते.

हेच आ. अमृतचन्द्रसूरींनी सांगितलेले आहे —

१. शुद्धात्मद्रव्याचे आणि त्याच्या गुणपर्यायाचे यथार्थ ज्ञान हेच प्रमाणभूत आहे. म्हणून "आत्म्यास एका दृष्टीने विभावपर्याय आहेत" हे ज्याच्या ज्ञानामध्ये स्वीकृत नाही त्यास शुद्धात्मद्रव्याचे यथार्थ ज्ञानही होऊ शकत नाही. म्हणून व्यवहारनयाच्या विषयांचे ज्ञान ही ग्रहण करण्यायोग्य आहे. एवढ्याच विवेकने व्यवहारनयास उपादेय म्हटले आहे. त्याच्या विषय हा अनुभवामध्ये प्रतीतीमध्ये आश्रयनीय आहे या विवेकने नाही. व्यवहाराचे आलंबन तर आत्मप्रतीतीसाठी सोडण्यायोग्यच आहे. हेच पुढील ५० व्या सूत्रात स्पष्ट सांगितले जाणारच आहे. ज्या जीवास अभिप्रायामध्ये शुद्धात्मद्रव्याचा आश्रय उपादेय आहे आणि व्यवहारनयाचा आश्रय हेय आहे तोच जीव द्रव्य आणि पर्यायांचा यथार्थ ज्ञाता आहे, दुसरा नाही; असे येथे समजावे.

तथा हि —

(स्वागत)

शुद्धनिश्चयनयेन विमुक्तौ
संसृतावपि च नास्ति विशेषः।
एवमेव खलु तत्त्वविचारे
शुद्धतत्त्वसिकाः प्रवदन्ति । ७३ ।

पुब्लुतसयलभावा परदब्यं परसहावमिदि हेयं ।
सगदब्यमुवादेयं अंतरतच्चं हवे अप्पा ॥ ५० ॥

पूर्वोक्तसकलभावाः परद्रव्यं परस्वभावा इति हेयाः।
स्वकद्रव्यमुपादेयं अन्तस्तत्त्वं भवेदात्मा ॥ ५० ॥

हेयोपादेयत्यागोपादानलक्षणकथनमिदम् ।

ये केचिद् विभावगुणपर्यास्ते पूर्वं व्यवहारनयादेशादुपादेयत्वेनोक्ताः शुद्धनिश्चयनयबलेन हेया भवन्ति। कुतः? परस्वभावत्वात्, अत एव परद्रव्यं भवन्ति। सकलविभाव-

कलशाच्च अर्थ — खेदाची गोष्ठ आहे की यद्यपि व्यवहारनय हा प्राक्पदवीमध्ये (उपयोगात्मक शुद्ध आत्मानुभवाच्चा पूर्वं भूमिकेमध्ये) ज्यांनी पाऊल ठेवले आहे त्यांना जरी हस्तावलंबनरूप आहे तरीहि परम अर्थाता (चैतन्य तत्त्वाला) - जो विच्चमत्कारमात्र आहे व परविरहित आहे - पाहणाऱ्यास (अनुभवणाऱ्याला) हा व्यवहार कांहीही नाही.

तात्पर्यवृत्ती श्लोक ७३ — शुद्ध निश्चयनयाने मुक्ती आणि संसारामध्ये कांही अंतर नाही. असेच खरोखर तत्त्वविचाराच्चा प्रसंगी शुद्ध आत्मतत्त्वाचे रसिक म्हणतात् । ७३ ॥ ४९ ॥

गाथा ५०

अन्वयार्थ :— (पुब्लुतसयलभावा)या अधिकारातील पूर्व सूत्रामध्ये निर्दिष्ट सकल भाव (परदब्यं परसहावं इदि हेयं)ते परद्रव्य आहेत अथवा परस्वभावी आहेत म्हणून हेय आहेत. (अंतरतच्चं सगदब्यं अप्पा उवादेयं हवे)अंतस्तत्त्वं रूप निज द्रव्य म्हणजेच शुद्ध आत्मा तेवढा उपादेय आहे.

पर-द्रव्य हैं परभाव हैं पूर्वोक्त सारे भाव ही ।
अतएव हैं ये त्याज्य, अन्तस्तत्त्व है आदेय ही ॥ ५० ॥

गुणपर्यायनिर्मुक्तं शुद्धान्तस्तत्त्वस्वरूपं स्वद्रव्यमुपादेयम्। अस्य खलु सहजज्ञानसहज-
दर्शनसहजचारित्रसहजपरमवीतरागसुखात्मकस्य शुद्धान्तस्तत्त्वस्वरूपस्याधारः सहजपरम-
पारिणामिकभावलक्षणकारणसमयसार इति।

तथा चोक्तं श्रीमद्भूतचन्द्रसूरीभिः —

(शार्दूलविक्रीडित)

"सिध्धान्तोऽयमुदात्तचित्तचरितैर्मोक्षार्थिभिः सेव्यतां
शुद्धं चिन्मयमेकमेव परमं ज्योतिः सदैवास्प्यहम् ।
एते ये तु समुल्लसन्ति विविधा भावाः पृथग्लक्षणा-
स्तेऽहं नास्मि यतोऽत्र ते मम परद्रव्यं समग्रा अपि ॥"

तथा हि —

(शालिनी)

न ह्यस्माकं शुद्धजीवास्तिकाया-
दन्ये सर्वे पुद्गलद्रव्यभावाः।
इत्थं व्यक्तं वक्ति यस्तत्त्ववेदी
सिध्दिं सोऽयं याति तामत्पूर्वाम्। ७४ ।

टीका — या सूत्रामध्ये हेयाचा त्याग आणि उपादेयाचा स्वीकार याचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

जे कांही विभावगुणपर्याय या पूर्वीच (४९ व्या सूत्रामध्ये) व्यवहारनयाच्या दृष्टीने उपादेयरूप सांगितले आहेत तेच शुद्धनिश्चयाच्या दृष्टीने (प्रतीती वा अनुभवामध्ये) हेय आहेत. कां? परस्वभावी (परनिमित्तक) आहेत म्हणूनच परद्रव्य आहेत. समस्त विभावगुणपर्यायांनी रहित, शुद्ध अंतस्तत्त्वस्वरूप स्वद्रव्य उपादेय आहे. सहज ज्ञान, सहज दर्शन, सहज चारित्र, सहज वीतराग परम सुख या (त्रिकाल स्वभावाने सहित) स्वरूपाचे जे अंतस्तत्त्व त्याचा आधार सहज पारिणामिक भाव असून कारणसमयसाराचे तेच लक्षण आहे.

हेच आचार्य अमृतचन्द्रसूरींनी आत्मब्याती टीकेच्या १८५ व्या कलशांत सांगितले आहे.

कलशाचा अर्थ — ज्यांच्या चित्ताचे चरित्र उदात्त आहे, (उच्च, श्रेष्ठ, उज्ज्वल) आहे अशा मुमुक्षु जीवांनी याच सिध्दान्ताचा मनोमन अंतरंगातून स्वीकार करावा की, मी तर सदैव

विवरीयाभिणिवेसविवज्जियसद्वहणमेव समतं ।
 संसयविमोहविब्भमविवजियं होदि सण्णाणं ॥ ५१ ॥

चलमलिणमगाढत्विवज्जियसद्वहणमेव समतं ।
 अधिगमभावो णाणं हेयोपादेयतच्चाणं ॥ ५२ ॥

समतत्स्स णिमित्तं जिणसुतं तस्स जाणया पुरिसा ।
 अंतरहेऊ भणिदा दंसणमोहस्स खयपहुदी ॥ ५३ ॥

शुद्ध चैतन्यमय एक परम ज्योतीच आहे, आणि हे जे भिन्न लक्षणस्वरूपी विविधप्रकारचे (प्रमत्तादी) भाव प्रगट होतात ते म्हणजे मी नव्हे, कारण ते सर्व भाव तर मला परद्रव्य आहेत.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ७४ — एक मात्र शुद्ध जीवास्तिकायास सोडून अन्य सर्वच पुद्गलद्रव्यस्तप जे भाव आहेत ते वस्तुतः आमचे नाहीत असे जे तत्त्वज्ञ पुरुष स्पष्टपणे सांगतात ते अपूर्व सिद्धी प्राप्त करतात. ॥ ७४ ॥ ॥ ५० ॥

गाथा ५१ ते ५५

अन्वयार्थ :- (विवरीयाभिणिवेसविवज्जियसद्वहणमेव समतं) विपरीत अभिनिवेशाने रहित असे श्रधान म्हणजेच सम्यक्त्व होय. (संसयविमोहविब्भमविवजियं सण्णाणं होदि) संशय, विपर्यय आणि अनध्यवसाय या तीन दोषांनी रहित असे जे यथार्थ ज्ञान ते सम्यग्ज्ञान होय. (चलमलिणमगाढत्विवज्जियसद्वहणं एव समतं) चल, मलिन आणि अगाढत्वाने रहित असे श्रद्धान हेच सम्यग्दर्शन होय. (हेयोपादेयतच्चाणं अधिगमभावो णाणं) हेय आणि उपादेय तत्त्वांचे जाणणे हेय सम्यग्ज्ञान होय. (समतत्स्स णिमित्तं) सम्यक्त्वाचे निमित्त (जिणसुतं

मिथ्याभिप्रायविहीन जो श्रद्धान वह सम्यक्त्व है ।
 संशय, विमोह, विभ्रान्ति विरहित ज्ञान सुज्ञानत्व है ॥ ५१ ॥
 चल, मल, अगाढपने रहित श्रधान वह सम्यक्त्व है ।
 आदेय, हेय पदार्थका अवबोध सुज्ञानत्व है ॥ ५२ ॥
 जिनसूत्र समकितहेतु है, अरु सूत्रज्ञाता पुरुष जो ।
 वह जान अंतहेतु जिसके दर्श-मोहक्षयादि हो ॥ ५३ ॥

समतं सण्णाणं विज्जिदि मोक्खस्स होदि सुण चरणं ।
ववहारणिछ्छएण दु तम्हा चरणं पवक्खामि ॥ ५४ ॥

ववहारणयचरिते ववहारणयस्य होदि तवचरणं ।
णिछ्यणयचारिते तवचरणं होदि णिछ्यदो ॥ ५५ ॥

विपरीताभिनिवेशविवर्जितश्रधानमेव सम्यक्त्वम् ।
संशयविमोहविभ्रमविवर्जितं भवति संज्ञानम् ॥ ५६ ॥
चलमलिनमगाढत्वविवर्जितश्रधानमेव सम्यक्त्वम् ।
अथिगमभावो ज्ञानं हेयोपादेयतत्त्वानाम् ॥ ५७ ॥
सम्यक्त्वस्य निमित्तं जिनसूत्रं तस्य ज्ञायकाः पुरुषाः ।
अन्तर्हेतवो भणिताः दर्शनमोहस्य क्षयप्रभृतिः ॥ ५८ ॥
सम्यक्त्वं संज्ञानं विद्यते मोक्षस्य भवति शृणु चरणम् ।
व्यवहारनिश्चयेण तु तस्माच्चरणं प्रवक्ष्यामि ॥ ५९ ॥
व्यवहारनयचरिते व्यवहारनयस्य भवति तपश्चरणम् ।
निश्चयनयचारिते तपश्चरणं भवति निश्चयतः ॥ ५५ ॥

तस्स जाणया पुरिसा) जिनसूत्र आणि त्यास जाणणारे पुरुष हे होत. (तस्स अंतरहेउ दंसणमोहस्स खयपहुदी भणिदा) त्याचे अंतरंग कारण [हेतू] दर्शनमोहनीयाचा क्षय वगैरे सांगितले आहेत. (सुण)ऐक की (समतं सण्णाणं मोक्खस्स विज्जिदि) सम्यक्त्व आणि सम्यग्ज्ञान हे मोक्षाचे कारण आहे आणि (चरणं)सम्यकचारित्र देखील कारण आहेच. (तम्हादु) म्हणूनच (ववहारणिछ्येण चरणं पवक्खामि) व्यवहार व निश्चयाने मी चारित्राचे निस्सपण करणार आहे. (ववहारणयचरिते ववहारणयस्स तवचरणं होदि) व्यवहारनयाने निस्सपित चारित्रामध्ये व्यवहारनयप्रणीत तपश्चरण असते. (णिश्चयणयचरिते णिच्यदो तवचरणं होदि) निश्चयनयाने निस्सपित चारित्रामध्ये निश्चयप्रणीत तपश्चरण असते.

सम्यक्त्व, सम्यग्ज्ञान अरु चारित्र मोक्ष उपाय है ।
व्यवहार निश्चयसे अतः चारित्र मम प्रतिपाद्य है ॥ ५४ ॥
व्यवहारनयचारित्रमें व्यवहारनय तप जानिये ।
चारित्र निश्चयमें तपश्चर्या नियत-नय मानिये ॥ ५५ ॥

रत्नत्रयस्वरूपाख्यानमेतत् ।

भेदोपचाररत्नत्रयमपि तावद्; विपरीताभिनिवेशविवर्जितश्रद्धानस्पं भगवतां सिद्धिपरंपराहेतुभूतानां पंचपरमेष्ठिनां चलमलिनागाढविवर्जितसमुपजनितनिश्चलभक्तियुक्तत्वमेव। विपरीते हरिहरप्यगभादिप्रणीते पदार्थसार्थे ह्यभिनिवेशाभाव इत्यर्थः। संज्ञानमपि च संशयविमोहविभ्रमविवर्जितमेव। तत्र संशयः तावत् जिनो वा शिवो वा देव इति। विमोहः शाक्यादिप्रोक्ते वस्तुनि निश्चयः। विभ्रमो ह्यज्ञानत्वमेव। पापक्रियानिवृत्तिपरिणामश्यारित्रम्। इति भेदोपचाररत्नत्रयपरिणितिः। तत्र जिनप्रणीतहेयोपादेयतत्त्वपरिच्छित्तिरेव सम्यज्ञानम्। अस्य सम्यक्त्वपरिणामस्य वाद्यसहकारिकारणं वीतरागसर्वज्ञमुखकमलविनिर्गतसमस्तवस्तुप्रतिपादनसमर्थद्रव्यश्रुतमेव तत्त्वज्ञानमिति। ये मुमुक्षवः तेऽप्युपचारतः पदार्थनिर्णयहेतुत्वात् अंतरंगहेतव इत्युक्ताः; दर्शनमोहनीयकर्मक्षयप्रभृतेः सकाशादिति। अभेदानुपचाररत्नत्रयपरिणितेर्जीवस्य टंकोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावनिजपरमतत्त्वश्रद्धानेन, तत्परिच्छित्तिमात्रांतर्मुखपरमबोधेन, तद्रूपाविचलस्थितिस्तुपसहजचारित्रेण अभूतपूर्वः सिद्धपर्यायो

टीका — या सूत्रामध्ये रत्नत्रयाचे स्वरूप सांगितले आहे.

प्रथमतः भेदोपचार रत्नत्रयाचे स्वरूप येणेप्रमाणे - सिद्धीला परंपरेने (निमित्तरूपाने) कारणभूत अशा भगवान पंचपरमेष्ठीची निश्चल भक्ती हेच विपरीत अभिनिवेशाने रहित असे श्रद्धान आहे; आणि ते चल, मलिन आणि अगाढ या दोषांचा अभाव ज्ञाल्या कारणानेच उत्पन्न होते; विष्णु-ब्रह्मादि निरुपित विपरीत वस्तुतत्त्वामध्ये हठाग्रह नसणे असा याचा आशय आहे. व्यवहार सम्यक्त्वाचे हे स्वरूप आहे.

संशय, विमोह (विपर्यय) आणि विभ्रम (अनध्यवसाय) यांनी रहित ज्ञान हेच सम्यज्ञान आहे. त्यापैकी जिनेन्द्र हे देव आहेत की शिव देव आहे असा (दोन टोकाला स्पर्श करणारा) भाव संशय होय. शाक्यादिकांनी (बौद्ध) कथित तत्त्वार्थाचा निर्णय म्हणजेच विमोह (विपर्यय) आहे. तसेच अज्ञानपणा (म्हणजे वस्तुस्वरूपासंबंधी अज्ञान) हाच विभ्रम (अनध्यवसाय) आहे.

पापक्रियापासून निवृत्तिस्तुप परिणाम हेच चारित्र आहे. असे हे भेदोपचार रत्नत्रयाचे स्वरूप आहे. त्यामध्ये जिनेश्वराने सांगितलेल्या हेय आणि उपादेय तत्त्वाचे ज्ञान हेच सम्यज्ञान आहे. या सम्यक्त्वरूप परिणामांचे बाह्य सहकारी कारण वीतराग सर्वज्ञ परमात्म्याच्या मुखातून बाहेर पडणारे व समस्त वस्तुतत्त्वांचे निरुपण करण्यास समर्थ असे द्रव्यश्रुताचे ज्ञान हेच आहे.

भवति। यः परमजिनयोगीश्वरः प्रथमं पापक्रियानिवृत्तिस्तपव्यवहारनयचारित्रे तिष्ठति, तस्य खलु व्यवहारनयगोचरतपश्चरणं भवति। सहजनिश्चयनयात्मकपरमस्वभावात्मकपरमात्मनि प्रतपनं तपः। स्वस्वस्तपाविचलस्थितिस्तुपं सहजनिश्चयचारित्रम् अनेन तपसा भवतीति। तथा चोक्तमेकत्वसप्ततौ —

(अनुष्टुभु)

दर्शनं निश्चयः पुंसि बोधस्तब्दोध इव्यते।
स्थितिरिवै चारित्रमिति योगः शिवाश्रयः॥

म्हणजे तत्त्वज्ञान हे बाह्य सहकारी कारण आहे, हा आशय. तत्त्वाचे जाणकार असे मुमुक्षु जीव सुधा पदार्थाचा निर्णय करण्यास अंतरंग निमित्त आहेत. म्हणून उपचाराने बहिरंग हेतू आहेत. कारण त्यांनाही दर्शनमोहाचे क्षय वगैरे आहेत.

आता अभेदस्तप अनुपचरित रलत्रयाचे निरूपण करतात - त्या अभेद रलत्रयाने परिणत जीवाला, टंकोत्कीर्ण ज्ञायकस्वभावी अशा आपल्या परम तत्त्वाची श्रद्धा असते तेच निश्चयसम्यगदर्शन होय; त्यास जाणणेस्वस्तप (अर्थात आपल्या परमात्मतत्त्वाचे ज्ञानमात्र) निश्चय सम्यग्ज्ञान होय; आणि त्या स्वस्तपामध्ये अविचल स्थिती हे सम्यक्चारित्र होय. अशा श्रद्धा, ज्ञान व चारित्राच्या परिणतीने अभूतपूर्व अशी सिद्धपर्याय प्रगट होते. जे परम जिनयोगीश्वर प्रथमतः पापक्रियांपासून निवृत्तिस्तप व्यवहारचारित्रामध्ये स्थित असतात त्यांना वस्तुतः व्यवहारनयगोचर तपश्चरण असते. निश्चयनयाच्या विषयामध्ये, स्वभावमात्र परमात्मतत्त्वामध्ये प्रतपन हेच तप आहे. याच तपाने निजस्वस्तपामध्ये अविचल स्थिरतास्तप निश्चय चारित्र होते.

हेच आ. पद्मनंदीनी आपल्या पद्मनंदीपंचविशितिका नामक शास्त्रातील एकत्वसत्पत्ति या प्रकरणामध्ये १४ व्या श्लोकांत सांगितले आहे.

श्लोकार्थ — आपल्या आत्मतत्त्वाचा निश्चय हे दर्शन आहे, त्याचे ज्ञान हेच सम्यग्ज्ञान आहे, आणि तेथेच रितरता हे चारित्र आहे. असा या तिहांचा योग (एकता) हेच शिवपदाचे कारण आहे.

तात्पर्यवृत्ती श्लोक ७५ — सहज ज्ञान सदा जयवंत आहे! तसेच ही सहज दृष्टी (दर्शन)

तथा च —

(मालिनी)

जयति सहजबोधस्तादशी द्विष्टरेषा
चरणमपि विशुद्धं तद्विधं चैव नित्यम् ।
अघकुलमलपंकानीकनिर्मुक्तमूर्तिः
सहजपरमतत्त्वे संस्थिता चेतना च । ७५ ।

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमलधारिदेव-
विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ शुद्धभावाधिकारः तृतीयः शुतस्कन्धः ॥

जयवंत आहे! तसेच हे विशुद्ध सहज चारित्रिही सदैव जयवंत आहे! तद्वतच सहज परमतत्त्वामध्ये
संस्थित चेतना की जी पापसमूहाच्या मलाने अथवा कीचडाने रहित आहे. ती परम सदैव
जयवंत आहे!! । ७५ ।

याप्रमाणे सुकविस्तुप कमलांना जो सूर्यसमान आहे आणि पाच इंद्रियांच्या प्रसराने रहित
असा ज्यांना गात्रमात्रपरिग्रह आहे अशा श्री पद्मप्रभमलधारी देवद्वारा रचित आ. कुंदकुंदाच्या
नियमसार या ग्रंथावरील तात्पर्यवृत्ती टीकेमध्ये शुद्धभावाअधिकार नामक तृतीय शुतस्कंध
(अधिकार) समाप्त झाला.

व्यवहारचारित्राधिकारः

अथेदानीं व्यवहारचारित्राधिकार उच्यते ।

कुलजोणिजीवमगणठाणाइसु जाणिऊणं जीवाणं ।
तस्सारंभणियत्तणपरिणामो होइ पढमवदं ॥ ५६ ॥

कुलयोनिजीवमार्गणास्थानादिषु ज्ञात्वा जीवानाम् ।
तस्यारम्भनिवृत्तिपरिणामो भवति प्रथमव्रतम् ॥ ५६ ॥

अहिंसाव्रतस्वरूपाख्यानमेतत् ।

कुलविकल्पो योनिविकल्पश्च जीवमार्गणास्थानविकल्पाश्च प्रागेव प्रतिपादिताः । अत्र
पुनरुक्तिदोषभयान्न प्रतिपादिताः । तत्रैव तेषां भेदान् बुद्ध्या तद्रक्षापरिणतिरेव भवत्यहिंसा ।

व्यवहारचारित्राधिकारः

आता व्यवहारचारित्राधिकाराचे निरूपण करण्यात येते —

गाथा ५६

अन्वयार्थ :— (कुलजोणिजीवमगणठाणाइसु जीवाणं जाणिऊण)कुल, योनि, जीवस्थान
आणि मार्गणास्थान या [समस्त द्रव्यपर्याय अथवा विभावपर्यायामध्ये परस्पर अवगाहरूपाने
अथवा आपल्या गुणद्वारा व्यापक]सर्वामध्ये व्यापक जीवांना ओळखून (तस्सारंभनियत्तणपरिणामो
पढमवदं होइ)त्यासंबंधी आरंभापासून निवृत्तिरूप परिणाम म्हणजे प्रथमव्रत होय.

टीका — या सूत्रामध्ये अहिंसाव्रताचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

कुलभेद, योनिभेद, जीवस्थानाचे भेद तसेच मार्गणास्थानाचे भेद मागील अध्यायामध्ये
(४२ व्या गाथेमध्ये) सांगितलेले आहेत. येथे पुनरुक्ती होईल या भयाने पुनः सांगितले

रे जानकर कुलयोनि, जीवस्थान मार्गण जीवके ।

आरम्भ इनके से विरत हो प्रथमव्रत कहते उसे ॥ ५६ ॥

तेषां मृतिर्भवतु वा न वा, प्रयत्नपरिणाममन्तरेण सावधपरिहारो न भवति। अत एव प्रयत्नपरे हिंसापरिणतेरभावादहिंसाब्रतं भवतीति।

तथा चोक्तं श्रीसमन्तभद्रस्वामिभिः —

(शिखरिणी)

"अहिंसा भूतानां जगति विदितं ब्रह्म परमं
न सा तत्रारभ्मोऽस्त्यणुरपि च यत्राश्रमविधौ।
ततस्ततिसद्व्यर्थं परमकरुणो ग्रन्थमुभयं
भवानेवात्याक्षीनं च विकृतवेषोपथिरतः ॥"

तथा हि —

(मालिनी)

त्रसहतिपरिणामधांतविधंसहेतुः
सकलभुवनजीवग्रामसौख्यप्रदो यः।
स जयति जिनर्धमः स्थावरैकेन्द्रियाणां
विविधवधविदूरश्चारुशमाद्यपूरः । ७६।

नाहीत. तेथे सांगितलेल्या भेदांना जाणून त्या जीवांच्या रक्षेचा परिणामच अहिंसा आहे. (आपल्या आरंभाच्या उपक्रमाने वा विकल्पाने) तेथील जीवांचे मरण घडो वा न घडो, परंतु त्यांच्या रक्षेचा बुद्धिपूर्वक यत्नाचारपूर्वक (संकल्प-नियमसूप) भाव^१ असत्याशिवाय पापाचा - हिंसेचा परिहार होत नाही. म्हणूनच रक्षेच्या प्रयत्नामध्ये सावधान असणाऱ्याला निश्चितच हिंसापरिणतीचा अभाव असल्याने अहिंसाब्रत होते.

हेच श्री आचार्य समंतभद्र स्वार्मीनी आपल्या स्वयंभुस्तोत्रामध्ये नमिनाथ प्रभूच्या स्तवनप्रसंगी ११९ व्या श्लोकात सांगितले आहे की,

श्लोकार्थ — जीवमात्राची अहिंसा हेच परमब्रह्म आहे. ही गोष्ट सर्व लोकांना ज्ञात आहे. ज्या कोणत्याही आश्रमाच्या प्रक्रियेमध्ये (तो गृहस्याश्रम असो की संन्यासाश्रम असो) जेथे

१. अंतरंगात मुर्नीना मुनीपणास योग्य अशी शुद्ध परिणती असतानाच असणारा सहज देहचेष्टाविषयक जो सावधानतापूर्वक शुभोपयोग हाच येथे प्रयत्नपरिणामाचा अर्थ आहे. जर अभिप्रायामध्ये शुद्ध परिणती नसेल तर बाह्य प्रयत्न परिणाम असूनही त्यास समिती अथवा अहिंसाब्रत म्हणत नाहीत. जेथे हिंसात्यागाची संकल्पपूर्वक प्रतिज्ञा आहे तीच अहिंसा आहे. प्रतिज्ञा नसतांना जीवहिंसा घडली नाही तरी ती अहिंसा नाही. कारण अयत्नाचार ही हिंसाच आहे.

रागेण व दोसेण व मोहेण व मोसभासपरिणामं ।
जो पजहदि साहु सया बिदियवदं होइ तस्सेव ॥ ५७ ॥

रागेण वा द्वेषेण वा मोहेन वा मृषाभाषापरिणामं ।
यः प्रजहाति साधुः सदा द्वितीयव्रतं भवति तस्यैव ॥ ५७ ॥

अत्र मृषापरिणामः सत्यप्रतिपक्षः, स च रागेण वा द्वेषेण वा मोहेन वा जायते। सदा यः साधुः आसन्नभव्यजीवः तं परिणामं परित्यजति तस्य द्वितीयव्रतं भवति इति।

अल्पमात्र आरंभ आहे तेथे अहिंसा असूं शकत नाही. अतएव त्या अहिंसेच्या साधने करितां परम करुणावंत आपण दोन्ही प्रकारचा (अंतरंग चौदा आणि बहिरंग दहा प्रकारचा) परिग्रह सोडता झालात. (निर्ग्रथपणाचा अंगीकार केला) विकृत वेष [अन्य संप्रदायातील कुर्लिंग] आणि परिग्रहामध्ये रत झाला नाहीत.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोकार्थ ७६ — त्रस जीवांचा वध करण्याचा परिणाम हा महान् अंधकार आहे; त्याचा विधंस करण्यास कारण तसेच संपूर्ण तीन लोकातील जीवसमूहास अत्यंत सुखप्रद असा जिनर्थं सदैव जयवंत आहे! तसेच तो स्थावर एकेन्द्रियांच्या अनेकप्रकार वधापासून अतिदूर आहे व जणूं रमणीय सुखसागराचा पूरच आहे.! । ७६ । ॥ ५६ ॥

गाथा ५७

अन्वयार्थ :— (रागेण व दोसेण व मोहेण व मोसभासपरिणामं) रागाने, द्वेषाने अथवा मोहाने होणाऱ्या मृषा वचनाच्या परिणामाला (जो साहु पजहदि) जो साधु सोडतो (तस्सेव सदा बिदियवदं होइ) त्यालाच नेहमी दुसरे सत्य महाव्रत असते.

टीका — या सूत्रामध्ये सत्यमहाव्रताचे स्वरूप सांगितले आहे.

असत्याचा परिणाम हा सत्याचा प्रतिपक्ष (विरोधी भाव) आहे. तो असत्य परिणाम राग-द्वेष अथवा मोहपूर्वक होतो. जो आसन्नभव्य असा साधू त्या विपरीत परिणामांचा त्याग करतो त्यास दुसरे सत्य महाव्रत असते.

जो राग, द्वेष रु मोहसे परिणाम हो मृष-भाषका ।
छोडे उसे जो साधु, होता है उसे व्रत दूसरा ॥ ५७ ॥

(शालिनी)

वक्ति व्यक्तं सत्यमुच्चैर्जनो यः
 स्वर्गस्थीणां भूरिभोगैकभाक् स्यात्।
 अस्मिन् पूज्यः सर्वदा सर्वसदूषिः
 सत्यात्सत्यं चान्यदस्ति ब्रतं किम् । ७७ ।

गामे वा णयरे वाऽरणे वा पेचिछुण परमत्यं ।
 जो मुयदि ग्रहणभावं तिदीयवदं होदि तस्सेव ॥ ५८ ॥

ग्रामे वा नगरे वाऽरप्ये वा प्रेक्षयित्वा परमर्थम् ।
 यो मुंचति ग्रहणभावं तृतीयब्रतं भवति तस्यैव ॥ ५८ ॥

वृत्यावृत्तो ग्रामः तस्मिन् वा चतुर्भिर्गोपुरैर्भासुरं नगरं तस्मिन् वा मनुष्यसंचारशून्यं वनस्पतिजातवल्लीगुल्मप्रभृतिभिः परिपूर्णमरप्यं तस्मिन् वा परेण विसृष्टं निहितं पतितं

तात्पर्यवृत्ती श्लोक ७७ — जो मुमुक्षु अत्यंत स्पष्ट सत्यवचन बोलतो तो स्वर्गातील अप्सराभोग सहित अनेक सुखे प्राप्त करतो, व इहलोकामध्ये तो सर्वदा सर्व सत्पुरुषांना आदरणीय होतो. या सत्यब्रतास सोडून वस्तुतः दुसरे कोणते श्रेष्ठ ब्रत होऊं सकते? । ७७। ॥ ५७ ॥

गाथा ५८

अन्वयार्थ :— (गामे वा णयरे वा अरणे परमत्यं पेचिछुण) गावामध्ये, नगरामध्ये अथवा अरण्यामध्ये पडलेली परवस्तू पाहून (जो ग्रहणभावं मुयदि) जो त्यास ग्रहण करण्याचा भाव सोडतो (तस्सेव तिदीयवदं होदि) त्यालाच तिसरे अचौर्य महाब्रत असते.

टीका — या गाथेमध्ये अचौर्यमहाब्रताचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

जे चारही बाजूंनी बाडाने वेदलेले असते त्यास ग्राम म्हणतात, जे चार रम्य वेशींनी सुशोभित असते ते नगर होय; आणि मनुष्यांचा जेथे मुक्त संचार नसतो व नाना वनस्पती, आणि वेल व वृक्षसमूहांनी खचाखच भरले असते ते अरण्य होय. अशा गावामध्ये, नगरामध्ये,

कानन, नगर या ग्राममें जो देख पर वस्तु उसे -

- छोडे ग्रहणके भाव, होता तीसरा ब्रत है उसे ॥ ५८ ॥

वा विस्मृतं वा परद्रव्यं दृष्ट्वा स्वीकारपरिणामं यः परित्यजति, तस्य हि तृतीयब्रतं भवति इति।

(आर्य)

आकर्षिति रत्नानां संचयमुच्चैरचौर्यमेतदिह ।

स्वर्गस्त्रीसुखमूलं क्रमेण मुक्त्यंगनायाश्च । ७८ ।

दद्रूण इत्थिस्वं वांछाभावं णियत्तदे तासु ।
मेहुणसप्णाविवज्जियपरिणामो अहव तुरीयवदं ॥ ५९ ॥

दृष्ट्वा स्त्रीस्वं वांछाभावं निवर्तते तासु ।

मैथुनसंज्ञाविवज्जितपरिणामोऽथवा तुरीयब्रतम् ॥ ५९ ॥

चतुर्थब्रतस्वरूपकथनमिदम् ।

कमनीयकामिनीनां तन्मनोहराद्गनिरीक्षणद्वारेण समुपजनितकौतूहलचित्तवांछापरित्यागेन, अथवा पुंवेदोदयाभिधाननोकषायतीव्रोदयेन संजातमैथुनसंज्ञापरित्यागलक्षणशुभपरिणामेन च ब्रह्मचर्यब्रतं भवति इति।

अथवा अरण्यामध्ये सोडलेली, ठेवलेली अथवा पडलेली (अथवा विसरलेली) दुसऱ्याची वस्तु पाहून त्यास ग्रहण करण्याचा भाव जो करत नाही त्यालाच तिसरे अचौर्य महाब्रत असते.

श्लोक (आर्या)७८ — हे उग्र असे तिसरे महाब्रत इहलोकी नाना रत्नांना आकर्षित करते आणि परलोकामध्ये अप्सराच्या भोगास तसेच मुक्तिलक्ष्मीच्या सुखास कारण आहे। ७८ । ॥५८ ॥

गाथा ५९

अन्वयार्थ :— (इत्थिस्वं दद्रूण)स्त्रीचे स्व पाहून (तासु वांछाभावं णियत्तदे) तद्विषयक वांछेपासून जो निवृत्त होतो (अहव मेहुणसप्णाविवज्जियपरिणामो) त्याचा मैथुन संज्ञेने विरहित असा परिणाम हे (तुरीयवदं)चौथे ब्रत आहे.

टीका — या गाथेमध्ये चौथ्या ब्रह्मचर्य महाब्रताचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

जो देख रमणी रूप वांछाभाव उसमें छोड़ता ।

परिणाम मैथुन-संज्ञ-वर्जित ब्रत चतुर्थ यही कहा ॥ ५९ ॥

(मालिनी)

भवति तनुविभूतिः कामिनीनां विभूतिं
स्मरसि मनसि कार्मिस्त्वं तदा मद्वचः किम् ।
सहजपरमतत्त्वं स्वस्वरूपं विहाय
ब्रजसि विपुलमोहं हेतुना केन चित्रम् । ७१ ।

सव्वेसिं गंथाणं चागो णिरवेक्खभावणापुव्वं ।
पंचमवदमिदि भणिदं चारित्तभरं वहंतस्स ॥ ६० ॥

सुंदर कामिनी आणि तिच्या मनोहर अंगांच्या निरीक्षणामुळे उत्पन्न होणारे कामविषयक कुतुहल आणि चित्तातील वासना यांचा त्याग केल्याने आणि पुंवेदनामक नोकषायकर्माचा तीव्र उदय (उदीरण) असतांना उत्पन्न होणाऱ्या मैथुनसंज्ञेचा त्याग या शुभ परिणामाने चौथे ब्रह्मचर्य महाव्रत होते.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ७१ — रमणीय कामिनीला सुंदर शरीरसौष्ठवाचे वैभव असते. हे कामासक्त जीवा! तूं त्या शरीरसौंदर्याचे मनामध्ये स्मरण करीत असशील तर आमच्या उपदेशाने तुला काय लाभ होणार? सहजतत्त्वरूप आपला स्वभाव सोडून तूं कोणत्या कारणाने या भयानक मोहास प्राप्त होतोस! अहो हे महान् आश्वर्य आहे! । ७१ । ॥ ५९ ॥

गाथा ६०

अन्यार्थ :— (णिरवेक्खभावणापुव्वं) निरपेक्ष भावनापूर्वक अर्थात - कसल्याही [परभावाच्या आशा विना, उज्वल] ^१अपेक्षाभावाविना भावपूर्वक (सव्वेसिं गंथाणं चागो) संपूर्ण परिग्रहमात्राचा जो त्याग (चरित्तभरं वहंतस्स पंचमवदं इदि भणिदं) तेच चारित्र धारण करणाऱ्या साधूचे पाचवे परिग्रहत्याग अथवा आकिंचन्य महाव्रत होय.

टीका — येथे पाचव्या महाव्रताचे स्वरूप सांगितले आहे.

१. निरपेक्ष शुद्धपरिणती - रत्नत्रयरूप शुद्धपरिणती बाद्ध वस्तुची अपेक्षा ठेवत नाही. तत्पूर्वक जो परिग्रहाचा त्याग ते व्यवहाराने आकिंचन्य व्रत आहे. जर अभिप्रायामध्ये रत्नत्रयपरिणाम नसेल तर तो व्यवहारही ओढून ताणून असतो. खरा नाही.

निरपेक्ष-भाव संयुक्त सब ही ग्रन्थके परित्यागका ।
परिणाम है व्रत पंचवां चारित्रभर वहनारका ॥ ६० ॥

सर्वेषां ग्रन्थानां त्यागो निरपेक्षभावनापूर्वम् ।
पंचमब्रतमिति भणितं चारित्रभरं वहतः ॥ ६० ॥

इह हि पंचमब्रतस्वरूपमुक्तम् ।

सकलपरिग्रहपरित्यागलक्षणनिजकारणपरमात्मस्वरूपावस्थितानां परमसंयमिनां परमजिनयोगीश्वराणां सदैव निश्चयव्यवहारात्मकचारुचारित्रभरं वहतां, बाह्याभ्यन्तरचतुर्विंशतिपरिग्रहपरित्याग एव परंपरया पंचमगतिहेतुभूतं पंचमब्रतमिति।

तथा चोक्तं समयसारे —

" मज्जां परिग्रहो जदि तदो अहमजीवदं तु गच्छेज्ज।
णादेव अहं जम्हा तम्हा ण परिग्रहो मज्जा ॥ "

तथा हि —

(हरिणी)

त्यजतु भवभीरुत्यादूभव्यः परिग्रहविग्रहं
निरूपमसुखावासप्राप्त्यै करोतु निजात्मनि ।
स्थितिमविचलां शर्माकारां जगज्जनदुर्लभां
न च भवति महच्चित्रं दित्रं सतामसताभिदम् । ८० ।

सकल परिग्रहाचा त्याग हे आपले कारणपरमात्म्याचे लक्षण आहे. त्याच्या (संस्कारात) भावनेत स्थित अशा परमसंयमी, परमजिनयोगीश्वरांचा - ते सदैव निश्चयव्यवहाररूप सुंदर चारित्राचे ओळेवे वाहतात म्हणून - बाह्य आणि अभ्यंतर अशा चौवीस परिग्रहांचा त्याग हेच पाचवे परिग्रहत्याग अथवा आकिंचन्य महाब्रत असून ते परंपरेने पंचमगतीस- मोक्षास- कारण^९ आहे. हेच समयसार गाथा २०८ मध्ये आ.कुंदकुंद सांगतात.

गाथार्थ — जर मला परिग्रह असेल तर मी अजीवपणास प्राप्त होईल! ज्याअर्थी मी ज्ञातामात्रच आहे म्हणून मला कोणताच परिग्रह नाही.

श्लोक ८० — भव्यजीवाने संसारभीतीने सर्व परिग्रहरूप झंझट सोडावी. आणि निरूपम सुखधामाच्या प्राप्तिसाठी आपल्या आत्म्यामध्ये अविचल आणि सुखकर स्थिरता करावी. की

९. व्यवहारब्रत शुद्धोपयोगास व्यवहार हेतू आहे आणि शुद्धोपयोग स्वरूपप्राप्तीचे, सिद्धीचे साक्षात कारण आहे. या अपेक्षेने येथे व्यवहार परिग्रहत्यागब्रतास परंपरेने सिद्धगतीचे कारण म्हटले आहे.

पासुगमगेण दिवा अवलोगंतो जुगप्पमाणं हि ।
गच्छइ पुरदो समणो इरियासमिदी हवे तस्स ॥ ६९ ॥

प्रासुकमार्गेण दिवा अवलोकयन् युगप्रमाणं खलु ।
गच्छति पुरतः श्रमणः ईर्यासमितिर्भवेत्स्य ॥ ६९ ॥

अत्रेयासमितिस्वरूपमुक्तम् ।

यः परमसंयमी गुरुदेवयात्रादिप्रशस्तप्रयोजनमुद्दिश्यैकयुगप्रमाणं मार्गम् अवलोकयन् स्थावरजंगमप्राणिपरिक्षार्थं दिवैव गच्छति, तस्य खलु परमश्रमणस्येयासमितिर्भवति। व्यवहार समितिस्वरूपमुक्तम्। इदानीं निश्चयसमितिस्वरूपमुच्यते। अभेदानुपचाररत्नत्रयमार्गेण परमधर्मिणमात्मानं सम्यग् इता परिणतिः समितिः। अथवा निजपरमतत्त्वनिरतसहजपरमबोधादिपरमधर्माणां संहतिः समितिः। इति निश्चयव्यवहारसमितिभेदं बुद्ध्या तत्र परमनिश्चयसमितिमुपयातु भव्य इति।

जी सामान्य संसारीजनास दुर्लभ आहे. ही स्वस्वरूपात स्थिरता सत्पुरुषांना आश्चर्यकारक नाही. असत् पुरुषांना यांत आश्चर्य वाटते। ८० । ॥६० ॥

गाथा ६९

अन्वयार्थ :— (समणो) श्रमण (पासुगमगेण दिवा) जीवंतुरहित प्रासुक मार्गावर दिवसा फक्त (पुरदो जुगप्पमाणं हि अवलोगंतो गच्छइ)धुराप्रमाण म्हणजे चार हात मात्र पुढे पाहून गमन करतो (तस्स इरियासमिदी हवे)त्याची ती ईर्यासमिति होय.

टीका — येथे ईर्यासमितीचे स्वरूप सांगितले आहे.

जो परमसंयमी, गुरुदेवाकडे जाणे, यात्रा इत्यादि प्रशस्त प्रयोजनाच्या उद्देशाने एक युगप्रमाण (चार हात जागा) पुढे पाहून स्थावर आणि त्रस जीवांची परिक्षा व्हावी म्हणून दिवसाच गमन करतो, त्या उत्तम श्रमणाला ईर्यासमिती असते. हे व्यवहार समितीचे स्वरूप आहे.

आता निश्चय समितीचे स्वरूप सांगतात. अभेद अनुपचरित (निर्विकल्प परनिरपेक्ष) रत्नत्रयमागणि परमधर्मस्वरूप आत्म्याची समीक्षीन परिणती म्हणजे समिती आहे. अथवा आपल्या

मुनिराज चलते मार्ग दिनमें देख आगेकी मही ।

प्रासुक धुरा जितनी, उन्हें ही समिति ईर्या है कही ॥ ६९ ॥

(मंदाक्रांता)

इत्थं बुद्ध्या परमसमितिं मुक्तिकान्तासखीं यो
मुक्त्वा संगं भवभयकरं हेमरामात्मकं च ।
स्थित्वा अपूर्वे सहजविलसच्चिच्छमत्कारमात्रे
भेदाभावे समयति च यः सर्वदा मुक्त एव । ८१ ।

(मालिनी)

जयति समितिरेषा शीलमूलं मुनीनां
त्रसहतिपरिदूरा स्थावराणां हतेर्वा ।
भवदवपरितापक्त्वेशजीमूतमाला
सकलसुकृतसीत्यानीकसन्तोषदायी । ८२ ।

(मालिनी)

नियतमिह जनानां जन्म जन्मार्णवेऽस्मिन्
समितिविरहितानां कामरोगातुराणाम् ।
मुनिप कुरु ततस्त्वं त्वन्मनोरोगेहमध्ये
द्यपवरकममुष्याश्चारुयोषित्सुमुक्तेः । ८३ ।

परमतत्त्वामध्ये निरत सहजज्ञानादि परमधर्माची संहति (संगठन) म्हणजे समिती होय. या प्रमाणे व्यवहार निश्चय समितीचे स्वरूप व भेद जाणून भव्यजीव परमनिश्चय समितीस प्राप्त होवो.

झोक ८१ – जो मुक्तीलक्ष्मीची जणू सखी अशा समितीला जाणून आणि भवभयदायक (संसारामध्ये भीतिदायक) कंचनकामिनीचा संग सोडून अपूर्व सहजविलासरूप चिच्छमत्कारमात्रामध्ये निर्विकल्प स्थित होतो आणि समीचीन रूपाने परिणमित होतो तो सर्वदा मुक्तच आहे. । ८१ ।

झोक ८२ – मुर्णीच्या शीलाचे मूलच जणू अशी समिती जयवंत आहे! ती समिती त्रसहिंसेपासून तसेच स्थावरहिंसेपासून दूर आहे; संसाररूप दावानलापासून होणारे क्लेश शांत करण्यास मेघमाला आहे; समस्त सुकृतरूप (पुण्यमय) धान्यराशीला संतोषदायी अशी मेघमाला आहे. । ८२ ।

झोक ८३ – या लोकामध्ये समितिविरहित आणि कामरोगपीडित अशा या

(आपी)

निश्चयरूपां समितिं सूते यदि मुक्तिभागभवेन्मोक्षः ।
बत न च लभतेऽपायात् संसारमहाणवे भ्रमति । ८४ ।

पेसुण्णहासकक्कसपरणिदप्पसंसियं वयणं ।
परिचत्ता सपरहिदं भासासमिदी वदंतस्स ॥ ६२ ॥

पैशून्यहास्यकर्कशपरनिन्दात्मप्रशंसितं वचनम् ।
परित्यक्त्वा स्वपरहितं भाषासमितिर्वदतः ॥ ६२ ॥

अत्र भाषासमितिस्वरूपमुक्तम् ।

कर्णेजपमुखविनिर्गतं नृपतिकर्णभ्यर्णगतं चैकपुरुषस्य एककुटुंबस्य एकग्रामस्य वा
महाद्विपत्कारणं वचः पैशून्यम्। क्यचित् कदाचित् किंचित् परजनविकाररूपमवलोक्य त्याकर्ष्य

जीवांचा संसारसागरामध्ये जन्म होतो हे निश्चित आहे. अतएव हे मुनि! तूं आपल्या या
मनरूपी घरामध्ये या सुमुक्तिरूप सुंदर रमणीसाठी निवासगृह राखून ठेव (अर्थात मुक्तीचे
चिंतवन कर.) । ८३।

झोक ८४ — जर हा जीव निश्चयरूप समितीला जन्म देईल (समिती पालन करील)
तर तो निश्चित मुक्तीस प्राप्त करेल. परंतु समितीच्या विना मात्र, अरेरे! हा जीव संसार
महासागरामध्ये भटकतो. । ८४। ॥ ६९ ॥

गाथा ६२

अन्वयार्थ :— (पेसुण्णहासकक्कसपरणिदप्पसंसियं वयणं परिचत्ता) पैशून्य [चुगली,
चहाडी], हास्य, कर्कश, परनिन्दात्मक आणि आत्मप्रसंशापर वचनाचा त्याग करून (सपरहिदं
वदंतस्स) स्वपरास हितरूप वचन बोलणाऱ्याला (भासासमिदी) भाषा समिती असते.

चहाडी करणाऱ्याच्या मुखातून निघालेले आणि राजाच्या कानापर्यंत पोहोचलेले आणि
कोण्या एका व्यक्तीला, कोण्या एका कुटुंबाला अथवा कोण्या एका गावास महान् विपत्तीला
कारणभूत अशा वचनास पैशून्य म्हणतात. कधी, कोठे आणि कोण्या परजनाचे विकृतरूप पाहून

पैशून्य, कर्कश, हास्य, परनिन्दा प्रशंसा आत्मकी ।

छोडे कहे हितकर वचन, उसके समिति है वचनकी ॥ ६२ ॥

च हास्याभिधाननोकषायसमुपजनितम् ईषच्छुभमिश्रितमप्यशुभकर्मकारणं पुरुष-
मुखविकारगतं हास्यकर्म। कर्णशङ्कुलीविवराभ्यर्णगोचरमात्रेण परेषामप्रीतिजननं हि कर्कशवचः।
परेषां भूताभूतदूषणपुरस्सरवाक्यं परनिन्दा। स्वस्य भूताभूतगुणस्तुतिरात्प्रशंसा। एतत्सर्वम-
प्रशस्तवचः परित्यज्य स्वस्य च परस्य च शुभशुद्धपरिणिकारणं वचो भाषासमितिरिति।
तथा चोक्तं श्रीगुणभद्रस्वामिभिः —

(मालिनी)

" समधिगतसमस्ताः सर्वसावद्यदूराः
स्वहितनिहितचित्ताः शांतसर्वप्रचाराः।
स्वपरसफलजल्पाः सर्वसंकल्पमुक्ताः
कथमिह न विमुक्तेभाजनं ते विमुक्ताः॥ "

तथा च —

(अनुष्टुप्)

परब्रह्मण्यनुष्ठाननिरतानां मनीषिणाम् ।
अन्तरैरप्यलं जल्पैः बहिर्जल्पैश्च किं पुनः । ८५ ।

अथवा ऐकून हास्यनामक नोकषायाच्या उदयाने उत्पन्न होणारे आणि किंचित् शुभमिश्रित असूनही अशुभकर्मास कारण व पुरुषाच्या मुखविकाराशी संबद्ध असे हास्यवचन होय. कर्णपुटीस पोचताक्षणीच दुसऱ्यास अप्रीती उत्पन्न करणारे वचन कर्कश होय. दुसऱ्यांच्या विद्यमान व अविद्यमान दोषास प्रगट करणारे वाक्य परनिन्दा होय आणि आपल्या असणाऱ्या- नसणाऱ्या गुणांची स्तुती म्हणजे प्रशंसा होय. हा सर्व अप्रशस्त वचनांचा त्याग करून आपल्या आणि दुसऱ्याच्या शुभ वा शुद्ध परिणीतीस कारण असे वचन बोलणे ही भाषासमिती होय.

हेच गुणभद्र स्वामीनी सांगितले आहे (आत्मानुशासन श्लोक २२६)

श्लोकार्थ — ज्यांनी समस्त वस्तुस्वरूप जाणले आहे, जे समस्त पापापासून दूर आहेत, आपल्या हितामध्ये ज्यांचे चित्त दृढ आहे, ज्यांचा सर्वप्रचार (आरंभ) शान्त झाला आहे, ज्यांची भाषा स्वपर दोहोंसाठी हितरूप आहे, जे सर्व संकल्पांनी रहित आहेत ते जणू विमुक्त जीव विमुक्तीस (मोक्षाला) का बरे प्राप्त होणार नाहीत? अर्थात अवश्य प्राप्त होतील.

तात्पर्यवृत्ती श्लोकार्थ ८५ — आपल्या परमब्रह्मतत्त्वाच्या अनुष्ठानामध्ये निरत

कदकारिदाणुमोदणरहिदं तह पासुगं पसत्यं च ।
दिष्णं परेण भत्तं समभुत्ती एसणासमिदी ॥ ६३ ॥

कृतकारितानुमोदनरहितं तथा प्रासुकं प्रशस्तं च ।
दत्तं परेण भक्तं संभुक्तिः एषणासमितिः ॥ ६३ ॥

अत्रैषणासमितिस्वस्तपमुक्तम् । तथा —

मनोवाक्कायानां प्रत्येकं कृतकारितानुमोदनैः कृत्वा नव विकल्पा भवन्ति, न तैः संयुक्तमन्नं नवकोटिविशुद्धमित्युक्तम्; अतिप्रशस्तं मनोहरं, हरितकायात्मकसूक्ष्म-प्राणिसंचारागोचरं प्रासुकमित्यभिहितम्; प्रतिग्रहोच्चस्थानपादक्षालनार्चनप्रणामयोगशुद्धि-

बुद्धिमंताना (वचनानुसार) होणारे अंतर्जल्प (अंतरंगात उत्पन्न विकल्प) ही पुरे झालेत! तर मग बहिर्जल्पाची कथाच ती काय? । ८५ । ॥ ६२ ॥

गाथा ६३

अन्वयार्थ :— (परेण दिष्णं कदकारिदाणुमोदणरहिदं तह पासुगं च पसत्यं भत्तं) दुसच्याने दिलेले, कृत- कारित- अनुमोदनेने रहित, तसेच प्रासुक आणि प्रशस्त असा आहार (समभुत्ती एसणासमिदी) ग्रहण करणे ही एषणा समिती होय.

टीका — येथे एषणासमितीचे स्वरूप सांगितले आहे.

मनवचनकाय प्रत्येकी आणि कृत- कारित- अनुमोदित या तिन्ही द्वारा नव विकल्प होतात. त्या विकल्पांनी सहित अन्न नव विकल्पाने सहित असेल तर शुद्ध नाही असे शास्त्रांत सांगितले आहे; तसेच अति प्रशस्त अर्थात सुंदर आहार; हा हरितकायात्मक सूक्ष्म प्राणि संचाराला अयोग्य असेल त्यास प्रासुक असे म्हटले आहे. तसेच १) प्रतिग्रह, २) उच्चस्थान, ३) पादप्रक्षालन, ४) अर्चन, ५) प्रणाम, ६-८) योगशुद्धी (मन- वचन- काय शुद्धी) व ९) भिक्षाशुद्धि नामक नवथा भक्तीने सन्मान करून, श्रद्धा शक्ति अलुव्यता भक्ति ज्ञान दया क्षमा नामक सप्त गुणांनी सहित, शुद्ध व योग्य आचरणयुक्त अशा श्रावकाने दिलेला आहार जो परम तपोधन ग्रहण करतो ती त्याची एषणासमिती होय. ही अशी व्यवहारसमिती आहे.

आहार प्रासुक शुद्ध लें पर- दत्त कृत कारित विना ।
करते नहिं अनुमोदना मुनि समिति जिनके एषणा ॥ ६३ ॥

भिक्षाशुद्धिनामधेयैर्नवविधपृष्ठैः प्रतिपत्तिं कृत्वा श्रधाशक्त्यलुभ्यताभक्तिज्ञानदयाक्षमाऽभिधानसप्तगुणसमाहितेन शुद्धेन योग्याचारेणोपासकेन दत्तं भक्तं भुंजानः तिष्ठतियः परमतोषधनः तत्स्यैषणासमितिर्भवति। इति व्यवहारसमितिक्रमः। अथ निश्चयतो जीवस्याशनं नास्ति परमार्थतः, षट्प्रकारमशनं व्यवहारतः संसारिणामेव भवति।

तथा चोक्तं —

" णोकम्मकम्महारो लेप्पाहारो य कवलमाहारो ।

उज्ज मणो वि य कमसो आहारो छविहो णेयो ॥ "

अशुद्धजीवानां विभावर्धम् प्रति व्यवहारनयस्योदाहरणमिदम्। इदानीं निश्चयस्योदाहतिरुच्यते। तद् यथा —

" जस्स अणेसणमप्या तं पि तवो तप्पडिच्छगा समणा।

अण्णं भिक्खुमणेसणमध ते समणा अणाहारा॥ ॥

तथा चोक्तं श्रीगुणभद्रस्यामिभिः —

(मालिनी)

" यमनियमनितान्तः शांतबाद्यान्तरात्मा

परिणमितसमाधिः सर्वसत्त्वानुकंपी।

विहितहितमिताशी क्लेशजालं समूलं

दहति निहतनिद्रो निश्चिताध्यात्मसारः ॥ ॥

निश्चयाने पाहिले तर आत्म्याला आहारच नाही, संसारी जीवांनाच फक्त सहा प्रकारचा आहार आहे. हेच सांगितले आहे -

अर्थ — १) नोकर्माहार २) कर्माहार ३) लेपाहार ४) कवलाहार ५) ओजाहार ६) मन-आहार असा क्रमशः सहा प्रकारचा आहार समजावा.

अशुद्ध संसारीजीवासंबंधी व्यवहारनयाने निस्पणाचे हे उदाहरण आहे. (अर्थात हा सहा प्रकारचा आहार व्यवहाराने संसारी जीवांना असतो.) आता प्रवचनसार २२७ गाथा द्वारां निश्चयनयाचे उदाहरण देण्यात येते. -

अर्थ — ज्याचा हा अभिप्राय आहे की आत्मा हा एषणारहित आहे आणि आत्म्याला या प्रकारे जाणल्यामुळे आहाराची इच्छा न करणे हा ज्यांचा स्वभाव आहे त्यांची एषणा समिती हे

तथा हि —

(शालिनी)

भुक्त्वा भक्तं भक्तहस्ताग्रदत्तं
ध्यात्वात्मानं पूर्णबोधप्रकाशम् ।
तप्त्वा चैवं सत्पः सत्पस्ती
प्राज्ञोतीधां मुक्तिवारांगनां सः । ८६ ।

पोत्थहकमंडलाइं गहणविसग्गेसु पयतपरिणामो ।
आदावणणिक्खेवणसमिदी होदि ति णिद्विडा ॥ ६४ ॥

त्याचे तप आहे. आणि त्यास (एषणारहित आत्म्यास) प्राप्त करण्यासाठी सदैव झटणारे असे श्रमण त्यांना अन्य (स्वरूपापासून भिन्न) भिक्षा एषणाविना (आहार ग्रहण करण्याच्या अभिप्रायाने रहित) असते. म्हणून ते श्रमण अनाहारस्वभावीच आहेत.

असेच आचार्य गुणभद्रस्वामी आत्मानुशासनामध्ये २२५ श्लोकात सांगतात.

श्लोकार्थ — ज्याने अध्यात्माच्या साराचा निर्णय केला आहे, जो आत्यंतिक यम - नियमांनी सहित आहे, ज्याचा आत्मा बाहयतः तसेच अंतर्यामी शान्त आहे, जो निर्विकल्प समाधीने परिणत आहे, जो सर्वजीवांच्या अनुकंपेने युक्त आहे, जो शास्रसंमत पद्धतीने अनुकूल (हित) आणि परिमित आहार घेतो, ज्याला निद्रा त्रस्त करत नाही तो साधू समस्त कष्ट- क्लेशांस समूळ जाळून टाकतो.

तात्पर्यवृत्ती श्लोक ८६ — जो भक्ताच्या हस्ताग्राने दिलेला आहार ग्रहण करून आणि पूर्ण चैतन्यप्रकाशी आत्म्याचे ध्यान करून, जो खरे तप आचरतो, असा तपस्ती दैदीप्यमान मुक्तीरमणीला प्राप्त करतो। ८६ । ॥ ६३ ॥

गाथा ६४

अन्वयार्थ :— (पोत्थहकमंडलाइं गहणविसग्गेसु पयतपरिणामो)पुस्तक, कमंडळु वगैरे घेणे, ठेवणे यासंबंधी जो सावधानतापूर्वक प्रयत परिणाम हीच (आदावणणिक्खेवणसमिदी होदि ति णिद्विडा)आदाननिक्षेपण समिती आहे असे म्हटले आहे.

पुस्तक कमण्डल आदि निक्षेपणग्रहण करते यती ।

होता प्रयत परिणाम वह आदाननिक्षेपण समिति ॥ ६४ ॥

पुस्तककमण्डलादिग्रहणविसर्गयोः प्रयत्नपरिणामः।
आदाननिक्षेपणसमितिर्भवतीति निर्दिष्टा ॥ ६४ ॥

अत्रादाननिक्षेपणसमितिस्वरूपमुक्तम् ।

अपहृतसंयमिनां संयमज्ञानाद्युपकरणग्रहणविसर्गसमयसमुद्दवसमितिप्रकारोक्तिरियम् ।
उपेक्षासंयमिनां न पुस्तककमण्डलुप्रभृतयः, अतस्ते परमजिनमुनयः एकान्ततो निस्पृहाः, अत एव बाह्योपकरणनिर्मुक्ताः। अभ्यन्तरोपकरणं निजपरमत्त्वप्रकाशदक्षं निरुपाधिस्वरूप-
सहजज्ञानमन्तरेण न किमप्युपादेयमस्ति। अपहृतसंयमधराणां परमागमार्थस्य पुनः पुनः प्रत्यभि-
ज्ञानकारणं पुस्तकं ज्ञानोपकरणमिति यावत्, शौचौपकरणं च कायविशुद्धिहेतुः कमण्डलः,
संयमोपकरणहेतुः पिछः। एतेषां ग्रहणविसर्गयोः समयसमुद्दवप्रयत्नपरिणामविशुद्धिरेव हि
आदाननिक्षेपणसमितिरिति निर्दिष्टेति।

(मालिनी)

समितिषु समितीयं राजते सोत्तमानां
परमजिनमुनीनां संहतौ क्षांतिमैत्री।
त्वमपि कुरु मनःपंकेरुहे भव्य! नित्यं
भवसि हि परमश्रीकामिनीकांतकांतः। ८७ ।

टीका – येथे आदाननिक्षेपण समितीचे स्वरूप सांगितले आहे.

अपहृत संयमीला (अपवादमार्गी) संयम आणि ज्ञानादिकांची उपकरणे ग्रहण करणे आणि ठेवणे यावेळी असणाऱ्या समितीचा प्रकार येथे सांगितला आहे. उपेक्षा संयमीला (उत्सर्ग मार्गी) पुस्तक कमंडलु आदि उपकरणे असत नाहीत. अतः ते परम जिनमुनी सर्वथा निस्पृह असतात. आणि म्हणूनच ते बाह्य उपकरणांनी रहित असतात. आपल्या परमतत्त्वास प्रकाशन करण्यास दक्ष असे सहज निरूपथि सहजज्ञान या एवढया अभ्यंतर उपकरणाव्यतिरिक्त अन्य काहीच त्यांना उपादेय असत नाही. परंतु अपहृत (अपवाद) संयम धारण करणाऱ्यांना परमागमामध्ये प्रतिपादित वस्तुचे पुनः पुनः प्रत्यभिज्ञानास कारण असे पुस्तक-शास्त्र हे ज्ञानाचे उपकरण आहे, शरीरशुद्धतेस हेतू कमंडलू हे शौचौपकरण आहे, संयमोपकरणास हेतु पिंछी आहे. या सर्वांच्या ग्रहण-विसर्गाचे वेळी व्यक्त होणारी प्रयत्नरूप परिणामांची विशुद्धी हीच आदाननिक्षेपण समिती आहे, असे शास्त्रामध्ये सांगितले आहे.

पासुगभूमिपदेसे गूढे रहिए परोपरोहेण ।
उच्चारादिच्चागो पइट्टासमिदी हवे तस्स ॥ ६५ ॥

प्रासुकभूमिप्रदेशे गूढे रहिते परोपरोधेन ।
उच्चारादित्यागः प्रतिष्ठासमितिर्भवित्स्य ॥ ६५ ॥
मुनीनां कायमलादित्यागस्थानशुद्धिकथनमिदम् ।

शुद्धनिश्चयतो जीवस्य देहाभावान्न चान्नग्रहणपरिणतिः । व्यवहारतो देहः विद्यते; तस्यैव हि देहे सति द्याहारग्रहणं भवति; आहारग्रहणान्मलमूत्रादयः संभवन्त्येव । अत एव संयमिनां मलमूत्रविसर्गस्थानं निर्जन्तुकं परेषामुपरोधेन विरहितम् । तत्र स्थाने शरीरधर्मं कृत्वा पश्यात्तस्मात्स्थानादुत्तरेण कतिचित् पदानि गत्वा ह्युद्दमुखः स्थित्वा चोत्सृज्य कायकर्माणि संसारारणं परिणामं मनश्च संसृतेनिमित्तं, स्वात्मानमव्यग्रो भूत्वा ध्यायति यः परमसंयमी मुहुर्मुहुः कलेवरस्याप्यशुचित्वं वा परिभावयति, तस्य खलु प्रतिष्ठापनसमितिरिति । नान्येषां स्वैरवृत्तीनां यतिनामधारिणां काचित् समितिरिति ।

तात्पर्यवृत्ती श्लोकार्थ ८७ — उत्तम परम जिनमुनींची ही समिती समतीमध्ये शोभायमान आहे. त्या समितीचे सोबत शांति आणि मैत्री आहे. हे भव्य! तू देखील तुझ्या मनःकमलामध्ये या समितीला धारण कर. त्यामुळे तू मुक्तिरूपी कामिनीचा नाथ होशील । ८७ । ॥ ६४ ॥

गाथा ६५

अन्वयार्थ :— (परोपरोहेण रहिदे गूढे पासुगभूमिपदेसे) प्रतिबंधाने रहित, [पराकडून रोकल्या जाणार नाही अशा] एकान्त आणि प्रासुक भूमीवर (तस्स उच्चारादिच्चागो पइट्टा समिदी हवे) मलादिकांचे टाकणे सोडणे त्याला प्रतिष्ठापन समिती म्हणतात.

टीका — मुर्नींच्या शरीरमलादि सोडण्यायोग्य भूमीचे हे कथन आहे.

शुद्ध निश्चयाने जीवास देहाचा अभाव असल्याने अन्नग्रहणाची क्रिया नाही. व्यवहाराने देह आहे, म्हणून त्यालाच देह असतांना वस्तुतः आहारग्रहण असते; आहार ग्रहण केल्यामुळे मलमूत्रादि संभवतातच. म्हणूनच संयमींना मलमूत्रादिक करण्याचे स्थान निर्जन्तुक आणि

जो गूढ प्रासुक और पर-उपरोध बिन भू पर यती-
मल त्याग करते हैं उन्हें समिति प्रतिष्ठापन कही ॥ ६५ ॥

(मालिनी)

समितिरिह यतीनां मुक्तिसाप्राज्यमूलं
जिनमतकुशलानां स्वात्मचिंतापराणाम् ।
मधुसखनिशितास्त्रव्रातसभिन्देतः -
सहितमुनिगणानां नैव सा गोचरा स्यात् । ८८ ।

(हरिणी)

समितिसमितिं बुद्ध्या मुक्त्यंगनाभिमतामिमां
भवभवभयध्यांतप्रध्यंसपूर्णशशिप्रभाम् ।
मुनिप तव सद्विकाकान्तासखीमधुना मुदा
जिनमततपः सिद्धं यायाः फलं किमपि ध्रुवम् । ८९ ।

(द्रुतविलंबित)

समितिसंहतितः फलमुत्तमं
सपदि याति मुनिः परमार्थतः ।
न च मनोवद्यसामपि गोचरं
किमपि केवलसौख्यसुधामयम् । ९० ।

अन्यांच्या उपरोधाने रहित असावे. त्या स्थानी शरीरधर्म उरकून तदनंतर त्या स्थानाच्या उत्तरेला कांही पावले जाऊन उत्तराभिमुख उभे होऊन कायकर्म, संसारास कारणभूत परिणाम आणि संसारास निमित्तभूत मनाचा (मनातील संकल्पविकल्पाचाही) उत्सर्ग करून अव्यग्र होत्साता (अविचल होऊन) जो परमसंयमी आपल्या आत्म्याचे चिंतवन करतो अथवा देहाच्याही अशुचित्वाचे पुनः पुनः सर्वप्रकारे चिंतवन करतो त्याची ती प्रतिष्ठापन समिती आहे; दुसऱ्या स्वच्छंद वृत्तीच्या यतीनामधारीना कोणतीही समिती असत नाही.

तात्पर्यवृत्ती श्लोक ८८ — जिनशासनामध्ये निष्णात आणि आत्मचिंतनामध्ये लवलीन अशा साधूना ही समिती मुक्तिसाप्राज्याचे मूल आहे; परंतु कामदेवाच्या तीक्ष्ण अस्त्रसमूहाने ज्याचे मन विचलित होते अशा मुनीजनांना ती दिसून येतच नाही. । ८८ ।

श्लोक ८९ — मुक्तिललनांना अभिमत अशा व भवभवाच्या भयरूपी अंधकारास नाहीसे करण्यास जणू पूर्णचंद्राची प्रभा अशा तसेच यथार्थ दीक्षारूपी कान्तेची जणू सखी अशा समितीमधील या समितीला अत्यंत प्रमोदाने जाणून हे मुने! तूं मात्र जिनप्रणीत तपानेच साध्य

कालुत्समोहसण्णारागद्वोसाइअसुहभावाणं ।
परिहारो मणुगुत्ती व्यवहारणयेण परिकहियं ॥ ६६ ॥

कालुष्यमोहसंज्ञारागद्वेषाद्यशुभभावानाम् ।

परिहारो मनोगुप्तिः व्यवहारनयेन परिकथिता ॥ ६६ ॥

व्यवहारमनोगुप्तिस्वस्तपाख्यानमेतत् ।

क्रोधमानमायालोभाभिधानैश्चतुर्भिः कषायैः क्षुभितं चित्तं कालुष्यम्। मोहो दर्शन-चारित्रभेदाद् द्विधा। संज्ञा आहारभयमैथुनपरिग्रहाणां भेदाच्चतुर्था। रागः प्रशस्ताप्रशस्तभेदेन द्विविधः असद्यजनेषु वापि चासद्यपदार्थसार्थेषु वा वैरस्य परिणामो द्वेषः। इत्याद्य-शुभपरिणामप्रत्ययानां परिहार एव व्यवहारनयाभिप्रायेण मनोगुप्तिरिति।

अशा कोण्या एका अनुपम आणि शाश्वत फलास प्राप्त करशील। ८९।

श्लोक १० — समिर्तींच्या नित्य संस्कारामुळे मुनी परमार्थने उत्तम फलास शीघ्र प्राप्त करतो; तेच फल मन आणि ववनास अगोचर (अचिन्त्य आणि अवर्णनीय) असे केवलसुखामृतमय मात्र आहे। १०। ॥ ६५ ॥

गाथा ६६

अन्वयार्थ :— (कालुत्समोहसण्णारागद्वोसाइअसुहभावाणं परिहारो) कालुष्य, मोह, संज्ञा, राग-द्वेषादिक अशुभ भावांचा परिहार यास (व्यवहारणयेण मणुगुत्ती परिकहियं) व्यवहारनयाने⁹ मनोगुप्ती असे म्हटले आहे.

टीका — येथे व्यवहार मनोगुप्तीचे स्वरूप सांगितले आहे.

क्रोध- मान- माया- लोभ नामक चारही कषायांनी क्षुब्ध मन म्हणजेच कालुष्य होय. मोह दर्शन- चारित्रभेदाने दोन प्रकारचा आहे. संज्ञा आहार- भय- मैथुन- परिग्रह या भेदांनी

9. मुनीना शूमिकेला योग्य अशा शुद्ध परिणतीपूर्वक मनाच्या आश्रित, वचनाच्या आश्रित व देहाच्या आश्रित अशा सहज शुभोपयोगास व्यवहार गुप्ती म्हणतात, कारण तेथे शुभोपयोगामध्ये मन- वच- कायाश्रित अशुभोपयोग नाही. जर शुद्ध परिणती नसेल तर शुभोपयोग जबरदस्तीने असल्यासारखा असतो. त्यास व्यवहारगुप्ती म्हणता येत नाही.

कालुष्य, संज्ञा, मोह, राग, द्वेषके परिहारसे ।

होती मनोगुप्ति श्रमणको कथन नय व्यवहारसे ॥ ६६ ॥

(वसन्ततिलका)

गुप्तिर्भविष्यति सदा परमागमार्थ-
चिंतासनाथमनसो विजितेन्द्रियस्य।
बाह्यान्तरंगपरिषंगविवर्जितस्य
श्रीमज्जिनेन्द्रचरणस्मरणान्वितस्य। ९९।

थीराजचोरभत्तकहादिवयणस्स पावहेउस्स ।
परिहारो वयगुत्ती अलियादिणियत्तिवयणं वा ॥ ६७ ॥

स्त्रीराजचौरभत्तकथादिवचनस्य पापहेतोः ।
परिहारो वाग्गुप्तिरलीकादिनिवृत्तिवचनं वा ॥ ६७ ॥

चारभेदस्तु आहे. राग प्रशस्त आणि अप्रशस्त असा दोनप्रकारचा आहे. असहय जन वा असहय पदार्थसमूहामध्ये वैरपरिणाम हा द्वेष आहे. इत्यादि अशुभ- परिणाम रूप प्रत्ययांचा^९ त्यागच (अशुभ परिणाम हे भावपापास्त्रव आहेत. त्याचा त्यागच) व्यवहारनयाच्या अभिप्रायाने मनोगुप्ती आहे.

श्लोकार्थ ९९ — ज्याचे मन सदैव परमागमामध्ये प्रतिपादित पदार्थाच्या विंतनामध्ये लीन आहे व ज्याने इन्द्रियांना जिंकले आहे, जो बाह्य आणि अभ्यंतर सर्व संगाने रहित आहे व श्री जिनेन्द्राच्या चरणांचे नित्य स्मरण करतो त्यालाच नेहमी गुप्ती असते. ।९९। ॥ ६६ ॥

गाथा ६७

अन्वयार्थ :— (पावहेउस्स थीराजचोरभत्तकहादिवयणस्स परिहारो) पापास कारण स्त्रीकथा, राजकथा, चोरकथा, भोजनकथा इत्यादिकांचा परिहार (वा अलियादिणियत्तिवयणं वयगुत्ती) अथवा असत्यादिक कार्यापासून [निंदा, गर्हा इत्यादि कार्यापासून] निवृत्त असे वचन ही वचन गुप्ती होय.

टीका — येथे वचनगुप्ती सांगितलेली आहे.

९. प्रत्यय- आस्त्रवास कारणभूत परिणाम म्हणजे भावप्रत्यय. गुप्ती म्हणजे संसाराच्या कारणापासून आत्म्याची रक्षा करणे. भावपापास्त्रव आणि भावपुण्यास्त्रव संसाराचे कारण आहे.

जो पापकारण चोर, भोजन, राज दाराकी कथा।

एवं मृषा- परिहार यह लक्षण वचनकी गुप्तिका ॥ ६७ ॥

इह वाग्मुपित्स्वस्तपमुक्तम् ।

अतिप्रवृद्धकामैः कामुकजनैः स्त्रीणां संयोगविप्रलंभजनितविविधवचनरचना कर्तव्या श्रोतव्या च सैव स्त्रीकथा । राजां युधहेतूपन्यासो राजकथाप्रपंचः । चौराणां चौरप्रयोगकथनं चौरकथाविधानम् । अतिप्रवृद्धभोजनप्रीत्या विचित्रमंडकावलीखण्डदधि खंडसिताशनपान-प्रशंसा भक्तकथा । आसामपि कथानां परिहारो वाग्मुपिः । अलीकनिवृत्तिश्व वाग्मुपिः । अन्येषां अप्रशस्तवचसां निवृत्तिरेव वा वाग्मुपिः इति ।

तथा चोक्तं श्रीपूज्यपादस्वामिभिः :-

(अनुष्टुम्)

" एवं त्यक्त्वा बहिर्वाचं त्यजेदन्तरशेषतः ।
एष योगः समासेन प्रदीपः परमात्मनः ॥ "

तथा हि -

(मंदाक्रांता)

त्यक्त्वा वाचं भवभयकरीं भव्यजीवः समर्स्तां
ध्यात्वा शुद्धं सहजविलसच्चिच्छमत्कारमेकम् ।
पश्यान्मुक्तिं सहजमहिमानंदसौख्याकरीं तां
प्राप्नोत्युच्यैः प्रहतदुरितधांतसंघातस्पः । ९२ ।

ज्याचा काम विकार अति वाढलेला आहे अशा कामुक जनांनी केलेले, स्त्रीचा संयोग व वियोग या कारणाने होणारे विविध वचन प्रयोग (बोलणे वा ऐकणे) हीच स्त्रीकथा आहे; राजादिकांच्या युधादिकांचे कथन राजकथा आहे; चोरांच्या चौर्यकुशलतेच्या कथा ही चोरकथा आहे; अतिलोलुपतेमुळे भोजनादिकांच्या आसतीने पीठपोळी^१, आणि साखर, दही- साखर, मिसरी इत्यादि विविध खानपानाचे रसभरित वर्णन ऐकणे वा करणे ही भोजनकथा- भक्तकथा आहे. या चारही कथांचा त्याग ही वचनगुप्ती होय. अथवा असत्यादिकापासून निवृत्ती ही वचनगुप्ती होय. यामध्ये अन्य अप्रशस्त वचनापासून निवृत्ती अंतर्भूत आहे.

पूज्यपाद आचार्यांनी सांगितले आहे - (समाधितंत्र १७ व्या श्लोकामध्ये)

अर्थ - याप्रमाणे बाह्य वचनांचा त्याग करून संपूर्णपणे अंतर्वचन ही सोडावे. हाच

१. पीठपोळी विचित्र मंडकावली - मैद्यापासून बनलेली पुरी, पुरणपोळी

बंधणछेदणमारणआकुंचण तह पसारणादीया।
कायकिरियाणियत्ति णिद्विट्टा कायगुत्ति ति ॥ ६८ ॥

बंधनछेदनमारणाकुञ्चनानि तथा प्रसारणादीनि ।
कायक्रियानिवृत्तिः निर्दिष्टा कायगुप्तिरिति ॥ ६८ ॥

अत्र कायगुप्तिस्वरूपमुक्तम् ।

कस्यापि नरस्य तस्यान्तरंगनिमित्तं कर्म, बंधनस्य बहिरंगहेतुः कस्यापि कायव्यापारः।
छेदनस्याप्यन्तरंगकारणं कर्मोदयः, बहिरंगकारणं प्रमत्तस्य कायक्रिया। मारणस्याप्य-
न्तरंगहेतुरायुक्त्यः, बहिरंगकारणं कस्यापि कायविकृतिः। आकुंचनप्रसारणादिहेतुः संहरण-
विसर्पणादिहेतुसमुद्घातः। एतासां कायक्रियाणां निवृत्तिः कायगुप्तिरिति।

संक्षेपात योग (समाधि) आहे. तो योगच परमात्मास प्रदीप आहे. (परमात्मतत्त्व प्रकाशित
करण्यास दीपकाप्रमाणे आहे.)

टीका श्लोक ९२ — भव्यजीवाने भवभवकारी अशा समस्त भाषेला सोडून एक,
सहजविलासस्प चिच्चमत्कारमात्र शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करून पापरूपी अंधःकारसमूहाचा नाश
करावा, तेव्हा तो, सहज महिमेने युक्त अशा आनंद व सौख्याची जर्णु खान अशा मुक्तीला
सातिशय प्राप्त करतो। ९२। ॥ ६७ ॥

गाथा ६८

अन्यवार्थ :— (बंधणछेदणमारणआकुंचण तह पसारणादिया) बंधन, छेदन, मारण,
[मारून टाकणे] आकुंचन [संकोच करणे] तसेच प्रसारण वैरै (कायकिरियाणियत्ति
कायगुत्ति ति णिद्विट्टा) इत्यादि शारिरिक क्रियापासून निवृत्तीस कायगुप्ती म्हटले आहे.

टीका — हे कायगुप्तीचे निरूपण आहे.

कोण्या एका पुरुषाच्या बंधनास अंतरंग निमित्त कर्म आहे आणि बहिरंग निमित्त
कोणाचा शरीरव्यापार आहे. छेदनाचे देखील अंतरंग निमित्त कर्म आहे आणि बहिरंग
निमित्त प्रमादी जीवाची शरीरक्रिया आहे. मारणाचा अंतरंग हेतू आयूचा क्षय आहे आणि

मारन, प्रतारण, बन्ध छेदन और आकुंचन सभी ।

करते सदा परिहार मुनिजन, गुप्ति पाले कायकी ॥ ६८ ॥

(अनुष्टुप्)

मुक्त्वा कायविकारं यः शुद्धात्मानं मुहुर्मुहुः ।
संभावयति तस्यैव सफलं जन्म संसृतौ ॥ ९३ ॥

जा रायादिणियत्ती मणस्स जाणीहि तं मणोगुत्ती ।
अलियादिणियतिं वा मोणं वा होइ वङ्गुत्ती ॥ ६९ ॥

या रागादिनिवृत्तिर्प्लनसो जानीहि तां मनोगुप्तिम् ।
अलीकादिनिवृत्तिर्वा मौनं वा भवति वागुप्तिः ॥ ६९ ॥

निश्चयनयेन मनोवाग्नुप्तिसूचनेयम् ।

सकलमोहरागदेषाभावादखंडादैतपरमचिद्रूपे सम्यगवस्थितिरेव निश्चयमनोगुप्तिः । हे शिष्य! त्वं तावदचलितां मनोगुप्तिमिति जानीहि । निखिलानृतभाषापरिहृतिर्वा मौनग्रतं च । मूर्तद्रव्यस्य चेतनाभावाद् अमूर्तद्रव्यस्येत्रियज्ञानागोचरत्वादुभयत्र वाक्प्रवृत्तिर्न भवति । इति निश्चयवाग्नुप्तिस्वरूपमुक्तम् ।

बहिरंग हेतू कोणाची कायविकृती आहे. आकुंचन, प्रसारण आदिकास कारण संकोचविस्तारादिकास हेतुभूत समुद्घात आहे. या सर्व कायव्यापारापासून निवृत्ती म्हणजे कायगुत्ती होय.

स्लोक ९३ — जो कायविकार- व्यापार सोडून आपल्या शुद्ध आत्म्याचे पुनः पुनः ध्यान करतो त्याचाच जन्म संसारामध्ये सफल आहे । ९३ ॥ ६८ ॥

गाथा ६९

अन्वयार्थ :— (जा मणस्स रायादिणियत्ती) मनाची रागादिकापासून जी निवृत्ती (तं मणोगुत्ती जाणीहि)त्यास तू मनोगुप्ती समज. (अलियादिणियतिं वा मोणं वा वङ्गुत्ती होइ) असत्याचा परिहार अथवा मौन ही वचनगुप्ती आहे.

टीका — या सूत्रामध्ये निश्चयाने मनोगुप्ती - वचनगुप्तीचा निर्देश केला आहे.

हो रागकी निवृत्ति मनसे नियत मनगुप्ति वही ।
होवे असत्य-निवृत्ति अथवा मौन वच गुप्ति कही ॥ ६९ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

शस्ताशस्तमनोवचस्समुदयं त्यक्त्वात्मनिष्ठापरः
 शुद्धाशुद्धनयातिरिक्तमनधं चिन्मात्रचिन्तामणिम् ।
 प्राप्यानंतचतुष्टयात्मकतया सार्थं स्थितां सर्वदा
 जीवन्मुक्तिमुपैति योगितिलकः पापाटवीपावकः । १४ ।

कायकिरियाणियत्ती काउस्सग्गो सरीरगे गुत्ती।
 हिंसाइणियत्ती वा सरीरगुत्ति ति णिद्विद्वा ॥७० ॥

कायक्रियानिवृत्तिः कायोत्सर्गः शरीरके गुप्तिः ।
 हिंसादिनिवृत्तिर्वा शरीरगुप्तिरिति निर्दिष्टा ॥७० ॥

संपूर्ण रागद्वेषमोहांचा अभाव झाल्याकारणाने अखंड, अद्वैत अशा परम विद्वापामध्ये सम्यक् स्थिरता ही निश्चय मनोगुप्ती आहे. हे शिष्य! तू यासच अचलित मनोगुप्ती समज.

अथवा समस्त असत्यभाषेचा परिहार अथवा मौनव्रत ही वचनगुप्ती आहे. मूर्तद्रव्यास चेतनेचा अभाव आहे आणि अमूर्त द्रव्य इन्द्रियज्ञानाचा विषय नाही. म्हणून उभयत्र वचनाची प्रवृत्ती होत नाही. याप्रमाणे निश्चय वचनगुप्तीचे स्वरूप आहे.

श्लोक १४ — पापरूपी अरण्यास जाळण्यासाठी जणू अग्नीच असा योगितिलक साधू प्रशस्त - अप्रशस्त असा समस्त मनाचा व वचनाचा व्यापार सोडून, आत्मानुष्ठानामध्ये परायण होऊन, शुद्धनय तसेच अशुद्धनयाच्या अतीत अशा निर्दोष चैतन्यचिंतामणी आत्म्यास प्राप्त करून आपल्या अनंतचतुष्टयरूपासह सर्वदा संलग्न अशा जीवन्मुक्तीला प्राप्त करतो। १४ । ॥ ६९ ॥

गाथा ७०

अन्यर्थ :— (कायकिरियाणियत्ती काउस्सग्गो सरीरगे गुत्ती)शरीराच्या क्रियापासून निवृत्तीरूप कायोत्सर्ग हीच निश्चयाने शरीर गुप्ती आहे. (वा हिंसाइणियत्ती)अथवा शरीरद्वारा

कायिक क्रिया निवृत्ति कायोत्सर्ग तनकी गुप्ति है ।
 हिंसादिसे निवृत्ति भी होती नियत तनगुप्ति है ॥ ७० ॥

निश्चयशरीरगुप्तिस्वरूपाख्यानमेतत् ।

सर्वेषां जनानां कायेषु बहव्यः क्रिया विद्यन्ते, तासां निवृत्तिः कायोत्सर्गः; स एव गुप्तिर्भवति। पंचस्थावराणां त्रसानां च हिंसानिवृत्तिः कायगुप्तिर्वा। परमसंयमधरः परमजिनयोगीश्वरः यः स्वकीयं वपुः स्वस्य वपुषा विवेश तस्यापरिस्पंदमूर्तिरेव निश्चयकायगुप्तिरिति।

तथा चोक्तं तत्त्वानुशासने —

(अनुष्टुभु)

" उत्सृज्य कायकर्माणि भावं च भवकारणम् ।
स्वात्मावस्थानमव्यग्रं कायोत्सर्गः स उच्यते ॥ "

तथा हि —

(अनुष्टुभु)

अपरिस्पन्दखपस्य परिस्पन्दात्मिका तनुः।
व्यवहाराद्भवेन्नेऽतस्त्यजामि विकृतिं तनोः। ९५।

हिंसादिकापासून निवृत्ती म्हणजे (सरीरगुप्ती ति णिद्विडा) शरीरगुप्ती असे म्हटले आहे.

टीका — येथे निश्चय शरीरगुप्तीचे स्वरूप सांगितले आहे.

सर्वच जीवांना शरीरसंबंधी बहु क्रिया असतात. त्याच्या निवृत्तीला कायोत्सर्ग म्हणतात. कायोत्सर्ग म्हणजेच निश्चयाने कायगुप्ती आहे. अथवा पाच स्थावर किवा त्रस जीवांच्या हिंसापरिणामापासून निवृत्ती ही कायगुप्ती आहे. परमजिनयोगीश्वर परमसंयमी आपल्या (चैतन्यमात्र) शरीरामध्ये आपल्या चैतन्यमय देहाद्वारे प्रविष्ट झालेत - त्यांची अपरिस्पंदरूप अविचलमूर्ती ही निश्चय कायगुप्ती आहे.

तत्त्वानुशासन मध्ये सांगितले आहे की,

झोकार्थ — सर्व शरीरक्रिया सोडून तसेच संसारास कारणभूत भाव सोडून अव्यग्रपणाने आपल्या आत्मस्वरूपात स्थित होणे यास कायोत्सर्ग म्हणतात.

झोक ९५ — अपरिस्पंदरूपी अशा मला परिस्पंदस्वरूपी देह व्यवहाराने असू देत. आणि म्हणून शरीराच्या विकृतीचा मी त्याग करतो. । ९५। ॥ ७० ॥

धणधाइकमरहिया केवलणाणाइपरमगुणसहिया ।
चोत्तिसअदिसयजुत्ता अरिहंता एरिसा होति ॥ ७९ ॥

घनधातिकर्महिताः केवलज्ञानादिपरमगुणसहिताः ।
चतुर्स्त्रशदतिशययुक्ता अर्हन्त ईद्धशा भवन्ति ॥ ७९ ॥
भगवतोऽहत्परमेश्वरस्य स्वस्थाप्यानमेतत् ।

आत्मगुणधातकानि घातिकमाणि घनस्थपाणि सान्द्रीभूतात्मकानि ज्ञानदर्शनावरणान्तरायमोहनीयानि तैर्विरहितास्तथोक्ताः । प्रागुक्तधातिचतुष्कप्रधंसनासादितत्रैलोक्यप्रक्षेप्तुभेतुभूतसकलविमलकेवलज्ञानकेवलदर्शनकेवलशक्तिसुखसहिताश्च । निःस्वेदनिर्मलादिचतुर्मिशदतिशयगुणनिलयाः । ईद्धशा भवन्ति भगवन्तोऽहन्त इति ।

गाथा ७९

अन्वयार्थ :— (धणधाइकमरहिया केवलणाणाइपरमगुणसहिया चोत्तिसअदिसयजुत्ता एरिसा अरिहंता होति) चार घन घातिकमाणी रहित, केवलज्ञानादि चार अनंत परमगुणाणी सहित, चौतीस अतिशयाणी संपन्न असे अरहंत असतात्.

टीका — हे भगवंत अरिहंताचे स्वरूपनिरूपण आहे.

आत्मगुणधातक घातिकर्म आहेत. ते घन - गाढ असून ज्ञानावरण - दर्शनावरण अंतराय आणि मोहनीय या चार प्रकारचे आहेत. १) अरिहन्त त्यांनी रहित आहेत. २) जे पूर्वसंचित अशा चार घातिकमाण्या क्षयाने उत्पन्न होतात तसेच तीन लोकात खळबळ उत्पन्न करण्यास हेतुभूत असे सर्वथा शुद्ध केवलज्ञान, केवलदर्शन, केवलवीर्य आणि केवलसुखाने सहित आहेत; तसेच ३) स्वेदरहित, मलरहित अशा चौतीस अतिशयांचे निवासस्थान असे अर्हन्त भगवान् असतात.

या गाथाटीकेव्या अंती ५ काव्यद्वारा स्तवन करतात -

फ्लोक ९६ — जे विज्ञात अशा परम औदारिक शरीराने सहित आहेत, ज्यांचे नेत्र

चौतीस अतिशययुक्त, अरु घनधाति कर्म विमुक्त हैं ।

अर्हत श्री कैवल्यज्ञानादिक परमगुण युक्त हैं ॥ ७९ ॥

(मालिनी)

जयति विदितगात्रः स्मेरनीरेजनेत्रः
 सुकृतनिलयगोत्रः पण्डिताभ्योजमित्रः ।
 मुनिजनवनचैत्रः कर्मवाहिन्यमित्रः
 सकलहितचरित्रः श्रीसुसीमासुपुत्रः । १६ ।

(मालिनी)

स्मरकरिमृगराजः पुष्टकंजाह्निराजः
 सकलगुणसमाजः सर्वकल्पावनीजः ।
 स जयति जिनराजः प्रास्तदुःकर्मबीजः
 पदनुतसुरराजस्त्वक्तसंसारभूजः । १७ ।

(मालिनी)

जितरतिपतिचापः सर्वविद्याप्रदीपः
 परिणतसुखस्तपः पापकीनाशस्तपः ।
 हतभवपरितापः श्रीपदानग्रभूपः
 स जयति जितकोपः प्रद्विद्विक्त्कलापः । १८ ।

प्रफुल्लित कमला प्रभाणे आहेत, जणू सर्व पुण्याचे निवास (अशा तीर्थकर पदवीस प्राप्त), सर्व पंडितजनसूपी कमलांना प्रफुल्लित करण्यास जणू सूर्यच, मुनीजनसूपी वनास जणू वसंतऋतूच (जे मुनींना प्रसन्न करण्यास वसंतऋतुप्रभाणे आहेत,) कर्माच्या सेनेसाठी जणू शत्रु आणि सर्वांना हितस्तप ज्यांचे चरित्र आहे ते श्रीमती सुसीमा नामक मातेचे सुपुत्र श्री पद्मप्रभ तीर्थकर जयवन्त आहेत!! १६।

श्लोक १७ — जो कामदेवसूपी हत्तीसाठी सिंहाप्रभाणे आहे, (सिंहाने हत्तीस जेर करावे तद्वत ज्यांनी कामदेवास नष्ट केले आहे) पुण्यरूपी कमलांना (विकसित करण्यासाठी) जणू सूर्य आहे, जो समस्त गुणांचा सागर आहे, सर्व इच्छित पूर्ण करणारा जणू कल्पवृक्ष आहे, ज्यांनी पापांचा समूळ नाश केला आहे, देवेन्द्रही ज्यांचे चरणी नत आहे आणि ज्यांनी संसारवृक्षाचा उच्छेद केला आहे ते पद्मप्रभ जिनराज जयवंत आहेत!! १७।

(मालिनी)

जयति विदितमोक्षः पद्मपत्रायताक्षः
प्रजितदुरितक्षः प्रास्तकंदर्पषक्षः
पदयुगनतयक्षः तत्त्वविज्ञानदक्षः
कृतबुधजनशिक्षः प्रोक्तनिर्वाणदीक्षः । ९९ ।

(मालिनी)

मदननगसुरेशः कान्तकायप्रदेशः
पदविनतयमीशः प्रास्तकीनाशपाशः
दुरघवनहुताशः कीर्तिसंपूरिताशः
जयति जगदधीशः चासुपदप्रभेशः । १०० ।

श्लोक ९८ — ज्यांनी कामदेवाच्या बाणास परास्त केले आहे, जे सर्व विद्यांचे प्रकाशक आहेत, जे परिपूर्ण सुखरूप आहेत, पापांचा नाश करण्यास जणू यम आहे, ज्यांनी संसाराच्या परिताप नाहीसा केला आहे, चक्रवर्ती आदि राजे ज्यांचे चरणी विनम्र आहेत, ज्यांनी क्रोधास जिंकले आहे, आणि विद्वज्जन समूह ज्यांचे समोर विनम्र आहे असे श्री पद्मप्रभजिनराज जयवंत आहेत!! ॥९८॥

श्लोक ९९ — ज्यांनी मोक्ष प्राप्त केला आहे, कमलपत्राप्रमाणे ज्यांचे नेत्र दीर्घ (मोठे) आहेत, पापरूपी भूमीला ज्यांनी जिंकले आहे, ज्यांनी कामदेवाचा पक्ष नष्ट केला आहे, ज्यांच्या चरणकमलद्वयी यक्ष नम्र आहे, तत्त्व जाणण्यात कुशल आहेत, ज्यांनी बुधजनास उपदेश दिलेला आहे, ज्यांनी निर्वाणदीक्षेचा उच्चारपूर्वक स्वीकार केला आहे ते पद्मप्रभ जिन जयवंत आहेत!! ॥९९॥

श्लोक १०० — जो कामदेवरूपी पर्वत तोडण्यास जणू वज्रधर इन्द्र आहे, ज्यांचे शरीर अत्यंत सुंदर आहे, मुनीवर ज्यांचे चरणी विनत आहेत, ज्यांनी यमाचा पाश पार उघस्त केला आहे, पापरूपी वनास जाळण्यासाठी जणू अग्नी आहे, सर्व दिशामध्ये ज्यांची कीर्ति भरून आहे, असे जगत्प्रभु सुंदर श्री पद्मप्रभजिन जयवंत आहेत! । १००। ॥७१॥

णदुद्कम्बंधा अदुमहागुणसमणिया परमा ।
लोयग्गठिदा णिच्चा सिधा ते एरिसा होंति ॥ ७२ ॥

नष्टाष्टकर्मबन्धा अष्टमहागुणसमन्विताः परमाः ।

लोकाग्रस्थिता नित्याः सिधास्ते ईद्वशा भवन्ति ॥ ७२ ॥

भगवतां सिद्धपरंपराहेतुभूतानां सिद्धपरमेष्ठीनां स्वरूपमत्रोक्तम् ।

निरवशेषेणान्तर्मुखाकारध्यानध्येयविकल्पविरहितनिश्चयपरमशुक्लध्यानबलेन नष्टाष्ट-
कर्मबन्धाः। क्षायिकसम्यक्त्वाद्यष्टगुणपुष्टितुष्टाश्च। त्रितत्त्वस्वरूपेषु विशिष्टगुणाधारत्वात्
परमाः। त्रिभुवनशिखरात्परतो गतिहेतोरभावात् लोकाग्रस्थिताः। व्यवहारतोऽभूतपूर्वपर्याय-
प्रच्यवनाभावान्तियाः। ईद्वशास्ते भगवन्तः सिद्धपरमेष्ठिन इति।

गाथा ७२

अन्वयार्थ :— (णदुद्कम्बंधा अदुमहागुणसमणिया परमा लोयग्गठिदा णिच्चा
एरिसा ते सिधा होंति)जे आठ कर्माच्चा बंधाने रहित आहेत, आठ महागुणांनी समन्वित
(युक्त) आहेत, परमश्रेष्ठ पदी विराजमान आहेत, लोकाच्चा अग्रभागी स्थित आहेत, नित्य आहेत
असे ते सिद्ध असतात.

टीका — या गाथेत सिद्धपदाच्या प्राप्तिसाठी परंपरेने निमित्तभूत अशा भगवंत
सिद्धपरमेष्ठीचे स्वरूप सांगितले आहे.

संपूर्णपणे अंतर्मुखाकार^१, ध्यान-ध्येय विकल्पविरहित अशा परमनिश्चय
शुक्लध्यानाच्चा सामर्थ्याने सिद्धांचे आठही कर्माचे बंधन नष्ट झालेले असते; सिद्ध क्षायिक
सम्यक्त्वादिक आठ^२ गुणांनी पुष्ट आहेत म्हणून तुष्ट असतात; तीन^३ तत्त्वस्वरूपामध्ये विशिष्ट

१. निशेषेन अंतर्मुखाकार - निशेषेण म्हणजे संपूर्ण पणे. सर्वथा. सिद्धपदास कारण परमशुक्लध्यान हे
पूर्णतः सर्वथा स्वात्माकार - अंतर्मुख असते.
२. सिद्धांचे आठ गुण - १ क्षायिक सम्यक्त्व २ अनंतज्ञान ३ अनंतदर्शन ४ अनंतवीर्य ५ सूक्ष्मत ६
अवगाहनत्व ७ अगुरुलघुत्व आणि ८ अव्याबाधत्व.
३. बहिरात्मा, अंतरात्मा व परमात्मा या तीन आत्मतत्त्वापैकी आपल्या विशिष्ट आठ गुणांचा आधार
असल्यामुळे परम तत्त्वस्वरूप आहेत.

हैं अष्ट गुण संयुक्त, आठों कर्म-बन्ध विनष्ट हैं ।

लोकाग्रमें जो है प्रतिष्ठित परम शाश्वत सिद्ध हैं ॥ ७२ ॥

(मालिनी)

व्यवहरणनयेन ज्ञानपुंजः स सिद्धः
त्रिभुवनशिखराग्रग्रावचूडामणिः स्यात् ।
सहजपरमचैत्यन्तामणौ नित्यशुद्धे
निवसति निजस्त्वे निश्चयेनैव देवः । १०१।

(मगधा)

नीत्यास्तान् सर्वदोषान् त्रिभुवनशिखरे ये स्थिता देहमुक्ताः
तान् सर्वान् सिद्धिसिद्धयै निरूपमविशदज्ञानदृक्षक्तियुक्तान् ।
सिद्धान् नष्टाष्टकर्मप्रकृतिसमुदयान् नित्यशुद्धाननन्तान्
अव्याबाधान्नमाभि त्रिभुवनतिलकान् सिद्धिसीमन्तिनीशान् । १०२।

(अनुष्टुप्)

स्वस्यस्तपस्थितान् शुद्धान् प्राप्ताष्टगुणसंपदः ।
नष्टाष्टकर्मसंदोहान् सिद्धान् वंदे पुनः पुनः । १०३।

गुणांचा आधार असल्याने परम आहेत. त्रिभुवनाच्या अग्रभागापलिकडे गतिहेतू धर्मद्रव्याचा अभाव असल्याने लोकाच्या अग्रभागी स्थित आहेत. व्यवहाराने अभूतपूर्व (पूर्वी कधीही प्राप्त न ज्ञालेल्या) सिद्धपर्यायापासून च्युत होत नाहीत म्हणून नित्य आहेत. असे ते सिद्धपरमात्मा आहेत.

श्लोकार्थ १०१ – व्यवहाराने ज्ञानाने परिपूर्ण असे सिद्ध भगवान त्रिभुवन - शिखराच्या शिखेप्रमाणे (चैतन्यघनस्फ) खास ^१शिखामणी आहेत. निश्चयाने ते सहजपरम-चैतन्यचितामणिस्तप नित्यशुद्ध अशा आपल्या स्वस्तपामध्येच वास करतात. । १०१।

श्लोकार्थ १०२ – सर्व दोषांचा नाश करून देहमुक्त जे सिद्ध त्रिभुवनशिखरी स्थित होतात त्या सर्व सिद्धांना भी सिद्धीची प्राप्ति व्हावी म्हणून नमस्कार करतो. ते सिद्ध परमात्मा निरूपम व विशद ज्ञान- दर्शन- शक्तीने युक्त आहेत, त्यांनी आठ कर्मांच्या प्रकृतिसमूहांना नाहीसे केले आहे, नित्यशुद्ध व अविनाशी आहेत, निराबाध, त्रिभुवन- तिलक आणि मुक्तिसुंदरीचे नाथ आहेत. । १०२।

१. शिखामणि = शिरोरत्न, कलगीतुरा रत्न.

पंचाचारसमग्गा पंचिदियदत्तिदप्पणिद्वलणा ।
धीरा गुणगंभीरा आयरिया एरिसा होंति ॥ ७३ ॥

पंचाचारसमग्राः पंचेन्द्रियदत्तिदप्पनिर्दलनाः।

धीरा गुणगंभीरा आचार्या ईद्वशा भवन्ति ॥ ७३ ॥

अत्राचार्यस्वस्तपमुक्तम्।

ज्ञानदर्शनचारित्रपोवीयभिधानैः पंचभिः आचारैः समग्राः। स्पर्शनरसनधाणचक्षुः श्रोत्राभिधानपंचेन्द्रियमदान्धसिंधुरदर्पणिर्दलनदक्षाः। निखिलघोरोपसर्गविजयोपार्जितधीरगुणगंभीराः। एवंलक्षणलक्षितास्ते भगवन्तो द्वाचार्या इति।

तथा चोक्तं श्रीवादिराजदेवैः—

(शार्दूलविक्रीडित)

"पंचाचारपरान्नकिंचनपतीनष्टकषायाश्रमान्
चंचज्ञानबलप्रपंचितमहापंचास्तिकायस्थितीन्
स्फाराचंचलयोगचंचुरधियः सूरीनुदंचदगुणान्
अंचामो भवदुखसंचयभिदे भक्तिक्रियाचंचवः ॥"

झोकार्थ १०३ — स्वस्वस्तपामध्ये स्थित, शुद्ध अष्टगुणसंपदेने संपन्न, आठक्रम समूहाने विरहित अशा सिद्धांना मी पुनः पुनः नमस्कार करतो। १०३। ॥ ७२ ॥

गाथा ७३

अन्वयार्थ : — (पंचाचारसमग्गा) जे पाच आचाराने परिपूर्ण आहेत (पंचिदियदत्तिदप्पणिद्वलणा) पाच इंद्रियस्तप हत्तीच्या दर्पसि निर्दालन करणारे आहेत, (धीरा गुणगंभीरा)धीर आणि गुणगंभीर आहेत (एरिसा आयरिया होंति)असे आचार्य असतात.

टीका — येथे आचार्याचे स्वस्तप सांगितले आहे.

१ ज्ञानाचार २ दर्शनाचार ३ चारित्राचार ४ तपाचार आणि ५ वीर्याचार नामक पाच आचारांनी ते परिपूर्ण आहेत. स्पर्शन- रसन- धाण- चक्षु- कान नामक पाच इंद्रिये हेच कोणी

हैं धीर गुण गंभीर अरु परिपूर्ण पंचाचार हैं ।

पंचेन्द्रि-गजके दर्प-उन्मूलक निपुण आचार्य हैं ॥ ७३ ॥

तथा हि —

(हरिणी)

सकलकरणग्रामालंबादिमुक्तमनाकुलं
स्वहितनिरतं शुद्धं निर्वाणकारणकारणम् ।
१ शमदमयमावासं मैत्रीदयादमर्मदिरं
निरुपमिदं वंद्यं श्रीचन्द्रकीर्तिमुनेर्मनः । १०४ ।

रयणत्तयसंजुता जिणकहियपयत्थदेसया सूरा ।
णिकंखभावसहिया उवज्ञाया एरिसा होति ॥ ७४ ॥

मदोन्मत्त हत्ती, त्यांच्या दर्पचे निर्दलिन करणारे आहेत. संपूर्ण घोर उपसर्गावर विजय प्राप्त केल्यामुळे धीर आणि गुणगंभीर आहेत. एवं गुण विशिष्ट असे आचार्यपरमेष्ठी होत.

हेच वादिराज देवांनी सांगितले आहे - जे (आचार्य) पंचाचारामध्ये परायण आहेत, अकिंचनतेचे स्वामी आहेत, ज्यांनी कषायांची स्थाने नष्ट केली आहेत, परिणत प्रज्ञेच्या बलाने पंचास्तिकायाच्या अवस्था समजावून सांगतात, विशाल अचंचल योगामध्ये (संपूर्ण स्थिर समाधिमध्ये) जे निपुण आहेत, आणि गुणांनी स्फुरायमान आहेत, अशा आचार्यांना भक्ति क्रियेमध्ये कुशल असे आम्ही संसारातील दुःखराशीचा छेद करण्यासाठी पूजतो. तसेच

श्लोक १०४ — समस्त इंद्रियसमूहाच्या आलंबनापासून विमुक्त, अनाकुल, स्वहितामध्ये निरत, शुद्ध, निर्वाणमार्गाचे निमित्त, शम^१-दम-यमाचे निवासस्थान, मैत्री-दया-संयमाचे जणूं मंदीर असे हे श्री चंद्रकीर्ति मुनीचे निरुपम (चैतन्यरूपाने परिणमित) मन (हृदय) वंद्य आहे. । १०४ । ॥ ७३ ॥

गाथा ७४

अन्वयार्थ :— (रयणत्तयसंजुता) रत्नत्रयाने संयुक्त, (जिणकहियपयत्थदेसया सूरा) जिनप्रणीत पदार्थतत्त्वाचे उपदेशक, शूरवीर (णिकंखभावसहिया) निःकांक्षभावाने सहित (एरिसा उवज्ञाया होति)असे उपाध्याय असतात.

१. शम = शांति, उपशम दम = इंद्रियांचा निरोध, दमन जितेन्द्रियता, यम = संयम.

जो रत्नत्रयसे युक्त निकांक्षित्वसे भरपूर हैं ।

उवज्ञाय वे जिनवर-कथित तत्वोपदेष्टा शूर हैं ॥ ७४ ॥

रत्नत्रयसंयुक्तः जिनकथितपदार्थदेशकाः शूराः ।
निःकांक्षभावसहिताः उपाध्याया ईदशा भवन्ति ॥ ७४ ॥
अध्यापकाभिधानपरमगुरुस्वस्तपाख्यानमेतद् ।

अविचलिताखंडादैतपरमचिद्रूपश्रधानपरिज्ञानानुष्ठानशुद्धनिश्चयस्वभावरत्नत्रयसंयुक्ताः ।
जिनेन्द्रवदनारविंदविनिर्गतजीवादिसमस्तपदार्थसार्थोपदेशशूराः । निखिलपरिग्रहपरित्याग-
लक्षणनिरंजननिजपरमात्मत्त्वभावनोत्पन्नपरमवीतरागसुखामृतपानोन्मुखास्तत एव निष्कांक्षा-
भावनासनाथाः । एवंभूतलक्षणलक्षितास्ते जैनानामुपाध्याया इति ।

(अनुष्टुप्)

रत्नत्रयमयान् शुद्धान् भव्यांभोजदिवाकरान् ।
उपदेष्टनुपाध्यायान् नित्यं वंदे पुनः पुनः । १०५ ।

वावारविष्पमुक्तका चउव्विहाराराहणासयारत्ता ।
णिगंथा णिम्मोहा साहू दे एरिसा होंति ॥ ७५ ॥

टीका — उपाध्याय नामक परम गुरुचे स्वरूप आता या गाथेत सांगतात.

उपाध्याय परमेष्ठी अविचलित, अखंड, अद्वैत अशा परम चिद्रूपाचे श्रधान, ज्ञान आणि
अनुष्ठानरूप^९ निश्चयरत्नत्रयाने सहित आहेत; जिनेन्द्राच्या मुखारविंदातून निघालेल्या जीवादि
समस्त पदार्थसमूहाचा उपदेश देण्यामध्ये शूरवीर आहेत, समस्त परिग्रहापासून भिन्न, निरंजन
अशा परमात्मत्त्वाच्या भावनेपासून उत्पन्न होणाऱ्या परम वीतराग सुखामृताचे पान करण्यास
सन्मुख आहेत, म्हणून निष्कांक्ष भावनेने सहित आहेत. जैन उपाध्याय अशा गुणांनी विभूषित
असतात.

श्लोकार्थ १०५ — रत्नत्रयामध्ये तत्पर, शुद्ध, भव्यजीव कमलांना प्रफुल्लित करण्यासाठी
जणूं सूर्य, जिनप्रणीत तत्त्वांचे उपदेशक अशा उपाध्यायाना मी नित्य पुनः पुनः नमस्कार करतो.
। १०५ । ॥ ७४ ॥

९. अनुष्ठान - आचरण, चारित्र, तद्रूप परिणती.

निर्गन्थ हैं निर्मोह हैं व्यापारसे प्रविमुक्त हैं ।
हैं साधु, चउआराधनामें जो सदा अनुरक्त हैं ॥ ७५ ॥

व्यापारविप्रमुक्ताः चतुर्विधाराधनासदारक्ताः ।

निर्ग्रन्था निर्मोहाः साधवः एताद्वशा भवन्ति ॥ ७५ ॥

निरन्तराखंडितपरमतपश्वरणनिरतसर्वसाधुस्वस्पाख्यानमेतत् ।

ये महान्तः परमसंयमिनः त्रिकालनिरावरणनिरंजनपरमपंचमभावभावनापरिणताः अत एव समस्तबाद्यव्यापारविप्रमुक्ताः । ज्ञानदर्शनचारित्रपरमतपश्वरणाभिधनचतुर्विधाराधनासदानुरक्ताः । बाद्याभ्यन्तरसमस्तपरिग्रहविनिर्मुक्तत्वानिर्ग्रन्थाः । सदा निरंजननिजकारणसमयसारस्वस्पाख्यकश्रद्धानपरिज्ञानाचरणप्रतिपक्षमिथ्यादर्शनज्ञानचारित्राभावान्मोहाः च । इत्थंभूतपरमनिर्वाणसीमंतीचारुसीमंतसीमाशोभामसृष्टिघुसृष्टिरजः पुंजपिंजरितवर्णलिंकरावलोकनकौतूहलबुध्योऽपि ते सर्वेषि साधवः इति ।

(आय)

भविनां भवसुखविमुखं त्यक्तं सर्वभिषंगसंबंधात् ।

मंकु विमंक्ष्य निजात्मनि वद्यं नस्तन्मनः साधोः । १०६ ।

गाथा ७५

अन्वयार्थ :— (वावारविष्यमुक्का) व्यापाराने विमुक्त (चउविहाराहणासयारत्ता) चार प्रकारच्या आराधनेमध्ये सदैव रत, (णिगंथा णिमोहा) निर्ग्रीथ आणि निर्मोह (एरिसा दे साहू होते) असे साधू असतात.

टीका — निरंतर अखंडित तपश्वरणामध्ये निरत साधूच्या स्वस्पाचे हे निरूपण आहे.

महान् परमसंयमी त्रिकालनिरावरण, निरंजन अशा पंचम भावाच्या भावनेने (परमपारिणामिक भावाच्या भावनारूपाने) परिणत आहेत. म्हणूनच ते सर्व बाद्य व्यापाराने विमुक्त आहेत; ज्ञानाराधना, दर्शनाराधना, चारित्राराधना, तपाराधना नामक चार आराधनामध्ये सदैव अनुरक्त आहेत. बाद्य आणि अध्यंतर संपूर्ण परिग्रहमात्राचे ग्रहण करीत नाहीत म्हणून निर्ग्रीथ आहेत. नेहमी निरंजन कारणसमयसारस्वस्प सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र याच्या प्रतिपक्षी मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्राचा अभाव असल्यामुळे निर्मोह आहेत. याप्रकारे - परम निर्वाणसुंदरीच्या सुंदर भांगाच्या कोमल केशरस्त्रप सुवर्णरंगी शोभायुक्त अलंकाराकडे जे कुतुहलबुधीने पाहतात ते सर्व साधू होत. अशा मुक्तिसुंदरीच्या अनुपमतेचे अवलोकन करण्यासाठी आतुर ते सर्व साधू होत.

झोकार्थ १०६ — संसारी जीवांच्या भवसुखापासून जे विमुख आहेत, सर्व

एरिसयभावणाए व्यवहारणयस्स होदि चारितं ।
णिश्चयणयस्स चरणं एतो उड्ढं पवकखामि ॥ ७६ ॥

इद्दभावनया व्यवहारनयस्य भवति चारित्रम् ।

निश्चयनयस्य चरणं एतदूर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ॥ ७६ ॥

व्यवहारचारित्राधिकारव्याख्यानोपसंहारनिश्चयचारित्रसूचनोपन्यासोऽयम् ।

इत्थंभूतायां प्रागुक्तपंचमहाब्रतपंचसमितिनिश्चयव्यवहारत्रिगुप्तिपंचपरमेष्ठिध्यान-
संयुक्तायाम् अतिप्रशस्तशुभभावनायां व्यवहारनयाभिप्रायेण परमचारित्रं भवति, वक्ष्य-
माणपंचमाधिकारे परमपंचमभावनिरतपंचमगतिहेतुभूतशुद्धनिश्चयनयात्मपरमचारित्रं द्रष्टव्यं
भवतीति ।

परिग्रहापासून विमुक्त आहेत असे हे साधूचे (निश्चयरत्नत्रयामध्ये) एकाग्र मन आम्हास
वंदनीय आहे. हे साधो! असे तुझे मन शीघ्र आपल्या शुद्ध आत्म्यामध्ये लीन कर. । १०६।
॥ ७५ ॥

गाथा ७६

अन्वयार्थ – (एरिसयभावणाए व्यवहारणयस्स चारितं होदि) अशा पूर्वोक्त भावनेने
व्यवहारनयाच्या अभिप्रायाने चारित्र असते. (एतो उड्ढं) यानंतर (णिश्चयणयस्स चरणं
पवकखामि) निश्चयनयाच्या दृष्टीने चारित्र सांगेन.

टीका – या सूत्रद्वारा व्यवहारचारित्राधिकाराच्या व्याख्यानाचा उपसंहार करतात आणि
निश्चय चारित्राची सूचना देतात.

याप्रमाणे पूर्वकथित पाच महाब्रत, पाच समिती, निश्चय व व्यवहार तीन गुप्ती तसेच
पंचपरमेष्ठीचे ध्यानाने युक्त अति प्रशस्त शुभभावनास्वरूपाचे व्यवहारनयाच्या अपेक्षेने परम
चारित्र सांगितले आहे. आता यापुढे सांगणार आहोत त्या पाचव्या अधिकारामध्ये परम
पंचमभावामध्ये तन्मय, पंचम सिद्धगतीस हेतुभूत, शुद्ध निश्चयनयात्मक चारित्र पाहण्यायोग्य
जाणण्यायोग्य आहे.

इस भावनामें जानिये चारित्र नय व्यवहारसे ।

निश्चय-चरण अब मैं कहू निश्चयनयात्मक द्वारसे ॥ ७६ ॥

तथा चोक्तं मार्गप्रकाशे —

(वंशस्थ)

"कुसूलगर्भस्थितबीजसोदरं
भवेद्विना येन सुद्विष्टबोधनम् ।
तदेव देवासुरमानवस्तुतं
नमामि जैनं चरणं पुनः पुनः ॥"

तथा हि —

(आयी)

शीलमपवर्गयोषिदनंगसुखस्यापि मूलमाचार्याः ।
प्राहुर्व्यवहारात्मकवृत्तमपि तस्य परंपरा हेतुः । १०७।
इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपदप्रभमलधारिदेव-
विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ व्यवहारचारित्राधिकारः चतुर्थः श्रुतस्कन्धः ॥

याप्रकारे मार्गप्रकाश मध्ये सांगितले आहे की,

ज्या चारित्राशिवाय सम्पदर्शन आणि सम्पदज्ञान कोठारामध्ये पडून राहिलेल्या धान्यबीजप्रमाणे आहे त्या जिनप्रणीत चारित्रास मी पुनः पुनः नमस्कार करतो - की ज्या चारित्राची स्तुती देव-असुर आणि मानव ही करतात.

आता काव्यद्वारा या अधिकाराचा समारोप करतात.

श्लोकार्थ १०७ — आचार्यांनी निश्चयचारित्रास म्हणजे शीलास मुक्तिसुंदरीच्या अनंग (अशरीरी) सुखाचे मूल म्हटले आहे. तसेच व्यवहारनयात्मक चारित्र सुधा त्यास परंपराहेतू आहे. ॥ १०७ ॥

याप्रमाणे सुकविरूप कमलांना जो सूर्यसमान आहे आणि ज्यांना पाच इंद्रियांच्या प्रसराने रहित असा गात्रमात्र परिग्रह आहे अशा श्री पद्मप्रभमलधारी देवद्वारा रचित, आ. कुंदकुंदाच्या नियमसार या ग्रंथावरील तात्पर्यवृत्ती टीकेमध्ये व्यवहारचारित्राधिकार नामक चतुर्थ अधिकार (श्रुतस्कंध) समाप्त झाला.

परमार्थप्रतिक्रमणाधिकारः

(वंशस्य)

नमोऽस्तु ते संयमबोधमूर्तये
 स्मरेभकुम्भस्थलभेदनाय वै ।
 विनेयपंकेजविकाशभानवे
 विराजते माधवसेनसूरये । १०८।

अथ सकलव्यावहारिकचारित्रतत्प्राप्तिप्रतिपक्षशुद्धनिश्चयनयात्मकपरमचारित्र-
 प्रतिपादनपरायणपरमार्थप्रतिक्रमणाधिकारः कथ्यते। तत्रादौ तावत् पंचरत्नस्वरूपमुच्यते।
 तद्यथा—

अथ पंचरत्नावतारः ।

परमार्थप्रतिक्रमणाधिकार

प्रथमतः टीकाकार आचार्य पद्मप्रभमलधारी देव श्री माधवसेन आचार्य - देवांना मंगल
 नमस्कार करतात -

श्लोकार्थ १०८ — संयम आणि ज्ञानाची जणू मूर्ती, कामरूपी हत्तीच्या गंडस्थळाचे
 भेदन करणारे तसेच आपल्या शिष्यरूपी कमलांना विकसित करण्यासाठी जणू सूर्यसमान
 शोभायमान अशा हे माधवसेन सुरे! आपणास नमस्कार असो.

आता शुद्ध निश्चयात्मक परमार्थचारित्राचे प्रतिपादन करणारा परमार्थ
 प्रतिक्रमणाधिकाराच्या निरूपणास प्रारंभ करण्यात येतो. हे निश्चयचारित्र संपूर्ण व्यवहारचारित्र
 आणि त्याच्या फलाच्या (स्वर्गादिकांच्या) प्राप्तीच्या प्रतिपक्षभूत आहे. प्रारंभी पंचरत्नाचे वर्णन
 करतात. ते येणेप्रमाणे - आता पंचरत्नच जणू अशा पाच सूत्रांचा अवतार करण्यात येतो.

णाहं णारयभावो तिरियत्थो मणुवदेवपज्जाओ ।
कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ ७७ ॥

णाहं मग्गणठाणो णाहं गुणठाण जीवठाणो ण ।
कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ ७८ ॥

णाहं बालो वुह्नो ण चेव तरुणो ण कारणं तेसि ।
कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ ७९ ॥

णाहं रागो दोसो ण चेव मोहो ण कारणं तेसि ।
कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ ८० ॥

णाहं कोहो माणो ण चेव माया ण होमि लोहो हं ।
कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ ८१ ॥

नाहं नारकभावस्तिर्यङ्गमानुषदेवपर्यायः ।
कर्ता न हि कारयिता अनुमंता नैव कर्तृणाम् ॥ ७७ ॥
नाहं मार्गणास्थानानि नाहं गुणस्थानानि जीवस्थानानि न ।
कर्ता न हि कारयिता अनुमंता नैव कर्तृणाम् ॥ ७८ ॥

नारक नहीं, तिर्यच- मानव- देव पर्यय मैं नहीं।
कर्ता न, कारयिता नहीं, कर्तानुमंता मैं नहीं ॥ ७७ ॥
मैं मार्गणाके स्थान नहिं, गुणस्थान- जीवस्थान नहिं।
कर्ता न, कारयिता नहीं, कर्तानुमंता भी नहीं ॥ ७८ ॥
बालक नहीं मैं, वृद्ध नहिं, नहिं युवक तिन कारण नहीं।
कर्ता न, कारयिता नहीं, कर्तानुमंता भी नहीं ॥ ७९ ॥
मैं राग नहिं, मैं द्वेष नहिं नहिं मोह तिन कारण नहीं।
कर्ता न, कारयिता नहीं, कर्तानुमंता भी नहीं ॥ ८० ॥
मैं क्रोध नहिं, मैं मान नहिं, माया नहीं, मैं लोभ नहिं।
कर्ता न, कारयिता नहीं, कर्तानुमंता भी नहीं ॥ ८१ ॥

नाहं बालो वृद्धो न चैव तरुणो न कारणं तेषाम् ।
 कर्ता न हि कारयिता अनुमंता नैव कर्तृणाम् ॥ ७९ ॥
 नाहं रागो द्वेषो न चैव मोहो न कारणं तेषाम् ।
 कर्ता न हि कारयिता अनुमंता नैव कर्तृणाम् ॥ ८० ॥
 नाहं क्रोधो मानो न चैव माया न भवामि लोभोऽहम् ।
 कर्ता न हि कारयिता अनुमंता नैव कर्तृणाम् ॥ ८१ ॥

गाथा ७७ ते ८१

अन्वयार्थ :— (अहं ण णारयभावो तिरियत्यो मणुवदेवपञ्जाओ) मी नारकपर्याय, तिर्यचपर्याय, मनुष्यपर्याय व देवपर्याय नाही, (ण हि कत्ता ण कारयिदा णेव कत्तीणं अणुमंता) न मी त्यांचा कर्ता आहे, न करविता आहे, न कर्त्याचा अनुमोदक आहे.

(अहं ण मगणठाणो) मी मार्गणास्थान ही नाही, (अहं ण गुणठाण ण जीवठाणो) मी गुणस्थान ही नाही अथवा जीवस्थान ही नाही. (ण हि कत्ता ण कारयिदा णेव कत्तीणं अणुमंता) न मी त्यांचा कर्ता आहे, न करविता आहे, न कर्त्याचा अनुमोदक आहे.

(अहं ण बालो) न मी बाल आहे (ण बुद्धो) न मी वृद्ध आहे, (चैव ण तरुणो) तसाच न मी तरुण आहे (ण तेसिं कारणं) न मी त्यांचे कारण आहे. (ण हि कत्ता ण कारयिदा ण कत्तीणं अणुमंता) न मी त्यांचा कर्ता आहे, न करविता आहे, न कर्त्याचा अनुमोदक आहे.

(अहं ण रागो दोसो) न मी रागद्वेष आहे (चैव ण मोहो) तसाच मी मोहसुधा नाही (ण तेसिं कारणं) न मी त्यांचे कारण आहे. (ण हि कत्ता ण कारयिदा ण कत्तीणं अणुमंता) अथवा न मी त्यांचा कर्ता आहे, न करविता आहे, न कर्त्याचा अनुमोदक आहे.

(अहं ण कोहो माणो) न मी क्रोध आहे, न मान आहे, (चैव ण माया) तसेच मी माया पण नाही, (अहं लोहो ण होमि) भी लोभ ही नाही. (ण हि कत्ता, ण कारयिदा, ण कत्तीणं अणुमंता) न मी कर्ता आहे, न मी करविता आहे, न कर्त्याचा अनुमोदक आहे.

टीका — शुद्ध आत्म्याला संपूर्ण कर्तृत्वाचा अभाव आहे हे हथा पाच गाथेत सांगितले आहे.

अत्र शुद्धात्मनः सकलकर्तृत्वाभावं दर्शयति ।

बहुरंभपरिग्रहाभावादहं तावन्नारकपर्यायो न भवामि । संसारिणो जीवस्य बह्वारंभ-परिग्रहत्वं व्यवहारतो भवति अत एव तस्य नारकायुष्कहेतुभूतनिखिलमोहरागद्वेषा विद्यन्ते, न च मम शुद्धनिश्चयबलेन शुद्धजीवास्तिकायस्य । तिर्यक्पर्यायप्रायोग्यमायामिश्राशुभकर्मा-भावात्सदा तिर्यक्पर्यायकर्तृत्वविहीनोऽहम् । मनुष्यनामकर्मप्रायोग्यद्रव्यभावकर्मभावान्न मे मनुष्य-पर्यायः शुद्धनिश्चयतो समस्तीति । निश्चयेन देवनामधेयाधारदेवपर्याययोग्यसुरसुगंधस्वभावात्मकपुद्गलद्रव्यसम्बन्धाभावान्न मे देवपर्यायः इति ।

चतुर्दशभेदभिन्नानि मार्गणास्थानानि तथाविधभेदविभिन्नानि जीवस्थानानि गुणस्थानानि वा शुद्धनिश्चयनयतः परमभावस्वभावस्य मम न विद्यन्ते ।

मनुष्यतिर्यक्पर्यायकायवयः कृतविकारसमुपजनितबालयौवनस्थविरुद्धावस्थाद्यनेकस्थूलकृशविविधभेदाः शुद्धनिश्चयनयाभिप्रायेण न मे सन्ति ।

बहु आरंभ आणि परिग्रहाचा अभाव असल्यामुळे मी नारक पर्यायरूप होत नाही. संसारी जीवाला व्यवहाराने बहु आरंभ व परिग्रह असतो आणि म्हणूनच त्यास नरकायूला हेतुभूत समस्त रागद्वेषमोह असतात, निश्चयनयाच्या बलाने शुद्धजीवास्तिकायरूप मला ते नाहीत. तिर्यच पर्यायास योग्य मायामिश्रित अशुभ कर्माच्या उदयाचा अभाव आहे म्हणून मी सदैव तिर्यचपर्यायाच्या कर्तृत्वाने रहित आहे. मनुष्यनामक (आयु) कर्मासि योग्य द्रव्यकर्म - भावकर्म यांचा अभाव असल्याने शुद्धनिश्चयाने मला मनुष्यपर्यायही नाही. निश्चयाने देवनामक भूमिकेचा आधार अशा देवपर्यायास योग्य सुरसुगंधस्वभावात्मक पुद्गल द्रव्यसंबंधाचा अभाव असल्याने मला देवपर्याय ही नाही.

चौदा प्रकारचे मार्गणास्थान आणि तेवढेच भेदरूप जीवस्थान अथवा गुणस्थान ही शुद्ध निश्चयाने परमभावस्वभावास नाहीत.

तसेच शुद्धनिश्चयनयाच्या अपेक्षेने मनुष्य, तिर्यच पर्यायामध्ये शरीर व वयकृत विकारामुळे उत्पन्न होणारे बाल, तरुण, स्थविर, वृद्धावस्था आदिक अनेक स्थूल-कृश विविध भेद ही मला नाहीत.

सत्ता, ज्ञान, परमचैतन्य आणि सुखाच्या अनुभूतीमध्ये लीन अशा विशिष्ट आत्मतत्त्वास ग्रहण करणाऱ्या शुद्ध द्रव्यार्थिक नयदृष्टीने मला रागद्वेषमोहही नाहीत.

सत्तावबोधपरमचैतन्यसुखानुभूतिनिरतविशिष्टात्मतत्त्वग्राहकशुद्धद्रव्यार्थिकनयबलेन मे
सकलमोहरागदेषा न विद्यन्ते ।

सहजनिश्चयनयतः सदा निवारणात्मकस्य शुद्धावबोधस्तुपस्य सहजचित्तक्तिमयस्य
सहजदृष्टस्फूर्तिपरिपूर्णमूर्तेः स्वस्तपाविचलस्थितिस्तुपसहजयथाख्यातचारित्रस्य न मे निखिल-
संसृतिक्लेशहेतवः क्रोधमानमायालोभाः स्युः ।

अथामीषां विविधविकल्पाकुलानां विभावपर्यायाणां निश्चयतो नाहं कर्ता, न कारयिता
वा भवामि, न चानुमंता वा करृणां पुद्गलकर्मणामिति ।

नाहं नारकपर्यायं कुर्वे, सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्तये। नाहं तिर्यक्पर्यायं
कुर्वे, सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्तये। नाहं मनुष्यपर्यायं कुर्वे, सहजचिद्वि-
लासात्मकमात्मानमेव संचिन्तये। नाहं देवपर्यायं कुर्वे, सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव
संचिन्तये ।

नाहं चतुर्दशमार्गणास्थानभेदं कुर्वे, सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्तये। नाहं
मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानभेदं कुर्वे, सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्तये। नाहमेके-
न्द्रियादिजीवस्थानभेदं कुर्वे, सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्तये।

सहजनिश्चयनयाने १) सदैव नित्यनिरावरणस्तु २) शुद्धज्ञानस्तु ३) सहज चित्
शक्तिमय ४) सहजदर्शनाच्या स्फुरणाने परिपूर्ण जणू मूर्ती ५) स्वस्तपामध्ये अविचल
स्थितिस्तुप असे सहज यथाख्यात चारित्र हया स्वभावस्तुप मला समस्त संसारक्लेशास कारणभूत
क्रोध- मान- माया- लोभही नाहीत.

तद्वत्तु या विविध विकल्पांनी पूर्ण अशा विभावपर्यायांचा मी निश्चयाने कर्ता नाही,
करविता नाही आणि पुद्गलकर्मस्तुप कर्त्याचा (विभावपर्यायांचा कर्ता पुद्गलकर्म आहे त्याचा) मी
अनुमोदक ही नाही.

मी नारकपर्यायास करत नाही, सहज चैतन्याच्या विलासस्तुप आत्म्याचा तेवढा अनुभव
करतो. मी तिर्यक्पर्यायास करत नाही, सहज चैतन्याच्या विलासस्तुप आत्म्याचाच तेवढा
अनुभव करतो. मी मनुष्यपर्यायास करत नाही, सहज चैतन्याच्या विलासस्तुप आत्म्याचाच तेवढा
अनुभव करतो. मी देवपर्यायास करत नाही, सहज चैतन्याच्या विलासस्तुप आत्म्याचाच तेवढा
अनुभव करतो.

नाहं शरीरगतबालाद्यवस्थानभेदं कुर्वे, सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्तये ।
नाहं रागादिभेदभावकर्मभेदं कुर्वे, सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्तये ।
नाहं भावकर्मात्मिककषायचतुष्कं कुर्वे, सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्तये ।
इति पंचरत्नांचितोपन्यासप्रपञ्चनसकलविभावपर्यायसंन्यासविधानमुक्तं भवतीति ।

(वसंततिलका)

भव्यः समस्तविषयाग्रहमुक्तचिन्तः
स्वद्रव्यपर्ययगुणात्मनि दत्तचित्तः ।
मुक्त्वा विभावमखिलं निजभावभिन्नं
प्राप्नोति मुक्तिमधिरादिति पंचरत्नात् । १०९।

मी चौदा मार्गणास्थान भेदांनाही करत नाही; सहज चैतन्याच्या विलासरूप आत्म्याचाच अनुभव करतो. मी मिथ्यादृष्टी आदि चौदा गुणस्थानभेदांनाही करत नाही; सहज शुद्ध चैतन्याचा विलासमात्र आत्म्याचाच अनुभव करतो. मी एकेन्द्रियादि जीवस्थान भेदांनाही करत नाही. सहज चिद्विलासरूप आत्म्याचाच अनुभव करतो.

मी शरीरसंबंधित बाल्यादिक अवस्थाभेदांना करत नाही, सहज चिद्विलासरूप आत्म्याचेच संचेतन करतो.

मी रागादि भावकर्माच्या विकल्पांना करत नाही, सहज चिद्विलासरूप आत्म्याचेच संचेतन करतो. याप्रमाणे या पंचरत्न गाथामध्ये निर्दिष्ट समस्त विभावपर्यायांच्या संन्यासाचे विधान सांगितले. जसे कर्तृत्वासबंधी टीकेत सांगितले तसेच कारणिता आणि अनुमंताबाबतही समजून घ्यावे.

श्लोक १०९ — या प्रमाणे या पंचरत्न गाथामध्ये प्रस्तुपित समस्त विषयास ग्रहण करण्याच्या चिंतेस ज्याने सोडले आहे. आणि आपल्या निज द्रव्य-गुण-पर्यायाच्या स्वरूपामध्ये चित एकाग्र केले आहे, तो भव्य जीव आत्मभावापासून भिन्न अशा समस्त विभावांना सोडून अल्पकाळातच मुक्ती प्राप्त करतो. । १०९ । ॥७७ - ८१ ॥

एरिसभेदब्धासे मज्जत्थो होदि तेण चारितं ।
तं दिढकरणणिमितं पडिक्कमणादी पवक्खामि ॥ ८२ ॥

ईदृभेदाभ्यासे मध्यस्थो भवति तेन चारित्रम् ।

तददुदीकरणनिमितं प्रतिक्रमणादीन् प्रवक्ष्यामि ॥ ८२ ॥

अत्र भेदविज्ञानात् क्रमेण निश्चयचारित्रं भवतीत्युक्तम् ।

पूर्वोक्तपंचरत्नांचितार्थपरिज्ञानेन पंचमगतिप्राप्तिहेतुभूते जीवकर्मपुद्गलयोर्भेदाभ्यासे सति, तस्मिन्नेव च ये मुमुक्षवः सर्वदा संस्थितास्ते हयतः एव मध्यस्थाः तेन कारणेन तेषां परमसंयमिनां वास्तवं चारित्रं भवति। तस्य चारित्राविचलस्थितिहेतोः प्रतिक्रमणादिनिश्चयक्रिया निगद्यते। अतीतदोषपरिहारार्थं यत्प्रायश्चितं क्रियते तत्प्रतिक्रमणम्। आदिशद्वेन प्रत्याख्यानादीनां संभवश्योच्यत इति।

गाथा ८२

अन्वयार्थ :— (एरिसभेदब्धासे मज्जत्थो) असा भेदज्ञानाचा अभ्यास झाला असतांना त्या संस्काराने जीव मध्यस्थ होतो (तेण चारितं होदि) त्यामुळे चारित्र होते. (तं दिढकरणणिमितं पडिक्कमणादि पवक्खामि) त्या चारित्राला दृढ करण्यास निमित्त असे प्रतिक्रमणादिक सांगतो.

टीका — येथे भेदविज्ञानाने क्रमाने निश्चयचारित्र होते हे सांगितले आहे.

पूर्वोक्त पंचरत्नामध्ये गर्भित अर्थाच्या परिज्ञानाने, सिद्धगती प्राप्त करण्यास कारणभूत अशा जीव आणि पुद्गलातील भेदज्ञानाच्या संस्कारामुळे त्याच भेदविज्ञानामध्ये जे मुमुक्षु सदैव स्थित आहेत, तेच याच कारणाने मध्यस्थ होतात, त्या कारणाने त्या परमसंयमीना वास्तविक चारित्र होते. त्या चारित्रामध्ये अचल स्थितीस कारणभूत प्रतिक्रमणादिक निश्चयक्रिया सांगण्यात येतात. अतीत दोषांचा परिहार व्हावा या प्रयोजनाने जे प्रायाश्चित केले जाते ते प्रतिक्रमण होय. आदि या शद्वाने तेथे प्रत्याख्यानादिकांचे ही स्वरूप व उद्भव जाणून घ्यावे.

इस भेदके अभ्याससे माध्यस्थ हो चारित लहे ।

चारित्र दृढता हेतु हम प्रतिक्रमण आदिक अब कहें ॥ ८२ ॥

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभिः : —

(अनुष्टुप्)

" भेदविज्ञानतः सिध्धाः सिध्धा ये किल केचन ।
अस्यैवाभावतो बध्दा बध्दा ये किल केचन ॥ "

तथा हि —

(मालिनी)

इति सति मुनिनाथस्योच्चकैर्भेदभावे
स्थृयमयमपयोगादाज्ञते मुक्तपोहः ।
शमजलनिधिपूरक्षालितांहःकलंकः
स खलु समयसारस्यास्य भेदः क एषः । ११० ।

मोत्तूण वयणरयणं रागादीभाववारणं किच्चा ।
अप्पाणं जो ज्ञायदि तस्स दु होदि ति पडिकमणं ॥ ८३ ॥

असेच श्रीमान् अमृतचन्द्रसूरिंनी सांगितले आहे की,

जे कोणी सिध्द ज्ञालेले आहेत ते भेदविज्ञानाचेच सिध्द ज्ञाले आहेत. जे कोणी बध्द आहेत ते या भेदविज्ञानाच्याच अभावाने बध्द ज्ञालेले आहेत.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ११० — याप्रमाणे जेव्हा मुनीनाथांना प्रखर भेदविज्ञानाची भावना होते तेव्हा हा समयसार शुद्ध उपयोगमात्र होतो; म्हणून मोहमुक्त होत्साता तो शम- (साम्य) सागराच्या पूराने पापकलंक धुवून काढून शोभायमान होतो. तो हा या समयसाराचा कसा भेद आहे! । ११० । ॥ ८२ ॥

गाथा ८३

अन्वयार्थ :— (वयणरयणं मोत्तूण रागादीभाववारणं किच्चा) सर्व वचनरचनेचा त्याग करून तसेच रागादी भावांचे निवारण करून (जो अप्पाणं ज्ञायदि तस्स दु पडिकमणं ति होदि) त्यास मात्र प्रतिक्रमण होते.

रे वचन रचना छोड़ रागद्वेषका परित्याग कर ।
ध्याता निजात्मा जीव जो होता उसीको प्रतिक्रमण ॥ ८३ ॥

मुक्त्वा वचनरचनां रागादिभाववारणं कृत्वा ।

आत्मानं यो ध्यापति तस्य तु भवतीति प्रतिक्रमणम् ॥ ८३ ॥

दैनं दैनं मुमुक्षुजनसंस्तूयमानवाऽमयप्रतिक्रमणनामधेयसमस्तपापक्षयहेतुभूतसूत्रसमुदय-
निरासोयम् ।

यो हि परमतपश्चरणकारणसहजैराग्यसुधासिन्धुनाथस्य राकानिशीथिनीनाथः अप्रश-
स्तवचनरचनापरिमुक्तोऽपि प्रतिक्रमणसूत्रविषमवचनरचनां मुक्त्वा संसारलतामूलकंदानां
निखिलमोहरागद्वेषभावानां निवारणं कृत्वाऽखण्डानंदमयं निजकारणपरमात्मानं ध्यापति, तस्य
खलु परमतत्त्वश्रधानावबोधानुष्ठानाभिमुखस्य सकलवाग्विषयव्यापारविरहितनिश्चयप्रति-
क्रमणं भवतीति ।

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभिः :-

(मालिनी)

" अलमलमतिजल्पैदुर्विकल्पैरनल्पै-
रयमिह परमार्थश्चेत्यतां नित्यमेकः ।
स्वरसविसरपूर्णज्ञानविस्फूर्तिमात्रा-
न खलु समयसारादुत्तरं किंचिदस्ति ॥ "

टीका — प्रतिदिन मुमुक्षुद्वारा उच्चारलेल्या वचनमय प्रतिक्रमण नामक - सर्वच
पापक्षयास कारणभूत- सूत्रसमूहाचे येथे निराकरण केले आहे.

जो मुमुक्षु जीव परम तपश्चरणास कारणभूत सहज वैराग्य सुधासागरासाठी जणू चंद्रच
आहे, (सहज वैराग्याचा अमृतसागर त्यास भरती आणण्यासाठी जणू पूर्ण चंद्रमाच आहे) अप्रशस्त
वचनजल्पासून परिमुक्त झालेलाच आहे, तरीही प्रतिक्रमणसूत्राच्या विषम वचनजल्पाच्याही
अतीत होऊन संसारवेळीचा जणू मूल कंद अशा मोहरागद्वेष भावांचे निवारण करतो व अखंड
आनंदस्वरूप आपल्या कारणपरमात्म्याचे ध्यान करतो, त्यालाच खरोखर, परमतत्त्वाचे श्रधान-
ज्ञान- अनुष्ठानाच्या अभिमुख आत्म्याला, समस्त वचनविषयक व्यापाराने विरहित असे
निश्चयप्रतिक्रमण होते.

तसेच श्रीमद् अमृतचन्द्रसूरींनी सांगितले आहे की "दुर्विकल्परूप बहुत अतिजल्प आता
पुरे! पुरे!! हा एकच परमार्थ नित्य संचेतन करावा. आपल्या निज चैतन्यरसाच्या विस्ताराने

तथा हि —

(आया)

अतितीव्रमोहसंभवपूर्वार्जितं तत्प्रतिक्रम्य ।

आत्मनि सद्बोधात्मनि नित्यं वर्तेऽहमात्मना तस्मिन् । १११ ।

आराहणाइ वद्वृइ मोक्षूण विराहणं विसेसेण ।

सो पडिकमणं उच्चइ पडिकमणमओ हवे जम्हा ॥ ८४ ॥

आराधनायां वर्तते मुक्त्वा विराधनं विशेषेण ।

स प्रतिक्रमणमुच्यते प्रतिक्रमणमयो भवेद्यस्मात् ॥ ८४ ॥

पूर्ण अशा ज्ञानाचे विस्फूरणमात्र समयसार आहे. समयसाराच्या पलिकडे दुसरे कांहीही किंचिन्मात्र नाही!"

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक १११ — अतितीव्र मोहनीय कर्माच्या उदयाने उत्पन्न अशा पूर्वसंचित कर्मचे प्रतिक्रमण करून त्या सद्बोधस्वरूपमात्र आत्म्यामध्ये माझ्या आत्मद्वारा मी लीन होऊन नित्य प्रवृत्त होतो. । १११ । ॥ ८३ ॥

गाथा ८४

अन्वयार्थ :— (विसेसेण विराहणं मोक्षूण) जो सर्व विराधनेला विशेषत्वाने सोडून (आराहणाइ वद्वृइ) आराधनेमध्ये प्रवृत्त होतो (सो पडिकमणं उच्चइ) तो [जीव] प्रतिक्रमण म्हटल्या जातो (जम्हा पडिकमणमओ हवे) कारण तो स्वयं प्रतिक्रमणमय आहे.

टीका — येथे आत्माराधनेमध्ये प्रवर्तमान जीवालाच प्रतिक्रमण यथार्थ असते हे सांगितले आहे.

जो परम तत्वज्ञ जीव, निरंतर आत्माभिमुख असल्याकारणाने अविच्छिन्न परंपरेने साक्षात् स्वभावास्थितिस्प आत्माराधनेमध्ये रत असतो तो निरपराध आहे. जो आत्म्याच्या आराधनेने रहित आहे तो सापराध आहे, म्हणूनच तो पूर्णपणाने विराधना सोडतो. ज्यापासून

छोडे समस्त विराधना आराधनारत जो रहे ।

प्रतिक्रमणमयता हेतुसे प्रतिक्रमण उसको ही कहें ॥ ८४ ॥

अत्रात्माराधनायां वर्तमानस्य जन्त्वोरेव प्रतिक्रमणस्वरूपमुक्तम् ।

यस्तु परमतत्त्वज्ञानी जीवः निरंतराभिमुखतया ह्य त्रुट्यत्परिणामसंतत्या साक्षात् स्वभावस्थितावात्माराधनायां वर्तते अयं निरपराधः । विगतात्माराधनः सापराधः, अत एव निरवशेषेण विराधनं मुक्त्वा । विगतो राधो यस्य परिणामस्य स विराधनः । यस्मान्निश्चयप्रतिक्रमणमयः स जीवस्तत एव प्रतिक्रमणस्वरूप इत्युच्यते ।

तथा चोक्तं समयसारे —

"संसिद्धिराधसिद्धं साधियमाराधियं च एयद्वं ।

अवगयराहो जो खलु चेया सो होइ अवराहो " ॥ ३०४ ॥

उक्तं हि समयसारव्याख्यायां च —

(मालिनी)

"अनवरतमनंतैर्बध्यते सापराधः

स्पृशति निरपराधो बंधनं नैव जातु ।

नियतमयमशुद्धं स्वं भजन्सापराधो

भवति निरपराधः साधुः शुद्धात्मसेवी ॥"

राध म्हणजे आराधना नाहीसी झाली आहे, त्यास विराधना म्हणतात. ज्याअर्थी तो जीव निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूप आहे म्हणून तोच साक्षात् प्रतिक्रमण आहे.

हेच समयसारमध्ये (गाथा ३०४ मध्ये) सांगितले आहे की,

संसिद्धि, राध, सिद्ध, साधित, आराधित हे सर्व एकार्थवाची आहेत. राधापासून (आत्मसाधनेपासून) च्युत झाला आहे तो आत्मा खरोखर अपराधी आहे. तसेच समयसारावरील आत्मख्याति व्याख्येत कलश १८७ सांगितले आहे.

" अपराधसहित अपराधी जीव अविरतपणे अनंत कर्मानी बांधल्या जातो आणि जो निरपराध आहे (अपराधी न होता साधनेत मग्न आहे) तो कधीही बंधनाला स्पर्श करतच नाही. सापराध निश्चित आपल्या अशुद्ध आत्म्याचीच भावना करणारा असतो. शुद्धात्म्याचे सेवन करणारा साधू (साधक) हाच निरपराध असतो. "

श्लोक ११२ — जो परमात्मध्यानापासून च्युत आहे निश्चितच तो जीव भवाने पीडित

तथा हि —

(मालिनी)

अपगतपरमात्मध्यानसंभावनात्मा
नियतमिह भवार्तः सापराधः स्मृतः सः।
अनवरतमखंडादैतचिदभावयुक्तो
भवति निरपराधः कर्मसंन्यासदक्षः । ११२।

मोत्तूण अणायारं आयारे जो दु कुणदि थिरभावं ।
सो पडिकमणं उच्चइ पडिकमणमओ हवे जम्हा ॥ ८५ ॥

मुक्त्वानाचारमाचारे यस्तु करोति स्थिरभावम् ।
स प्रतिक्रमणमुच्यते प्रतिक्रमणमयो भवेद्यस्मात् ॥ ८५ ॥

अत्र निश्चयचरणात्मकस्य परमोपेक्षासंयमधरस्य निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूपं च
भवतीत्युक्तम्।

नियतं परमोपेक्षासंयमिनः शुद्धात्माराधनाव्यतिरिक्तः सर्वोप्यनाचारः, अत एव
सर्वमनाचारं मुक्त्वा ह्याचारे सहजचिद्बिलासलक्षणनिरंजने निजपरमात्मतत्त्वभावनास्वरूपे

दुःखी होऊन सापराध आहे, हे सर्वमान्य आहे. अनवरतपणे जो अखंड, निर्विकल्प चैतन्यभावमात्र
आहे तो सर्व कर्तृत्वाच्या भावनेच्या त्यागात दक्ष होतो आणि निरपराध होतो. । ११२। ॥ ८४॥

गाथा ८५

अन्वयार्थ :— (जो दु अणायारं मोत्तूण आयारे थिरभावं कुणदि) जो सर्व प्रकारचा
अनाचार सोडून आचारामध्ये स्थिरभाव करतो (सो पडिकमणं उच्चइ)तोच आत्मा प्रतिक्रमणरूप
आहे (जम्हा पडिकमणमओ हवे) कारण तो [साक्षात्] प्रतिक्रमणमय आहे.

टीका — निश्चयचारित्ररूप अशा परम उपेक्षा संयमीलाच वास्तविक निश्चय-
प्रतिक्रमण यथार्थ असते हे येथे सांगितले आहे.

नियमाने परम उपेक्षासंयमीला शुद्धात्म्याची आराधना सोडून अन्य सर्वच अनाचार आहे.

जो जीव त्याग अनाचरण आचारमें स्थिरता करे ।
प्रतिक्रमणमयता हेतुसे प्रतिक्रमण कहते हैं उसे ॥ ८५ ॥

यः सहजवैराग्यभावनापरिणतः स्थिरभावं करोति, स परमतपोधन एव प्रतिक्रमणस्वरूप इत्युच्यते, यस्मात् परमसमरसीभावनापरिणतः सहजनिश्चयप्रतिक्रमणमयो भवतीति ।

(मालिनी)

अथ निजपरमानन्दैकपीयूषसान्नं
स्फुरितसहजबोधात्मानमात्मानमात्मा ।
निजशममयवार्भिर्निर्भरानन्दभक्त्या
स्नपयतु बहुभिः किं लौकिकालापजातैः । ११३ ।

(सग्धरा)

मुक्त्वानाचारमुच्चैर्जननमृतकरं सर्वदोषप्रसंगं
स्थित्वात्मन्यात्मनात्मा निरुपमसहजानन्ददृग्जप्तिशक्तौ ।
बाह्याचारप्रमुक्तः शमजलनिधिवार्भिन्दुसंदोहपूतः
सोऽयं पुण्यः पुराणः क्षपितमलकलिभर्ति लोकोद्धसाक्षी । ११४ ।

आणि म्हणूनच सर्व अनाचार सोडून जो सहज वैराग्यभावनेने परिणत होऊन सहज चिद्विलासमात्र, निर्दोष, निज-परमात्मतत्त्वाची भावनास्वरूप अशा आचारामध्ये प्रवृत्त होतो आणि स्थिरभाव करतो तो परम तपोधनच साक्षात् प्रतिक्रमण स्वरूप^१ आहे असे म्हटले आहे. कारण की तो परम समरसभावनारूपाने परिणत ज्ञाल्यामुळे स्वयं निश्चय प्रतिक्रमणच आहे.

श्लोकार्थ ११३ — आत्म्याने परमानन्दमात्र अशा अमृताने खचाखच भरलेल्या आणि स्फुरायमान^२ सहज बोधस्वरूप आपल्या आत्म्याला आपल्या शमरूप जलधारांनी आणि आनंदनिर्भर भक्तीने स्नान घालावे. पुष्कळ लौकिक आलापजालांनी काय सिध्दी होणार? । ११३ ।

श्लोकार्थ ११४ — जो जन्मपरणाचे दुःख देणारा आहे, सर्व दोषांचा संगाने^३ युक्त आहे अशा अनाचाराला दुरुचन योग्य सोडून आपल्या निरुपम सहज आनंद, दर्शन, ज्ञान, शक्तिरूप आपल्या

१. सहज चैतन्याच्या विलासामध्ये मग्नता, आपल्या परमात्मतत्त्वाची भावना हेच आचाराचे स्वरूप आहे. जो तपोधन अशा आचारामध्ये स्थिरता करतो तोच साक्षात् शुद्धनिश्चयनयाने प्रतिक्रमण आहे.

२. स्फुरित - स्फुरायमान, प्रगट

३. प्रसंग - संग, सहवास, संबंध

उम्मगं परिचता जिणमगे जो दु कुणदि थिरभावं ।
सो पडिकमणं उच्चइ पडिकमणमओ हवे जम्हा ॥ ८६ ॥

उन्मार्गं परित्यज्य जिनमार्गे यस्तु करोति स्थिरभावम् ।
स प्रतिक्रमणमुच्यते प्रतिक्रमणमयो भवेद्यस्मात् ॥ ८६ ॥

अत्र उन्मार्गपरित्यागः सर्वज्ञवीतरागमार्गस्वीकारश्योक्तः ।

यस्तु शंकाकांक्षाविचिकित्सा० अन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवमलकलंकपंकनिर्मुक्तः शुद्धनिश्च-
यसददृष्टिः बुद्धादिप्रणीतमिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रात्मकं मार्गभासमुन्मार्गं परित्यज्य व्यवहरेण
महादेवाधिदेवपरमेश्वरसर्वज्ञवीतरागमार्गं पंचमहाब्रतपंचसमितित्रिगुप्तिपंचेन्द्रियनिरोधषडा-
वश्यकाद्यष्टाविंशतिमूलगुणात्मके स्थिरपरिणामं करोति, शुद्धनिश्चयनयेन सहजबोधादि-

आत्म्यामध्ये स्थित होऊन जो बाब्य आचारापासून मुक्त आहे व समतासागराच्या जलबिंदूच्या
तुषारांनी पावन आहे असा हा पुण्यमय, सनातन आणि सर्व दोषक्लेशांचा नाशक आत्मा या
विश्वाचा सर्वोत्तम साक्षी होतो. । ११४ ॥ ८५ ॥

गाथा ८६

अन्यवार्य :— (जो दु उम्मगं परिचता जिणमगे थिरभावं कुणदि)जो जीव उन्मार्गाचा
त्याग करून जिनमार्गामध्ये स्थिरभाव करतो (सो पडिकमणं उच्चइ) तो प्रतिक्रमण म्हटल्या
जातो, (जम्हा पडिकमणमओ हवे)कारण की तो प्रतिक्रमणस्वरूप आहे.

टीका — येथे उन्मार्गाचा त्याग आणि सर्वज्ञप्रणीत वीतरागमार्गाचा स्वीकार करण्याचा
उपदेश दिलेला आहे.

जो जीव, १) शंका २) कांक्षा ३) विचिकित्सा ४) अन्यदृष्टि प्रशंसा^१ आणि ५)
अन्यदृष्टि संस्तव या पाच अतीचार दोषांनी रहित शुद्ध निश्चय सम्यग्दृष्टी आहे तो

१. अन्यदृष्टिप्रशंसा आणि अन्यदृष्टि संस्तव:- १मिथ्यादृष्टीचा परिचय २ मिथ्यादृष्टीची स्तुती: मनाने
मिथ्या दृष्टीची महिमा मानणे ही अन्यदृष्टि प्रशंसा आहे. आणि त्याच्या महिमा वचनद्वारा बोलणे हा
अन्यदृष्टि संस्तव आहे.

उन्मार्गका कर परित्यजन जिनमार्ग में स्थिरता करे।

प्रतिक्रमणमयता हेतुसे प्रतिक्रमण कहते हैं उसे ॥ ८६ ॥

शुद्धगुणालंकृते सहजपरमचित्सामान्यविशेषभासिनि निजपरमात्मद्रव्ये स्थिरभावं शुद्धचारित्रमयं करोति, मुनिर्निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूप इत्युच्यते, यस्मान्निश्चयप्रतिक्रमणं परमतत्त्वगतं तत एव स तपोधनः सदा शुद्ध इति ।

तथा चोक्तं प्रवचनसारव्याख्यायाम् -

(शार्दूलविक्रीडित)

" इत्येवं चरणं पुराणपुरुषैजुर्ष्टं विशिष्टादरै -
रुत्सर्गादिपवादतश्च विचरदबहवीः पृथग्भूमिकाः ।
आक्रम्य क्रमतो निवृत्तिमतुलां कृत्वा यतिः सर्वत -
शित्सामान्यविशेषभासिनि निजद्रव्ये करोतु स्थितिम् ॥ "

तथा हि -

(मालिनी)

विषयसुखविरक्ताः शुद्धतत्त्वानुरक्ताः
तपसि निरतचित्ताः शास्त्रसंघातमत्ताः ।
गुणमणिगणयुक्ताः सर्वसंकल्पमुक्ताः
कथममृतवधूटीवल्लभा न स्युरेते । ११५ ।

बुद्धादिप्रणीत मिथ्यादर्शन- ज्ञान- चारित्रात्मक अयथार्थ मार्गाचा म्हणजेच उन्मार्गाचा त्याग करून व्यवहाराने महादेवाधिदेव, परमेश्वर, सर्वज्ञ, वीतरागप्रणीत मोक्षमार्गमध्ये - की जो पाच महाव्रत, पाच समिती, तीन गुप्ती, पंच इंद्रियनिरोध, सहा आवश्यक, वगैरे अद्वावीस मूलगुणस्वरूपाचा आहे... स्थिर परिणाम करतो आणि तोच सहज ज्ञानादी शुद्ध गुणांनी अलंकृत आणि सहज परम चित् सामान्य आणि चिद्विशेषात्मक आपल्या परमात्मद्रव्यामध्ये स्थिरभाव करतो- तो स्थिरभाव म्हणजे शुद्ध चारित्रच आहे- तोच साधू शुद्ध प्रतिक्रमण स्वरूप म्हटलेला आहे, कारण त्यास परमतत्त्वामध्ये लीनतास्तप निश्चय प्रतिक्रमण असते. म्हणून तो तपोधन सदा शुद्ध आहे.

हेच प्रवचनसार तत्त्वदीपिकेच्या १५ व्या श्लोकांत सांगितले आहे -

याप्रमाणे विशिष्ट महिमायुक्त पुराण पुरुषांनी ज्याचे भक्तीने साधन केले आहे व जे उत्सर्ग आणि अपवाद या द्वारा अनेक वेगळ्या वेगळ्या भूमिकेमध्ये व्याप्त आहे ते चारित्र प्राप्त

मोक्षुण सल्लभावं णिस्सल्ले जो दु साहु परिणमदि ।
सो पडिकमणं उच्चइ पडिकमणमओ हवे जम्हा ॥ ८७ ॥

मुक्त्वा शल्यभावं निःशल्ये यस्तु साधुः परिणमति ।
स प्रतिक्रमणमुच्यते प्रतिक्रमणमयो भवेद्यस्मात् ॥ ८७ ॥

इह हि निःशल्यभावपरिणतमहातपोधन एव निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूप इत्युक्तः ।

निश्चयतो निःशल्यस्वरूपस्य परमात्मनस्तावद् व्यवहारनयबलेन कर्मपंकयुक्तत्वात् निदानमायामिथ्याशल्यत्रयं विद्यत इत्युपचारतः । अत एव शल्यत्रयं परित्यज्य परम-निःशल्यस्वरूपे तिष्ठति यो हि परमयोगी स निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूप इत्युच्यते, यस्मात् स्वरूपगतवास्तवप्रतिक्रमणमस्त्येवेति ।

करून व क्रमशः अतुल निवृत्ती प्राप्त करून यतीने वित्सामान्य आणि विद्विशेष अशा प्रकाशमात्र आपल्या आत्म्यामध्ये स्थिरता करावी.

स्लोक ११५ — विषयसुखापासून विरक्त, शुद्धतत्त्वामध्ये अनुरक्त, तपामध्ये लीनवृत्ती असणारा, शास्त्रसमूहामध्ये गाढ अनुरागी, गुणरूपी मणिमालाने सहित, सर्व संकल्पविरहित असे ते मुनी मुक्तिसुंदरीचे नाथ कां होणार नाहीत ? (अवश्य होतीलच). ११५ ॥ ८६ ॥

गाथा ८७

अन्वयार्थ :- (जो दु साहु सल्लभावं मोक्षुण णिस्सल्ले परिणमदि) जो साधु खरोखर शल्यभावाचा त्याग करून निःशल्यभावाने परिणमित होतो, (सो पडिकमणं उच्चइ)तो साधु प्रतिक्रमण म्हटल्या जातो. (जम्हा पडिकमणमओ हवे) कारण की तो स्वयं प्रतिक्रमणस्वरूप आहे.

टीका — या गाथेमध्ये निश्चल्यस्वरूपाने परिणत महातपस्वीलाच निश्चय प्रतिक्रमण असते हे सांगितले आहे.

निश्चयाने निःशल्यस्वरूप परमात्म्याला, व्यवहार नयाच्या मुख्यतेने कर्मचिखलाने संयुक्तत्व आहे म्हणून निदान-माया-मिथ्यात्व ही शल्ये आहेत असे उपचाराने म्हटले जाते.

कर शल्यका परित्याग मुनि निःशल्य जो वर्तन करे।
प्रतिक्रमणमयता हेतुसे प्रतिक्रमण कहते हैं उसे ॥ ८७ ॥

(अनुष्ठुभु)

शल्यत्रयं परित्यज्य निःशल्ये परमात्मनि ।
स्थित्वा विद्वान्सदा शुद्धमात्मानं भावयेत्स्फुटम् । ११६ ।

(पृष्ठी)

कषायकलिरंजितं त्यजतु चित्तमुच्चैर्भवान्
भवभ्रमणकारणं स्मरशारणिदग्धं मुहुः ।
स्वभावनियतं सुखं विधिवशादनासादितं
भजत्वमलिनं यते प्रबलसंसृतेभीतितः । ११७ ।

चत्ता अगुत्तिभावं तिगुत्तिगुत्तो हवेइ जो साहू ।
सो पडिकमणं उच्चइ पडिकमणमओ हवे जम्हा ॥ ८८ ॥

असे आहे म्हणूनच तीन शल्यांचा परित्याग करून जो परमयोगी परम निःशल्य स्वस्त्रपामध्ये स्थित होतो त्यालाच खरे निश्चयप्रतिक्रमण आहे असे म्हटले जाते. कारण की त्यास स्वस्त्रपाश्रित (आपल्या खानुभवाशी संबंधस्प) यथार्थ प्रतिक्रमण आहेच.

तात्पर्यवृत्ती झ्लोक ११६ — जो तीन शल्यांचा त्याग करून आपल्या निःशल्य परमात्मस्वस्त्रपात स्थित होतो, त्या विद्वानाने सदैव शुद्ध आत्म्याचे प्रगटपणे चिंतवन करावे. ॥ ११६ ॥

झ्लोक ११७ — हे यते! जे (चित्त) भवभ्रमणाचे कारण आहे, कामबाणरूपी अग्नीने दग्ध अम्रहे व कषायकलेशांनी रंगलेले आहे अशा चित्ताचे विकल्प दुरुनच सोड आणि भयानक संसारास घाबरून, जे विधिवशात् (कर्मबंधनाचे कारणाने) अप्रोत्त आहे अशा निर्मल स्वाभाविक सुखाचे, वेदन कर. ११७। ॥ ८७ ॥

गाथा ॥

अन्वयार्थ :— (जो साहू अगुत्तीभावं चत्ता तिगुत्तीगुत्तो हवेइ) जो साधू अगुप्ति भावास सोडून तीन गुप्तीमध्ये सुरक्षित राहतो (सो पडिकमणं उच्चइ) तो साधू प्रतिक्रमण म्हटल्या जातो. (जम्हा पडिकमणमओ हवे) कारण की तो प्रतिक्रमणमय आहे.

जो साधु छोड़ अगुप्तिको त्रय-गुप्तिमें विचरण करें ।
प्रतिक्रमणमयता हेतुसे प्रतिक्रमण कहते हैं उसे ॥ ८८ ॥

त्यक्त्वा हयगुप्तिभावं त्रिगुप्तिगुप्लो भवेद्यः साधुः ।
स प्रतिक्रमणमुच्यते प्रतिक्रमणमयो भवेद्यस्मात् ॥ ८८ ॥
त्रिगुप्तिगुप्तलक्षणपरमतपोधनस्य निश्चयचारित्राख्यानमेतत् ।

यः परमतपश्चरणसरः सरसिरुहाकरचंडरश्मिरत्यासत्रभव्यो मुनीश्वरः बाह्यप्रपञ्चस्तप्तम्
अगुप्तिभावं त्यक्त्वा त्रिगुप्तिगुप्तनिर्विकल्पपरमसमाधिलक्षणलक्षितम् अत्यपूर्वमात्मानं
ध्यायति, यस्मात् प्रतिक्रमणमयः परमसंयमी अत एव स च निश्चयप्रतिक्रमणस्वस्तपो
भवतीति ।

(हरिणी)

अथ तनुमनोवाचां त्यक्त्वा सदा विकृतिं मुनिः
सहजपरमां गुप्तिं संज्ञानपुंजमयीमिमाम् ।
भजतु परमां भव्यः शुद्धात्मभावनया समं
भवति विशदं शीलं तस्य त्रिगुप्तिमयस्य तत् । ९९८ ।
मोत्तूण अद्वृद्वदं ज्ञाणं जो ज्ञादि धर्मसुकं वा ।
सो पडिकमणं उच्चइ जिणवरणिद्विद्वसुत्तेसु ॥ ८९ ॥

टीका — तीन गुप्तींनी सुरक्षित अशा परमतपोधनाच्या निश्चयचारित्राचे हे व्याख्यान
आहे.

परम तपश्चरणस्तीपी सरोवरातील कमलसमूहासाठी प्रचंड सूर्यसमान असा जो अत्यासत्र
भव्य मुनीश्वर बाह्य मनवचनकायेची प्रवृत्ती सोडून (अगुप्तिभाव सोडून) गुप्तीमध्ये सुरक्षित राहतो,
व त्रिगुप्तीमध्ये निर्विकल्प परम समाधि लक्षणस्तप आपल्या अपूर्व आत्म्याचे ध्यान करतो,
म्हणून तो परमसंयमी प्रतिक्रमणमय असतो; म्हणूनच तो निश्चयप्रतिक्रमण स्वस्तप असतो.

झोकार्थ ९९८ — भव्य मुनीने शरीर-मन-वचनाच्या विकृतीचा सदैव त्याग करून
सम्यग्ज्ञानाचा जणू पूंज अशा सहज परम गुप्तीला, आपण शुद्धात्मभावनासहित होऊन उत्कृष्टस्तपाने
भजावे. त्रिगुप्तिगुप्त त्या मुनीचे ते निर्मल चारित्र आहे । ९९८ ।

जो आर्त रौद्र विहाय वर्ते धर्म-शुक्ल सुध्यानमें ।
प्रतिक्रमण कहते हैं उसे जिनदेवके आख्यानमें ॥ ८९ ॥

मुक्त्वारौद्रं ध्यानं यो ध्यायति धर्मशुक्लं वा ।
स प्रतिक्रमणमुच्यते जिनवरनिर्दिष्टसूत्रेषु ॥ ८९ ॥

ध्यानविकल्पस्वरूपाख्यानमेतत् ।

स्वदेशत्यागात् द्रव्यनाशात् मित्रजनविदेशगमनात् कमनीयकामिनीवियोगात् अनिष्ट-संयोगादा समुपजातमार्तध्यानम्, चौरजारशात्रवजनवधंबन्धननिबध्दमहद्देषजनितरौद्रध्यानं च, एतद्वितयम् अपरिमितस्वर्गापवर्गसुखप्रतिपक्षं संसारदुःखमूलत्वाश्रितवशेषेण त्यक्त्वा, स्वर्गापवर्गानिःसीमसुखमूलस्वात्माश्रितनिश्चयपरमधर्मध्यानम्, ध्यानध्येयविविधविकल्पविरहितान्तर्मुखाकारसकलकरणग्रामातीतनिर्भेदपरमकलासनाथनिश्चयशुक्लध्यानं च ध्यात्वा यः परमभावभावनापरिणतः भव्यवरपुंडरीकः निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूपो भवति, परमजिनेन्द्रवदनारविन्दविनिर्गतद्रव्यश्रुतेषु विदितमिति। ध्यानेषु च चतुर्षु हेयमाद्यं ध्यानद्वितयं, त्रितयं तावदुपादेयं, सर्वदोपादेयं च चतुर्थमिति ।

गाथा ८९

अन्वयार्थ :— (जो अट्ठरुदं झाणं मोक्षूण धर्मसुक्कं वा झादि)जो मुनी आर्त-रौद्र ध्यान सोडून धर्म्य व शुक्लध्यान करतो (सो जिणवरणिद्विद्वसूतेषु पडिकमणं उच्चाइ)तो जिनवरांनी सांगितलेल्या सूत्रामध्ये प्रतिक्रमण म्हटल्या जातो.

टीका — या सूत्रामध्ये ध्यानाचे भेद सांगितले आहेत.

१) आपल्या देशाच्या त्यागामुळे, द्रव्यनाशामुळे, मित्रजन विदेशास गेल्याकारणाने, सुंदररमणीच्या वियोगामुळे, अथवा अनिष्ट संयोगामुळे उत्पन्न ते आर्तध्यान होय, २) चोर-जार-शत्रुजनाचा वध-बंधन संबंधी महाद्वेषाने उत्पन्न होणारे रौद्रध्यान आहे; ही दोन ध्याने अपरिमित स्वर्ग-मोक्ष सुखाच्या अत्यंत प्रतिपक्षी अशा संसारदुःखाचे मूल आहेत. त्या दोन ध्यानांना पूर्णपणे सोडावे. ३) स्वर्ग आणि अपवर्ग म्हणजे मोक्षाच्या अमर्याद सुखाचे मूल कारण स्वात्माश्रित निश्चय परम धर्मध्यान आहे. ४) ध्यान आणि ध्येयाच्या विविध विकल्पांनी रहित, अंतर्मुखाकार (आत्मसन्मुख), समस्त इन्द्रियसमूहाच्या अतीत आणि निर्विकल्प परम कलासहित असे निश्चय शुक्लध्यान आहे. या दोन्ही मोक्षास हेतुभूत ध्यानाची साधना करून जो भव्योत्तम परम पारिणामिक भावनारूपाने परिणत झाला आहे तो साक्षात् निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूप आहे. असे परम जिनेद्राच्या मुखकमलातून विनिर्गत द्रव्यश्रुतात सांगितले आहे.

तथा चोक्तम् -

(अनुष्टुभु)

"निष्क्रियं करणातीतं ध्यानध्येयविवर्जितम् ।
अन्तर्मुखं तु यदध्यानं तच्छुक्लं योगिनो विदुः ॥"

(वसंततिलका)

ध्यानावलीमपि च शुद्धनयो न वक्ति
व्यक्तं सदाशिवमये परमात्मतत्त्वे ।
सास्तीत्युवाच सततं व्यवहारमार्ग -
स्तत्त्वं जिनेन्द्र तदहो महदिन्द्रजालम् । ११९ ।

(वसंततिलका)

सद्गोप्तमंडनमिदं परमात्मतत्त्वं
मुक्तं विकल्पनिकरैरखिलैः समन्तात् ।
नास्त्येष सर्वनयजातगतप्रपंचो
ध्यानावली कथय सा कथमत्र जाता । १२० ।

या चार ध्यानामध्ये पहिली दोन ध्याने हेय आहेत, तिसरे उपादेय आहे, आणि चौथे सर्वदा उपादेय आहे.

हेच सांगितले आहे की, "जे ध्यान निष्क्रिय आहे, इंत्रियातीत आहे, ध्यान ध्येय विकल्परहित आहे आणि अंतर्मुख आहे त्या ध्यानास योगी शुक्लध्यान म्हणतात." या श्लोकावरील टीकेच्या शेवटी आचार्य पद्मप्रभमलधारी देव सांगतात -

श्लोकार्थ ११९ - प्रगटस्तुपाने सदैव कल्याणमय परमात्मतत्त्वामध्ये ध्यानावली पण नसते असे शुद्धनय सांगतो. ती (ध्यानावली) आहे असे व्यवहारनय सतत सांगतो. हे जिनेन्द्र! असे हे तत्व महान इंद्रजाल आहे. । ११९ ।

श्लोकार्थ १२० - सम्प्यग्ज्ञानास मंडनमय (शोभादायक आभूषण) असे हे परमात्मतत्त्व समस्त विकल्पसमूहापासून सर्व बाजूनी भिन्न आहे. येथे सर्व नयाच्या विकल्पसमूहविषयक

मिछत्तपहुदिभावा पुवं जीवेण भाविया सुइरं ।
सम्मतपहुदिभावा अभाविया होंति जीवेण ॥ १० ॥

मिथ्यात्वप्रभृतिभावाः पूर्वं जीवेन भाविताः सुचिरम् ।
सम्यक्त्वप्रभृतिभावाः अभाविता भवन्ति जीवेन ॥ १० ॥

आसन्नानासन्नभव्यजीवपूर्वापरपरिणामस्वस्पेपन्यासोऽयम् ।

मिथ्यात्वाव्रतकषाययोगपरिणामास्तामान्यप्रत्ययाः, तेषां विकल्पास्त्रयोदश भवन्ति
'मिछादिद्वीआदी जाव सजोगिस्स चरमंत' इति वचनात, मिथ्यादृष्टिगुणस्थानादिस-
योगिगुणस्थानचरमसमयपर्यंतस्थिता इत्यर्थः ।

हा विकल्पविस्तार परमात्मतत्त्वामध्ये नाही, तर ती ध्यानावली^१ येथे कशी असूं शकते
हे सांग. । १२० । ॥ ८९ ॥

गाथा १०

अन्वयार्थ :— (जीवेण पुवं मिछत्तपहुदिभावा सुइरं भाविदा) या जीवाने पूर्वी
मिथ्यात्वप्रभृती विकारी भाव दीर्घकाळपर्यंत अनुभवले आहेत. आणि (जीवेण सम्मतपहुदिभावा
अभाविया होंति) या जीवाने सम्यक्त्व प्रभृती भाव मात्र अभावित आहेत; अनुभवले नाहीत.

टीका — येथे आसन्नभव्य आणि अनासन्नभव्य नसलेल्या जीवाचे पूर्वापर परिणामांचे
कथन आहे.

मिथ्यात्व, अविरति, कषाय योग हे सामान्य प्रत्यय (आस्तवाची कारणे) आहेत. त्याचे
विकल्प तेरा गुणस्थाने आहेत. मिथ्यादृष्टी आदि पासून तो सयोगकेवलीच्या अंतसमयापर्यंत
स्थित असे त्याचे विशेष तेरा भेद आहेत 'मिछादिद्वी आदि जाव सजोगिस्स' या
वचनानुसार ते ज्ञात होतात.

अनासन्न भव्यजीवाने की जो निरंजन अशा निजपरमात्मतत्त्वाच्या श्रधानाने रहित
आहे, हे चार सामान्य प्रत्यय पूर्वी दीर्घकाळपर्यंत खरोखर अनुभविले आहेत. त्या

१. ध्यानावली - ध्यानपरंपरा. परमात्मतत्त्वामध्ये ध्यानपरंपरा ही नसते. शुद्ध आत्मानुभव एक ध्यानमात्र असतो.

मिथ्यात्व आदिक भावकी की जीवने चिर भावना ।

सम्यक्त्व आदिक भावकी पर की कभी न प्रभावना ॥ १० ॥

अनासन्नभव्यजीवेन निरंजननिजपरमात्मतत्त्वश्रधानविकलेन पूर्वं सुचिरं भाविताः
खलु सामान्यप्रत्ययाः तेन स्वरूपविकलेन बहिरात्मजीवेनानासादितपरमनैष्ठकर्म्यचरित्रेण
सम्यग्दर्शज्ञानचारित्राणि न भावितानि भवन्तीति। अस्य मिथ्याद्वृट्विपरीतगुणनिचय-
संपन्नोऽत्यासन्नभव्यजीवः। अस्य सम्यग्ज्ञानभावना कथमिति चेत् -

तथा चोक्तं श्रीगुणभद्रस्वामिभिः :-

(अनुष्टुभु)

"भावयामि भवावर्ते भावनाः प्रागभाविताः ।
भावये भाविता नेति भवाभावाय भावनाः ॥"

तथा हि -

(मालिनी)

अथ भवजलराशौ मग्नजीवेन पूर्वं
किमपि वचनमात्रं निर्वृतेः कारणं यत् ।
तदपि भवभवेषु श्रूयते वाह्यते वा
न च न च बत कष्टं सर्वदा ज्ञानमेकम् । १२९ ।

स्वरूपसंचेतनाने शून्य अशा बहिरात्मजीवाने- की ज्याने परम नैष्ठकर्म्य भूमिकेची प्राप्ति करून घेतली नाही- सम्यग्दर्शन- ज्ञान- चारित्राची कधीही भावना केलेली नाही. या मिथ्याद्वृष्टीच्या विपरीत गुणसमूहाने संपन्न अत्यासन्नजीव आहे. त्यास सम्यग्ज्ञान भावना कशाप्रकारे असते? असा प्रश्न उपस्थित केला तर आचार्य गुणभद्र स्वार्मीनी (आत्मानुशासन २३८ श्लोकामध्ये सांगतात की).

श्लोकार्थ :- या संसाराच्या आवर्तामध्ये पूर्वी न भावित अशा भावना मी भावतो. त्या भावना भावल्या नाहीत. म्हणून मी भवाच्या अभावासाठी त्यांची भावना करतो. कारण की, भवाचा अभाव तर भवभ्रमणास. कारणभूत भावनांच्या विरोधी, पूर्वी न भावलेल्या अशा अपूर्व भावनांनीच होतो.

श्लोकार्थ १२९ — या भवसागरामध्ये मग्न जीवाने पूर्वी भवाभवामध्ये (अनेक भवामध्ये) जे कांही मोक्षाचे कथनमात्र कारण आहे त्याला सुधा (अर्थात व्यवहार रत्नत्रयास सुधा) ऐकले आहे, आचरणात आणले आहे. परंतु अरेरे! खेद आहे की, सर्वदा एक ज्ञानरूप अशा परमात्मपदास

मिथ्यादंसणणाणचरित्तं चइउण णिरवसेसेण ।
सम्मतणाणचरणं जो भावइ सो पडिक्कमणं ॥ ११ ॥

मिथ्यादर्शनज्ञानचरित्रं त्यक्त्वा निरवशेषेण ।

सम्प्यक्त्वज्ञानचरणं यो भावयति स प्रतिक्रमणम् ॥ ११ ॥

अत्र सम्प्यगदर्शनज्ञानचारित्राणां निरवशेषस्वीकारेण मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्राणां निरवशेषत्यागेन च परममुक्षोर्निश्चयप्रतिक्रमणं च भवति इत्युक्तम् ।

भगवदर्हत्परमेश्वरमार्गप्रतिकूलमार्गभासमार्गश्रद्धानं मिथ्यादर्शनं, तत्रैवावस्तुनि वस्तु-बुध्दिमिथ्याज्ञानं, तन्मार्गचरणं मिथ्याचारित्रं च, एतत्त्रितयमपि निरवशेषं त्यक्त्वा, अथवा स्वात्मश्रद्धानपरिज्ञानानुष्ठानस्वपयिमुखत्वमेव मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रात्मकरत्नत्रयम्, एतदपि त्यक्त्वा । त्रिकालनिरावरणनित्यानंदैकलक्षणनिरंजननिजपरमपारिणामिकभावात्मककारण-परमात्मा ह्यात्मा, तत्स्वस्पष्टश्रद्धानपरिज्ञानाचरणस्वस्पष्टं हि निश्चयरत्नत्रयम्, एवं भगवत्परमात्मसुखाभिलाषी यः परमपुरुषार्थपरायणः शुद्धरत्नत्रयात्मकमात्मानं भावयति स परमतपोधन एव निश्चयप्रतिक्रमणस्वस्पष्टं इत्युक्तः ।

मात्र ऐकले नाही आणि आचरले ही नाही! । १२१ ।

गाथा ११

अन्वयार्थ :— (मिथ्यादंसणणाणचरित्तं णिरवसेसेण चइउण) मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्राचा निरवशेष-संपूर्ण-त्याग करून (जो सम्मतणाणचरणं भावइ सो पडिक्कमणं) जो सम्प्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राची भावना करतो तो जीव साक्षात् प्रतिक्रमण आहे.

टीका — सम्प्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राचा (निरवशेष) संपूर्ण स्वीकार केल्याने आणि मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्राचा निरवशेष त्याग केल्याने परम मुक्षुला निश्चयप्रतिक्रमण होते असे या गाथेमध्ये सांगितले आहे.

भगवत् अर्हन्त परमेश्वरप्रणीत मार्गाच्या प्रतिकूल अशा विपरीत मार्गस्वस्पष्ट अशा मार्गाचे अध्दान हे मिथ्यादर्शन आहे, तेथेच अवस्तुमध्ये वस्तुपणाची बुधी मिथ्याज्ञान आहे, त्या

जो जीव त्यागे सर्व मिथ्यादर्श-ज्ञान-चरित्र रे ।

सम्प्यक्त्व-ज्ञान-चरित्र भावे प्रतिक्रमण कहते उसे ॥ ११ ॥

(वसंततिलका)

त्यक्त्वा विभावमखिलं व्यवहारमार्ग-
रत्नत्रयं च मतिमान्निजतत्त्ववेदी।
शुद्धात्मतत्त्वनियतं निजबोधमेकं
श्रद्धानमन्यदपरं चरणं प्रपेदे । १२२।

उत्तमअद्वं आदा तम्हि ठिदा हणदि मुणिवरा कम्मं ।
तम्हा दु झाणमेव हि उत्तमअद्वस्स पडिकमणं ॥ १२ ॥

उत्तमार्थ आत्मा तस्मिन् स्थिता धनन्ति मुनिवराः कर्म ।
तस्मात् ध्यानमेव हि उत्तमार्थस्य प्रतिक्रमणम् ॥ १२॥

मार्गानुकूल मिथ्याचारित्र आहे. या तिहांचाही संपूर्णपणे त्याग करतो; अथवा आपल्या शुद्ध आत्म्याचे श्रद्धान, परिज्ञान व अनुष्ठान यापासून विमुख होणे हेच मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्र आहे व हा विपरीत मार्ग आहे, त्याचाही त्याग करतो; त्रिकालानिरावरण, नित्यानंदैकलक्षण, निरंजन असा आपला परमपरिणामिक भाव, तोच कारणपरमात्मा व त्याएवढा वस्तुतः आपला आत्मा आहे, त्या आत्मस्वरूपाचे श्रद्धान-ज्ञान-चारित्र हेच निश्चयरत्नत्रय आहे. याप्रमाणे भगवत् परमात्म्याच्या अतीन्द्रिय सुखाची इच्छा करणारा जो परमपुरुषार्थामध्ये परायण होतो. व शुद्धरत्नत्रयात्मक आत्म्याची भावना करतो तो परम तपोधनच निश्चय प्रतिक्रमण स्वरूप आहे असे सांगितले आहे.

श्लोक १२२ — जो आत्मतत्त्वाला जाणणारा बुधिमान पुरुष समस्त विभावाचा आणि व्यवहाररत्नत्रय मार्गाचा त्याग करतो तोच शुद्धात्मतत्त्वाच्या आश्रयाने निश्चित असे आपले एक आत्मज्ञान व दुसरे आत्मश्रद्धान आणि चारित्र याचाच आश्रय करतो. । १२२।

गाथा १२

अन्यार्थ :— (आदा उत्तमअद्वं) आत्मा हा उत्तम पदार्थ आहे (तम्हि ठिदा मुणिवरा कम्मं हणदि) त्यामध्ये स्थित असे मुनीवर कर्माचा नाश करतात. (हि तम्हा दु उत्तमअद्वस्स

है जीव उत्तम अर्थ, मुनि तत्रस्थ हन्ता कर्मका ।

अतएव है बस ध्यान ही प्रतिक्रमण उत्तम अर्थका ॥ १२ ॥

अत्र निश्चयोत्तमार्थप्रतिक्रमणस्वरूपमुक्तम् ।

इह हि जिनेश्वरमार्गे मुनीनां सल्लेखनासमये हि दिवत्त्वारिंशदभिःराचार्यैर्दत्तोत्तमार्थप्रतिक्रमणाभिधानेन देहत्यागो धर्मो व्यवहारेण। निश्चयेन नवार्थेषुत्तमार्थो द्वात्मा तस्मिन् सच्चिदानन्दमयकारणसमयसारस्वरूपे तिष्ठन्ति ये तपोधनास्ते नित्यमरणभीरवः, अत एव कर्मविनाशं कुर्वन्ति। तस्मादध्यात्मभाषयोक्त्भेदकरणध्यानध्येयविकल्पविरहितनिरवशेषेणान्तर्मुखाकारसकलेन्द्रियागोचरनिश्चयपरमशुक्लध्यानमेव निश्चयोत्तमार्थप्रतिक्रमणमित्यबबोधव्यम्। किं च, निश्चयोत्तमार्थप्रतिक्रमणं स्वात्माश्रयनिश्चयधर्मशुक्लध्यानमयत्वादमृतकुम्भस्वरूपं भवति, व्यवहारोत्तमार्थप्रतिक्रमणं व्यवहारधर्मध्यानमयत्वाद्विषकुम्भस्वरूपं भवति ।

तथा चोक्तं समयसारे —

" पडिकमणं पडिसरणं परिहारो धारणा णियत्ती य ।
णिंदा गरहा सोही अदृविहो होइ विसकुम्भो ॥ "

ज्ञाणमेव पडिकमणं) म्हणून उत्तम आत्मपदार्थाचे ध्यान हेच वस्तुतः प्रतिक्रमण आहे.

टीका — येथे उत्तमअर्थाचे जे निश्चय प्रतिक्रमण त्याचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

खरोखर जिनमार्गामध्ये स्थित मुर्नीच्या सल्लेखनाप्रसंगी बेचाळीस आचार्यानी उत्तमार्थप्रतिक्रमण ज्यास नियमस्पाने दिले आहे म्हणतात असा देहत्याग व्यवहाराने धर्म आहे. निश्चयाने; नवपदार्थामध्ये उत्तम पदार्थ आत्मा आहे, त्या सच्चिदानन्दमय कारणसमयसारस्वरूपामध्ये परायण असे तपोधन नित्य जन्ममरणापासून भ्यालेले आहेत; म्हणूनच ते कर्माचा विनाश करतात. म्हणून अध्यात्मभाषेने पूर्वोक्त भेद^१ करणे स्वरूपाचे, ध्यान ध्येय विकल्पाने रहित, संपूर्णपणे अंतर्मुखाकार, संपूर्ण इंद्रियांना अगोचर असे निश्चय परमशुक्लध्यानच हे निश्चय उत्तमार्थ प्रतिक्रमण आहे असे समजावे.

आणि हे निश्चय उत्तमार्थ प्रतिक्रमण, स्वात्माश्रित निश्चय धर्म-शुक्ल-ध्यानमय असल्याकारणाने अमृतकुम्भस्वरूप आहे; व्यवहार उत्तमार्थ प्रतिक्रमण व्यवहार धर्मध्यानमय असल्याने विषकुम्भस्वरूप आहे.

१. भेदकरण - भेद करणे या स्पाचे, सविकल्प

तथा चोक्तं समयसारव्याख्यायाम् -

(वसन्ततिलका)

"यत्र प्रतिक्रमणमेव विषं प्रणीतं
तत्राप्रतिक्रमणमेव सुधा कुतः स्यात् ।
तत्किं प्रमाद्यति जनः प्रपतन्नधोऽधः
किं नोर्धमूर्धमधिरोहति निष्प्रमादः ॥"

तथा हि -

(मंदाक्रांता)

आत्मध्यानादपरमखिलं घोरसंसारमूलं
ध्यानध्येयप्रमुखसुतपः कल्पनामात्रम्यम् ।
बुद्ध्या धीमान् सहजपरमानन्दपीयूषपूरे
निर्मज्जन्तं सहजपरमात्मानमेकं प्रपेदे । १२३ ।

याप्रमाणे श्री आचार्य कुंदकुंददेव आपल्या समयसारच्या ३०६ गाथेमध्ये सांगतात की, प्रतिक्रमण, प्रतिसरण, परिहार, धारणा, निवृत्ती, निंदा, गर्हा, आणि शुद्धी असा ^१आठ प्रकारचा विषकुंभ आहे. तसेच समयसारच्या आत्मख्यातिनामक टीकेमध्ये आ. अमृतचंद्र सूरि सांगतात -

जेथे प्रतिक्रमणच (व्यवहाररूप) विष म्हणून सांगितले आहे तेथे अप्रतिक्रमण (म्हणजे प्रतिक्रमण न करणे) हे अमृत कसे असूं शकेल? (अर्थात् असूं शकणार नाही) तर मग हा जीव खाली खाली पडून काय म्हणून प्रमाद करतो? निष्प्रमाद होऊन वर वर का चढत नाही?

या गाथेवरील टीकेच्या शेवटी टीकाकार आचार्य सांगतात -

१. प्रतिक्रमणाचे आठ भेद - प्रायश्चित्ताचे आठ भेद

प्रतिक्रमण - घडलेल्या दोषांचे निराकरण करणे

प्रतिसरण - सम्यक्त्वादिक गणामध्ये प्रवृत्त करणे, प्रेरित करणे

प्रतिहार - मिथ्यात्व - रागादै दोषांचे निवारण

धारणा - पंच णमोकार मंत्र, प्रतिमा आदि बाह्य इव्याच्या आलंबनाने वित्त स्थिर करणे.

निवृत्ती - बाह्य विषयकषायांच्या इच्छेमध्ये प्रवृत्त मनास परावृत्त करणे.

निंदा - आत्मसाक्षीने दोष प्रगट करणे.

गर्हा - गुरुसाक्षीने दोष प्रगट करणे.

शुद्धी - दोष घडल्यानंतर प्रायश्चित्त घेऊन शुद्ध करणे.

ज्ञाणणिलीणो साहू परिचागं कुणइ सव्वदोसाणं ।
तम्हा दु ज्ञाणमेव हि सव्वदिचारस्स पडिकमणं ॥ ९३ ॥

ध्याननिलीनः साधुः परित्यागं करोति सर्वदोषाणाम् ।

तस्मात् ध्यानमेव हि सर्वातिचारस्य प्रतिक्रमणम् ॥ ९३ ॥

अत्र ध्यानमेकमुपादेयमित्युक्तम् ।

कश्चित् परमजिनयोगीश्वरः साधुः अत्यासन्नभव्यजीवः अध्यात्मभाषयोक्तस्वात्माश्रित-
निश्चयर्थमध्याननिलीनः निर्भेदस्तपेण स्थितः, अथवा सकलक्रियाकांडांबरव्यवहारनयात्मक-

स्तोकार्थ १२३ : — आत्मध्यानास सोडून अन्य सर्व कांही घोर संसाराचे मूळ कारण
आहे; तसेच ध्यान-ध्येयादिक सुतप (ध्यानध्येयादि विकल्पात्मक शुभ तप) देखील कल्पनामात्र
रम्य आहे; म्हणून बुद्धिमान पुरुष, सहज परमानंदाच्या अमृत पूरामध्ये लवलीन होऊन सहज
अशा एका परमात्म्याचा आश्रय करतो। १२३। ॥ ९२ ॥

गाथा ९३

अन्वयार्थ :- (ज्ञाणणिलीणो साहू सव्वदोसाणं परिचागं कुणइ)ध्यानामध्ये लीन साधू
सर्वदोषांचा परित्याग करतो (तम्हा दु ज्ञाणमेव हि सव्वदिचारस्स पडिकमणं)या कारणाने
ध्यान म्हणजेच वस्तुतः सर्व अतिचारांचे प्रतिक्रमण आहे.

टीका — या सूत्रामध्ये ध्यान हे एकमात्र उपादेय आहे हे सांगितले आहे.

कोणी एक परम जिन योगीश्वर साधू - की जो अत्यासन्नजीव, अध्यात्मभाषेने उक्त
स्वात्माश्रित निश्चय धर्मध्यानामध्ये तल्लीन होतो, निर्विकल्पपणे स्थित होतो; अथवा सकल
क्रियाकांडाच्या अवडंबराने प्रवृत्त व्यवहार नयात्मक, ^१भेदस्वरूपात्मक तसेच ध्यान-ध्येय समस्त
विकल्प यांनी रहित, समस्त इंत्रियसमूहांना अगोचर अशा परम तत्त्वास अथवा शुद्ध अंतःतत्त्वास

१. भेदकरण - भेद करणे, विकल्प करणे, भेदवासना (समस्त भेद करण म्हणजे ध्यानध्येयाचे विकल्प सुध्दा व्यवहारनयस्वरूप आहेत).
२. निरपेक्ष - अपेक्षारहित, उदासीन, निःस्पृह निश्चय शुक्लध्यान हे अंतःस्तत्वासंबंधी भेदकल्पनेच्या अपेक्षेच्या अतीत आहे.

रे साधु करता ध्यानमें सब दोषका परिहार है ।

अतएव ही सर्वातिचार प्रतिक्रमण यह ध्यान है ॥ ९३ ॥

भेदकरणध्यानध्येयविकल्पनिर्मुक्तनिखिलकरणग्रामागोचरपरमत्वशुद्धान्तस्तत्त्वविषयभेद-
कल्पनानिरपेक्षनिश्चयशुक्लध्यानस्वरूपे तिष्ठति च, स च निरवशेषेणान्तर्मुखतया प्रशस्ता-
प्रशस्तसमस्तमोहरागदेषाणां परित्यागं करोति, तस्मात् स्वात्माश्रितनिश्चयधर्मशुक्लध्यान-
द्वितयमेव सर्वातिचाराणां प्रतिक्रमणमिति ।

(अनुष्टुम्)

शुक्लध्यानप्रदीपोऽयं यस्य चित्तात्मये बभौ।

स योगी तस्य शुद्धात्मा प्रत्यक्षो भवति स्वयम् । १२४।

पडिकमणामध्ये सुते जह वर्णिदं पडिक्कमणं ।

तह णच्या जो भावइ तस्स तदा होदि पडिक्कमणं ॥ १४ ॥

प्रतिक्रमणनामध्ये सूत्रे यथा वर्णितं प्रतिक्रमणम् ।

तथा ज्ञात्वा यो भावयति तस्य तदा भवति प्रतिक्रमणम् ॥ १४ ॥

विषय करणाऱ्या आणि भेदबुद्धिच्या वासनेने रहित^३ अशा निश्चयशुक्लध्यान स्वस्तपामध्ये
स्थित होतो तोच संपूर्णपणे अंतर्मुख ज्ञात्याकारणाने प्रशस्त - अप्रशस्त अशा सकल राग
द्वेषमोहाचा त्याग करतो. याच कारणाने हे सिध्द होते की, स्वात्माश्रित असे जे निश्चयात्मक
धर्म - शुक्लध्यानद्वय हेच सर्व अतिचारांचे वस्तुतः प्रतिक्रमण आहे.

स्तोक १२४ - ज्याच्या मनमंदिरामध्ये हा शुक्लध्यानाचा दीपक प्रकाशमान ज्ञाला
आहे तोच योगी आहे आणि त्याला शुद्ध आत्मा स्वयं प्रत्यक्ष होतो. । १२४। ॥ १३ ॥

गाथा १४

अन्वयार्थ :- (जह पडिकमणामध्ये सुते जह पडिकमणं वर्णिदं) ज्याप्रमाणे या
प्रतिक्रमण नामक सूत्रामध्ये जसे प्रतिक्रमणाचे वर्णन केले आहे (तह णच्या जो भावइ) तसे
जाणून जो त्याची भावना करतो (तस्स सदा पडिक्कमणं होदि) त्याला सदैव प्रतिक्रमण असते.

टीका - या सूत्रामध्ये व्यवहार प्रतिक्रमणाची सफलता दर्शविली आहे.

समस्त आगमाचा सारासार विचार करण्यामध्ये सुंदर चातुर्य तसेच इतर गुणांनी संपन्न

प्रतिक्रमणनामक सूत्र में प्रतिक्रमण वर्णित है यथा ।

होता उसे प्रतिक्रमण जो जाने तथा भावे तथा ॥ १४ ॥

अत्र व्यवहारप्रतिक्रमणस्य सफलत्वमुक्तम् ।

यथा हि निर्यापकाचार्यैः समस्तागमसारासारविचारचारुचातुर्यगुणकदम्बैः प्रतिक्रमणाभिधानसूत्रे द्रव्यश्रुतसूपे व्यावर्णितमतिविस्तरेण प्रतिक्रमणं, तथा ज्ञात्वा जिननीतिमलंघयन् चारुचरित्रमूर्तिः सकलसंयमभावनां करोति, तस्य महामुनेर्बाह्यप्रपञ्चविमुखस्य पंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहस्य परमगुरुचरणस्मरणासक्तचित्तस्य तदा प्रतिक्रमणं भवतीति ।

(इन्द्रवज्रा)

निर्यापकाचार्यनिरुक्तियुक्ता -
मुक्तिं सदाकर्ष्य च यस्य चित्तम् ।
समस्तचारित्रनिकेतनं स्यात्
तस्मै नमः संयमधारिणे ॥ १२५ ।

(वसन्ततिलका)

यस्य प्रतिक्रमणमेव सदा मुमुक्षो -
र्नस्त्यप्रतिक्रमणमप्यणुमात्रमुच्चैः ।
तस्मै नमः सकलसंयमभूषणाय
श्रीवीरनन्दिमुनिनामधराय नित्यम् ॥ १२६ ।

अशा निर्यापक आचार्यांनी ज्याप्रमाणे द्रव्यश्रुतामधील प्रतिक्रमणाचे अति विस्ताराने वर्णन केले आहे, त्यास जाणून घेवून जिननीतीचे उल्लंघन न करता जणू सुंदर चारित्राची मूर्तीच असा साधू संपूर्ण संयमाची भावना करतो; त्यावेळी बाह्य प्रपञ्चापासून निवृत्त आणि पाच इन्द्रियांच्या विस्ताराने रहित अशा देहमात्र परिग्रहाला धारण करणारा आणि परमगुरुच्या चरणाचे स्मरण करण्यामध्ये दत्तचित्त महामुनीला सदैव प्रतिक्रमण असते.

आता या गाथेवरील आणि प्रतिक्रमणाधिकाराच्या टीकेच्या शेवटी टीकाकार आचार्यदेव दोन श्लोकात आपला भाव प्रगट करतात -

श्लोकार्थ १२५ - निर्यापक आचार्याच्या निरुक्तिपूर्वक (व्याख्या सहित) प्रतिक्रमणाचे वर्णन नेहमी ऐकून ज्याचे मन जणू समस्त चारित्राचे घर बनले असेल त्या ह्या संयमधारी संतास नमस्कार असो. ॥ १२५ ।

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमलधारिदेव-
विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ परमार्थप्रतिक्रमणाधिकारः पंचमः श्रुतस्कन्धः ॥

श्लोकार्थ १२६ — ज्या मुमुक्षुला सदैव प्रतिक्रमण असते आणि ज्यास अणुमात्रही अप्रतिक्रमण नाही त्या सकलसंयमस्तप भूषणास धारण करणाऱ्या श्री वीरनन्दी नामक मुर्नींना नित्य नमस्कार असो। १२६ । ॥१४ ॥

याप्रमाणे सुकविस्तप कमलांना जो सूर्यसमान आहे, आणि ज्यांना पांच इंद्रियांच्या प्रसराने रहित असा गात्रमात्र परिग्रह आहे अशा श्री पद्मप्रभमलधारी देवद्वारा रचित, आ. कुंदकुंददेवांच्या नियमसार या ग्रंथावरील तात्पर्यवृत्ती टीकेमध्ये परमार्थ प्रतिक्रमणाधिकार नामक पाचवा अधिकार (श्रुतस्कन्ध) समाप्त झाला.

निश्चयप्रत्याख्यानाधिकारः

अथेदार्नीं सकलप्रब्रज्यासाप्राज्यविजयवैजयन्तीपृथुलदंडमंडनायमानसकलकर्मनिर्जरा-
हेतुभूतनिःश्रेयसनि श्रेणीभूतमुक्तिभामिनीप्रथमदर्शनोपायनीभूतनिश्चयप्रत्याख्यानाधिकारः
कथ्यते। तद्यथा -

अत्र सूत्रावतारः ।

मोत्तूण सयलजप्पमणागयसुहअसुहवारणं किञ्चा।

अप्पाणं जो झायदि पच्यकखाणं हवे तस्स ॥ ९५ ॥

मुक्त्वा सकलजल्पमनागतशुभाशुभनिवारणं कृत्वा ।

आत्मानं यो ध्यायति प्रत्याख्यानं भवेत्तस्य ॥ ९५ ॥

निश्चयप्रत्याख्यानाधिकार

टीका — आता निश्चय प्रत्याख्यानाधिकाराचे निष्पत्त उपाय करण्यात येते - निश्चय प्रत्याख्यान सकल प्रब्रज्याल्प साप्राज्याच्या विजयधजाच्या विशाल दंडाच्या शोभेप्रमाणे आहे, समस्त कर्माच्या निजरिला हेतुभूत आहे, मोक्षाची शिडी आहे, मुक्तिरूपी रमणीच्या प्रथम दर्शनाच्या प्रसंगी जणूं प्रथम भेट आहे.

आता गाथासूत्राचे अवतरण करण्यात येते.

गाथा ९५

अन्वयार्थ :— (सयलजप्पं मोत्तूणं) समस्त जल्प - वचन विस्ताराचा त्याग करून (अणागयसुहअसुहवारणं किञ्चा) तसेच अनागत शुभ - अशुभाचे निवारण करून (जो अप्पाणं झायदि तस्स पच्यकखाणं हवे) जो आत्म्याचे ध्यान करतो त्यास प्रत्याख्यान असते.

भावी शुभाशुभ छोडकर तजकर वचन विस्तार रे ।

जो जीव ध्याता आत्म, प्रत्याख्यान होता है उसे ॥ ९५ ॥

निश्चयनयप्रत्याख्यानस्वरूपाख्यानमेतत् ।

अत्र व्यवहारनयादेशात् मुनयो भुक्त्वा दैनं दैनं पुनर्योग्यकालपर्यन्तं प्रत्यादिष्टान्नपानखाद्यलेह्वरुचयः, एतद् व्यवहारप्रत्याख्यानस्वरूपम्। निश्चयनयतः प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तवचनरचनाप्रपंचपरिहारेण शुद्धज्ञानभावनासेवाप्रसादादभिनवशुभाशुभद्रव्यभावकर्मणां संवरः प्रत्याख्यानम्। यः सदान्तर्मुखपरिणत्या परमकलाधारमत्यपूर्वमात्मानं ध्यायति तस्य नित्यं प्रत्याख्यानं भवतीति ।

तथा चोक्तं समयसारे —

"सब्बे भावे जम्हा पच्चक्खाई परेति णाढूणं ।
तम्हा पच्चक्खाणं णाणं णियमा मुणेयवं ॥"

तथा समयसारव्याख्यायां च —

(आयी)

"प्रत्याख्याय भविष्यत्कर्म समस्तं निरस्तसंमोहः।
आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥"

टीका — येथे निश्चयनयाने प्रत्याख्यानाचे स्वरूप सांगितले आहे.

व्यवहारनयाने मुनी प्रतिदिन आहार करून पुनः आहारास योग्य काल येईपर्यंत अन्न, पाणी, खाद्य व लेह्य या चतुर्विध आहाराची रुची (राग) सोडतात. हे व्यवहार प्रत्याख्यानाचे स्वरूप आहे. निश्चयनयाने प्रशस्त आणि अप्रशस्त समस्त वचनरचनेच्या (जल्पाच्या) प्रपंचाचा परिहार करून शुद्ध ज्ञानभावनेच्या सेवनाच्या प्रसादाने जो नवीन शुभ आणि अशुभ कर्माचा संवर (रोकणे) हे प्रत्याख्यान होय. जो सदैव अंतर्मुख परिणतीने परमकलेच्या आधारभूत व अति-अपूर्व आत्म्याचे ध्यान करतो त्यास नित्य प्रत्याख्यान असते.

हेच समयसारमध्ये सांगितले आहे -

"ज्याअर्थी सर्व कर्मजनित भावांना पर असे जाणून सोडतो म्हणून ज्ञान (भेदज्ञान) म्हणजेच नियमाने प्रत्याख्यान आहे असे जाणावे." आणि समयसार टीकेत ही -

"समस्त भविष्यत् कर्मचे प्रत्याख्यान करून ज्याने मोह नाहीसा केला आहे असा मी निष्कर्म चैतन्यस्वरूप आत्म्यामध्ये आत्मद्वारा नित्य प्रवर्ततो."

तथा हि -

(मंदाक्रांता)

सम्यग्दृष्टिस्त्यजति सकलं कर्मनोकर्मजातं
प्रत्याख्यानं भवति नियतं तस्य संज्ञानमूर्तेः।
सच्चारित्राप्यधकुलहराप्यस्य तानि स्वरुच्चैः
तं वंदेऽहं भवपरिभवक्लेशनाशाय नित्यम् । १२७ ।

केवलणाणसहावो केवलदंसणसहावसुहमङ्गओ ।

केवलसत्तिसहावो सो हं इदि चिंतए णाणी ॥ १६ ॥

केवलज्ञानस्वभावः केवलदर्शनस्वभावसुखमयः ।

केवलशक्तिस्वभावः सोहमिति चिंतयेत् ज्ञानी ॥ १६ ॥

तसेच -

झोक १२७ — सम्यग्दृष्टी समस्त कर्म- नोकर्म समूहाचा त्याग करतो. सम्यज्ञानाची जणू मूर्तीच अशा त्याचे हेच नियत प्रत्याख्यान आहे. यालाच पापसमूहाचा नाशक असे यथार्थ चारित्र विशेषस्त्वाने जाणावे. भवभवातील क्लेशांचा नाश व्हावा या प्रयोजनाने मी त्यास नित्य वंदन करतो. । १२७ ।

गाथा १६

अन्वयार्थ :— (केवलणाणसहावो केवलदंसणसहावसुहमङ्गओ केवलसत्तिसहावो) केवलज्ञानस्वभावी; केवलदर्शन आणि स्वभावसुखमय, व केवलवीर्यस्वभावी (सो हं इदि चिंतए णाणी)तो मी आहे असे ज्ञानी चिंतवन करतो.

टीका — येथे अनंतचतुष्टय स्वरूप अशा आपल्या आत्म्याच्या ध्यानाचा उपदेश दिलेला आहे.

समस्त बाब्य प्रपंचाच्या वासनेपासून मुक्त, संपूर्णपणे अंतर्मुख अशा परम तत्त्वज्ञानी जीवाला उपदेश दिलेला आहे. कोणत्या प्रकारे? तो येणेप्रकारे. सादि- अनंत, अमूर्त, अतीनिद्रिय

कैवल्य दर्शन-ज्ञान-सुख कैवल्य शक्ति स्वभाव जो ।

मैं हू वही, यह चिन्तवन होता निरन्तर ज्ञानिको ॥ १६ ॥

अनन्तचतुष्टयात्मकनिजात्मध्यानोपदेशोपन्यासोयम् ।

समस्तबाहयप्रपञ्चवासनाविनिर्मुक्तस्य निरवशेषेणान्तर्मुखस्य परमतत्त्वज्ञानिनो जीवस्य शिक्षा प्रोक्ता । कथंकारम्? साध्यनिधनामूर्तातीन्द्रियस्वभावशुद्धसद्भूतव्यवहारेण, शुद्धस्पर्शस-गन्धवर्णनामाधारभूतशुद्धपुद्गलपरमाणुवत्केवलज्ञानकेवलदर्शनकेवलसुखकेवलशक्तियुक्तपरमात्मा यः सोहमिति भावना कर्तव्या ज्ञानिनेति; निश्चयेन सहजज्ञानस्वरूपोहम्, सहजदर्शनस्वरूपोहम्, सहजचारित्रस्वरूपोहम्, सहजचिच्छक्तिस्वरूपोहम् इति भावना कर्तव्या चेति —

तथा चोक्तमेकत्वसप्ततौ —

(अनुष्टुम्)

"केवलज्ञानदृक्तौख्यस्वभावं तत्परं महः ।
तत्र ज्ञाते न किं ज्ञातं दृष्टे दृष्टं श्रुते श्रुतम् ॥ "

तथा हि —

(मालिनी)

जयति स परमात्मा केवलज्ञानमूर्तिः
सकलविमलदृष्टिः शाश्वतानंदस्पः ।
सहजपरमचिच्छकत्यात्मकः शाश्वतोयं
निखिलमुनिजनानां चित्तपंकेजहंसः । १२८ ।

स्वभावग्राही शुद्ध सद्भूत व्यवहारनयाने, शुद्ध स्पर्श- रस- गंध- वर्णाचा आधारभूत शुद्ध पुद्गल परमाणुप्रमाणे केवलज्ञान- केवलदर्शन- केवलसुख- केवलशक्ति यांनी युक्त जो परमात्मा तो मी आहे अशी ज्ञानीने भावना करावी. निश्चयाने मी सहज ज्ञानस्वरूप आहे, सहज दर्शनस्वरूप आहे, सहजचारित्रस्वरूप आहे, सहज चित्तशक्तिस्वरूप आहे अशी भावना करावी.

एकत्व सप्तति मध्ये सांगितले आहे -

ते चैतन्य परमतेज केवलज्ञान- दर्शन- सौख्यस्वभावी आहे. त्यास जाणले असता काय नाही जाणले? पाहले असता काय नाही पाहले? ऐकले असता काय ऐकले नाही? अर्थात् सर्वच जाणले.

झोकार्थ १२८ — समस्त मुनीजनांच्या हृदयकमलातील हंसच असा हा शाश्वत मूर्तिमंत केवलज्ञानमय, सकल निर्मल दर्शनस्वरूप, शाश्वत आनंदरूप, सहज परम चित्तशक्तिमय असा जो परमात्मा तो जयवंत आहे. । १२८ । ॥ १६ ॥

णियभावं णवि मुच्चइ परभावं णेव गेण्हए केइ ।
जाणदि पस्सदि सबं सोडहं इदि चिंतए णाणी ॥ १७ ॥

निजभावं नापि मुंचति परभावं नैव गृण्हाति कमपि ।
जानाति पश्यति सर्वं सोडहमिति चिंतयते ज्ञानी ॥ १७ ॥
अत्र परमभावनाभिमुखस्य ज्ञानिनः शिक्षणमुक्तम् ।

यस्तु कारणपरमात्मा सकलदुरितवीरवैरिसेनाविजयवैजयन्तीलुटाकं त्रिकालनिरावरण-निरंजननिजपरमभावं क्वचिदपि नापि मुंचति, पंचविधसंसारप्रवृद्धिकारणं विभावपुद्गल-द्रव्यसंयोगसंजातं रागादिपरभावं नैव गृण्हाति, निश्चयेन निजनिरावरणपरमबोधेन निरंजन-सहजज्ञानसहजदृष्टिसहजशीलादिस्वभावधर्माणामाधाराधेयविकल्पनिर्मुक्तमपि सदामुक्तं सहज-मुक्तिभामिनीसंभोगसंभवपरतानितयं कारणपरमात्मानं जानाति, तथाविधसहजावलोकेन पश्यति च, स च कारणसमयसारोडहमिति भावना सदा कर्तव्या सम्यग्ज्ञानिभिरिति ।

गाथा १७

अन्वयार्थ :— (णियभावं णवि मुच्चइ)जो निजभावास सोडत नाही (केइ परभावं णेव गेण्हए)कोणत्याही परभावास कधीच ग्रहण करत नाही (सबं जाणदि पस्सदि)सर्वास जाणतो आणि पाहतो (सोडहं इदि णाणी चिंतए)तो मी आहे असे ज्ञानी चिंतवन करतो.

टीका — येथे परम भावाच्या अभिमुख ज्ञानीला उपदेश दिला आहे.

जो कोणी कारणपरमात्मा, १) पापस्ती वीर शत्रुसेनेच्या विजयपताकेला तोडणाऱ्या-फाडणाऱ्या अशा, त्रिकाल - निरावरण, निरंजन, अशा आपल्या परम भावाला कधीही सोडत नाही; २) पाचप्रकार परिवर्तनस्तप संसाराच्या वृद्धीला कारणभूत, विभावस्तप पुद्गलाच्या संयोगाने होणाऱ्या ^१रागादी परभावांना कधीही ग्रहण करत नाही; ३) आणि निश्चयाने निरंजन सहजज्ञान, सहज दृष्टि, सहज चारित्रादि स्वभावधर्माचा आधार - आधेय ^२ संबंधी विकल्पांनी रहित

१. रागादी विकारांच्या उत्पत्तिमध्ये पुद्गल कर्म निमित्त आहे.
२. कारण परमात्मा स्वयं आधार असून स्वभावधर्म आधेय आहे अशा विकल्पाने रहित, सदा मुक्त (परभावांपासून भिन्न) आणि मुक्तिसुखाचा आवास आहे.

निजभावको छोडे नहीं, किंचित् ग्रहे परभाव नहीं ।
देखे व जाने मैं वही, ज्ञानी करे चिन्तन यही ॥ १७ ॥

तथा चोक्तं श्रीपूज्यपादस्वामिभिः —

(अनुष्टुप्)

"यदग्राह्यं न गृणहाति गृहीतं नापि मुंचति।
जानाति सर्वथा सर्वं तत्त्वसंवेदमस्यहम् ॥"

तथा हि —

(वसंततिलका)

आत्मानमात्मनि निजात्मगुणाद्यमात्मा
जानाति पश्यति च पंचमभावमेकम् ।
तत्याज नैव सहजं परभावमन्यं
गृणहाति नैव खलु पौद्गलिकं विकारम् । १२९ ।

(शार्दूलविक्रीडित)

मत्त्वान्तं मयि लग्नमेतदनिशं विन्मात्रचिंतामणा-
वन्यद्रव्यकृताग्रहोदभवमिमं मुक्त्वाधुना विग्रहम् ।
तच्चित्रं न विशुद्धपूर्णसहजज्ञानात्मने शर्मणे
देवानाममृताशनोदभवसूचिं ज्ञात्वा किमन्याशने । १३० ।

असूनही सदामुक्त, तसेच सहज मुक्तिरूपी स्त्रीच्या संभोगजनित सौख्याचे स्थान आहे. अशा कारणपरमात्म्याला जो जाणतो; तशाप्रकारच्या सहजदर्शनाने पाहतो तो कारण समयसार म्हणजे मी आहे. अशी भावना सम्यग्ज्ञानींनी नेहमी करावी.

हेच पूज्यपाद स्वामीने समाधितंत्रामध्ये २० व्या श्लोकात सांगितले आहे -

"जो अग्राहाच्यास ग्रहण करत नाही गृहीतास (गृहीत शाश्वत स्वभावास) सोडत नाही, सर्वास जाणतो मात्र, असे स्वसंवेद्य तत्त्व म्हणजे मी आहे." तसेच —

श्लोक १२९ — हा आत्मा आपल्या आत्मगुणांनी समृद्ध अशा आत्म्याला-एक पंचमभावाला- जाणतो आणि पाहतो, सहज भावांना कधीही सोडत नाही आणि जो वस्तुतः पुद्गलविकार आहे अशा अन्य परभावांचे ग्रहण कदापि ही करत नाही. । १२९।

श्लोक १३० — अन्य द्रव्याच्या आग्रहाच्या^१ कारणाने उत्पन्न होणाऱ्या या विग्रहास^२

१. आग्रह = ग्रहण, पकड, आसक्ति

२. विग्रह = १) शरीर २) रागदेषादि विकार.

(शार्दूलविक्रीडित)

निर्द्वन्द्वं निरुपद्रवं निरुपमं नित्यं निजात्मोद्भवम्
 नान्यद्रव्यविभावनोद्भवमिदं शर्मामृतं निर्मलम् ।
 पीत्वा यः सुकृतात्मकः सुकृतमप्येतद्विहायाधुना
 प्राप्नोति स्फुटमद्वितीयमतुलं चिन्मात्रचिंतामणिम् । १३९ ।

(आयी)

को नाम वक्ति विद्वान् मम च परद्रव्यमेतदेव स्यात् ।
 निजमहिमानं जानन् गुरुचरणसमर्चनासमुद्भूतम् । १३२ ।

सोडून विशुद्ध-पूर्ण- सहजज्ञानात्मक सौख्याच्या प्राप्तीस्तव माझे हे स्वान्त (मन) चैतन्यचिंतामणि अशा माझ्यामध्ये सदैव लग्न आहे, यांत आश्वर्य नाही! कारण अमृतभोजनाचा स्वाद घेतल्यानंतर देवांना अन्य भोजनाचे प्रयोजन ते काय? (एकवेळ ज्ञानानंदमय सुखाचा स्वाद आल्यानंतर त्या अनंतसुखनिधान आत्म्याला सोडून दुसरे कोठेही माझे मन लागत नाही) । १३० ।

श्लोक १३९ – हे निर्मल सुखामृत निर्द्वद्व, निरुपद्रव, निरुपम, नित्य, आपल्याच आत्म्यापासून उत्पन्न आणि अन्य द्रव्याच्या विभावनेने (अन्यद्रव्य संबंधी विकल्पांनी) उत्पन्न न होणारे आहे. त्याचे पान करून (त्या अतीन्द्रिय आनंदाच्या स्वादासमोर नजिकचे पुण्यही दुःखरूप भासल्यामुळे) जो जीव पुण्यभाव^१ संपन्न आहे तो आतां ह्या सुकृतास सुध्या सोडून प्रगट, अद्वितीय, अतुल, अशा चिन्मात्र चिंतामणीला प्राप्त करतो. । १३१ ।

भावार्थ – साधक पुण्यभावाने संपन्न असूनही त्यास अतीन्द्रिय सुखाचा स्वाद आला आहे म्हणून त्या शाश्वत आनंदाच्या स्वादासमोर त्याला पुण्याचीही मातब्बरी नाही. तो पुण्यभावाच्या अतीत होऊन अतुल चैतन्यचिंतामणी रल्प्राप्त करतो.

श्लोक १३२ – गुरुचरणाच्या यथार्थ ^२अर्चनेने उत्पन्न अशा आपल्या स्वैभवास महिम्यास जाणणारा कोणता विद्वान असे म्हणेल की, हे परद्रव्य माझे आहे? (अर्थात म्हणणार नाही.) । १३२ । ॥१७॥

१. सुकृतात्मक = पुण्यशाली, शुभपरिणाम युक्त

२. समर्चन - यथार्थ अर्चा पूजा, समीचीन भक्ती.

पयडिट्टिदिअणुभागप्पदेसबंधेहि वज्जिदो अप्पा ।
सोऽहं इदि चिंतिज्जो तत्थेव य कुणदि थिरभावं ॥ ९८ ॥

प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशबंधैर्विवर्जित आत्मा ।

सोऽहमिति चिंतयन् तत्रैव च करोति स्थिरभावम् ॥ ९८ ॥

अत्र बन्धनिर्मुक्तमात्मानं भावयेदिति भव्यस्य शिक्षणमुक्तम् ।

शुभाशुभमनोवाक्कायकर्मभिः प्रकृतिप्रदेशबंधौ स्याताम्; चतुर्भिः कषायैः स्थित्य-
नुभागबन्धौ स्तः; एभिश्चतुर्भिर्बन्धैर्निर्मुक्तः सदानिरुपाधिस्वरूपो ह्यात्मा। सोऽहमिति
सम्यग्ज्ञानिना निरन्तरं भावना कर्तव्येति ।

(मंदाक्रान्ता)

प्रेक्षावद्भिः सहजपरमानन्दचिद्रूपमेकं
संग्राह्यं तैर्निरुपममिदं मुक्तिसाप्राज्यमूलम्।
तस्मादुच्चैस्त्वमपि च सखे मद्बचःसारमस्मिन्
श्रुत्वा शीघ्रं कुरु तव मर्ति चिच्छमत्कारमात्रे । १३३ ।

गाथा ९८

अन्वयार्थ : — (अप्पा पयडिट्टिदिअणुभागप्पदेसबंधेहि वज्जिदो)आत्मा हा प्रकृति-
स्थिति- अनुभाग - प्रदेशबंधानी रहित आहे; असा तो आत्मा (सोऽहं इदि चिंतिज्जो)मी
आहे असे चिंतवन करणारा ज्ञानी (तत्थेव य थिरभावं कुणदि)त्यामध्येच स्थिरभाव करतो.
[आत्म्यामध्येच रममाण होतो.]

टीका — बंधरहित आत्म्याचे ध्यान करावे असा येथे उपदेश दिला आहे.

मन- वचन- कायेच्या शुभ-अशुभ क्रियाद्वारा प्रकृतिप्रदेशबंध होतात; चार कषायांनी
स्थिति- अनुभाग बंध होतात; "या चारही बंधांनी रहित सदैव निरुपाधिस्वरूप आत्मा तो
मी" अशी भावना सम्यग्ज्ञानीने नित्य करावी.

जो प्रकृति स्थिति अनुभाग और प्रदेश बँधविन आत्मा ।

मैं हूँ वही, यों भावना ज्ञानी करे स्थिरता वहाँ ॥ ९८ ॥

ममति परिवज्जामि णिष्पमत्तिमुवट्टिदो ।
आलंबणं च मे आदा अवसेसं च वोसरे ॥ ९९ ॥

ममत्वं परिवर्जयामि निर्ममत्वमुपस्थितः ।
आलम्बनं च मे आत्मा अवशेषं च विसृजामि ॥ ९९ ॥

अत्र सकलविभावसंन्यासविधिः प्रोक्तः ।

कमनीयकामिनीकांचनप्रभृतिसमस्तपद्व्यगुणपर्यायेषु ममकारं संत्वजामि। परमोपेक्षा-
लक्षणालक्षिते निर्ममकारात्मनि आत्मनि स्थित्वा ह्यात्मानमयलंब्य च संसृतिपुरीष्ठिका-
संभोगसंभवसुखदुःखाद्यनेकविभावपरिणतिं परिहरामि ।

श्लोक १३३ — जे मुक्ति साम्राज्याचे मूल आहे अशा या निरूपम, सहज परमानंदमय, एका चिद्रूपास (चैतन्य स्वरूपास) मात्र ग्रहण करणे हेच बुधिमंतांना उचित आहे. अतएव हे मित्र! तूं देखील माझ्या उपदेशाचे सार ऐकून तात्कालच उग्ररूपाने या चैतन्य चमत्कारमात्रामध्ये आपली वृत्ती तन्मय कर कसा! । १३३ । ॥ ९८ ॥

गाथा ९९

अन्वयार्थ : — (ममति परिवज्जामि) मी ममत्वाला सोडतो आणि (णिष्पमत्तिमुवट्टिदो) निर्ममत्वामध्ये स्थित राहतो (च आदा मे आलंबणं)आणि आत्माच मला आलंबन- आश्रय- आहे (च अवसेसं वोसरे)आणि अन्य शेष भावांना मी सोडतो.

टीका — या सूत्रात संपूर्ण विभावांच्या त्यागाचा विधि सांगितलेला आहे.

सुंदर कामिनी, सोने वगैरे समस्त पर द्रव्याच्या गुण आणि पर्यायामध्ये मी ममकाराचा त्याग करतो. परम उपेक्षावृत्ती या लक्षणाने लक्षित आत्म्यामध्ये, ममकाराने रहित अशा आत्म्यामध्ये^१ स्थित होऊन आत्म्याचा अवलंब घेवून ^२संसृतिसूपी स्त्रीच्या संभोगाने उत्पन्न सुखदुःखादि अनेकविधि विभावपरिणतीचा त्याग करतो.

१. निर्ममत्व म्हणजेच परम उपेक्षा, आपला शुद्ध आत्मा सोडून अन्यत्र ममत्व नसणे हीच उपेक्षा आहे.
२. संसृतिकामिनी = संसृति संसार हीच स्त्री.

मैं त्याग ममता, निर्ममत्व स्वरूपमें स्थिति कर रहा ।

अवलम्ब मेरा आत्मा अवशेष वारण कर रहा ॥ ९९ ॥

(शिखरिणी)

" निषिद्धे सर्वस्मिन् सुकृतदुरिते कर्मणि किल
 प्रवृत्ते नैष्कर्ये न खलु मुनयः संन्त्यशरणाः ।
 तदा ज्ञाने ज्ञानं प्रतिचरितमेषां हि शरणं
 स्वयं विदन्त्येते परमममृतं तत्र निरताः ॥ "

तथा हि —

(मालिनी)

अथ नियतमनोवाक्कायकृत्तनेन्द्रियेच्छो
 भववनधिसमुत्थं मोहयादःसमूहम् ।
 कनकयुवतिवांच्छामप्यहं सर्वशक्त्या
 प्रबलतरविशुद्धध्यानमप्या त्यजामि । १३४ ।

या प्रमाणे आचार्य अमृतचंद्र देव समयसारच्या आत्मख्याति टीकेमध्ये १०४ कलशात सांगतात की,

श्लोकार्थ — पुण्यरूप अथवा पापरूप सर्वच कर्माचा निषेध केला असतांना आणि निष्कर्मरूप अवस्था झाली असतांना खरोखरच मुनी कांही अशरण (निराधार) होत नाहीत. कारण तेव्हांही (निष्कर्म भूमिकेमध्ये ही) ज्ञानस्थाने आत्मामध्ये रमणारे-परिणमणारे-ज्ञानच त्या मुर्दींना शरण आहे; तेथे ज्ञानामध्ये लवलीन होत्साते ते स्वयं परम अमृताचा अनुभव करतात, आस्वाद घेतात.

श्लोक १३४ — याप्रमाणे मन-वचन-कायसंबंधी प्रवृत्ति तसेच समस्त इंद्रियविषयक इच्छा नियंत्रित करून आता मी या भवसागरात उत्पन्न होणाऱ्या मोहरूप जलचरांच्या समूहाला तसेच कनक आणि कांतेच्या वांछेला अतिप्रबल विशुद्ध ध्यानमय सर्व शक्तीने सोडतो. । १३४ । ॥ १९ ॥

आदा खु मज्ज णाणे आदा मे दंसणे चरित्ते य ।
आदा पच्चक्खाणे आदा मे संवरे जोगे ॥ १०० ॥

आत्मा खलु मम ज्ञाने आत्मा मे दर्शने चरित्रे च ।
आत्मा प्रत्याख्याने आत्मा मे संवरे योगे ॥ १०० ॥

अत्र सर्वत्रात्मोपादेय इत्युक्तः ।

अनाद्यनिधनामूर्तातीन्द्रियस्वभावशुद्धसहजसौख्यात्मा द्व्यात्मा । स खलु सहजशुद्धज्ञान-चेतनापरिणतस्य मम सम्यग्ज्ञाने च, स च ^१प्रांचितपरमपंचमगतिप्राप्तिहेतुभूतपंचमभावभावना परिणतस्य मम सहजसम्यग्दर्शनविषये च, साक्षान्विर्वाणप्राप्त्युपायस्वरूपाविचलरिथितिस्प-सहजपरमचारित्रपरिणतेर्मम सहजचारित्रेऽपि स परमात्मा सदा सन्निहितश्च, स चात्मा

गाथा १००

अन्वयार्थ :— (खु मज्ज आदा णाणे)खरोखर माझा आत्मा ज्ञानामध्ये आहे; (मे आदा दंसणे य चरिते)तसेच माझा आत्मा दर्शन आणि चारित्रामध्ये आहे. (मे आदा पच्चक्खाणे संवरे जोगे)तसेच प्रत्याख्यान, संवर आणि योगामध्ये [शुद्धोपयोगामध्ये] माझा आत्मा आहे.

या सूत्रामध्ये आत्मा सर्वया उपादेय आहे हे संगितले आहे.

टीका — खरोखर आत्मा हा अनादि-अनंत, अमूर्त, अतीन्द्रिय स्वभावी, शुद्ध सहज सुखस्वरूप आहे. तसेच हा माझा आत्मा सहज शुद्ध ज्ञानचेतनारूपाने परिणत होत्साता माझ्याच सम्यग्ज्ञानामध्ये आहे. (सम्यग्ज्ञान म्हणजेच आत्मा आहे) आणि पूजनीय परम पंचमगतीला ^२ कारणभूत ^३पंचम भावाच्या भावनेने परिणत असा माझा आत्मा माझ्याच सहज सम्यग्दर्शनामध्ये आहे; आणि साक्षात् निर्वाण प्राप्तीचा उपाय म्हणजे स्वस्वरूपामध्ये अविचल स्थिती. तेथे सहज परम चारित्रस्प परिणमित होत्साता सहजचारित्रामध्येही माझा आत्मा सदा सन्निहित (संलग्न) आहे. तसेच तो माझा आत्मा सदैव प्रत्याख्यानामध्ये आसन्न-विद्यमान- आहे. कारण

१. प्रांचित = प्रकृष्टतेने पूजनीय.

२. पंचमगति = सिद्धगती

३. पंचमभाव = पांचवा परम पारिणामिक भावाच्या भावनेने परिणत. चैतन्यतत्त्व म्हणजेच मी असे अनुभवणारा.

मम ज्ञानमें है आत्मा, दर्शन चरितमें आत्मा ।

है और प्रत्याख्यान, संवर, योगमें भी आत्मा ॥ १०० ॥

सदासन्नस्थः शुभाशुभपुण्यपापसुखदुःखानां षण्णां सकलसंन्यासात्मकनिश्चयप्रत्याख्याने च
मम भेदविज्ञानिनः परद्रव्यपराइमुखस्य पंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहस्य, मम सहज-
वैराग्यप्रासादशिखरशिखामणे: स्वस्तपगुप्तस्य पापाटवीपावकस्य शुभाशुभसंवरयोश्च, अशुभो-
पयोग पराइमुखस्य शुभोपयोगेऽप्युदासीनपरस्य साक्षाच्छुद्धोपयोगाभिमुखस्य मम परमागमम
करंदनिष्वन्दिमुखपद्यप्रभस्य शुद्धोपयोगेषि च स परमात्मा सनातनस्यभावत्वा-
तिष्ठति ।

तथा चोक्तमेकत्वसप्ततौ —

(अनुष्टुप्)

" तदेकं परमं ज्ञानं तदेकं शुचि दर्शनम् ।
चारित्रं च तदेकं स्यात् तदेकं निर्मलं तपः ॥ "

(अनुष्टुप्)

नमस्यं च तदेवैकं तदेवैकं च मंगलम् ।
उत्तमं च तदेवैकं तदेव शरणं सताम् ॥

शुभ- अशुभ, पुण्य- पाप, सुख दुःख या सहांचा संपूर्ण त्याग करणे म्हणजे निश्चय प्रत्याख्यान आहे.
आणि भेदविज्ञानी असल्यामुळे परद्रव्यपापासून पराइमुख, पांच इंद्रियांच्या विस्ताराने देहमात्र
परिग्रहस्य, तसेच सहज वैराग्यसूपी महालाच्या शिखराचा शिखामणी, स्वस्तपामध्ये लीन आणि
पापसूपी अरण्याला जाळण्यास जणू अग्नीच असा माझा आत्माच शुभ- अशुभ कर्माच्या संवरामध्ये
आहे. (साक्षात् संवर आहे.)

तसेच अशुभोपयोगापासून निवृत्त आणि शुभोपयोगामध्ये ही उदासीन आणि साक्षात्
शुद्धोपयोगाच्या सन्मुख आणि परमागमस्तप पुष्परस (मकरंद) ज्याच्या मुखातून अविरत झरत
असल्यामुळे जणूं पद्यप्रभ असा मी परमात्मा- शुद्धोपयोगामध्ये स्थित आहे. कारण तो सनातन
चित्स्वरूपी आहे.

याचप्रमाणे एकत्वसप्ततिमध्ये (पद्मनंदि पंचविशतिकेच्या अध्यायांत) पद्मनंदी
आचार्यदेवांनी ३९, ४०, ४१ श्लोकात सांगितले आहे -

झ्लोकार्थ (३९)— तोच एक चैतन्य ज्योतिस्वरूप आत्माच परम ज्ञान आहे, तोच एक
पवित्र दर्शन आहे, तोच एक चारित्र आहे, आणि तोच एक निर्मल तप आहे.

(अनुष्टुप्)

आचारश्व तदेवैकं तदैवावश्यकक्रिया ।
स्वाध्यायस्तु तदेवैकमप्रमत्तस्य योगिनः ॥

तथा हि -

(मालिनी)

मम सहजसुद्धष्टौ शुद्धबोधे चरित्रे
सुकृतदुरितकर्मदन्दसंन्यासकाले ।
भवति स परमात्मा संवरे शुद्धयोगे
न च न च भुवि कोऽप्यन्योस्ति मुक्त्यै पदार्थः । १३५ ।

(पृष्ठी)

क्वचिल्लसति निर्मलं क्वचन निर्मलानिर्मलं
क्वचित्पुनरनिर्मलं गहनमेवमज्ञस्य यत्।
तदेव निजबोधदीपनिहताधभूषायकं
सतां हृदयपद्मसद्यनि च संस्थितं निश्चलम् । १३६ ।

श्लोकार्थ (४०)- सत्पुरुषांना तोच नमस्कारार्ह आहे, तोच एक मंगल आहे, तोच एक उत्तम आहे, आणि तोच एक शरण आहे.

श्लोकार्थ (४१)- तसेच अप्रमत्त गुणस्थानवर्ती योगीला तोच एक आचार आहे, तोच एक मात्र आवश्यक क्रियारूप आहे, आणि तोच एकमात्र स्वाध्याय आहे.

आता १०० व्या गाथेची टीका पूर्ण करतांना टीकाकार आचार्य दोन कलश सांगतात -

श्लोकार्थ १३५ — माझ्या सहज सम्पर्दशनामध्ये, शुद्ध ज्ञानामध्ये, चारित्रामध्ये, पुण्य आणि पापरूप कर्मद्वैताच्या त्यागसमयी (प्रत्याख्यानामध्ये) आणि संवर व शुद्धोपयोगामध्ये मला तोच परमात्मा आहे. या जगामध्ये मुक्तीसाठी वस्तुतः दुसरा कोणताही पदार्थ नाही! नाही!! | १३५ |

श्लोकार्थ १३६ — ते आत्मतत्त्व कधी निर्मल दिसते, कधी निर्मल व अनिर्मल (मिश्ररूप) दिसते आणि कधी अनिर्मल (मलिन) दिसते आणि म्हणूनच अज्ञानीला जे गहन वाटते तेच आत्मज्ञानमय तेज - जे पापरूप अंधकारास नाहीसे करते - सत्पुरुषांच्या हृदयकमलाच्या निवासस्थानीं निश्चलसूपाने स्थित आहे. | १३६ | || १०० ||

एगो य मरदि जीवो एगो य जीवदि सयं ।
एगस्स जादि मरणं एगो सिज्जादि णीरओ ॥ १०९ ॥

एकश्च प्रियते जीवः एकश्च जीवति स्वयम् ।
एकस्य जायते मरणं एकः सिध्यति नीरजाः ॥ १०९ ॥

इह हि संसारावस्थायां मुक्तौ च निःसहायो जीव इत्युक्तः ।

नित्यमरणे तद्भवमरणे च सहायमन्तरेण व्यवहारतश्वैक एव प्रियते; सादिसनिधन-
मूर्तिविजातीयविभावव्यंजननरनारकादिपर्यायोत्पत्तौ चासन्नगतानुपचरितासद्भूतव्यवहारनया

गाथा १०९

अन्यार्थ :— (एगो य जीवो मरदि)जीव एकटाच मरतो, (य एगो सयं जीवदि) आणि स्वयं एकटाच जन्मतो. (एगस्स मरणं जादि)एकटाचाचेच मरण होते (एगो णीरओ सिज्जादि) आणि एकटाच रजरहित^१ होत्साता सिद्ध होतो.

टीका — या गाथेमध्ये संसारावस्था आणि मुक्त अवस्थेमध्ये आत्मा एकटाच निःसहाय आहे हे सांगितले आहे.

हा जीव नित्यमरण आणि तद्भव मरणामध्ये (आयुकर्माच्या निषेकांचा प्रतिसमय होणारा क्षय हे नित्य मरण आहे व त्या भवाचा नाश होणे हे तद्भवमरण आहे.) अन्य कोणाचेही साद्य नसतांना व्यवहाराने एकटाच मरतो; नर- नारकादी पर्याय सादि- सान्त, मूर्तिक आणि विजातीय विभावव्यंजनपर्यायस्तु आहेत; त्या पर्यायांच्या उत्पत्तिमध्ये आसन्न^२- अनुपचरित- व्यवहारनयाच्या दृष्टीने जीव एकटाच स्वयमेव जन्मतो; सर्व बंधुगण, नातलग रक्षण करत

१. नीरज = रजरहित. भावकर्म, द्रव्यकर्म आणि नोकर्मने रहित, निर्मल, निर्दोष -

२. विजातीय विभावव्यंजनपर्याय = असमानजातीय (पुढगल आणि जीव स्वरूप) द्रव्यपर्याय. (पहा प्रवचनसार गाथा ९३ टीका तत्त्वदीपिका) त्यालाच अन्यत्र विभाव व्यंजनपर्याय म्हटले आहे. कारण तो परनिमित्तक संकोचविस्तारस्तु परिणाम आहे.

३. आसन्न = अनुपचरित असद्भूत व्यवहार = जीव आणि पुढगल कधी एक होताच नाहीत म्हणून असद्भूत आणि स्थिती संपेपर्यंत स्वरूपाने भिन्न असूनही पृथक करता येत नाहीत म्हणून हा नय अनुपचरित असद्भूत व्यवहार आहे.

मरता अकेला जीव एवं जन्म एकाकी करे ।

पाता अकेला ही मरण अरु मुक्ति एकाकी करे ॥ १०९ ॥

देशेन स्वयमेवोज्जीवत्येव। सर्वैर्बैधुभिः परिरक्ष्यमाणस्यापि महाबलपराक्रमस्यैकस्य जीवस्या-
प्रार्थितमपि स्वयमेव जायते मरणम्; एक एव परमगुरुप्रसादासादितस्यात्माश्रयनिश्चय-
शुक्लध्यानबलेन स्वात्मानं ध्यात्वा नीरजाः सन् सद्यो निर्वाति ।

तथा चोक्तम् –

(अनुष्टुभ)

" स्वयं कर्म करोत्यात्मा स्वयं तत्कलमस्तुते ।
स्वयं भ्रमति संसारे स्वयं तस्माद्विमुच्यते ॥ "

उक्तं च श्री सोमदेवपंडितदेवैः –

(वसंततिलक)

एकस्त्वमाविशसि जन्मनि संक्षये च
भोक्तुं स्वयं स्वकृतकर्मफलानुबन्धम् ।
अन्यो न जातु सुखदुःखविधौ सहायः
स्वाजीवनाय मिलितं विटपेटकं ते ॥

असतांनाही, महाबलशाली पराक्रमी जीवाचे, त्याची इच्छा नसतानाही स्वयमेव मरण होते; परम गुरुच्या प्रसादाच्या निमित्ताने प्राप्त अशा स्वात्माश्रित निश्चय शुक्लध्यानाच्या सामर्थ्याने आपल्या आत्म्याचे ध्यान करून सर्व कर्ममलाने रहित होत्साता हाच जीव स्वयं एकटाच निर्वाण प्राप्त करतो.

हेच अन्य आचार्य ही सांगतात -

झोकार्थ – आत्मा स्वयं कर्म करतो; स्वयं एकटाच त्याचे फल भोगतो, स्वयं संसारात परिभ्रमण करतो तसेच स्वयं संसारापासून मुक्त होतो.

हेच सोमदेव पंडितदेवानी (यशस्तिलक चंपुमध्ये दुसऱ्या अधिकारात एकत्वानुप्रेक्षेचे स्वरूप सांगत असतांना) सांगितले आहे -

झोकार्थ – स्वयं केलेल्या (शुभाशुभ) कर्माच्या फलपरंपरेला भोगण्यासाठी तू स्वयं एकटाच जन्म आणि मरणात प्रवेश करतोस; दुसरा कोणीही (स्त्रीपुत्रमित्रादिक) सुखदुःख भोगण्यामध्ये साथीदार होत नाहीत. ते सर्व अन्य पुत्रमित्रादिक जन म्हणजे आपल्या आजीविकेसाठी फक्त स्वार्थ साधतो तोपर्यंत तुला एक ठगांची टोळी मिळाली आहे.

तथा हि -

(मंदाक्रांता)

एको याति प्रबलदुरधाज्जन्म मृत्युं च जीवः
कर्मद्वन्द्वोद्भवफलमयं चारुसौख्यं च दुःखम् ।
भूयो भुंक्ते स्वसुखविमुखः सन् सदा तीव्रमोहा-
देकं तत्त्वं किमपि गुरुतः प्राप्य तिष्ठत्यमुष्मिन् । १३७ ।

एगो मे सासदो अप्पा णाणदंसणलक्खणो ।
सेसा मे बाहिरा भावा सब्बे संजोगलक्खणा ॥ १०२ ॥

एको मे शाश्वत आत्मा ज्ञानदर्शनलक्षणः ।
शेषा मे बाह्या भावाः सर्वे संयोगलक्षणाः ॥ १०२ ॥

या १०१ व्या गाथेवरील टीका पूर्ण करीत असतात टीकावर सांगतात -

झ्लोकार्थ १३७ — हा जीव एकटाच प्रबल दुष्ट पापांनी जन्म-मरणास प्राप्त होतो. हा जीव एकटाच सदैव तीव्र मोहाच्या उदयाने आत्मसुखास वंचित होऊन कर्मद्वंदजनित^९ फलस्वरूप सांसारिक सुख व दुःखास वारंवार भोगतो. तसेच कोणत्या तरी प्रकाराने महत्प्रयासाने सद्गुरुच्या निमित्ताने एक चैतन्यमात्र तत्त्वास प्राप्त करून एकटाच तेथे लीन होतो. । १३७ । ॥ १०१ ॥

गाथा १०२

अन्वयार्थ :— (मे णाणदंसणलक्खणो एगो सासदो अप्पा)माझा फक्त एक ज्ञानदर्शन ज्याचे लक्षण आहे असा शाश्वत आत्माच आहे. (सेसा सब्बे संजोगलक्खणा भावा मे बाहिरा) आणि बाकी सर्व सांयोगिक भाव माझ्यापासून बाह्य [भिन्न] आहेत.

टीका - एकत्व भावनेने परिणत सम्यग्ज्ञानीचे लक्षण या गाथेत सांगितले आहे.

९. सांयोगिक - कर्म आणि आत्मा यांचा संयोग असतांना होणारे रागद्वेषादिक विभाव परिणाम. तेही माझ्यापासून भिन्न आहेत.

द्वग्ज्ञान-लक्षित और शाश्वत मात्र-आत्मा मम अरे ।

अरु शेष सब संयोग लक्षित भाव मुझसे है परे ॥ १०२ ॥

एकत्वभावनापरिणतस्य सम्यग्ज्ञानिनो लक्षणकथनमिदम् ।

अखिलसंसृतिनन्दनतरुमूलालवातांभः पूरपरिपूर्णप्रणालिकावत्संस्थितकलेवरसंभवहेतुभूत-
द्रव्यभावकर्मभावादेकः, स एव निखिलक्रियाकांडांबरविविधिकल्पकोलाहलनिर्मुक्त-
सहजशुद्धज्ञानचेतनामतीन्द्रियं भुंजानः सन् शाश्वतो भूत्वा ममोपादेयस्तेण तिष्ठति, यस्त्रि
कालनिरुपाधिस्वभावत्वात् निरावरणज्ञानदर्शनलक्षणलक्षितः कारणपरमात्मा एव मम; ये
शुभाशुभ कर्मसंयोगसंभवाः शेषा बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहाः स्वस्वस्तपाद्वाह्यास्ते सर्वे; इति मम
निश्चयः ।

(मालिनी)

अथ मम परमात्मा शाश्वतः कश्चिदेकः
सहजपरमधिच्छिन्नामणिर्नित्यशुद्धः ।
निरवधिनिजदिव्यज्ञानदृश्यां समृद्धः
किमिह बहुविकल्पैर्म फलं बाह्यभावैः । १३८ ।

हा जीव स्वभावाने त्रिकाल निरुपधि ज्ञायक स्वभावमात्र आहे. म्हणून नित्य निरावरण
ज्ञानदर्शन या लक्षणाने लक्षित (परमपारिणामिक) भावस्तप हा कारणपरमात्मा, द्रव्यकर्मानी
भावकर्मानी रहित आहे, म्हणून एक आहे. ते द्रव्यकर्म शरीराच्या उत्पत्तिमध्ये निमित्त आहे;
शरीर हे समस्त संसाररूपी नंदनवनातील वृक्षाच्या मुळाभोवतालचे आठे आहे, त्यामध्ये पाणी
टाकणारे आहे. आणि तोच (कारण परमात्मा) समस्त क्रियाकांडाच्या आडांबराने उत्पन्न विविध
विकल्पाच्या कोलाहलाने रहित अशा सहजशुद्ध ज्ञानचेतनेला इंद्रियातीत होऊन भोगतो; तोच
कारणपरमात्मा त्रिकाल निरुपाधिस्वभावी असल्याकारणे निरावरण ज्ञानदर्शन या लक्षणाने
सहित आहे व शाश्वत स्तपाने मला उपादेय आहे. (ज्ञानचेतनेशिवाय) शेष जे कांही शुभाशुभ
कर्माच्या संयोगाने उत्पन्न होणारे बाह्य आणि अभ्यंतर परिग्रह ते सर्व माझ्या स्वस्तपाच्या बाह्य
अतः भिन्न आहेत. हा माझा निश्चय आहे.

टीकेच्या अंती टीकाकार आचार्य काव्य सांगतात -

श्लोकार्थ १३८ — खरोखर माझा परमात्मा शाश्वत आहे, कर्थचित् एक आहे, सहज
परम चैतन्य चिंतामणि आहे, नित्य शुद्ध आहे, आणि आपल्या अविनाशी (अमर्याद) दिव्य

जं किंचि मे दुच्चरितं सबं तिविहेण वोसरे ।
सामाइयं तु तिविहं करोमि सबं णिरायारं ॥ १०३ ॥

यत्किञ्चिन्मे दुश्चरित्रं सर्वं त्रिविधेन विसृजामि ।
सामायिकं तु त्रिविधं करोमि सर्वं निराकारम् ॥ १०३ ॥

आत्मगतदोषनिर्मुक्त्युपायकथनमिदम् ।

भेदविज्ञानिनोऽपि मम परमतपोधनस्य पूर्वसंचितकर्मोदयबलाच्यारित्रिमोहोदये
सति यत्किञ्चिदपि दुश्चरित्रं भवति चेत्तत् सर्वं मनोवाक्कायसंशुद्धया संत्यजामि।
सामायिकशङ्केन तावच्यारित्रमुक्तं सामायिकछेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धयभिधानभेदात्म
विधम्। अथवा जघन्यरत्नत्रयमुल्कृष्टं करोमि; नवपदार्थपद्रव्यश्रद्धानपरिज्ञानाचरणस्वरूपं
रत्नत्रयं साकारं, तत् स्वस्वरूपश्रद्धानपरिज्ञानानुष्ठानस्वप्त्यभावरत्नत्रयस्वीकारेण निराकारं
ज्ञानदर्शनाने समृद्ध आहे. आणि म्हणूनच अन्य नानाविध बाह्य विकल्पांचे - भावांचे मला
काय प्रयोजन? अर्थात् काहीच नाही. । १३८ । ॥ १०२ ॥

गाथा १०३

अन्वयार्थ :— (जं किंचि मे दुच्चरितं)जे कांही माझे दुश्चरित्र आहे (सबं तिविहेण
वोसरे)ते सर्वच तीनप्रकाराने-मनवचनकायेने- सोडतो. (तु तिविहं सामाइयं सबं णिरायारं
करोमि) आणि तीन प्रकारच्या सामायिक चारित्राने त्या सर्वं दुष्कृत्याला निराकार-
निर्विकल्प- करतो.

टीका — या सूत्रात आत्मगत दोषापासून मुक्त होण्याचा उपाय सांगितला आहे.

भेदविज्ञानी असूनही परमतपोधन अशा मला पूर्वबद्ध कर्माच्या उदयाच्या बलाने
चारित्रिमोहाचा उदय असतांना जे कांही दुष्कर्म घडते ते सर्वच मनवचनकायेच्या समीचीन शुद्धीपूर्वक
सम्यक् रीतीने सोडतो. सामायिक चारित्र या शङ्काने सामायिक, छेदोपस्थापना
परिहारविशुद्धि या तीन नावाचे तीन प्रकारचे चारित्र सांगितले आहे.

अथवा मी जघन्य रत्नत्रय उल्कृष्ट करतो; नवपदार्थ हे ध्रुव चैतन्याच्या अपेक्षेने परद्रव्य
आहे. त्यांचे श्रद्धान, परिज्ञान आणि आचरणस्वप रत्नत्रय हे साकार सविकल्प रत्नत्रय आहे,

जो कोइ भी दुष्कृति मेरा सर्व त्रयविधिसे तंत्रं ।

अरु त्रिविधि सामायिक चरित सब, निर्विकल्पक आचरू ॥ १०३ ॥

शुद्धं करोमि इत्यर्थः। किं च, भेदोपचारचारित्रम् अभेदोपचारं करोमि, अभेदोपचारम् अभेदानुपचारं करोमि इति त्रिविधं सामायिकमुत्तरोत्तरस्वीकारेण सहजपरमतत्त्वाविचलस्थितिस्तप्तसहजनिश्चयचारित्रं, निराकारतत्त्वनिरतत्त्वान्निराकारचारित्रमिति।

तथा चोक्तं प्रवचनसारव्याख्यायाम् ।

(वसन्ततिलका)

" द्रव्यानुसारि चरणं चरणानुसारि
द्रव्यं मिथो द्वयमिदं ननु सव्यपेक्षम् ।
तस्मान्मुक्षुरधिरोहतु मोक्षमार्गम्
द्रव्यं प्रतीत्य यदि वा चरणं प्रतीत्य ॥ ॥ "

तथा हि —

(अनुष्टुप्म्)

चित्तत्त्वभावनासक्तमतयो यतयो यमम् ।
यतन्ते यातनाशीलयमनाशनकारणम् । १३९ ।

आपल्या स्वरूपाचे श्रद्धान, परिज्ञान, आणि अनुष्ठानरूप (निश्चय) रत्नत्रयाचा स्वीकार करून त्या साकार रत्नत्रयास निराकार, निर्विकल्प शुद्ध करतो. असा येथे आशय आहे. याचाच विशेष खुलासा हा की, भेदोपचार चारित्रास अभेदोपचार रूप करतो, अभेदोपचार चारित्रास अभेदानुपचाररूप करतो. याप्रमाणे त्रिविध सामायिकाचा उत्तरोत्तर स्वीकार करतो; सहज परमतत्त्वामध्ये (ज्ञायकस्वभावामध्ये) अविचल स्थिरतारूप निश्चय चारित्र हेच निराकार चारित्र आहे. कारण निराकार तत्त्वामध्ये लीन असल्या कारणाने ते निराकार चारित्र आहे. हीच गोष्ट आ. अमृतचंद्र प्रवचनसार तत्त्वदीपिका टीकेत (३रा अध्यायाच्या प्रारंभी) सांगतात -

श्लोकार्थ - चरण (चारित्र) द्रव्याच्या स्वभावानुसार असते आणि द्रव्य चारित्रानुसार घडते. याप्रमाणे हे दोन्ही परस्पर सापेक्ष आहेत. अतएव एकतर द्रव्यस्वभावाचा आश्रय घेवून अथवा चारित्राचा आश्रय घेवून मुमुक्षु ज्ञानी जीवाने अथवा मुनीने मोक्षमार्गमध्ये आरोहण करावे.

या गाथेवरील टीकेच्या शेवटी टीकाकार सांगतात -

श्लोकार्थ १३९ — यातनामय अशा यमाच्या (मृत्युच्या) नाशास कारण यम-संयम,

सम्मं मे सव्वभूदेसु वेरं मज्जं ण केणवि ।
आसाए वोसरिता णं समाहिं पडिवज्जए ॥ १०४ ॥

साम्यं मे सर्वभूतेषु वैरं मह्यं न केनचित् ।
आशाम् उत्सृज्य नूनं समाधिः प्रतिपद्यते ॥ १०४ ॥
इहान्तर्मुखस्य परमतपोधनस्य भावशुद्धिरुक्ता ।

विमुक्तसकलेन्द्रियव्यापारस्य मम भेदविज्ञानिष्वज्ञानिषु च समता; मित्रामित्रपरिणतेरभावान्न मे केनचिज्जनेन सह वैरं; सहजवैराग्यपरिणतेः न मे काप्याशा विद्यते; परमस्मरसीभावसनाथपरमसमाधिं प्रपद्येऽहमिति ।

तथा चोक्तं श्रीयोगीन्द्रदेवैः—

(वसंततिलका)

"मुक्त्वालसत्यमधिसत्यबलोपपनः
स्मृत्वा परां च समतां कुलदेवतां त्वम् ।
संज्ञानचक्रमिदमंग गृहाण तूर्ण -
मज्जानमन्त्रियुतमोहरिपूपमर्दि ॥ "

चारित्र- आहे. ज्यांचे हृदय (बुद्धी) आपल्या चैतन्य तत्त्वाच्या भावनेमध्ये लवलीन आहे असे यती त्या संयमाच्या साधनेसाठी प्रयत्नशील असतात. । १३९ । ॥ १०३ ॥

गाथा १०४

अन्वयार्थ :— (सव्वभूदेसु मे सम्मं)सर्व जीवावर माझा साम्यभाव आहे; (किं वि मज्जं वेरं ण)कोणाशीही माझे वैर नाही (णं आसाए वोसरिता)वस्तुतः सर्व आशा सोडून (समाहिं पडिवज्जए) मी समाधी प्राप्त करतो.

टीका — या गाथेत अंतर्मुख परमतपोधन साधूंची भावशुद्धी सांगितलेली आहे.

जो संपूर्ण इंद्रियव्यापारापासून परावृत झालेला आहे अशा मत्ता भेदविज्ञानी अथवा अज्ञानीमध्ये उभयत्र समभाव (समता) आहे; मित्र- शत्रू स्पाने परिणतीचा अभाव असल्यामुळे

समता मुझे सब जीव प्रति वैर न किसी के प्रति रहा ।

मैं छोड़ आशा सर्वतः धारण समाधि कर रहा ॥ १०४ ॥

तथा हि —

(वसन्ततिलक)

मुक्त्यंगनालिमपुनर्भवसौख्यमूलं
दुर्भावनातिमिरसंहतिचन्द्रकीर्तिम् ।
संभावयामि समतामहमुच्चकैस्तां
या समता भवति संयमिनामजस्म् । १४० ।

(हरिणी)

जयति समता नित्यं या योगिनामपि दुर्लभा
निजमुखसुखवार्धिष्ठस्कारपूर्णशशिष्ठभा ।
परमयमिनां प्रद्रव्यास्त्रीमनःप्रियमैत्रिका
मुनिवरगणस्योच्चैः सालंक्रिया जगतामपि । १४१ ।

कोण्याही जीवासह माझे वैर नाही; सहज वैराग्याने परिणत अशा मला कोणतीही आशा नाही; याप्रमाणे परम समरसभावाने सहित अशा परम समाधीला मी प्राप्त होतो.

याचप्रमाणे श्री योगीन्द्रदेव (अमृताशीति श्लोक २१ मध्ये) सांगतात की,

श्लोकार्थ — स्वभाव सामर्थ्याने संपन्न होऊन तूं आळस सोड आणि उत्कृष्ट समतारूपी कुलदेवतेचे स्मरण करून अज्ञान ज्याचा मंत्री आहे अशा मोहराजा आणि मंत्री दोहोंचाही नाश करणाऱ्या या सम्यग्ज्ञान रूपी चक्राला हे अंग ! तूं तात्काल ग्रहण कर.

आतां या गाथेची टीका पूर्ण करतांना टीकाकार आचायदेव दोन श्लोक सांगतात -

श्लोकार्थ १४० — जी समता मुक्तिरूपी स्त्रीसाठी भ्रमरसमान आहे, मोक्षसुखाचे मूल आहे, दुर्भावना हा कुणी घनदाट अंधकारसमूह त्यासाठी (नष्ट करण्यासाठी) चंद्रप्रकाशप्रमाणे आहे, आणि संयमींना निरंतर संमत आहे. त्या समतेची मी वारंवार भावना करतो. । १४० ।

श्लोकार्थ १४१ — जी समता योगींनाही दुर्लभ आहे, स्वात्मोत्थ सुखसागरासाठी भरती आणण्यास पूर्ण चंद्राच्या प्रभे प्रमाणे आहे, परमसंयमी जीवांच्या दीक्षारूपी स्त्रीची प्रिय सखी आहे, मुनिश्रेष्ठांच्या समूहाला आणि तीन लोकासही सातिशय आभूषण आहे, ती समता सदैव जयवंत असो! । १४१ । ॥ १०४ ॥

णिककसायस्स दंतस्स सूरस्स ववसायिणो ।
संसारभयभीदस्स पच्चक्खाणं सुहं हवे ॥ १०५ ॥

निःकषायस्य दान्तस्य शूरस्य व्यवसायिनः ।
संसारभयभीतस्य प्रत्याख्यानं सुखं भवेत् ॥ १०५ ॥

निश्चयप्रत्याख्यानयोग्यजीवस्यस्पाख्यानमेतत् ।

सकलकषायकलंकपंकविमुक्तस्य निखिलेन्द्रियव्यापारविजयोपार्जितपरमदान्तस्पस्य
अखिलपरीष्ठभमहाभटविजयोपार्जितनिजशूरगुणस्य निश्चयपरमतपश्चरणनिरतशुद्धभावस्य
संसारदुःखभीतस्य व्यवहारेण चतुराहारविवर्जनप्रत्याख्यानम्। किं च पुनः व्यवहारप्रत्याख्यानं
कुदृष्टेरपि पुरुषस्य चारित्रमोहोदयहेतुभूतद्रव्यभावकर्मक्षयोपशमेन क्वचित् कदाचित्
संभवति। अत एव निश्चयप्रत्याख्यानं हितम् अत्यासन्नभव्यजीवानाम्; यतः स्वर्णनामधेयधरस्य

गाथा १०५

अन्वयार्थ :— (णिककसायस्स दंतस्स सूरस्स ववसायिणो संसारभयभीदस्स)कषायांनी रहित, दान्त^१, शूरवीर^२, व्यवसायी शुद्धतेसाठी उद्यमशील आणि संसार दुःखापासून भ्यालेल्या जीवाला (पच्चक्खाणं सुहं हवे) प्रत्याख्यान सुखकर (सुलभ) आहे.

टीका — निश्चय प्रत्याख्यानास योग्य जीवाचे स्वरूप येथे सांगितले आहे.

जो संपूर्ण कषायदोषांच्या चिखलातून बाहेर पडला आहे, संपूर्ण इंद्रियांच्या व्यापारास जिंकल्यामुळे ज्यांनी उत्कृष्ट इंद्रियांचा विरोध प्राप्त केला आहे, समस्त परीषहस्त महाभटांना जिंकल्यामुळे ज्याचा शौर्य गुण प्रगट आहे, निश्चय परम ^३तपश्चरणामध्ये लीन शुद्धभावस्प आहे, संसारदुःखापासून जो भयभीत आहे अशा संयमीला चार प्रकारच्या आहाराचा त्यागस्प प्रत्याख्यान आहे. परंतु व्यवहारप्रत्याख्यान हे तर चारित्र मोहनीयास हेतुभूत द्रव्यकर्म - भावकर्माच्या क्षयोपशमाने मिथ्यादृष्टि पुरुषाला देखील क्वचित् कदाचित् संभवते. आणि

१. दान्त - ज्याने इंद्रियांचे दमन केले आहे, सर्वच इंद्रियांना स्वाधीन केले आहे असा.

२. परीषहांना जिकण्यामध्ये शूरवीर

३. तपश्चरणामध्ये नित्य प्रयत्नशील, रत

जो शूर एवं दान्त है, अकषाय उद्यमवान है ।

भव-भीरु है, होता उसे ही सुखद प्रत्याख्यान है ॥ १०५ ॥

पाषाणस्योपादेयत्वं न तथांधपाषाणस्येति। ततः संसारशरीरभोगनिर्वेगता निश्चयप्रत्याख्यानस्य कारणं, पुनर्भाविकाले संभाविनां निखिलमोहरागदेषादिविविधभावानां परिहारः परमार्थ-प्रत्याख्यानम्, अथवानागतकालोद्भवविविधान्तर्जल्पपरित्यागः शुद्धनिश्चय प्रत्याख्यानम् इति।

(हरिणी)

जयति सततं प्रत्याख्यानं जिनेन्द्रमतोद्भवम्

परमयमिनामेतन्निर्वाणसौख्यकरं परम् ।

सहजसमतादेवीसत्कर्णभूषणमुच्चकैः

मुनिप शृणु ते दीक्षाकान्तातियौवनकारणम् । १४२ ।

एवं भेदब्धासं जो कुव्वइ जीवकम्मणो णिच्चं ।

पच्चकखाणं सक्कदि धरिदुं सो संजदो णियमा ॥ १०६ ॥

म्हणूनच अत्यासत्र भव्य जीवांना निश्चयप्रत्याख्यान हितकर आहे. कारण सुवर्णपाषाण^१ नामक पाषाण उपादेयभूत आहे.^२ अंधपाषाण उपादेय नाही. म्हणून संसार, शरीर आणि भोगापासून निर्वेगता (परमार्थी) निश्चयप्रत्याख्यानाचे कारण आहे अथवा भावी काळात होणाऱ्या विविध अंतर्जल्पाचा परित्याग म्हणजे शुद्ध निश्चय प्रत्याख्यान आहे.

या गाथेची टीका पूर्ण करतांना टीकाकार आचार्य सांगतात -

झोकार्थ १४२ - जिनमतामध्ये प्रस्तुपित असे प्रत्याख्यान सदैव जयवंत आहे! ते उत्तम संयमी जनांना उत्कृष्ट निर्वाणसौख्य प्राप्तकरून देणारे आहे, ते सहज समतादेवीचे उत्तम कर्णभूषण (कानाचा दागिना) आहे. हे मुनिश्रेष्ठ! ऐक, ते तुझ्या दीक्षारूपी कान्तेला अतिशय यौवनाचे कारण आहे. । १४२ । ॥ १०५ ॥

गाथा १०६

अन्वयार्थ :— (एवं जो जीवकम्मणो भेदब्धासं णिच्चं कुव्वइ)याप्रमाणे जो जीव आणि कर्म यातील भेदज्ञानाचा नित्य अभ्यास करतो (सो संजदो णियमा पच्चकखाणं धरिदुं सक्कदि)

१. सुवर्ण पाषाण - ज्या सुवर्णकणयुत पाषाणापासून सोने प्राप्त होते तो. तो उपादेय आहे.

२. अंधपाषाण - ज्या सुवर्ण पाषाणापासून सुवर्ण प्राप्त होत नाही तो अंधपाषाण समजावा.

यों जीव कर्म विभेद अभ्यासी रहे जो नित्य ही ।

है संयमी जन नियत प्रत्याख्यान- धारण क्षम वही ॥ १०६ ॥

एवं भेदाभ्यासं यः करोति जीवकर्मणोः नित्यम् ।

प्रत्याख्यानं शक्तो धर्तुं स संयतो नियमात् ॥ १०६ ॥

निश्चयप्रत्याख्यानाध्यायोपसंहारोपन्यासोयम् ।

यः श्रीमद्वर्षभुखारविन्दविनिर्गतपरमागमार्थविचारक्षमः अशुद्धान्तस्तत्त्वकर्मपुद्गलयोर-
नादिबन्धनसंबन्धयोर्भेदं भेदाभ्यासबतेन करोति, स परमसंयमी निश्चयव्यवहारप्रत्याख्यानं
स्वीकरोतीति ।

(रथोद्घता)

भाविकालभवभावनिवृत्तः
सोहमित्यनुदिनं मुनिनाथः ।
भावयेदखिलसौख्यनिधानं
स्वस्वरूपममलं मलमुक्त्यै । १४३ ।

(स्वागता)

धोरसंसृतिमहार्णवभास्य-
द्यानपात्रमिदमाह जिनेन्द्रः ।
तत्त्वतः परमतत्त्वमजस्तं
भावयाम्यहमतो जितमोहः । १४४ ।

तो संयत नियमाने प्रत्याख्यान पालन करण्यासाठी समर्थ आहे.

टीका — हा निश्चय प्रत्याख्यानाच्या अध्यायाचा उपसंहार आहे.

जो श्रीमद् अरिहंताच्या मुखकमलातून बाहेर पडलेल्या परमागमामध्ये प्रतिपादित अर्थाचा
विचार करण्यास सक्षम आहे आणि अनादितः संबद्ध अशुद्ध अंतस्तत्त्व व कर्मपुद्गल या
दोहोंचेही अंतर भेदविज्ञानाने जाणतो तोच परमसंयमी निश्चय आणि व्यवहारप्रत्याख्यानाचा
स्वीकार करतो.

(आता या निश्चयप्रत्याख्यान अधिकारातील अंतिम गाथेची टीका पूर्ण करतांना नऊ
कलश काव्यरूपाने सांगतात)

झोकार्थ १४३ — "भाविकालात होणाऱ्या सर्व सांसारिक भावापासून जो निवृत्त आहे
तो मी शुद्धात्मा आहे" अशी भावना प्रतिदिन मुनीनाथांनी करावी. कर्ममल नाहीसा करण्यासाठी

(मंदाक्रांता)

प्रत्याख्यानं भवति सततं शुद्धचारित्रमूर्तेः
 भ्रान्तिध्वंसात्सहजपरमानंदधित्रिष्टबुद्धेः ।
 नास्त्यन्येषामपरसमये योगिनामास्पदानां
 भूयो भूयो भवति भविनां संसृतिर्धोरस्पा । १४५ ।

(शिखरिणी)

महानंदाननंदो जगति विदितः शाश्वतमयः
 स सिद्धात्मन्युच्चैर्नियतवसतिर्निर्मलगुणे ।
 अमी विदान्सोपि स्मरनिशितशक्तैरभिहताः
 कथं कांक्षन्त्येन बत कलिहतास्ते जडधियः । १४६ ।

(मंदाक्रांता)

प्रत्याख्यानाभ्दवति यमिषु प्रस्फुटं शुद्धशुद्धं
 सच्चारित्रं दुरघतरुसांद्राटवीवन्हिस्पम् ।
 तत्त्वं शीघ्रं कुरु तव मतौ भव्यशार्दूल! नित्यं
 यत्किंभूतं सहजसुखदं शीलमूलं मुनीनाम् । १४७ ।

व निर्मल स्वस्वरूप- (जे संपूर्ण सौख्याचे निधान आहे) प्राप्त करण्यासाठी ही भावना प्रतिदिन भावावी. ते निर्मल आत्मस्वरूप संपूर्ण सौख्याचे निधान आहे. । १४३ ।

झोकार्थ १४४ — या परमतत्त्वास घोर संसाररूपी महासागरामधून तरुन जाण्यासाठी जणू दैदीप्यमान नौकाच असे जिनेंद्रांनी म्हटले आहे. अतएव मोहास जिंकून मी या परम तत्त्वाची निरंतर भावना करतो. । १४४ ।

झोकार्थ १४५ — जो अविच्छिन्नपणे चारित्राची जणू मूर्ति आहे आणि भ्रान्ति दूर झाल्याकारणाने सहज परम आनंद आणि चैतन्यामध्ये ज्याची बुद्धि रमान आहे अशा श्रमणालाच हे प्रत्याख्यान होते. अन्य परसमयामध्ये रत साधूना असत नाही. त्या परसमयरत संन्याशयांना पुनः पुनः घोर संसारामध्ये परिभ्रमण मात्र होते. । १४५ ।

झोकार्थ १४६ — जो शाश्वत महान आनंद आनंद या विश्वात विष्वात आहे तो निर्मल गुणधारी शुद्ध सिद्ध जीवामध्ये, निश्चितच वास करून आहे. कामदेवाच्या तीक्ष्ण बाणांनी

(मालिनी)

जयति सहजतत्त्वं तत्त्वनिष्णातबुद्धेः
 हृदयसरसिजाताभ्यन्तरे सुस्थितं यत् ।
 तदपि सहजतेजः प्रास्तमोहान्धकारं
 स्वरसविसरभास्त्वब्दोधविस्फूर्तिमात्रम् । १४८ ।

(पृष्ठी)

अखंडितमनारतं सकलदोषदूरं परं
 भवांबुनिधिमग्नजीवतियानपात्रोपमम् ।
 अथ प्रबलदुर्गवर्गदववन्हिकीलालकं
 नमामि सततं पुनः सहजमेव तत्त्वं मुदा । १४९ ।

पीडित हे विदान देखील त्या आनंदाची इच्छा कशी काय करतात? ते क्लेशग्रस्त जडबुद्धी आहेत. । १४६ ।

श्लोकार्थ १४७ — जे पापरूपी वृक्षांनी घनदाट अशा अरण्यास जाळण्यासाठी अग्निप्रमाणे आहे असे अत्यंत शुद्ध शुद्ध सम्यक चारित्रि संयमीमध्ये प्रत्याख्यानामुळे स्पष्ट प्रगट होते. म्हणून हे भव्यशार्दूल! तू आपल्या बुद्धीमध्ये सदैव या तत्त्वास धारण कर- की जे तत्त्व सहज सुख देणारे आणि मुर्नीच्या चारित्राचे मूळ आहे. । १४७ ।

श्लोकार्थ १४८ — तत्त्वनिर्णयामध्ये निष्णात जीवांच्या हृदय कमलाच्या अभ्यंतरामध्ये सुस्थित असे हे सहज तत्त्व जयवंत आहे! त्या सहज चैतन्यप्रकाशाने मोहान्धकाराचा नाश केलेला आहे आणि ते निजरसाच्या विस्ताराने प्रकाशित ज्ञानाचे स्फुरणमात्र आहे! । १४८ ।

श्लोकार्थ १४९ — तसेच जे सहजतत्त्व अखंडित आहे, शाश्वत आहे, समस्त दोषापासून दूर आहे, उत्कृष्ट आहे, भवसमुद्रांत बुडालेल्या जीवसमूहास नौकेप्रमाणे आहे, तसेच महाप्रबल अशा संकटांच्या समूहसूप दावाग्नीला (शांत करण्यास) पाण्याप्रमाणे आहे, त्या सहज चैतन्यतत्त्वास मी आनंदनिर्भर होऊन सतत नमस्कार करतो. । १४९ ।

श्लोकार्थ १५० — तसेच जे तत्त्व जिनप्रभूच्या मुखकमलातून प्रगट झालेले आहे, स्वरूपामध्ये स्थित आहे, मुर्नीश्वराच्या मनसूप गृहामध्ये सुरत्लदीपाच्या प्रभेप्रमाणे आहे,

(पृष्ठी)

जिनप्रभुमुखारविन्दविदितं स्वरूपस्थितं
 मुनीश्वरमनोगृहान्तरसुरलदीपप्रभम् ।
 नमस्यमिह योगिभिर्विजितद्विष्टमोहादिभिः
 नमामि सुखमन्दिरं सहजत्त्वमुच्चैरदः । १५० ।

(पृष्ठी)

प्रनष्टदुरितोत्करं प्रहतपुण्यकर्मब्रजं
 प्रधूतमदनादिकं प्रबलबोधसौधालयम् ।
 प्रणामकृतत्त्ववित् प्रकरणप्रणाशात्मकं
 प्रवृद्धगुणमंदिरं प्रहतमोहरात्रिं नुमः । १५९ ।

इति सुकविजनपयोजिमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमलधारिदेव-
 विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ निश्चयप्रत्याख्यानाधिकारः षष्ठः
 श्रुतस्कन्धः ॥

दर्शनमोहादिकावर ज्यांनी विजय प्राप्त केला आहे अशा योगींनाही नमस्कार योग्य आहे, आणि सुखाचे मंदीर आहे. अशा सहज तत्त्वाला मी सतत अति भक्तीने नमस्कार करतो. । १५० ।

झोकार्थ १५९ — ज्याने पापाच्या समूहाला नष्ट केले आहे, पुण्य कर्माच्या समूहासही नष्ट केले आहे, मदनादिकास नेस्तनाबूत केले आहे, जे ज्ञानाचा जणूं प्रबल महाल आहे, ज्यास मोठमोठे तत्त्ववेत्ते ही प्रणाम करतात, जे प्रकरणाच्या नाशस्तप आहे. अर्थात ज्यांस कांहीही कर्तव्य शेष नाही म्हणजेच कृतकृत्य आहेत - जे प्रवृद्ध गुणाचे मंदीर आहे, आणि ज्याने मोहरात्रीचा नाश केला आहे त्या सहज तत्त्वाची स्तुती करून आम्ही त्यास नमन करतो. । १५९ । ॥ १०६ ॥

याप्रमाणे सुकविजन कमलांना जो सूर्यसमान आहे आणि पाच इंद्रियांच्या विस्ताराने रहित देहमात्र परिग्रहधारी आहे, अशा श्री पद्मप्रभमलधारी देवरचित नियमसाराच्या तात्पर्यवृत्ति नामक टीकेमध्ये निश्चय प्रत्याख्यानाधिकार नामक सहावा श्रुतस्कंथ समाप्त झाला.

परमालोचनाधिकारः

आलोचनाधिकार उच्यते -

णोकम्मकम्मरहियं विहावगुणपज्जएहिं वदिरित्तं ।

अप्पाणं जो ज्ञायदि समणस्सालोयणं होदि ॥ १०७ ॥

नोकर्मकर्मरहितं विभावगुणपर्ययैव्यतिरिक्तम् ।

आत्मानं यो ध्यावति श्रमणस्वालोचना भवति ॥ १०७ ॥

निश्चयालोचनास्वरूपाख्यानमेतत् ।

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि हि नोकर्माणि, ज्ञानदर्शनावरणांतरायमोहनीयवेदनीयायुर्नामगोत्राभिधानानि हि द्रव्यकर्माणि। कर्मोपाधिनिरपेक्षसत्ताग्राहक-

परमआलोचनाधिकारः

आता आलोचनाधिकार सांगतात -

गाथा १०७

अन्वयार्थः - (जो णोकम्मकम्मरहियं विहावगुणपज्जएहिं वदिरित्तं अप्पाणं ज्ञायदि) जो नोकर्म आणि कर्मानी रहित, विभाव-गुण-पर्यायापासून व्यतिरिक्त [भिन्न] आत्म्याला जाणतो (तस्स समणस्स आलोयणं होदि) त्या श्रमणाला आलोचना होते.

टीका - येथे निश्चय आलोचनेचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

औदारिक, वैक्रियिक, आहारक, तैजस आणि कार्मण ही शरीरे आहेत; ती नोकर्म होत. ज्ञानावरण, दर्शनावरण, अंतराय, मोहनीय, वेदनीय, आयु, नाम, गोत्र नामक आठ द्रव्यकर्म आहेत.

नोकर्म, कर्म, विभाव गुणपर्याय विरहित आत्मा ।

थाता उसे, उस श्रमणको होती परम-आलोचना ॥ १०७ ॥

शुद्धनिश्चयद्रव्यार्थिकनयापेक्षया हि एभिर्नोकर्मभिर्द्रव्यकर्मभिश्च निर्मुक्तम्। मतिज्ञानादये विभावगुणा नरनारकादिव्यंजनपर्यायाश्चैव विभावपर्यायाः। सहभुवो गुणाः क्रमभाविनः पर्यायाश्च। एभिः समस्तैः व्यतिरिक्तं; स्वभावगुणपर्यायैः संयुक्तं, त्रिकालनिरावरणनिरंजन-परमात्मानं त्रिगुप्तिगुप्तपरमसमाधिना यः परमश्रमणो नित्यमनुष्ठानसमये वचनरचनाप्रपञ्चपराइमुखः सन् ध्यायति, तस्य भावश्रमणस्य सततं निश्चयालोचना भवतीति ।

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभिः —

(आया)

" मोहविलासविजृभितमिदमुदयत्कर्म सकलमालोच्य ।

आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥ "

उक्तं चोपासकाध्ययने —

(आया)

" आलोच्य सर्वमेनः कृतकारितमनुमतं च निर्वाजम् ।

आरोपयेन्महाव्रतमामरणस्थायि निःशेषम् ॥ "

कर्मापाधिनिरपेक्ष अशा सत्तेला मात्र ग्रहण करणाऱ्या शुद्ध निश्चय द्रव्यार्थिक नयाच्या अपेक्षेने हा आत्मा वस्तुतः नोकर्म आणि कर्मानी रहित आहे. मतिज्ञानादिक विभावगुण आणि नरनारकादिक व्यंजनपर्याय हे विभावपर्याय आहेत. गुण सहभावी असतात आणि पर्याय क्रमभावी असतात. परमात्मा संपूर्ण विभाव गुण आणि विभाव पर्यायापासून भिन्न आहे, स्वभाव गुणपर्यायांनी संयुक्त आहे. अशा त्रिकाल निरावरण निरंजन परमात्म्याची तीन गुप्तीनी गुप्त अशा परम समाधिद्वारा नित्य साधना करीत असतांना जो परम श्रमण, वचनरचनेच्या विस्तारापासून पराइमुख होत्साता ध्यान करतो त्या भावलिंगी साधूला सतत निश्चय आलोचना असते.

आ. अमृतचन्द्रसूरि सांगतात -

झोकार्थ — मोहाच्या विलासाने फैलावलेल्या व उदयास येणाऱ्या समस्त कर्माची आलोचना करून मी चैतन्य स्वस्त्रप आणि कर्मरहित अशा माझ्या आत्म्यामध्ये आत्मद्वाराच निरंतर प्रवृत्ति करतो.

उपासकाध्ययनामध्ये (श्री स्वामी समन्तभद्र विरचित रलकरंड श्रावकाचार मध्ये) सांगितले आहे की,

तथा हि -

आलोच्यालोच्य नित्यं सुकृतमसुकृतं घोरसंसारमूलं
शुद्धात्मानं निरुपथिगुणं चात्मनैवावलम्बे ।
पश्चादुच्चैः प्रकृतिमखिलां द्रव्यकर्मस्वरूपां
नीत्या नाशं सहजविलसद्वधतक्षमीं ब्रजामि । १५२ ।

आलोयणमालुंछण वियडीकरणं च भावसुद्धी य ।
चउविहभिह परिकहियं आलोयणलक्खणं समए ॥ १०८ ॥

झोकार्थ - कृत, करित आणि अनुमत अशा घडलेल्या सर्व पापांची निष्कपट वृत्तीने आलोचना करून मरणान्तस्थायी, परिपूर्ण महाब्रते धारण करावीत.

(या गाथेची टीका पूर्ण करतांना टीकाकार आचायदेव सांगतात).

झोकार्थ १५२ - घोर संसाराचे मूळ कारण अशा सुकृत आणि दुष्कृताची सदा आलोचना करून मी निरुपथि-स्वाभाविक गुणांनी सहित अशा शुद्ध आत्म्याचा आत्मद्वारा अवलंब घेतो. नंतर द्रव्यकर्मस्वरूप समस्त प्रकृतींचा अत्यंत क्षय करून सहज विलसणाऱ्या अशा ज्ञानलक्ष्मीस प्राप्त करतो. । १५२ । ॥ १०७ ॥

गाथा १०८

अन्वयार्थ : - (इह आलोयणलक्खणं समए चहुविहं परिकहियं) या जिनशास्त्रामध्ये आलोचनेचे स्वरूप चारप्रकारचे सांगितले आहे. (आलोयणं आलुंछणं च वियडीकरणं य भावसुद्धी)ते ^१आलोचन, ^२आलुंछन, ^३अविकृतिकरण आणि ^४भावशुद्धी असे चार होत.

१. आलोचन - आपले दोष बारकाईने निरीक्षण करणे, अथवा गुरुसमोर आपले दोष निवेदन करणे ही व्यवहार आलोचना होय. निश्चय आलोचनेचे स्वरूप येणाऱ्या १०९ गाथेत सांगतील.
२. आलुंछन - दोषांचे आलुंछन म्हणजे उखडून टाकणे
३. अविकृतिकरण - विकार रहित वृत्ति करणे.
४. भावशुद्धी - भावांची शुद्धी करणे.

है शास्त्रमें वर्णित चतुर्विधस्तपमें आलोचना ।

आलोचना, अविकृतिकरण, अरु शुद्धता, आलुंछना ॥ १०८ ॥

आलोचनमालुं छनमविकृतिकरणं च भावशुद्धिश्च ।

चतुर्विधभिंह परिकथितं आलोचनलक्षणं समये ॥ १०८ ॥

आलोचनालक्षणभेदकथनमेतत् ।

भगवदर्घन्मुखारविन्दविनिर्गतसकलजनताश्रुतिसुभगसुन्दरानन्दनिष्पन्दनक्षरात्मकदिव्यधनिपरिज्ञानकुशलचतुर्थज्ञानधरगौतममहर्षिमुखकमलविनिर्गतचतुरसन्दर्भगर्भीकृतराद्वान्तादिसमस्तशास्त्रार्थसारसर्वस्वीभूतशुद्धनिष्पन्दयपरमालोचनायाश्वत्वारो विकल्पा भवन्ति । ते वक्ष्यमाणसूत्रचतुष्टये निगद्यन्त इति ।

(इन्द्रवज्रा)

आलोचनाभेदममुं विदित्वा

मुक्त्यंगनासंगमहेतुभूतम् ।

स्वात्मस्थितिं याति हि भव्यजीवः

तस्मै नमः स्वात्मनि निष्ठिताय । १५३ ।

टीका - आलोचनेचे लक्षण आणि भेद येथे सांगितले आहेत -

दिव्यधनि ही अहंत प्रभूच्या मुखकमलातून बाहेर पडली आहे; समस्त लोकांना ऐकण्यास आल्हादकारी आहे; सुंदर आनंदाची झारणी आहे; अनक्षरात्मक आहे. त्या दिव्यधनीला ग्रहण करण्यामध्ये कुशल, चवथ्या मनः पर्यज्ञानासह चार ज्ञानधारी गौतम गणधर महर्षीच्या मुखकमलातून बाहेर पडलेली चतुर वचन- रचनाः त्याच्या अंतर्यामी विद्यमान राद्वान्तादि (सिद्धान्तादि) सपूर्ण शास्त्रांच्या विषयभूत अर्थसमूहाचे सारसर्वत्व म्हणजे शुद्ध निष्पन्दय परम आलोचना होय. तिचे चार प्रकार आहेत. ते या पुढील चार सूत्रात सांगितले जातील.

(येथे टीकाकार आचार्य सांगतात -)

स्तोकार्थ १५३ — मुक्तिरूपी रमणीच्या संगमास हेतुभूत अशा या आलोचनेच्या भेदांना जाणून भव्यजीव आपल्या (शुद्ध) आत्म्यामध्ये स्थिरतेला प्राप्त होतो. त्या आपल्या शुद्ध आत्म्यामध्ये लीन भव्य जीवास नमस्कार असो. । १५३ । ॥ १०८ ॥

जो पस्सदि अप्पाणं समभावे संठवित्तु परिणामं ।
आलोयणमिदि जाणह परमजिणंदस्स उवएसं ॥ १०९ ॥

यः पश्यत्यात्मानं समभावे संस्थाप्य परिणामम् ।

आलोचनमिति जानीहि परमजिनेन्द्रस्योपदेशम् ॥ १०९ ॥

इहालोचनास्वीकारमात्रेण परमसमताभावनोक्ता ।

यः सहजैराग्यसुधासिन्युनाथडिंडीरपिंडपरिपांडुरमंडलीप्रवृद्धिहेतुभूतराकानिशी-
थिनीनाथः सदान्तर्मुखाकारमत्यपूर्वं निरंजननिजबोधनिलयं कारणपरमात्मानं निरवशेषेणा-
न्तर्मुखस्वस्वभावनिरतसहजावलोकनेन निरन्तरं पश्यति; किं कृत्वा? पूर्वं निजपरिणामं
समतावलंबनं कृत्वा परमसंयमीभूत्वा तिष्ठति; तदेवालोचनास्वरूपमिति है शिष्य त्वं
जानीहि परमजिननाथस्योपदेशात् इत्यालोचनाविकल्पेषु प्रथमविकल्पोऽयमिति ।

गाथा १०९

अन्वयार्थ :— (जो परिणामं समभावे संठवित्तु) जो जीव आपले परिणाम समभावात स्थापित करून (अप्पाणं पस्सदि) आपल्या आत्म्याला पाहतो (आलोयणमिदि जाणह) ते आलोचन आहे असे जाणावे. (परमजिणंदस्स उवएसं) असा परम जिनेन्द्रदेवांचा उपदेश आहे.

टीका — या सूत्रामध्ये आलोचनेच्या स्वीकारमात्राने परम समताभावना होते असे सांगितले आहे -

सहजैराग्यस्तीपी अमृतसागराच्या पांढऱ्या शुभ केससमूहाची शोभा वाढविण्यासाठी म्हणजे वैराग्य सागराला भरती आणणारा जणूं चंद्रच म्हणजे भेदविज्ञानी महात्मा होय. तो निःशेषपणाने अंतर्मुख स्वस्वभावामध्ये लीन अशा सहज अवलोकनाने सदैव अंतर्मुखाकार, अतिशय अपूर्व, निर्दोष आत्मज्ञानाचे जणू निवासस्थान अशा कारणपरमात्म्याला निरंतर पाहतो. त्याकरिता तो आपले परिणाम समतेमध्ये स्थापित करून परमसंयमरूप होतो; तेव्हाच आपल्या आत्म्याला पाहतो. हे शिष्य! तेच आलोचनेचे स्वरूप आहे. परम जिनदेवाच्या वाणीवरून असे तू जाण.

समभावमें परिणाम स्थापे और देखे आत्मा ।

जिनवर वृषभ उपदेश में वह जीव है आलोचना ॥ १०९ ॥

(स्नाधरा)

आत्मा ह्यात्मानमात्मन्यविचलनिलयं चात्मना पश्यतीत्यं
 यो मुक्तिश्रीविलासानन्तनुसुखमयान् स्तोककालेन याति ।
 सोऽयं वंद्यः सुरेशैर्यमधरततिभिः खेचरैर्भूचरैर्वा
 तं वंदे सर्ववंद्यं सकलगुणनिधिं तदगुणापेक्षयाहम् । १५४ ।

(मंदाक्रांता)

आत्मा स्पष्टः परमयमिनां चित्तपंकेजमध्ये
 ज्ञानज्योतिःप्रहतदुरितधान्तपुंजः पुराणः ।
 सोऽतिक्रान्तो भवति भविनां वाइमनोमार्गमस्मि-
 न्नारातीये परमपुरुषे को विधिः को निषेधः । १५५ ।

एवमनेन पद्येन व्यवहारालोचनाप्रपञ्चमुपहसति किळ परमजिनयोगीश्वरः ।

याप्रमाणे आलोचनेच्या चार भेदापैकी हा प्रथम भेद आहे.

(या गाथेची टीका पूर्ण करतांना सहा कलशद्वारा टीकाकार आ. पद्मप्रभमलधारी देव सांगतात -)

श्लोकार्थ १५४ — याप्रमाणे जो अविचल स्थानरूप अशा आपल्या आत्म्याला आत्म्यामध्येच पाहतो तो अल्पकाळातच अनंग सुखमय (अतीन्द्रिय सुखरूप) अशा मुक्तिरूपी लक्ष्मीच्या विलासांना प्राप्त करतो. तो स्वरूपनिष्ठ आत्मा देवेन्द्राकरवी, संयमधारी साधुसमूहाकरवी, खेचर अशा विद्याधर देवाकरवी आणि भूमिगोचर राजाकरवी सुद्धा वंद्य आहे. त्या सर्वांना वंदनीय, सर्व गुणांचा आगर अशा त्या शुद्ध आत्म्याला त्याच्या गुणांच्या अपेक्षेपूर्वकमात्र मी वंदन करतो. । १५४ ।

श्लोकार्थ १५५ — साक्षात ज्ञानज्योतिस्वरूप, सर्व पापमय अंधकाराचा ध्वंस करणारा आणि सनातन असा हा आत्मा उत्कृष्ट, संयमी जीवांच्या हृदयकमलामध्ये स्पष्ट प्रगट दिसतो. तो या संसारी जीवांना वचन आणि मनाच्या विकल्पाच्या अतीत आहे. अशा आसन्न परम पुरुषामध्ये विधी तरी कोणता आणि निषेध तरी कोणता? । १५५ ।

याप्रमाणे या पद्यद्वारा श्री परम योगीश्वर जिन व्यवहार आलोचनेच्या प्रपञ्चाचा जणू उपहास^१ करीत आहेत.

१. उपहास-खिल्ली उडविणे, तिरस्कार करणे

(पृष्ठी)

जयत्वनघचिन्मयं सहजतत्त्वमुच्चैरिदं
विमुक्तसकलेन्द्रियप्रकरजातकोलाहलम् ।
नयानयनिकायदूरमपि योगिनां गोचरं
सदा शिवमयं परं परमदूरमज्ञानिनाम् । १५६ ।

(मंदाक्रांता)

शुद्धात्मानं निजसुखसुधावार्धिमज्जन्तमेनं
बुद्ध्वा भव्यः परमगुरुतः शाश्वतं शं प्रयाति ।
तस्मादुच्चैरहमपि सदा भावयाम्यत्पूर्व
भेदाभावे किमपि सहजं सिद्धिभूसौख्यशुद्धम् । १५७ ।

(वसन्ततिलका)

निर्मुक्तसंगनिकरं परमात्मतत्त्वं
निर्मोहरूपमनधं परभावमुक्तम् ।
संभावयाम्यहमिदं प्रणामामि नित्यं
निर्वाणयोषिदतनूदूभवसंमदाय । १५८ ।

झोकार्थ १५६ — ^१निर्दोष आणि सहज असे चैतन्यमय तत्त्व विशेषरूपाने जयवंत आहे! ते तत्त्व समस्त इंत्रियसमूहद्वारा उत्पन्न कोलाहलाने रहित आहे, ते नय आणि अनयाच्या समूहाला अगोचर असूनही योगींना गोचर आहे; सदैव शिवस्वरूप आहे, उत्तम आहे आणि अज्ञानीजनांना मात्र दूरवर्ती अतएव दुष्प्राप्य आहे. । १५६ ।

झोकार्थ १५७ — भव्यजीव आत्मोत्थ सुखसागरामध्ये बुद्धून गेलेल्या या आत्मतत्त्वास परमगुरुपासून जाणून शाश्वत सुख प्राप्त करतो. आणि म्हणून मी सुद्धा भेदबुद्धी न करता म्हणजेच अभेददृष्टीने, जे स्वरूपतत्त्व सिद्धीपासून उत्पन्न सुखद्वारा शुद्ध आहे अशा अपूर्व सहजतत्त्वाची उग्रपणे भावना करतो. । १५७ ।

झोकार्थ १५८ — सर्व संगपरिकरापासून (परिग्रहापासून) निर्मुक्त, निर्मोहरूप, निर्मल आणि परभावांनी रहित अशा परमात्मतत्त्वाची निर्वाणरूप स्त्रीपासून मिळणाऱ्या अनंग (अतीन्द्रिय) सुखाच्या प्रयोजनाने नित्य भावना करतो आणि त्यास प्रणाम करतो. । १५८ ।

(वसंततिलका)

त्यक्त्वा विभावमखिलं निजभावभिन्नं
 चिन्मात्रमेकममलं परिभावयामि ।
 संसारसागरसमुत्तरणाय नित्यं
 निमुक्तिमार्गमपि नौम्यविभेदमुक्तम् । १५९ ।

कर्ममहीरुहमूलच्छेदसमत्थो सकीयपरिणामो ।
 साहीणो समभावो आलुंछणमिदि समुद्दिष्टं ॥ ११० ॥

कर्ममहीरुहमूलच्छेदसमर्थः स्वकीयपरिणामः ।
 स्वाधीनः समभावः आलुंछनमिति समुद्दिष्टम् ॥ ११० ॥

भव्यस्य पारिणामिकभावस्वभावेन परमस्वभावः औदयिकादिचतुर्णा विभावस्वभावानामगोचरः स पंचमभावः । अत एवोदयोदीरणक्षयक्षयोपशमविविधविकारविवर्जितः । अतः

ज्ञोकार्थ १५९ — आपल्या आत्मभावापासून भिन्न अशा संपूर्ण विभावांना सोडून एक चिन्मात्र निर्मल तत्त्वाची मी भावना करतो. संसारसमुद्र पार करण्यासाठी ज्यास जिनेन्द्रप्रभूनी भेदरहित म्हटले आहे अशा मोक्षमार्गास मी नित्य नमन करतो । १५९ । ॥ १०९ ॥

गाथा ११०

अन्यार्थ :— (कर्ममहीरुहमूलच्छेदसमत्थो)कर्मरुपी वृक्षाचा समूळ उच्छेद करण्यास समर्थ असा (समभावो) साम्यभाव (साहीणो सकीयपरिणामो) हा स्वाधीन निजपरिणाम (आलुंछणमिदि समुद्दिष्टं)म्हणजेच आलुंछन होय असे सांगितले आहे.

टीका — या सूत्रात परमभावाचे स्वरूप सांगितले आहे.

भव्यजीवाचा पारिणामिक भावस्त्रप स्वभाव असल्याने तो परम स्वभाव आहे. तो पंचम भाव औदयिकादि चार विभावभावांना अगोचर आहे. म्हणून तो पंचमभाव उदय, उदीरणा, क्षय क्षयोपशम आदि विविध विकारांनी रहित आहे; या कारणाने हा एक पंचमभाव परम आहे. इतर चार भाव हे अपरम आहेत. हा परमभाव सकल कर्मरुपी विषवृक्षास समूळ निर्मूलन

जो कर्म-तरु-जड़ नाशके सामर्थ्यस्त्रप स्वभाव है ।

स्वाधीन निज समभाव आलुंछन वही परिणाम है ॥ ११० ॥

कारणादस्यैकस्य परमत्वम्, इतरेषां चतुर्णां विभावानामपरमत्वम्। निखिलकर्मविषवृक्षमूलनिरूपात्मकसमर्थः त्रिकालनिरावरणनिजकारणपरमात्मस्य स्पृश्यानप्रतिपक्षतीव्रमिथ्यात्वकर्मोदयबलेन कुदृष्टेरयं परमभावः सदा निश्चयतो विद्यमानोऽप्यविद्यमान एव। नित्यनिगोदक्षेत्रज्ञानामपि शुद्धनिश्चयनयेन स परमभावः अभव्यत्वपरिणामिक इत्यनैनाभिधानेन न संभवति। यथा मेरोरथोभागस्थितसुवर्णराशेतपि सुवर्णत्वं, अभव्यानामपि तथा परमस्वभावत्वं; वस्तुनिष्ठं, न व्यवहारयोग्यम्। सुदृशामत्यासन्नभव्यजीवानां सफलीभूतोऽयं परमभावः सदा निरंजनत्वात्; यतः सकलकर्मविषमविषद्वृमधुपृथुमूलनिरूपात्मकसमर्थत्वात् निश्चयपरमालोचनाविकल्पसंभवालुंछनाभिधानम् अनेन परमपंचमभावेन अत्यासन्नभव्यजीवस्य सिध्यतीति ।

करण्यास समर्थ आहे, तथापि त्रिकाल निरावरण आपल्या कारणपरमात्म्याच्या स्वस्पाच्या श्रद्धानाच्या विपरीत (प्रतिपक्षभूत) प्रबळ मिथ्यात्व कर्म आहे. त्याच्या उदयाच्या सामर्थ्याने मिथ्यादृष्टीला हा परम भाव निश्चयाने सदैव विद्यमान असूनही अविद्यमानच आहे. (कारण मिथ्यादृष्टीला त्या परमभावाच्या अस्तित्वाचे भान व श्रद्धान नाही)

नित्यनिगोदाच्या जीवांना सुद्धा शुद्धनयाने तो परमभाव अभव्यत्व पारिणामिक या नामसहित नाही. (परंतु शुद्धस्तपानेच आहे). ज्याप्रमाणे मेरुच्या खाली असणाऱ्या सुवर्णराशीलाही सुवर्णपणा आहे त्याप्रमाणे अभव्यांना देखील परमस्वभाव आहे. तो वस्तुनिष्ठ असून व्यवहारयोग्य नाही. (ज्याप्रमाणे मेरुच्या अधोभागी स्थित सुवर्णराशीचा सुवर्णपणा त्या सुवर्णराशीत विद्यमान आहे परंतु व्यवहारात उपयोगी नाही. तद्वत अभव्याचा परमस्वभावपणा त्याच्या आत्म्यामध्ये विद्यमान आहे, परंतु तो त्यास उपयोगी नाही. कारण अभव्य जीव परमभावाच्या आश्रय घेण्यास अयोग्य आहे.) अत्यासन्न सम्यग्दृष्टि जीवांना हा परमभाव सफलीभूत आहे. कारण सदा निरंजन आहे म्हणून. (अर्थात तो सदैव निरंजनस्तपाने प्रतीत होतो.) यामुळे या परमपंचमभावद्वारा अत्यासन्न भव्य जीवाला निश्चय आलोचनेचा एक भेदरूप आलुंछन हे नाव सार्थ आहे, कारण तो परम भाव समस्त कर्मसूपी विषमविषवृक्षाच्या विस्तृत मुळांचेही समूल उच्चाटन करण्यास समर्थ आहे.

या गायेची टीकापूर्ण करतांना टीकाकार आचायदेव दोन कलश द्वारा सांगतात -

श्लोकार्थ १६० - तो एक शुद्ध, शुद्ध असा पंचम भाव सदैव जयवंत आहे. तो कर्मशत्रूपासून सदा दूर असल्याकारणाने प्रगट सहज अवस्थास्तपाने विद्यमान आहे; स्वस्तपामध्ये निष्ठित अशा समस्त संयमींना मुक्तीचे मूल (आश्रयकारण) आहे. तो परम पंचमभाव सदैव

(मंदाक्रांता)

एको भावः स जयति सदा पंचमः शुद्धशुद्धः
 कर्मारातिस्फुटितसहजावस्थया संस्थितो यः ।
 मूलं मुक्तेनिखिलयमिनामात्मनिष्ठापराणां
 एकाकारः स्वरसविसरापूर्णपुण्यः पुराणः । १६० ।

(मंदाक्रांता)

आसंसारादखिलजनता तीव्रमोहोदयात्ता
 मत्ता नित्यं स्मरवशगता स्वात्मकार्यप्रमुद्धा ।
 ज्ञानज्योतिर्धवलितककुभ्मंडलं शुद्धभावं
 मोहाभावात्स्फुटितसहजावस्थमेषा प्रयाति । १६१ ।

कम्मादो अप्पाणं भिण्णं भावेइ विमलगुणणिलयं ।
 मज्जत्थभावणाए वियडीकरणं ति विष्णोयं ॥ १९९ ॥

कर्मणः आत्मानं भिन्नं भावयति विमलगुणनिलयम् ।
 मध्यस्थभावनयाविकृतिकरणमिति विज्ञेयम् ॥ १९९ ॥

एकरूप आहे, आपल्या चैतन्यरसाने परिपूर्ण असल्याकारणाने पवित्र आहे, आणि सनातन आहे. । १६० ।

ज्ञोकार्थ १६१ — या अनादि संसारामध्ये समस्त साधारण जनता मोहाच्या तीव्र उदयाने नित्य मूढ आहे; कामदेवाच्या वश आहे, आपल्या आत्मकार्याबाबत मूढ आहे. मोहाच्या उदयाच्या अभावाने हीच ज्ञानज्योत शुद्धभावरूप सहज अवस्थेला प्राप्त होते. त्या शुद्धभावाने सर्व दिग्मंडल धवलित-उज्ज्वल केले आहे आणि सहज अवस्था प्रगट केलेली आहे. । १६१ । ॥ १९० ॥

गाथा १९९

अन्वयार्थ :— (मज्जत्थभावणाए कम्मादो भिण्णं विमलगुणणिलयं अप्पाणं भावेइ)जो मध्यस्थ भावाने- रागद्वेषविरहित साक्षीरूपाने- कर्मपासून भिन्न आणि निर्मल गुणांचे निधान अशा [शुद्ध] आत्म्याची भावना करतो तेच (अवियडीकरणं ति विष्णोयं) त्या जीवाचे अविकृतिकरण आहे असे जाणावे.

निर्मलगुणाकर कर्म-विरहित अनुभवन जो आत्मका ।
 माध्यस्थ भावांमें करे, अविकृतिकरण उसे कहा ॥ १९९ ॥

इह हि शुद्धोपयोगिनो जीवस्य परिणतिविशेषः प्रोक्तः ।

यः पापाटवीषावको द्रव्यभावनोकर्मभ्यः सकाशाद् भिन्नमात्मानं सहजगुणनिलयं
मध्यस्थभावनया भावयति तस्याविकृतिकरणअभिधानपरमालोचनायाः स्वस्तपमस्त्येवेति ।

(मंदाक्रांता)

आत्मा भिन्नो भवति सततं द्रव्यनोकर्मराशे-
रत्तःशुद्धः शमदमगुणाम्बोजिनीराजहंसः ।
मोहाभावादपरमखिलं नैव गृणहाति सोऽयं
नित्यानंदादयनुपमगुणश्चिच्छमत्कारमूर्तिः । १६२ ।

(मंदाक्रांता)

अक्षय्यान्तर्गुणभणिगणः शुद्धभावामृताभ्यो-
राशौ नित्यं विशदविशदे क्षालितांहःकलंकः ।
शुद्धात्मा यः प्रहतकरणग्रामकोलाहलात्मा
ज्ञानज्योतिःप्रतिहततमोवृत्तिरुच्चैश्यकास्ति । १६३ ।

टीका — या सूत्रात शुद्धोपयोगी जीवाचा परिणामविशेष सांगितलेला आहे.

पापरूपी अरण्य जाळण्यास वणव्याप्रमाणे असणारा हा जीव द्रव्यकर्म, भावकर्म, नोकर्म यापासून भिन्न आणि आपल्या सहज निर्मल गुणांचे निधान अशा शुद्ध आत्म्याला मध्यस्थभावनेच्या द्वारा भावतो तेच त्या जीवाचे अविकृतिकरण नामक आलोचनेवा तिसरा विकल्प होय.

(या १११ गाथेची टीका पूर्ण करतांना टीकाकार आ. पद्मप्रभमलधारी देव नऊ श्लोकद्वारा भाव प्रगट करतात -)

श्लोकार्थ १६२ — आत्मा सतत द्रव्यकर्म नोकर्मसमूहापासून भिन्न आहे, अंतरंगात शुद्ध आहे,^१ शम दम आदि गुण कमलांचा राजहंस आहे. तो हा आत्मा मोहाचा अभाव झाल्याकारणाने समस्त पद्रव्यास कधीच ग्रहण करत नाही. तो आत्मा तेव्हां नित्यानंदादि अनुपम गुणांनी संपन्न चिच्छमत्काराची साक्षात् मूर्ती आहे. । १६२ ।

१. शम = कषायांचा अभाव स्तप शान्ति दम = इन्द्रियांचा निरोध

(वसंततिलका)

संसारघोरसहजादिभिरेव रौद्रै-
 दुःखादिभिः प्रतिदिनं परितप्पमाने ।
 लोके शमामृतमयीमिह तां हिमानीं
 यायादयं मुनिपतिः समताप्रसादात् । १६४ ।

(वसंततिलका)

मुक्तः कदापि न हि याति विभावकायं
 तद्वेतुभूतसुकृतासुकृतप्रणाशात् ।
 तस्मादहं सुकृतदुष्कृतकर्मजालं
 मुक्त्वा मुमुक्षुपथमेकमिह ब्रजामि । १६५ ।

(अनुष्टुभ्)

प्रपद्येऽहं सदाशुद्धमात्मानं बोधविग्रहम् ।
 भवमूर्तिमिमां त्यक्त्वा पुद्गलस्कन्धबन्धुराम् । १६६ ।

श्लोकार्थ १६३ — आत्मा अविनाशी अंतरंग गुणरत्नांचा समूह आहे; त्याने विशद, अतिविशद अशा शुद्ध भावांच्या अमृतसागरामध्ये पाप कलंकास सदैवच धुवून टाकले आहे; त्याने इन्द्रियसमूहाचा कोलाहल (विकल्प) नष्ट केला आहे. असा हा शुद्ध आत्मा ज्ञानज्योतिद्वारा अंधकाराचा नाश करून अत्यन्त प्रकाशमान होतो. । १६३ ।

श्लोकार्थ १६४ — हा जीव संसारातील सहज^१, घोर आणि रौद्र अशा दुःखादिकांनी प्रतिदिन तप्त होत असतांनाही या लोकामध्ये हे मुनिवर समतेच्या प्रसादाने शमामृतमय अशा (हिमराशीला) बर्फाच्या ढीगास - प्राप्त करोत. । १६४ ।

श्लोकार्थ १६५ — विभावास हेतुभूत सुकृत (पुण्य) आणि दुष्कृताचा (पापाचा) नाश केल्यामुळे मुक्तजीव नानाविध विकारी भावांना कधीच प्राप्त होत नाहीत. आणि म्हणूनच मी समस्त सुकृत - दुष्कृत अशा कर्मजालाचा त्याग करून या एका मुमुक्षुनी चोखाळलेल्या मागाने जातो. (ज्या मागावर मुमुक्षु गमन करतात त्याच मागावर मी चालतो). । १६५ ।

श्लोकार्थ १६६ — पुद्गलस्कन्धामुळे अस्थिर (पुद्गल प्रतिसमय येतात आणि जातात

१. सहज - संसारामध्ये दुःखे स्वभावतःच म्हणजेच सहज असतात. संसार स्वभावतःच दुःखमय आहे.

(अनुष्टुप्)

अनादिममसंसाररोगस्यागदमुत्तमम् ।
शुभाशुभविनिर्मुक्तशुद्धचैतन्यभावना । १६७ ।

(मालिनी)

अथ विविधविकल्पं पंचसंसारमूलं
शुभमशुभसुकर्म प्रस्फुटं तद्विदित्या ।
भवमरणविमुक्तं पंचमुक्तिप्रदं यं
तमहमभिनमामि प्रत्यहं भावयामि । १६८ ।

(मालिनी)

अथ सुललितवाचां सत्यवाचामपीत्यं
न विषयमिदमात्मज्योतिराद्यन्तशून्यम् ।
तदपि गुरुवचोभिः प्राप्य यः शुद्धदृष्टिः
स भवति ^१परमश्रीकामिनीकामरूपः । १६९ ।

म्हणून एकरूप राहत नाही अशा) या भवमूर्तीला (भवाची जणु मूर्ति अशा शरीरास) सोडून मी ^२ज्ञानशरीरी आणि सदाशुद्ध अशा आत्म्याचा आश्रय घेतो. । १६६ ।

श्लोकार्थ १६७ — शुभ आणि अशुभ विकल्पांनी रहित शुद्ध चैतन्याची भावना हेच माझ्या अनादि संसार- रोगाचे उत्तम औषध आहे. । १६७ ।

श्लोकार्थ १६८ — ^३पंच परिवर्तनरूप संसाराचे मुळ नाना भेदरूप असे शुभाशुभ कर्म आहे. हे स्पष्टपणे जाणून भवमरणाने रहित आणि पंच परिवर्तनापासून मुक्त अशा सिद्ध अवस्थेला देणाऱ्या त्या सहज शुद्ध आत्मतत्त्वाची मी प्रतिदिन भावना करतो आणि त्यास नमस्कार करतो. । १६८ ।

श्लोकार्थ १६९ — याप्रमाणे आदि- अंत- रहित ही आत्मज्योती ललित भाषेचाही विषय नाही आणि सत्यभाषेचाही विषय नाही. तथापि गुरुवचनाच्या निमित्ताने जो शुद्ध

१. परम श्री = अनंत चतुष्टय हीच परम अंतरंग लक्ष्मी होय.
२. बोधविग्रह - ज्ञान हेच ज्याचे शरीर आहे असा.
३. पंच परावर्तन - संसार हा १) द्रव्य २) क्षेत्र ३) काल ४) भव आणि ५) भाव अशा पाचप्रकार परिवर्तनाने सहित आहे.

(मालिनी)

जयति सहजतेजः प्रास्तरागान्धकारो
 मनसि मुनिवराणां गोचरः शुद्धशुद्धः ।
 विषयसुखरतानां दुर्लभः सर्वदायं
 परमसुखसमुद्रः शुद्धबोधेऽस्तनिद्रः । १७० ।

मदमाणमायलोहविवज्जियभावो दु भावसुद्धि ति ।
 परिकहियं भव्याणं लोयालोयप्पदरसीहिं ॥ ११२ ॥

मदमानमायालोभविवर्जितभावस्तु भावशुद्धिरिति ।

परिकथितं भव्यानां लोकालोकप्रदर्शिभिः ॥ ११२ ॥

भावशुद्धयभिधानपरमालोचनास्वस्तप्रतिपादनद्वारेण शुद्धनिश्चयालोचनाधिकारोप-
 संहारोपन्यासोऽयम् ।

सम्यग्दृष्टी हा आत्मज्योतीस प्राप्त करतो, तो परमश्रीसूपी कामिनीचा वल्लभ होतो अर्थात्
 मुक्तिरमणीचा पति होतो। १६९ ।

श्लोकार्थ १७० — हा शुद्ध बोध सर्वदा जयवंत असो! हा शुद्धबोध आपल्या सहजतेजाने
 रागसूपी अंधकाराचा नाश करतो; मुनीवरांच्या मनामध्ये प्रगट आहे; शुद्ध शुद्ध आहे;
 विषयसुखामध्ये लीन पुरुषांना सदैव दुर्लभ आहे; परम सुखाचा सागर आहे; आणि (मोह)
 निद्रेचा नाश करणारा आहे। १७० । ॥ १११ ॥

गाथा ११२

अन्वयार्थ :— (दु^१मदमाणमायलोहविवज्जियभावो भावसुद्धि ति)मद, मान, माया,
 लोभ यांनी विरहित भाव म्हणजे भावशुद्धी आहे असे (लोयालोयप्पदरसीहिं भव्याणं
 परिकहियं) लोक- अलोकास प्रत्यक्ष^२ पाहणाऱ्या सर्वदर्शी जिनांनी भव्य जीवांना सांगितले आहे.

टीका — भावशुद्धि नामक चौथ्या परम आलोचनेच्या भेदाचे स्वरूप प्रतिपादन

१. मद= मदन, कामविकार.

२. प्रत्यक्ष - केवळ आत्म्याच्या अवलंबनाने

अहैत लोकालोक द्रष्टाका कथन है भव्यको-

है भाव-शुद्धि मान, माया, लोभ, मद बिन भाव जो ॥ ११२ ॥

तीव्रचारित्रमोहोदयबलेन पुंवेदाभिधाननोकषायविलासो मदः। अत्र मदशद्वेन मदनः कामपरिणाम इत्यर्थः। चतुरसंदर्भगर्भीकृतवैदर्भकवित्वेन आदेयनामकर्मोदये सति सकल-जनपूज्यतया, मातृपितृसंबंधकुलजातिविशुद्धया वा, शतसहस्रकोटिभटाभिधानप्रधानब्रह्म-चर्यव्रतोपार्जितनिरुपमबलेन च, दानादिशुभकर्मोपार्जितसंपदवृद्धिविलासेन, अथवा बुद्धितपेवैकुर्वणौषधरसबलाक्षीण्डिभिः सप्तभिर्ग, कमनीयकामिनीलोचनानन्देन वपुर्तविष्य-रसविसरेण वा आत्माहंकारो मानः। गुप्तपापतो माया। युक्तस्थले धनव्याभावो लोभः, निश्चयेन निखिलपरिग्रहपरित्यागलक्षणनिरंजननिजपरमात्मत्वपरिग्रहात् अन्यत् परमाणु मात्रद्रव्यस्वीकारो लोभः। एभिश्वतुर्भिर्वा भावैः परिमुक्तः शुद्धभाव एव भावशुद्धिरिति भव्यप्राणिनां लोकालोकप्रदर्शिभिः परमवीतरागसुखामृतपानपरितृप्तैर्भगवद्भिरहंद्भिरभिहित इति।

करण्याच्या रूपाने शुद्ध निश्चय आलोचनाधिकाराचा हा उपसंहार आहे.

तीव्र चारित्रमोहाच्या उदयाच्या सामर्थ्याने पुंवेदनामक नोकषायाचा विलास म्हणजे मद होय. येथे मद शद्वाने कामविकार, मदनविलास अभिप्रेत आहे. १) चतुर रचनायुक्त वैदर्भी रीतीच्या मधुर काव्यामुळे, २) आदेय नामकर्माचा उदय असतांना समस्त जनाकरवी माननीयतेमुळे (पूज्यतेमुळे) ३) मातृपक्ष अथवा पितृपक्ष संबंधी कुल आणि जातीच्या शुद्धतेमुळे, ४) ब्रह्मचर्य व्रताच्या प्रभावाने प्राप्त झालेल्या लक्षकोटी सुभटसमान निरुपम बलामुळे, ५) दानादि शुभकर्मांनी उपार्जित संपत्तीच्या वृद्धिविलासामुळे, अथवा ६) बुद्धि, तप, विक्रिया, औषध, रस, बल आणि अक्षीण^१ या सात ऋद्धीमुळे, ७) अथवा सुंदर कामिनीच्या नेत्रांना आनंदायक अशा शरीरसुंदरतेच्या रसाविष्कारामुळे आत्म्याचा अहंकार भाव हा मान आहे. गुप्त पापाने माया होते. योग्य स्थळी सुद्धा धनाचा व्यय न करणे हा लोभ होय, तसेच निश्चयाने संपूर्ण परिग्रहाचा त्याग हे ज्याचे स्वरूप आहे अशा निरंजन आपल्या परमात्मत्वापासून भिन्न अशा परमाणुमात्र अन्य परद्रव्याचा स्वीकार करणे हा लोभ आहे. या चार प्रकाराच्या विभावांनी रहित असा शुद्ध भाव म्हणजेच भावशुद्धी होय. असे भव्यजीवांना लोक आणि अलोकास साक्षात् पाहणाऱ्या परमवीतराग आणि अतीन्द्रिय आनंदामृताच्या पानाने परितृप्त अशा भगवंत अरहंतानी सांगितले आहे.

१. अक्षीणमहानस - या ऋद्धीने स्वयंपाक कथीच कमी पडत नाही. संपत नाही.

(मालिनी)

अथ जिनपतिमार्गलोचनाभेदजालं
 परिहृतपरभावो भव्यलोकः समन्तात् ।
 तदखिलमवलोक्य स्वस्वरूपं च बुद्ध्या
 स भवति परमश्रीकामिनीकामस्पः । १७१ ।

(वसन्ततिलका)

आलोचना सततशुद्धनयात्मिका या
 निर्मुक्तिमार्गफलदा यमिनामजस्म् ।
 शुद्धात्मतत्त्वनियताचरणानुस्पा
 स्यात्संयतस्य मम सा किल कामधेनुः । १७२ ।

(शालिनी)

शुद्धं तत्त्वं बुद्धलोकत्रयं यद्
 बुद्ध्या बुद्ध्या निर्विकल्पं मुमुक्षुः ।
 तत्सिद्ध्यर्थं शुद्धशीलं चरित्वा
 सिद्धि यायात् सिद्धिसीमन्तीशः । १७३ ।

आता या निश्चय आलोचनाधिकाराच्या अंतिम ११२ गाथेची टीका पूर्ण करतांना टीकाकर आ. पद्मप्रभमलधारी देव नव श्लोकांनी सांगतात -

श्लोकार्थ १७१ — जिननाथाच्या मार्गमध्ये आलोचनेचे भेद सांगितले आहेत ते सर्व पाहून आणि आत्माचे स्वरूप जाणून घेवून जो भव्य जीव सर्व परभावांचा सर्वप्रकारे त्याग करतो तो परमश्री रूपी कामिनीचा वल्लभ होतो। १७१ ।

श्लोकार्थ १७२ — आलोचना ही तत्त्वतः शुद्धनयात्मक^१ आहे; संयमी जीवांना सदैव मोक्षमार्गाचे फल- सिद्धदशा- देणारी आहे, शुद्ध आत्मतत्त्वामध्ये नियत आचरणास अनुसूप आहे. ती तर संयमी अशा मला खरोखर कामधेनूव आहे! १७२ ।

श्लोकार्थ १७३ — तीन लोकास जाणणाऱ्या अशा निर्विकल्प आत्मतत्त्वास जाणून, त्याच्या सिद्धीसाठी शुद्ध शील आचरून सिद्धिस्तीपी सिमंतिनीचा^२ नाथ असा हा मुमुक्षु सिद्धी प्राप्त करो! १७३ ।

१. शुद्धनयात्मक — शुद्धनयाच्या विषयभूत शुद्ध आत्मपरिणतीमय.

२. सीमंतिनी = स्त्री.

(स्नग्धरा)

सानन्दं तत्त्वमज्जिज्ञनमुनिहृदयाभ्योजकिंजल्कमध्ये
निर्वाचाधं विशुद्धं स्मरशरगहनानीकदावाग्निरूपम् ।
शुद्धज्ञानप्रदीपप्रहतयमिमनोगेहघोरान्धकारं
तद्वन्दे साधुवन्दं जननजलनिधौ लंघने यानपात्रम् । १७४ ।

(हरिणी)

अभिनवमिदं पापं यायाः समग्रधियोऽपि ये
विदधति परं ब्रूमः किं ते तपस्विन एव हि ।
हृदि विलसितं शुद्धं ज्ञानं च पिंडमनुत्तमं
पदमिदमहो ज्ञात्वा भूयोऽपि यान्ति सरागताम् । १७५ ।

(हरिणी)

जयति सहजं तत्त्वं तत्त्वेषु नित्यमनाकुलं
सततसुलभं भास्वत्सम्प्यग्दृशां समतालयम् ।
परमकलया सार्थं वृद्धं प्रवृद्धगुणैर्निजैः
स्फुटितसहजावस्थं लीनं महिम्नि निजेऽनिशम् । १७६ ।

श्लोकार्थ १७४ — शुद्ध आत्मतत्त्व हे तत्त्वामध्ये लीन अशा जैन मुनीनाथाच्या हृदयकमलाच्या केशरभागी सानंद विद्यमान आहे, बाधारहित आहे, विशुद्ध आहे, कामदेवाच्या बाणांच्या गहन सेनेला जाळून टाकण्यास जणूं दावानल समान आहे, शुद्ध ज्ञानदीपाच्या द्वारा संयमींच्या मनोगृहामध्ये व्याप्त घोर अंधकार नाहीसा करणारे आहे, जन्मरूपी सागरातून तस्तु जाण्यास नौका आहे. साधूना वंदनीय अशा या आत्मतत्त्वास मी वंदन करतो. । १७४ ।

श्लोकार्थ १७५ — समग्र बुद्धिशाली असूनही जे दुसऱ्यांना हे नवीन पाप कर असा उपदेश देतात ते काय वस्तुतः तपस्वी आहेत? असे आम्ही विचारतो. हृदयात विलसणाच्या शुद्धज्ञानमय आणि सर्वोत्तम पिंडरूप^१ सर्वोत्तम पदास जाणूनही पुनः सरागतेला प्राप्त होतात ही खेदाची गोष्ट आहे. । १७५ ।

श्लोकार्थ १७६ — ते सहज तत्त्व सर्व तत्त्वामध्ये सदा अनाकुल आहेत; निरंतर सुलभ आहे; सम्प्यग्दृष्टीसाठी प्रकाशमय समतेचे घर आहे, परमकलेने संहित विकसित आपल्या

१. पिंड = १ पदार्थ, २ बल.

(हरिणी)

सहजपरमं तत्त्वं तत्त्वेषु सप्तसु निर्मलं
 सकलविमलज्ञानावासं निरावरणं शिवम् ।
 विशदविशदं नित्यं बाह्यप्रपञ्चपराङ्मुखं
 किमपि मनसां वाचां दूरं मुनेरपि तन्नुमः । १७७ ।

(द्रुतविलंबित)

जयति शांतरसामृतवारिधि-
 प्रतिदिनोदयचारुहिमधुतिः ।
 अतुलबोधदिवाकरदीधिति-
 प्रहतमोहतमस्तमितिर्जिनः । १७८ ।

(द्रुतविलंबित)

विजितजन्मजरामृतिसंचयः
 प्रहतदारुणरागकदम्बकः ।
 अघमहातिमिरव्रजभानुमान्
 जयति यः परमात्मपदस्थितः । १७९ ।

गुणांनी प्रफुल्लित आहे, प्रगट स्वाभाविक अवस्थारूप आहे आणि आपल्या महिमेमध्ये अविरत लीन आहे. असे हे सहज तत्त्व जयवंत असो! । १७६ ।

श्लोकार्थ १७७ — हे सहज परमतत्व सात तत्वामध्ये निर्मल आहे, संपूर्ण निर्मल ज्ञानाचे निवासस्थान आहे, निरावरण आहे, शिवस्वरूप आहे, विशद विशद आहे, नित्य आहे, बाह्य प्रपञ्चापासून विमुख आहे, मुर्मीच्याही मनाला आणि वचनाला अगोचर आहे. त्या सहज तत्वाचे आम्ही स्तवन करतो. । १७७ ।

श्लोकार्थ १७८ — जो शान्तरसरूपी अमृतसागराला प्रतिदिन भरती आणण्यास जणू सुंदर चंद्रमा (हिमधुतिः) आहे आणि अतुल ज्ञानरवीच्या किरणांनी ज्याने मोहरूपी घन अंधकाराच्या प्रसार नष्ट केला आहे ते जिनेन्द्र भगवान जयवंत आहेत! । १७८ ।

श्लोकार्थ १७९ — ज्याने जन्म-मरण-म्हातारपण या समूहाला जिंकले आहे, आणि

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमलधारिदेव-
विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ परमालोचनाधिकारः सप्तमः श्रुतस्कन्धः ॥

ज्याने दारुण रागसमूहाला नष्ट केले आहे आणि जो पापस्पी महा अंथकार समूहासाठी
सूर्यसमान आहे तो परमात्मपदामध्ये स्थित सदैव जयवंत आहे! । १७९ । ॥ ११२ ॥

याप्रमाणे सुकविजन या कमलासाठी सूर्यसमान आणि पाच इंद्रियाच्या विस्ताररहित
असा ज्यास देहमात्र परिग्रह आहे अशा श्री आ. पद्मप्रभमलधारीदेवांनी रचित या नियमसार
शास्त्राच्या तात्पर्यवृत्तीनामक टीकेमध्ये परम आलोचनाधिकार नावाचा सातवा श्रुतस्कंध समाप्त
ज्ञाला.

शुद्धनिश्चयप्रायश्चित्ताधिकारः

अथाखिलद्रव्यभावनोकर्मसंन्यासहेतुभूतशुद्धनिश्चयप्रायश्चित्ताधिकारः कथ्यते ।

वदसमिदिशीलसंजमपरिणामो करणणिग्रहो भावो ।

सो हवदि पायछित्तं अणवरयं चेव कायव्वो ॥ ११३ ॥

ब्रतसमितिशीलसंयमपरिणामः करणनिग्रहो भावः ।

स भवति प्रायश्चित्तम् अनवरतं चैव कर्तव्यम् ॥ ११३ ॥

निश्चयप्रायश्चित्तस्वस्पाख्यानमेतत् ।

शुद्धनिश्चयप्रायश्चित्ताधिकारः

आतां समस्त द्रव्यकर्म, भावकर्म आणि नोकर्माच्या संन्यासाला कारणभूत निश्चय प्रायश्चित्ताचे या अधिकारांत वर्णन करण्यात येते -

गाथा ११३

अन्वयार्थ :— (वदसमिदिशीलसंजमपरिणामो करणणिग्रहो भावो)ब्रत, समिती, शील आणि संयम परिणाम तसेच इंद्रियांचा निरोधरूप भाव (सो पायछित्तं हवदि) हे प्रायश्चित्त आहे (चेव अणवरयं कायव्वो) आणि तो भाव निरंतर कर्तव्य आहे.

टीका — हे निश्चय प्रायश्चित्ताच्या स्वरूपाचे कथन आहे.

पाच महाब्रते, पाच समिती, शील, समस्त इन्द्रिये तसेच मन-वचन कायनिरोधरूप संयमभाव, पांच इंद्रियांचा निरोध हा परिणतिविशेषरूप भाव म्हणजेच खोरोखर प्रायश्चित्त आहे. प्रायश्चित्त म्हणजे प्रायः चित्त-प्रचुररूपाने निर्विकार चित्त. अंतर्मुख वृत्तिरूप अशा

ब्रत, समिति, संयम, शील, इन्द्रिय-रोधका जो भाव है ।

वह भाव प्रायश्चित्त है, अरु अनवरत कर्तव्य है ॥ ११३ ॥

पंचमहाब्रतपंचसमितिशीलसकलेन्द्रियवाङ्मनः कायसंयमपरिणामः पंचेन्द्रियनिरोधश्च
स खलु परिणतिविशेषः, प्रायः प्राचुर्येण निर्विकारं चित्तं प्रायश्चित्तम्, अनवरतं
चान्तर्मुखाकारपरमसमाधियुक्तेन परमजिनयोगीश्वरेण पापाटवीपावकेन पंचेन्द्रियप्रसरवर्जित-
गात्रमात्रपरिग्रहेण सहजैराग्यप्रासादशिखरशिखामणिना परमागममकरंदनिष्ठन्दिमुख-
पद्मप्रभेण कर्तव्य इति ।

(मंदाक्रांता)

प्रायश्चित्तं भवति सततं स्वात्मचित्ता मुनीनां
मुक्तिं यात्ति स्वसुखरतयस्तेन निर्धूतपापाः ।
अन्या चित्ता यदि च यमिनां ते विमूढाः स्मरार्ताः
पापाः पापं विदधति मुहुः किं पुनश्चित्रमेत् । १८० ।

कोहादिसगब्धावक्खयपहुदिभावणाए णिग्गहणं ।
पायच्छित्तं भणिदं णियगुणचित्ता य णिच्छयदो ॥ ११४ ॥

परमसमाधीने सहित, पापाग्नीला जाळण्यासाठी अग्नीसमान, पाच इंद्रियांचा विस्तार रहित
देहमात्र परिग्रहारी, सहज वैराग्यस्प महालाचे जणू शिखर शिखमणी, परमागमस्प रस ज्याच्या
मुखातून झरतो आहे अशा पद्मप्रभ परम जिनयोगीश्वरद्वारा सदैव कर्तव्य आहे.

झोकार्थ १८० — मुनीना आपल्या आत्म्याचे चिंतन हेच निरंतर प्रायश्चित्त आहे. ते
आत्मसुखामध्ये लीन होतात व पापाचा नाश करून मुक्तीला जातात. आणि जर साधूना अन्य
चित्ता (आत्मचित्त सोडून) असेल तर ते मूढ बनून, कामविकाराधीन होऊन पापी होतात
आणि वारंवार पापच करतात. यात आश्वर्य ते कोणते? । १८० । ॥ ११३ ॥

गाथा ११४

अन्वयार्थ :— (कोहादिसगब्धावक्खयपहुदि भावणाए णिग्गहणं पायश्चित्तं भणिदं)
क्रोधादि आपले विभावभाव. त्यांच्या नाशाच्या भावनेमध्ये लीन राहणे हेच प्रायश्चित्त आहे. (य
णिच्छयदो णियगुणचित्ता) आणि निश्चयाने आपल्या आत्मगुणांचे चिंतन हे प्रायश्चित्तं
आहे.

क्रोधादि आत्म-विभावके क्षय आदिकी जो भावना ।
है नियत प्रायश्चित्त वह जिसमें स्वगुणकी चिंतना ॥ ११४ ॥

क्रोधादिस्वकीयभावक्षयप्रभृतिभावनायां निग्रहणम् ।

प्रायश्चित्तं भणितं निजगुणचिंता च निश्चयतः ॥ ११४ ॥

इह हि सकलकर्मनिर्मूलनसमर्थनिश्चयप्रायश्चित्तमुक्तम् ।

क्रोधादिनिखिलमोहरागद्वेषविभावस्वभावक्षयकारणनिजकारणपरमात्मस्वभावनायां सत्यां
निसर्गवृत्त्या प्रायश्चित्तमभिहितम्, अथवा परमात्मगुणात्मकशुद्धान्तस्तत्त्वस्वरूपसहजज्ञाना-
दिसहजगुणचिंता प्रायश्चित्तं भवतीति ।

(शालिनी)

प्रायश्चित्तमुक्तमुच्चैर्मुनीनां

कामक्रोधाद्यन्यभावक्षये च ।

किं च स्वस्य ज्ञानसंभावना वा

सन्तो जानन्त्येतदात्मप्रवादे । १८९ ।

कोहं खमया माणं समद्वेणज्जवेण मायं च ।

संतोसेण य लोहं जयदि खु ए चहुविहकसाए ॥ ११५ ॥

टीका — येथे समस्त कर्माचा नाश करण्यास समर्थ अशा निश्चय प्रायश्चित्ताचे
स्वरूप सांगितले आहे.

क्रोधादिक आणि समस्त मोहरागद्वेषरूप विभावरूपभावांच्या क्षयास कारण आपल्या
परमात्मस्वभावाची भावना हे आहे. ती परमात्मभावना असतांना निसर्गतःच (अर्थात् सहज
परिणति स्वभावतःच असल्या कारणाने) प्रायश्चित्त असते असे सांगितले आहे. त्यामध्ये
सहजपणे लीनता यास प्रायश्चित्त म्हटले आहे. अथवा परमात्म्याचे गुण हे शुद्ध अंतस्तत्त्व
असून त्या सहज ज्ञानादिक स्वाभाविक गुणांचे चिंतन हे प्रायश्चित्त आहे.

स्लोकार्थ १८९ — कामक्रोधादि परभावांचा क्षय झाला असतांना मुर्नींना उत्तम
प्रायश्चित्त सांगितलेले आहे. मुर्नींना जी कामक्रोधादि परभावांच्या निवृत्तीची संभावना अथवा
आपल्या आत्मज्ञानाची संभावना हे उग्र प्रायश्चित्त आहे. संतानी आत्मप्रवाद^१ नामक पूर्व
शासावरून जाणून असे सांगितले आहे. । १८९ ।

१. आत्मप्रवाद - चौदा पूर्वआगमापैकी एक पूर्व आगम

अभिमान मार्दवसे तथा जीते क्षमासे क्रोधको ।

कोटिल्य आर्जवसे तथा संतोष द्वारा लोभको ॥ ११५ ॥

क्रोधं क्षमया मानं स्वमार्दवेन आज्ज्वेन मायां च ।
 संतोषेण च लोभं जयति खलु चतुर्विधकषायान् ॥ ११५ ॥
 चतुष्कषायविजयोपायस्वरूपाख्यानमेतत् ।

जघन्यमध्यमोत्तमभेदात्समास्तिस्त्रो भवन्ति । अकारणादप्रियवादिनो मिथ्यादृष्टेरकारणेन मां त्रासयितुमुद्योगो विद्यते, अयमपगतो मत्पुण्येनेति प्रथमा क्षमा । अकारणेन संत्रासकरस्य ताडनवधादिपरिणामोऽस्ति, अयं चापगतो मत्सुकृतेनेति द्वितीया क्षमा । वधे सत्य-मूर्तस्य परमब्रह्मरूपिणो ममापकारहानिरिति परमसमरसीभावस्थितिरुत्तमा क्षमा । आभिः क्षमाभिः क्रोधकषायं जित्वा, मानकषायं मार्दवेन च, मायाकषायं चार्ज्ज्वेण, परमतत्त्वलाभसन्तोषेण लोभकषायं चेति ।

गाथा ११५

अन्वयार्थ :— (कोहं खमया) क्रोधाता क्षमेने (माणं समदूदवेण) मानास आपत्या मार्दवद्वारा (च मायं अज्ज्वेण) आणि मायेला आर्जवाने (य संतोषेण लोहं खु ए चहुविहकसाए जयदि) आणि संतोषद्वारा लोभास, याप्रमाणे खरोखर चार प्रकारच्या कषायांना योगी जिंकतो.

टीका — चारप्रकारच्या कषायांना जिंकण्याचा मार्ग या सूत्रात सांगितला आहे.

जघन्य, मध्यम, उत्तम या भेदाने क्षमा तीन प्रकारची आहे. (१) कारण नसतानाही अप्रियवादी मिथ्यादृष्टी मला त्रस्त करण्याचा उद्योग निष्कारणच करतो. तो माझ्या पुण्याने निष्प्रभ झाला. ही पहिली (जघन्य) क्षमा होय. (२) तसेच कारण नसतानाही त्रास देणाऱ्याला ताडन^१, मारण परिणाम होतो, हा माझ्या पुण्योदयाने दूर झाला. ही दुसरी (मध्यम) क्षमा होय. (३) वध^२ झाला असतानाही अमूर्त परमब्रह्मरूप मात्र मी आहे. तेव्हा माझा काहीच अपकार नाही अथवा माझी काहीच हानी नाही. याप्रमाणे परमसमरसभावनेमध्ये स्थित होणे हो तिसरी उत्तम क्षमा होय. या तीन क्षमाद्वारा क्रोधास जिंकावे; तसेच मान कषायास ^३मार्दवाने जिंकावे, मायाकषायाला ^४आर्जवाने जिंकावे, आणि परमतत्त्वाची प्राप्ती हाच संतोष असून या यथार्थ संतोषाने लोभास जिंकावे.

१. ताडन - मार देणे. ठोकणे

२. वध - ठार मारणे.

३. मार्दव - कोमलता. मृदुता

४. आर्जव - त्राजुता, सरलता निष्कपटपणा.

तथा चोक्तं श्री गुणभद्रस्वामिभिः —

(वसंततिलका)

"चित्स्थमप्यनवबुध्य हरेण जाइयात्
कृदध्या बहिःकिमपि दग्धमनंगबुद्ध्या ।
घोरामवाप स हि तेन कृतामवस्थां
क्रोधोदयाभ्दवति कस्य न कार्यहानिः ॥" आत्मानुशासन २१६

(वसंततिलका)

"चक्रं विहाय निजदक्षिणबाहुसंस्थं
यत्प्राव्रजन्ननु तदैव स तेन मुच्येत् ।
क्लेशं तमाप किल बाहुबली चिराय
मानो मनागपि हतिं महतीं करोति ॥" २१७

(अनुष्टुप्)

"भेयं मायामहागतीन्मिथ्याधनतमोमयात् ।
यस्मिन् लीना न लक्ष्यन्ते क्रोधादिविषमाहयः ॥" २२१

हेच आचार्यवर गुणभद्र आत्मानुशासनमध्ये २१६, २१७, २२१ व २२३ या श्लोकद्वारा सांगतात-

श्लोकार्थ — कामदेव आपल्या हृदयातच आहे हे जडतेमुळे न जानता कशास तरी काम समजून त्यास शंकर क्रोधाने भस्मसात् करता झाला. (परंतु अंतरंगांत काम जिवंत असल्या-कारणाने) त्यामुळे शंकर कामविव्ळळ अवस्थेला प्राप्त झाला. क्रोधामुळे कुणाची कार्यहानी होत नाही बरे? अर्थात् सर्वांचीच होते.

श्लोकार्थ — (युद्धामध्ये भरताने बाहुबली कडे चक्र सोडले परंतु ते बाहुबलीच्या उजव्या हातात जाऊन उभे राहले) आपल्या उजव्या हातात असलेले चक्र सोडून जेव्हा बाहुबलीने तात्काळ दीक्षा धारण केली, त्यायोगे ते लगेच मुक्ति प्राप्त करू शकले असते. परंतु बाहुबली दीर्घकाळपावेतो क्लेश प्राप्त करते झाले. अल्पसा मान देखील महान हानी करतो.

श्लोकार्थ — मायेमध्ये क्रोधादिक महाविषम साप डडलेले असतात. परंतु ते दिसून येत नाहीत. अशा महामिथ्यात्वमय घनदाट अंधःकाराने व्याप्त मायारूपी महान्

(हरिणी)

"वनचरभयाद्वावन् दैवाल्लताकुलवालधिः
किल जडतया लोलो वालब्रजेऽविचलं स्थितः ।
बत स चमरस्तेन प्राणैरपि प्रवियोजितः
परिणततृष्णां प्रायेणैविधा हि विपत्तयः ॥ "

तथा हि -

(आर्यी)

क्षमया क्रोधकषायं मानकषायं च मार्दविनैव ।
मायामार्जवलाभाल्लोभकषायं च शौचतो जयतु । १८२ ।

उक्तिकट्टो जो बोहो णाणं तस्सेव अप्पणो चित्तं ।
जो धरड मुणी णिच्चं पायच्छित्तं हवे तस्स ॥ ११६ ॥

गर्तेपासून सदैव भ्यावे हे योग्य आहे.

झ्लोकार्थ — भिल्ल अथवा व्याधादि वनचराच्या भयाने पळत सुटलेली (सुरा नावाची) गाय दैवयोगाने वेतीमध्ये गुरफटली व आपल्या शेपटीच्या केसामध्ये मोहाने अडकून (आपले सुंदर केस तुंदू नयेत या लोभाने) तेथे स्तब्धपणाने उभी राहली आणि त्या वनचराकरवी प्राण देखील गमावून बसली. जे लोभाने ग्रस्त होतात त्यांना बहुधा अशाच आपत्ती प्राप्त होतात.

या गाथेची टीका समाप्त करतांना टीकाकार सांगतात -

झ्लोकार्थ १८२ — क्षमेने क्रोधकषाय, मार्दवाने मानकषाय, आर्जवाने मायाकषाय आणि शौच धर्माने लोभास जिंकावे. । १८२ । ॥ ११५ ॥

गाथा ११६

अन्वयार्थ :— (तस्सेव अप्पणो जो उक्तिकट्टो बोहो णाणं चित्तं जो मुणी णिच्चं धरड) त्याच अनंतर्धर्मय आत्म्यांचा उत्कृष्ट बोध, ज्ञान आणि चित्तास जो मुनी नित्यव धारण करतो (तस्स पायच्छित्तं हवे) त्याला यथार्थ प्रायश्चित्त असते.

टीका — शुद्ध ज्ञानभावास स्वीकारणाच्या जीवालाच प्रायश्चित्त असते हे या सूत्रात

उत्कृष्ट निज अवबोध अथवा ज्ञान अथवा चित्तको ।
धारे मुनि जो पालता वह नित्य प्रायश्चित्तको ॥ ११६ ॥

उत्कृष्टो यो बोधो ज्ञानं तस्यैवात्मुनश्चित्तम् ।

यो धरति मुनिर्नित्यं प्रायश्चित्तं भवेत्स्य ॥ ११६ ॥

अत्र शुद्धज्ञानस्वीकारवतः प्रायश्चित्तमित्युक्तम् ।

उत्कृष्टो यो विशिष्टधर्मः स हि परमबोधः इत्यर्थः । बोधो ज्ञानं चित्तमित्यनर्थान्तरम् ।
अत एव तस्यैव परमधर्मिणो जीवस्य प्रायः प्रकर्षेण चित्तं । यः परमसंयमी नित्यं तादृशं
चित्तं धते, तस्य खलु निश्चयप्रायश्चित्तं भवतीति ।

(शालिनी)

यः शुद्धात्मज्ञानसंभावनात्मा

प्रायश्चित्तमत्र चास्त्येव तस्य ।

निर्धूतांहःसंहतिं तं मुनीन्द्रं

वन्दे नित्यं तदगुणप्राप्तयेऽहम् । १८३ ।

किं बहुणा भणिएण दु वरतवचरणं महेसिणं सव्यं ।

पायच्छित्तं जाणह अणेयकम्भाण खयहेऊ ॥ ११७ ॥

सांगितले आहे.

यथार्थ बोध हा उत्कृष्ट धर्म आहे असे जाणावे. बोध, ज्ञान, चित्त हे एकार्थवाचक शब्द आहेत. म्हणूनच त्या परमधर्मस्तप जीवालाच प्रकर्षाने प्रायःश्चित्त असते. जो परमसंयमी सदैव तशाप्रकारच्या चित्तास (ज्ञानपरिणतीस) धारण करतो त्याला खरोखर निश्चय प्रायश्चित्त असते. हाच भाव टीकाकार काव्यद्वारा प्रगट करतात -

श्लोकार्थ १८३ — जो शुद्धात्मभावनास्वरूप आहे त्याला प्रायश्चित्त असते असे येथे सांगितले आहे. ज्यांनी सर्व पापसंततीचा नाश केला आहे त्या मुनीन्द्राला मी त्यांच्या गुणांची प्राप्ती व्हावी म्हणून नित्य वंदन करतो. । १८३ ।

गाथा ११७

अन्वयार्थ :— (किं बहुणा भणिएण) फार बोलून काय लाभ? (महेसिणं सव्यं वरतवचरणं) त्या महर्षींचे सर्व श्रेष्ठ तप, आचरण हेच (अणेयकम्भाणं स्वयहेऊ पायच्छित्तं

बहु कथनसे क्या जो अनेकों कर्म-क्षयका हेतु है ।

उत्तम तपश्चर्या ऋषिकी सर्व प्रायश्चित्त है ॥ ११७ ॥

किं बहुना भणितेन तु वरतपश्चरणं महर्षीणां सर्वम् ।
प्रायश्चित्तं जानीद्वनेककर्मणां क्षयहेतुः ॥ ११७ ॥

इह हि परमतपश्चरणनिरतपरमजिनयोगीश्वराणां निश्चयप्रायश्चित्तम् । एवं समस्ताचरणानां परमाचरणमित्युक्तम् ।

बहुभिरसत्प्रलापैरत्मलम् । पुनः सर्वं निश्चयव्यवहारात्मकपरमतपश्चरणात्मकं परमजिनयोगीनामासंसारप्रतिबद्धद्रव्यभावकर्मणां निरवशेषेण विनाशकारणं शुद्धनिश्चयप्रायश्चित्तमिति हे शिष्य त्वं जानीहि ।

(द्रुतविलम्बित)

अनशनादितपश्चरणात्मकं
सहजशुद्धचिदात्मविदामिदम् ।
सहजबोधकलापरिगोचरं
सहजतत्त्वमधक्षयकारणम् । १८४ ।

जाणह) अनेक कर्माच्या नाशास हेतुभूत असे प्रायश्चित्त आहे असे जाण.

टीका — या लोकात खरोखर परम तपश्चरणामध्ये निरत योगीश्वरांना निश्चय प्रायश्चित्त असते. म्हणून ते संपूर्ण आचरणामध्ये श्रेष्ठ (परम) आचरण आहे असे या सूत्रात सांगितले आहे.

आता नानाविध असत्य प्रलाप (फार बोलणे) पुरे! पुरे! पुनः समस्त निश्चय-व्यवहार स्वरूप परमतपश्चरण हे परम जिनयोगीश्वरांना अनादिकाळापासून अप्रतिहत अशा द्रव्यकर्म आणि भावकर्माच्या परंपरेचा निःशेषपणे नाश करण्यास कारण आहे आणि तेच शुद्ध निश्चय प्रायश्चित्त आहे असे हे शिष्य तूं जाण !

हा भाव ५ कलशामध्ये काव्यरूपाने प्रगट करतात —

झ्लोकार्थ १८४ — सहज शुद्ध चैतन्यस्वरूपास अनुभवणाऱ्याला हे सहजतत्त्व पापाच्या नाशास कारण आहे. हे सहजतत्त्व अनशनादि तपश्चरणस्वरूप आणि सहज ज्ञानकलेला मात्र गोचर असे आहे. । १८४ ।

झ्लोकार्थ १८५ — खरोखर प्रायश्चित्त म्हणजे धर्मध्यान व शुक्लध्यान द्वारा निज आत्मद्रव्याचे चिंतन आहे, कर्मसमूहाच्या घनदाट अंधकारास नष्ट करण्यासाठी सम्यग्ज्ञानस्वप

(शालिनी)

प्रायश्चित्तं ह्युत्तमानामिदं स्यात्
 स्वद्रव्येऽस्मिन् चिन्तनं धर्मशुक्लम् ।
 कर्मग्रातध्यान्तसद्गोथतेजो-
 लीनं स्वस्मिन्निर्विकारे महिम्नि । १८५ ।

(मंदाक्रांता)

आत्मज्ञानाद्भवति यमिनामात्मलभ्यः क्रमेण
 ज्ञानज्योतिर्निहतकरणग्रामधेरान्थकारा ।
 कर्मारण्योद्भवदवशिखाजालकानामजस्तं
 प्रधंसेऽस्मिन् शमजलमयीमाशु धारां वमन्ती । १८६ ।

(उपजाति)

अध्यात्मशास्त्रामृतवारिराशे-
 र्मयोदधृता संयमरलमाला ।
 बभूव या तत्त्वविदां सुकष्टे
 सालंकृतिमुक्तिवधूध्ययानाम् । १८७ ।

प्रकाश आहे, आणि निर्विकार आपल्या महिमेमध्येच लीन आहे. वस्तुतः ते प्रायश्चित्त उत्तम पुरुषांनाच असते. । १८५ ।

श्लोकार्थ १८६ — साधूना आत्मज्ञानापासून क्रमाने शुद्ध आत्म्याची प्राप्ती होते. ही शुद्ध आत्मोपलब्धी आपल्या ज्ञानज्योतिद्वारा इंद्रियसमूहाच्या घोर अंधकारास नष्ट करते; कर्मरूपी अरण्यापासून उत्पन्न दावानलाच्या ज्वालांना नष्ट करण्यासाठी जणूं त्यावर अविरतपणे शममय जलधारा तात्काळ सोडते. । १८६ ।

श्लोकार्थ १८७ — मी अध्यात्मशास्त्ररूपी अमृतसागरापासून ही संयमरलमाला बाहेर काढली आहे. ती मुक्तिवधूचे नाथ अशा तत्त्वज्ञाना जणूं सुकण्ठामध्ये आभूषणच आहे. । १८७ ।

श्लोकार्थ १८८ — मी सदैव या परमात्मतत्त्वास नमस्कार करतो. हे परमात्मतत्त्व मुर्निंद्रिंच्या हृदयकमलामध्ये अंतरंगात वास करते; मुक्तिरूपी रमणीच्या रतिसुखाचे मूल आहे;

(उपेन्द्रवज्रा)

नमामि नित्यं परमात्मतत्त्वं
मुनीन्द्रवित्ताम्बुजगर्भवासम् ।
विमुक्तिकांतारतसौख्यमूलं
विनष्टसंसारद्वूमूलमेतत् । १८८ ।

णंताणंतभवेण समज्जियसुहअसुहकम्मसंदोहो ।
तवचरणेण विणस्सदि पायच्छित्तं तवं तम्हा ॥ १९८ ॥

अनन्तानन्तभवेन समर्जितशुभाशुभकर्मसंदोहः ।
तपश्चरणेन विनश्यति प्रायश्चित्तं तपस्तस्मात् ॥ १९८ ॥

अत्र प्रसिद्धशुद्धकारणपरमात्मतत्त्वे सदानन्तर्मुखतया प्रतपनं यत्तत्पः प्रायश्चित्तं भवतीत्युक्तम् ।

संसार वृक्षाचा समूळ नाश करणारे आहे. । १८८ । ॥ १९७ ॥

गाथा १९८

अन्वयार्थ :— (णंताणंतभवेण समज्जियसुहअसुहकम्मसंदोहो तवचरणेण विणस्सदि) अनन्तानन्त भवामध्ये उपार्जित शुभ आणि अशुभ कर्मराशी तपाचरणाने नाश पावते. (तम्हा तवं पायश्चित्तं) तेव्हा तप हे प्रायश्चित्त आहे.

टीका — सदैव प्रसिद्ध व शुद्ध अशा कारणपरमात्मतत्त्वामध्ये (परमपरिणामिक चैतन्यस्वरूपात) सदैव अंतर्मुख होऊन प्रतपन करणे हेच तप असून तेच प्रायश्चित्त आहे असे या सूत्रामध्ये सांगितले आहे.

अनादि संसारापासूनव उपार्जित शुभाशुभ कर्मराशि ^१द्रव्यभावस्वरूप पंचपरिवर्तन संसार वाढविण्यास कारण आहे. भावशुद्धि हे ज्याचे लक्षण आहे अशा परम तपश्चरणाने तो

१. द्रव्यभावरूप पंचपरिवर्तन संसार - १) द्रव्यपरिवर्तन २) क्षेत्रपरिवर्तन ३) कालपरिवर्तन ४) भवपरिवर्तन ५) भावपरिवर्तन. हा पंच परिवर्तनरूप द्रव्यसंसार आहे. तसेच रागदेषमोहाची अविरत परंपरा हा भावसंसार आहे.

अर्जित अनन्तानन्त भवके जो शुभाशुभ कर्म हैं ।
तपसे विनश जाते, सुतप अतएव प्रायश्चित्त है ॥ १९८ ॥

आसंसारत एव समुपार्जितशुभाशुभकर्मसंदोहो द्रव्यभावात्मकः पंचसंसारसंवर्धनसमर्थः परमतपश्चरणेन भावशुद्धिलक्षणेन विलयं याति, ततः स्वात्मानुष्ठाननिष्ठं परमतपश्चरणमेव शुद्धनिश्चयप्रायश्चित्तमित्यभिहितम् ।

(मंद्राक्रांता)

प्रायश्चित्तं न पुनरपरं कर्म कर्मक्षयार्थं
प्राहुः सन्तस्तप इति चिदानंदपीयूषपूर्णम् ।
आसंसारादुपचितमहत्कर्मकान्तारवद्धि-
ज्वालाजालं शमसुखमयं प्राभृतं मोक्षलक्ष्याः । १८९ ।
अप्पसर्वालंबणभावेण दु सव्यभावपरिहारं ।
सक्कदि कादुं जीवो तम्हा झाणं हवे सव्वं ॥ १९९ ॥

कर्मराशी नाश पावतो; म्हणूनच आपल्या आत्म्याच्या अनुष्ठानामध्ये लीन असे परम तपश्चरणमात्र शुद्ध निश्चय प्रायश्चित्त आहे असे सांगितले आहे.

श्लोकार्थ १८९ — कर्माचा क्षय करण्यासाठी प्रायश्चित्तच आहे. दुसरी कोणतीही क्रिया नाही; असे संत सांगतात. ते तप चिदानंदरूपी अमृताने पूर्ण आहे, अनादि संसारापासून गोळा केलेल्या महान कर्मरूपी अरण्याला जाळण्यासाठी जणू अग्नीच्या ज्वालांचा समूह आहे, शमसुखमय आहे आणि मोक्षलक्ष्मीला जणू उपहारच आहे। १८९ । ॥ १९८ ॥

गाथा १९९

अन्वयार्थ :— (दु श्लोकार्थात अप्पसर्वालंबणभावेण सव्यभावपरिहारं कादुं जीवो सक्कदि)तसेच आत्मस्वरूपाच्या अवलंबनाने - शुद्धभावाने - सर्व विभाव भावांचा परिहार करण्यास जीव समर्थ होतो. (तम्हा झाणं सव्वं हवे)म्हणून ध्यान हेच मुमुक्षुंचे सारसर्वत्र आहे.

टीका — येथे समस्त (विभाव) भावांचा अभाव करण्यास स्वात्माश्रित निश्चय धर्मध्यानच समर्थ आहे, असे सांगितले आहे.

समस्त परद्रव्यापासून भिन्न लक्षणरूप अशा अभेद, नित्यनिरावरण सहज

शुद्धात्म आश्रित भावसे सब भावका परिहार रे ।

यह जीव कर सकता अतः सर्वत्र है वह ध्यान रे ॥ १९९ ॥

आत्मस्वरूपालम्बनभावेन तु सर्वभावपरिहारम् ।
शक्वनोति कर्तुं जीवस्तस्माद् ध्यानं भवेत् सर्वम् ॥ ११९ ॥
अत्र सकलभावानामभावं कर्तुं स्वात्माश्रयनिश्चयर्थध्यानमेव समर्थमित्युक्तम् ।

अखिलपरद्रव्यपरित्यागलक्षणलक्षिताक्षुण्णनित्यनिरावरणसहजपरमपारिणामिक-
भावभावनया भावान्तराणां चतुर्णामौदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकानां परिहारं कर्तुम-
त्यासन्नभव्यजीवः समर्थो यस्मात्, तत एव पापाटवीपावक इत्युक्तम् । अतः पंचमहाव्रतपंच-
समितित्रिगुप्तिप्रत्याख्यानप्रायश्चित्तालोचनादिकं सर्वं ध्यानमेवेति ।

(मंदाक्रांता)

यः शुद्धात्मन्यविचलमनाः शुद्धमात्मानमेकं
नित्यज्योतिःप्रतिहततमःपुंजमाधन्तशून्यम् ।
ध्यात्वाजस्तं परमकलया सार्धमानन्दमूर्तिम्
जीवन्मुक्तो भवति तरसा सोऽयमाचारराशिः । ११० ।

परमपारिणामिक भावाच्या भावनेने ^१भावान्तरस्वरूपाचे १) औदयिक २) औपशमिक ३) क्षायिक आणि ४) क्षायोपशमिक अशा चार भावांचा परिहार करण्यास अत्यासन्न भव्य जीव ज्याअर्थी समर्थ आहे, त्याअर्थी म्हणूनच त्या (परमपारिणामिक) भावास पापरूपी अरण्यासाठी अग्नी असे म्हटले आहे. म्हणून ध्यानच पाच महाव्रते, पाच समिती, तीन गुप्ती, प्रत्याख्यान, प्रायश्चित्त आणि आलोचनादिक सर्व काही आहे.

भावार्थ — परम पारिणामिक चैतन्यतत्वाची भावना हेच ध्यान आहे. त्यामध्ये पाच महाव्रते, पाच समिति, तीन गुप्ती आदि सर्व अंतर्भूत आहेत. म्हणून प्रायश्चित्त, प्रत्याख्यान, आलोचनादिकांना येथे ध्यान म्हटले आहे.

१. येथे या चारही भावांना भावांतरस्प म्हटले आहे व परिहार-करण्यायोग्य सांगितले आहे. त्यात क्षायिकभाव आहे. तो त्याज्य कसा हा प्रश्न उत्पन्न होणे साहजिक आहे. त्याचे समाधान असे- क्षायिकभाव साध्यरूप आहे. ध्येयरूप- साधनरूप नाही. या चारही पर्यायरूप भावांचा आश्रय घेवून शुद्धात्मलाभ होत नाही. शेष तीन भावाप्रमाणे क्षायिक भावांचे हि आलंबन सोडावे लागते. क्षायिक भावाच्या आलंबनाचा त्याग हाच येथे क्षायिक भावांच्या त्यागामध्ये अभिप्रेत आहे. येथे असे समजावे की, येथे परद्रव्य आणि परद्रव्याचे आलंबन तर दूरच राहो पण औदयिक भाव व क्षायोपक्षिक भाव हेयच असल्यामुळे त्यांचेही आलंबन नाही, औपशमिक भाव आणि क्षायिक भावांचेही आलंबन नाही. कारण ते पर्यायरूप आहेत. एका परम पारिणामिक भावाचे तेवढे आलंबन असते. अनुभूती पर्यायश्चित्त नाही. त्रिकालात्मक स्वभावाश्चित्त आहे.

सुहअसुहवयणरयणं रागादीभाववारणं किच्चा ।
अप्पाणं जो झायदि तस्स दु णियमं हवे णियमा ॥ १२० ॥

शुभाशुभवचनरचनानां रागादीभाववारणं कृत्वा ।

आत्मानं यो ध्यायति तस्य तु नियमो भवेन्नियमात् ॥ १२० ॥

शुद्धनिश्चयनियमस्वरूपाख्यानमेतत् ।

यः परमतत्त्वज्ञानी महातपोधनो दैनं संचितसूक्ष्मकर्मनिर्मूलनसमर्थनिश्चयप्रायश्चित्त-परायणो नियमितमनोवाक्कायत्वाद् भववल्लीमूलकं दात्मकशुभाशुभस्वरूपप्रशस्ताप्रशस्तसमस्त-

हाच भाव काव्यात टीकाकार आचार्य प्रगट करतात —

श्लोकार्थ १९० — जो आपल्या शुद्ध आत्म्यामध्ये- की जो शुद्ध आहे, एक आत्मरूपच आहे, नित्य चैतन्यज्योतिस्वरूप आहे, मिथ्यात्व अंधकारसमूहाचा नाशक आहे, आदि- अंत रहित आहे, आनंदाची साक्षात् मूर्ति आहे - एकाग्र, अविचल वित्ताने लीन होऊन ^१परमकलाद्वारा ध्यान करतो तो आचाराने समग्र होत्साता शीघ्र जीवन्मुक्त होतो. । १९० ।

गाथा १२०

अन्वयार्थ :— (सहुअसुहवयणरयणं रागादीभाववारणं किच्चा) शुभ-अशुभ वचनविकल्पाचे आणि रागादी भावांचे निवारण करून (जो अप्पाणं झायदि)जो शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतो (दु तस्स णियमं हवे) त्याला नियमाने निश्चितरूपाने नियम आहे.

टीका — शुद्ध निश्चय नियमाचे स्वरूप येथे सांगितले आहे.

जो परम तत्त्वज्ञानी, महातपोधन प्रतिदिन सदैव संचित सूक्ष्म कर्मास समूळ नष्ट करण्यास समर्थ अशा निश्चय पायश्चित्तामध्ये नेहमी परायण होतो; मन- वचन- काय व्यापाराचे नियमन केल्यामुळे संसारवेलीचा जणू मूळ कंद अशा शुभ-अशुभ रूप प्रशस्त व अप्रशस्त संपूर्ण वचनाच्या रचनेचे (विकल्पांचे) निवारण करतो; केवळ या वचनरचनेचाच तिरस्कार करतो असे नव्हे तर समस्त मोहरागद्वेषादि परभावांचेही निवारण करतो; पुनश्च अविरतपणे सुंदर आनंद झारणाच्या अद्वैत, अनुपम, निरंजन, निज कारणपरमात्मतत्त्वाची शुद्धोपयोगाचे बलाने

१. परमकला - भेदविज्ञानकला.

शुभ अशुभ-रचना वचनकी, परित्याग कर रागादिका ।

उसको नियमसे है नियम जो ध्यान करता आत्मका ॥ १२० ॥

वचनरचनानां निवारणं करोति, न केवलमासां तिरस्कारं करोति किन्तु निखिलमोहराग-द्वेषादिपरभावानां निवारणं च करोति, पुनरनवरतमखंडादैतसुन्दरानन्दनिष्वन्द्यनुपम-निरंजननिजकारणपरमात्मतत्त्वं नित्यं शुद्धोपयोगबलेन संभावयति, तस्य नियमेन शुद्ध-निश्चयनियमो भवतीत्यभिप्रायो भगवतां सूत्रकृतामिति ।

(हरिणी)

वचनरचनां त्यक्त्वा भव्यः शुभाशुभलक्षणां
सहजपरमात्मानं नित्यं सुभावयति स्फुटम् ।
परमयमिनस्तस्य ज्ञानात्मनो नियमादयं
भवति नियमः शुद्धो मुक्त्यंगनासुखकारणम् । १९१ ।

(मालिनी)

अनवरतमखंडादैतचिन्निर्विकारे
निखिलनयविलासो न स्फुरत्येव किंचित् ।
अपगत इह यस्मिन् भेदवादस्तमस्तः
तमहमभिनमामि स्तौमि संभावयामि । १९२ ।

(अनुष्टुभु)

इदं ध्यानमिदं ध्येयमयं ध्याता फलं च तत् ।
एभिर्विकल्पजालैर्यन्निर्मुक्तं तत्रमाप्यहम् । १९३ ।

नित्य सम्पूर्ण भावना (ध्यान) करतो, त्यालाच नियमाने शुद्धनिश्चयरूप नियम असतो, असा सूत्रकार भगवान् कुंदकुंदाचार्याचा अभिप्राय आहे.

हाच भाव ४ कलशामध्ये प्रगट करतात —

श्लोकार्थ १९१ — भव्यात्मा शुभाशुभरूप वचनरचनेचा त्याग करून सदैव प्रगट सहज परमात्म्याची भावना करतो. अशा ज्ञानचेतनामय परम संयमीला निश्चितपणे हा शुद्ध नियम असतो आणि तो नियम मुक्तिरूपी रमणीच्या सुखास कारण आहे. । १९१ ।

श्लोकार्थ १९२ — जो अखंड अद्वैत चैतन्याच्या कारणाने निर्विकार आहे अशा शुद्ध आत्म्यामध्ये (अनुभूतिमध्ये) संपूर्ण नयांचा विलास किंचिन्मात्रही स्फुरायमानच होत नाही. याप्रमाणे जेथे समस्त भेदवाद (विकल्प) जणू निघून गेले आहेत त्या शुद्धात्मतत्त्वास मी नमस्कार करतो, स्तवितो आणि समीचीन प्रकारे भावतो. (ध्यातो-ध्यान करतो) । १९२ ।

(अनुष्टुप्)

भेदवादः कदाचित्स्युर्यस्मिन् योगपरायणे ।
तस्य मुक्तिभवित्रो वा को जानात्याहते मते । १९४ ।

कायाईपरदव्ये थिरभावं परिहरतु अप्पाणं ।
तस्स हवे तणुसग्गं जो झायइ णिवियप्पेण ॥ १२९ ॥

कायादिपरदव्ये स्थिरभावं परिहृत्यात्मानम् ।
तस्य भवेत्तनूत्तर्गो यो ध्यायति निर्विकल्पेन ॥ १२९ ॥

निश्चयकायोत्तर्गस्वस्पाख्यानमेतत् ।

सादिसनिधनमूर्तीविजातीयविभावव्यंजनपर्यायात्मकः स्वस्याकारः कायः । आदिशद्वेन
क्षेत्रवास्तुकनकरमणीप्रभृतयः । एतेषु सर्वेषु स्थिरभावं सनातनभावं परिहृत्य नित्यरमणीय-

झ्लोकार्थ १९३ — हे ध्यान आहे, हे ध्येय आहे, हा ध्याता आहे आणि हे त्याचे फल
आहे, या सर्वच विकल्पसमूहांनी निर्मुक्त अशा आत्मतत्त्वास मी नमस्कार करतो । १९३ ।

झ्लोकार्थ १९४ — ज्या योगपरायण साधूमध्ये कदाचित भेदवाद उत्पन्न होतात (अर्थात
ज्या योगनिष्ठ योगीला कदाचित विकल्प उठतात) त्यास आईत मतानुसार मुक्ती होईल की
नाही हे कोण जाणतो? । १९४ । ॥ १२० ॥

गाथा १२९

अन्वयार्थ :— (कायाईपरदव्ये थिरभावं परिहरतु) शरीरादि परद्रव्यामध्ये स्थिरवृत्ती
सोडून (जो अप्पाणं णिवियप्पेण झायइ) जो आत्म्याचे निर्विकल्प होऊन ध्यान करतो (तस्स
तणुसग्गं हवे)त्यास कायोत्तर्ग तप होते.

टीका — या सूत्रामध्ये निश्चय कायोत्तर्गाचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

सादिसान्त, नूर्त, विजातीय (अचेतन) विभावव्यंजन पर्यायस्वरूप जो आपला आकार तो
काय होय. आदि या शब्दांचारा क्षेत्र, वास्तु, कनक, रमणी वगैरे समजावेत. या सर्वामध्ये
स्थिरभाव- म्हणजे सनातन भाव, [स्थायीपणाची बुद्धी] सोडून जो नित्य रमणीय, निर्दोष

परद्रव्य काया आदिसें परित्याग स्थैर्य, निजात्मको ।

ध्याता विकल्प-विमुक्त, उसको नियत कायोत्तर्ग हो ॥ १२९ ॥

निरंजननिजकारणपरमात्मानं व्यवहारक्रियाकांडाडम्बरविविधविकल्पकोलाहलविनिर्मुक्त-
सहजपरमयोगबलेन नित्यं ध्यायति यः सहजतपश्वरणक्षीरवारांराशिनिशीथिनीहृदयाधीश्वरः,
तस्य खलु सहजवैराग्यप्रासादशिखरशिखामणीनिश्चयकायोत्सर्गे भवतीति ।

(मंदाक्रांता)

कायोत्सर्गे भवति सततं निश्चयात्संयतानां
कायोद्रभूतप्रबलतरतत्कर्ममुक्तेः सकाशात् ।
वाचां जल्पप्रकरविरतेमानसानां निवृत्तेः
स्वात्मध्यानादपि च नियतं स्वात्मनिष्ठापराणाम् । १९५ ।

(मालिनी)

जयति सहजतेजः पुंजनिर्मग्नभास्वत्-
सहजपरमतत्त्वं मुक्तमोहान्धकारम् ।
सहजपरमद्वष्ट्या निष्ठितन्मोघजातं (?)
भवभवपरितापैः कल्पनाभिश्च मुक्तम् । १९६ ।

आपल्या कारणपरमात्म्याचे, - व्यवहार क्रियाकांडाच्या आडंबराने होणाऱ्या विविध विकल्पाच्या कोलाहलापासून मुक्त अशा सहज परमयोगाच्या सामर्थ्याने- सदैव ध्यान करतो; जणू कांही सहज तपश्वरणरुपी क्षीरसागराचा चंद्रच! (सहज तपरूप क्षीरसागरास भरती आणण्यास चंद्रसमान आहे असा जीव) त्या सहज वैराग्यप्रासादाच्या शिखराचा जणू शिखामणी अशाच साधूला वस्तुतः निश्चय कायोत्सर्ग असते.

आता हाच भाव टीकाकार पद्मप्रभमलधारी देव ५ कलशकाव्यद्वारा प्रगट करतात -

श्लोकार्थ १९५ - निश्चितपणे आपल्या आत्मनिष्ठेमध्ये परायण अशा त्या संयताला शरीरापासून उत्पन्न होणाऱ्या प्रबलतर क्रियाकांडापासून मुक्तता झाल्या कारणाने तसेच आपल्या आत्मध्यानामुळे समस्त वचनविकल्पापासून निवृत्ती झाल्याकारणाने आणि मानसिक विकल्पांची निवृत्ती झाल्याकारणाने निश्चयाने सतत कायोत्सर्ग तप आहे. । १९५ ।

श्लोकार्थ १९६ - सहज परमात्मतत्त्व हे स्वाभाविक चैतन्यपुंजामध्ये निर्मग्न असल्यामुळे प्रकाशमान आहे, घनदाट मोहरुपी अंधकारापासून मुक्त- रहित- आहे, सहज परम शुद्ध दृष्टीने परिपूर्ण आहे, भवाभवाच्या क्लेशांनी तसेच कल्पनामात्र विकल्पांनी

(मालिनी)

भवभवसुखमल्यं कल्पनामात्ररम्यं
 तदखिलमपि नित्यं संत्यजाप्यात्मशक्त्या ।
 सहजपरमसौख्यं विच्छमत्कारमात्रं
 स्फुटितनिजविलासं सर्वदा चेतयेऽहम् । १९७ ।

(पृष्ठी)

निजात्मगुणसंपदं मम हृदि स्फुरन्तीमिमां
 समाधिविषयामहो क्षणमहं न जाने पुरा ।
 जगात्तितयैभवप्रलयहेतुदुःकर्मणां
 प्रभुत्वगुणशक्तिः खलु हतोस्मि हा संसृतौ । १९८ ।

(आयी)

भवसंभवविषभूरुहफलमखिलं दुःखकारं बुद्ध्या ।
 आत्मनि चैतन्यात्मनि संजातविशुद्धसौख्यमनुभुंजे । १९९ ।

रहित आहे. ते परम तत्त्व सहजच जयवंत आहे! । १९६ ।

श्लोकार्थ १९७ — हे भवाभवामध्ये प्राप्त होणारे संसार सुख अत्यल्य आहे आणि कल्पनेने मात्र रम्य आहे. मी ते समस्त संसारसुख मात्र आत्मसामर्थ्याने सदैव सोडतो. आणि तसेच जे चैतन्यचमत्कार मात्र आहे आणि प्रगट आत्मविलासरूप आहे अशा सहज स्वाभाविक परम (अतीन्द्रिय) सौख्याचे मी सर्वदा चेतन करतो. । १९७ ।

श्लोकार्थ १९८ — समाधीला विषयभूत आणि माझ्या हृदयामध्ये स्फुरायमान अशा आत्मगुणांच्या संपदेला (वैभवाला) मी पूर्वी एक क्षणभरही जाणले नाही! वास्तविक तीन लोकातील वैभवाच्या प्रलयास (आत्मवैभवाच्या नाशास) कारणभूत अशा दुष्कर्माच्या प्रभुत्वशक्तिमुळे मी मुळीही जाणले नाही. खरोखरच या संसारामध्ये मी पार ठार झालो! । १९८ ।

श्लोकार्थ १९९ — खरोखरच संसारापासून समुत्पन्न ह्या संसाररूपी विषवृक्षाचे सर्वच फल मात्र दुःखास कारण आहे असे जाणून माझ्या चैतन्यस्वरूप आत्म्यामध्ये उत्पन्न झालेल्या

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमलधारि-
देवविरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ शुद्धनिश्चयप्रायश्चित्ताधिकारः अष्टमः
श्रुतस्कन्धः॥

विशुद्ध सौख्याचा अतीन्द्रिय आनंदाचा मी अनुभव करतो। । १९९ । ॥ १२९ ॥

याप्रमाणे सुकविजनस्फी कमलांना सूर्यसमान असणारे, पांच इंद्रियांच्या प्रसराने रहित असा देहमात्र परिग्रह ज्यांना आहे अशा श्री पद्मप्रभमलधारी देवांनी रचित या नियमसाराच्या तात्पर्यवृत्तिनामक टीकेमध्ये शुद्धनिश्चय प्रायश्चित्ताचे वर्णन करणारा आठवा श्रुतस्कंध श्रुताधिकार समाप्त झाला.

परमसमाधिअधिकारः

अथ अखिलमोहरागद्वेषादिपरभावविधंसहेतुभूतपरमसमाधिकार उच्यते।

वयणोच्चारणकिरियं परिचिता वीयरायभावेण ।

जो ज्ञायदि अप्पाणं परमसमाही हवे तस्स ॥ १२२ ॥

वचनोच्चारणक्रियां परित्यक्त्वा वीतरागभावेन ।

यो ध्यायत्यात्मानं परमसमाधिर्भवेत्स्य ॥ १२२ ॥

परमसमाधिस्वरूपाख्यानमेतत् ।

क्वचिदशुभवंचनार्थं वचनप्रपंचाच्चितपरमवीतरागसर्वज्ञस्तवनादिकं कर्तव्यं परमजिन-
योगीश्वरेणापि। परमार्थतः प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तवाग्निवषयव्यापारो न कर्तव्यः। अत एव वचनरचनां
परित्यज्य सकलकर्मकलंकपंकविनिर्मुक्तप्रधस्तभावकर्मात्मकपरमवीतरागभावेन त्रिकालनिरा-

परमसमाधिअधिकार

आता समस्त मोहरागद्वेषादि परभावांचा विधंस करण्यास कारणभूत परम समाधि
अधिकाराचे निरूपण करण्यात येते.

गाथा १२२

अन्वयार्थ :— (वयणोच्चारणकिरियं परिचिता) सर्व प्रकारची वचन उच्चारण क्रिया
सोडून (वीयरायभावेण जो अप्पाणं ज्ञायदि) वीतराग शावनेने जो आत्म्याचे ध्यान करतो (तस्स
परमसमाही हवे) त्याला परमसमाधि होते.

टीका — येथे परमसमाधीचे स्वरूप सांगितले आहे.

रे त्याग वचनोच्चार किरिया वीतरागी भावसे ।

ध्यावे निजात्मा जो, समाधि परम होती है उसे ॥ १२२ ॥

वरणनित्यशुद्धकारणपरमात्मानं स्वात्माश्रयनिश्चयर्थध्यानेन टंकोत्कीर्णज्ञायकैकस्वस्प-
निरतपरमशुक्लध्यानेन च यः परमवीतरागतपश्चरणनिरतः निरुपरागसंयतः ध्यायति, तस्य
खलु द्रव्यभावकर्मवस्थिनीलुंटाकस्य परमसमाधिर्भवतीति।

(वंशस्थ)

समाधिना केनचिदुत्तमात्मनां
हृदि स्फुरन्तीं समतानुयायिनीम् ।
यावन्न विद्धः सहजात्मसंपदं
न मादृशां या विषया विदामहि । २०० ।

क्वचित अशुभापासून निवृतीच्या प्रयोजनाने परम सर्वज्ञ वीतरागाचे वचनविस्ताराने अलंकृत असे स्तवनादिक परम जिन योगीश्वरांनाही कर्तव्य आहे. परमार्थतः प्रशस्त आणि अप्रशस्त असा वचनविषयक व्यापार करण्यायोग्य नाही. म्हणून वचनरचनेचा परित्याग करून वीतरागभावाने - म्हणजे समस्त कर्मरूपी मल-समूहाने रहित आणि भावकर्मानी शून्य अशा विशुद्ध भावाने - उत्कृष्ट वीतराग तपश्चरणामध्ये लीन आणि निर्विकार असा जो संयमी स्वात्माश्रित निश्चय धर्मध्यानाने आणि टंकोत्कार्ण (ध्रुव) ज्ञायकमावामध्ये एकाग्र अशा परम शुक्लध्यानाने तसेच त्रिकालनिरावरण, नित्यशुद्ध कारणपरमात्म्याचे ध्यान करतो त्याने समस्त रागादि भावकर्म आणि द्रव्य कर्माच्या सेनेला पराजित केल्यामुळे त्यालाच खरोखर परमसमाधी होते.

हाच भाव काव्यद्वारा प्रगट करतात -

श्लोकार्थ - कोणत्या तरी अकथनीय अशा समाधीने उत्तम आत्म्यांच्या हृदयीं स्फुरायमान आणि समतेची सहचारिणी^१ अशा स्वाभाविक आत्मसंपदेचे जो पावेतो आम्ही अनुभवन करत नाही तोपावतो, यद्यपि ती आमच्यासारख्या साधूंचा वास्तविक विषय^२ आहे तरीही, आम्ही त्याचा अनुभव-प्रतीति करू शकत नाही. । २०० । ॥ १२२ ॥

१. समतानुयायिनी - समतेचे अनुगमन अनुसरण करणारी. सहज आत्मसंपत्ति समाधि समतेचे अनुसरण करणारी आहे.
२. सहज आत्मसंपत्ति मुर्नींचा विषय आहे.

संजमणियमतवेण दु धम्मज्ञाणेण सुक्कज्ञाणेण ।
जो ज्ञायदि अप्पाणं परमसमाही हवे तस्स ॥ १२३ ॥

संयमनियमतपसा तु धर्मध्यानेन शुक्लध्यानेन ।
यो ध्यायत्यात्मानं परमसमाधिर्भवेत्तस्य ॥ १२३ ॥

इह हि समाधिलक्षणमुक्तम् ।

संयमः सकलेन्द्रियव्यापारपरित्यागः । नियमेन स्वात्माराधनातत्परता । आत्मानमात्मन्यात्मना संधत्त इत्यध्यात्मं तपनम् । सकलबाह्यक्रियाकांडाडम्बरपरित्यागलक्षणान्तःक्रियाधिकरणमात्मानं निरवधित्रिकालनिरुपाधिस्वरूपं यो जानाति, तत्परिणतिविशेषः स्वात्माश्रयनिश्चयधर्मध्यानम् । ध्यानधेयध्यातृतत्फलादिविविधविकल्पनिर्मुक्तान्तर्मुखाकारनिखिलकरणग्रामागोचरनिरंजननिजपरमतत्त्वाविचलस्थितिस्तुपं निश्चयशुक्लध्यानम् । एभिः

गाथा १२३

अन्वयार्थ :— (संजमणियमतवेण दु धम्मज्ञाणेण सुक्कज्ञाणेण जो अप्पाणं ज्ञायदि) संयम, नियम आणि तप तसेच धर्मध्यान आणि शुक्लध्यान द्वारा जो आत्म्याचे ध्यान करतो (तस्स परमसमाही हवे)त्याला परमसमाधी होते.

टीका — येथे परमसमाधीचे स्वरूप सांगितलेले आहे.

संयम म्हणजे सर्वच इन्द्रियांच्या व्यापारासून निवृत्ती. नियम या पदाने आपल्या आत्म्याच्या आराधनेमध्ये तत्परता समजावी. आपल्या आत्म्याला आत्म्यामध्ये आत्मद्वारा धारण करतो, जोडतो हे अध्यात्म असून अध्यात्म म्हणजेच तप आहे. संपूर्ण बाह्य क्रियाकांडाच्या आडंबराच्या परित्याग म्हणजेच अन्तःक्रिया^१ असून ह्या अंतक्रियेचे अधिकरण आत्मा आहे. त्या अमर्याद त्रिकाल निरुपधिस्वरूप आत्म्याला जाणतो त्याची परिणती विशेष म्हणजे निश्चय धर्मध्यान होय. ध्यान, ध्येय, ध्याता, ध्यानफल इत्यादि विविध विकल्पांनी रहित, अंतर्मुखाकार, समस्त इंद्रियसमूहास अगोचर, निरंजन अशा आपल्या परमतत्त्वामध्ये अविचलपणे

१. अंतःक्रियेचे अधिकरण - अधिकरण = आधार. अंतक्रियेचा आश्रय मात्र आत्मा आहे.

संयम नियम तपसे तथा रे धर्म-शुक्ल सुध्यान से ।

ध्यावे निजात्मा जो परम होती समाधि है उसे ॥ १२३ ॥

सामग्रीविशेषैः सार्थमखंडाद्वैतपरमचिन्मयमान्त्मानं यः परमसंयमी नित्यं ध्यायति, तस्य खलु परमसमाधिर्भवतीति ।

(अनुष्टुभु)

निर्विकल्पे समाधौ यो नित्यं तिष्ठति चिन्मये ।
द्वैताद्वैतविनिर्मुक्तमात्मानं तं नमाप्यहम् । २०९ ।

किं काहदि वणवासो कायकिलेसो विचित्तउववासो ।
अज्ञयणमोणपहुदी समदारहियस्स समणस्स ॥ १२४ ॥

किं करिष्यति बनवासः कायक्त्तेशो विचित्रोपवासः ।
अध्ययनमौनप्रभूतयः समतारहितस्य श्रमणस्य ॥ १२४ ॥

अत्र समतामन्तरेण द्रव्यलिंगधारिणः श्रमणाभासिनः किमपि परलोककारणं नास्तीत्युक्तम् ।

सकलकर्मकलंकपंकविनिर्मुक्तमहानन्दहेतुभूतपरमसमताभावेन विना कान्तारवासावासेन प्रावृष्टि वृक्षमूले स्थित्या च ग्रीष्मेऽतितीव्रकरकरसंतप्तपर्वताग्रग्रावनिषण्णतया वा हेमन्ते स्थिती असणे हे निश्चय शुक्लध्यान होय. या सर्व साधनविशेषाने सहित अखंड, अद्वैत, परम चिन्मय आत्म्याला जो परमसंयमी नित्यं ध्यातो त्याला खरोखर यथार्थं परमसमाधी असते.

श्लोकार्थ २०९ — जो चिन्मय निर्विकल्प समाधीमध्ये सदैव स्थित असतो त्या द्वैत- अद्वैताच्या विकल्पांनी रहित अशा आत्म्यास मी नमस्कार करतो । २०९ ॥ १२३ ॥

गाथा १२४

अन्यर्थ :— (वणवासो कायकिलेसो विचित्तउववासो अज्ञयणमोणपहुदी) वनवास, कायक्त्तेश, अनेक प्रकारचे उपवास, अध्ययन, मौन इत्यादि कार्ये (समदारहियस्स समणस्स किं काहदि) समताविरहित श्रमणास काय प्रयोजनीय आहेत? अर्थात कांहीच नाहीत.

टीका — द्रव्यलिंगधारी श्रमणाभासाला समता नसल्यामुळे यत्किंचित्तही आणि कांहीही परलोकास- मोक्षास- कारण म्हणजे साधन नाही हे या गाथेत सांगितले आहे.

वनवास, कायाक्त्तेशस्तु अनेक विध उपवाससे ।
वा अध्ययन मौनादिसे क्या! साम्यविरहित साधुके ॥ १२४ ॥

च रात्रिमध्ये ह्याशांबरदशाफलेन च, त्वगस्थिभूतसर्वागक्लेशदायिना महोपवासेन वा, सदाध्यनपदुतया च, वाणिवयव्यापारनिवृत्तिलक्षणेन संततमौनव्रतेन वा किमप्युपादेयं फलमस्ति केवलद्रव्यलिंगधारिणः श्रमणाभासस्येति।

तथा चोक्तम् अमृताशीतौ —

(मालिनी)

"गिरिगहनगुहाध्यारण्यशून्यप्रदेश-
स्थितिकरणनिरोधध्यानतीर्थोपसेवा ।
प्रपठनजपहोमैब्रह्मणो नास्ति सिद्धिः
मृगय तदपरं त्वं भोः प्रकारं गुरुभ्यः ॥"

समस्त कर्मकलंकाच्चा कीचडाने रहित अशा परम आनंदास हेतुभूत परम समताभाव नसेल तर १) वनवासामध्ये राहून वर्षा ऋतूत वृक्षाच्चा मुळाशी (ध्यानस्थापने) स्थिर राहून २) ग्रीष्म ऋतूत प्रचंड सूर्याच्चा^१ किरणांनी संतप्त पर्वतशिखराच्चा शीलेवर बसून अथवा ३) हेमत ऋतूत रात्रौ दिगंबर चर्येमध्ये लीन होऊन ४) मात्र त्वचा आणि हाडस्प उरलेल्या समस्त शरीरास क्लेशदायक अशा उपवासाने ५) सदैव अध्ययनशीलतेमुळे अथवा ६) वचनसंबंधी सर्व व्यापारापासून निवृत्तिस्प अशा अखंड मौनव्रताने सुद्धा मात्र द्रव्यलिंगधारी श्रमणाभासाला कोणता लाभ प्राप्त होणार आहे? (अर्थात मोक्षाला साधनस्प असा कोणताही लाभ किंचितही प्राप्त होणार नाही.)

हेच अमृताशीतिमध्ये योगीन्द्रदेव सांगतात.

श्लोकार्थ — अतिगहन पर्वतगुहादिकामध्ये अथवा निर्मनुष्य शून्य वनस्थलामध्ये राहण्याने, इंद्रियनिरोध केल्याने, ध्यानाने अथवा तीर्थक्षेत्री वास केल्याने, अथवा अविरत पाठपठनाने, जपाने अथवा होमाने आपल्या शुद्ध आत्मतत्त्वाची सिद्धी होत नाही. आणि म्हणून हे बंधो! तू गुरुच्या द्वारा अन्यप्रकारचा मार्ग शोध !

श्लोकार्थ २०२ — साम्यभावाने रहित साधूला अनशनादि तपश्चरणाचे फल - आत्मसिद्धी- प्राप्त होत नाही. म्हणून हे साधो! समतेचे कुलमंदीरच^२ जणू अशा या अनाकुल

१. तीव्रकरक - तीव्र किरणानी युक्त म्हणजे सूर्य त्याचे कर म्हणजे किरणांनी.

२. कुलमंदिर - आपले वंशपरंपरागत घर, वडिलोपार्जित घर

तथा हि —

(द्रुतविलंबित)

अनशनादितपश्चरणैः फलं
समतया रहितस्य यतेर्न हि।
तत इदं निजतत्त्वमनाकुलं
भज मुने समताकुलमंदिरम् । २०२ ।

विरदो सव्वसावज्जे तिगुत्तो पिहिदिंदिओ ।
तस्स सामाइगं ठाइ इदि केवलिसासणे ॥ १२५ ॥

विरतः सर्वसावद्ये त्रिगुप्तः पिहितेन्द्रियः।
तस्य सामायिकं स्थायि इति केवलिशासने॥ १२५ ॥

आत्मतत्त्वाला भज, अनुभव. । २०२ । ॥ १२४ ॥

गाथा १२५

अन्यार्थ :— (सव्वसावज्जे विरदो, तिगुत्तो पिहिदिंदिओ)जो साधू सर्व पापापासून निवृत्त आहे, तीन गुर्तींनी संपन्न आहे, आणि सर्व इन्द्रियव्यापारापासून निवृत्त आहे (तस्स ठाइ सामायिकं) त्याला स्थायी साम्यभाव असतो (इदि केवलिसासणे) असे केवलीच्या शासनामध्ये सांगितले आहे.

टीका — येथे सर्वपापांचा त्याग करणाऱ्या, तीन गुर्तींनी संपन्न, समस्त इंद्रियव्यापारापासून पराड्मुख अशा मुनीला स्थायी सामायिक होते असे सांगितले आहे.

या विश्वामध्ये जो साधक, समस्त एकेन्द्रियादि प्राणिसमूहाला क्लेशास कारणभूत अशा पापाच्या ^१वासनेपासून व संगापासून विरत आहे; प्रशस्त आणि अप्रशस्त अशा व्यापाराने रहित असल्याकारणाने तीन गुर्तींनी संपन्न आहे; स्पर्शन, रसन, धाण चक्षु आणि कान या नावाच्या पाचही इंद्रियांच्या योग्य विषयांचे ग्रहण न केल्याने इंद्रियजयी आहे; त्या महामुमुक्षु, परम वीतरागी संयमीला सामायिक ब्रत शाश्वत - स्थायी असते. हाच भाव टीकाकार श्लोक द्वारा

१. व्यासंग - आसक्तिपूर्वक युक्तता, संग

सावद्य-विरत, त्रिगुप्तमय अरु पिहितेन्द्रिय जो रहे ।

स्थायी सामायिक है उसे, यों केवली शासन कहे ॥ १२५ ॥

इह हि सकलसावद्यव्यापाररहितस्य त्रिगुप्तिगुप्तस्य सकलेन्द्रियव्यापारविमुखस्य तस्य
च मुनेः सामायिकं ब्रतं स्थायीत्युक्तम् ।

अथात्रैकेन्द्रियादिप्राणिनिकुरंबक्तेशहेतुभूतसमस्तसमवद्यव्यासंगविनिर्मुक्तः, प्रशस्ता-
प्रशस्तसमस्तकायवाइमनसां व्यापाराभावात् त्रिगुप्तः, स्पर्शनरसनधाणचक्षुःशोत्राभिधान-
पंचेन्द्रियाणां मुखैस्तत्त्वोग्यविषयग्रहणाभावात् पिहितेन्द्रियः, तस्य खतु महामुक्षोः
परमवीतरागसंयमिनः सामायिकं ब्रतं शश्वत् स्थायि भवतीति।

(मंदाक्रांता)

इत्यं मुक्त्वा भवभयकरं सर्वसावद्यराशिं
नीत्वा नाशं विकृतिमनिशं कायवाइमानसानाम् ।
अन्तःशुद्धया परमकलया साकमात्मानमेकं
बुद्ध्या जन्मुः स्थिरशममयं शुद्धशीलं प्रयाति । २०३ ।
जो समो सव्यभूदेसु थावरेसु तसेसु वा ।
तस्स सामाइगं ठाइ इदि केवलिसासणे ॥ १२६ ॥

प्रगट करतात —

श्लोकार्थ २०३ — उपरोक्त प्रकाराने संसारात भयप्रद अशा समस्त पापसमूहाचा त्याग करून, मन-वचन-कायेच्या विकृतीला अविरतपणे नाहीसे करून तसेच अंतरंग भावशुद्धि द्वारा उत्कृष्ट भेदविज्ञान कलेने सहित आपल्या एकरूप आत्म्याला जाणून हा जीव शाश्वत सुखस्वरूप शुद्ध चारित्र प्राप्त करतो. (शाश्वत साम्यभावमय चारित्राची प्राप्ति करतो.) । २०३ । ॥ १२५ ॥

गाथा १२६

अन्यार्थ :— (जो थावरेसु वा तसेसु सव्यभूदेसु समो तस्स ठाइ सामायिगं)जो स्थावर अथवा त्रस सर्व जीवमात्रामध्ये साम्य धारण करतो त्याला स्थायी सामायिक असते, (इदि केवलिसासणे) असे केवली शासनामध्ये सांगितले आहे.

टीका — परम माध्यस्थ्य भूमिकेमध्ये स्थित अशा उत्तम मुमुक्षुचे स्वरूप येथे सांगितले

स्थावर तथा त्रस सर्व जीवसमूह प्रति समता लहे ।

स्थायि सामायिक है उसे यों केवली शासन कहे ॥ १२६ ॥

यः समः सर्वभूतेषु स्थावरेषु त्रसेषु वा ।

तस्य सामायिकं स्थायि इति केवलिशासने ॥ १२६ ॥

परमसमाध्यस्थ्यभावाद्यारुद्धस्थितस्य परमसुमुक्षोः स्वरूपमत्रोक्तम् ।

यः सहजवैराग्यप्रासादशिखरशिखामणिः विकारकारणनिखिलमोहरागद्वेषाभावाद् भेदकल्पनापोद्परमसमरसीभावसनाथत्वात्त्वसस्थावरजीवनिकायेषु समः, तस्य च परमजिन्योगीश्वरस्य सामायिकाभिधानब्रतं सनातनमिति वीतरागसर्वज्ञमार्गं सिद्धमिति ।

(मालिनी)

त्रसहतिपरिमुक्तं स्थावराणां वर्धीर्या

परमजिनमुनीनां चित्तमुच्चैरजस्म् ।

अपि चरमगतं यन्मिर्मलं कर्ममुक्त्यै

तदहमभिनमामि स्तौमि संभावयामि । २०४ ।

आहे.

सहज वैराग्यप्रासादाच्या शिखराचा शिखामणीच जणू असा जो वैराग्यसंपन्न मुनी, विकारोत्पत्तीला कारणभूत अशा समस्त रागद्वेष- मोहाचा अभाव झाल्यामुळे निखिल भेदकल्पनांनी रहित अशा परम समरसीभावाने युक्त झाल्याकारणाने संपूर्ण त्रस- स्थावर जीवामध्ये (रागद्वेष न करता) समताभाव धारण करतो त्या परम जिनमार्गस्थित योगीन्द्राला सामायिक नावाचे सनातन (शाश्वत) ब्रत असते असे केवलीच्या वीतराग सर्वज्ञ मार्गामध्ये प्रसिद्ध आहे. आता हाच भाव येथून आगामी कलशकाव्यद्वारा प्रगट करतात -

श्लोकार्थ २०४ — परम जिन मुनीश्वराचे चित्त त्रस जीवांचा घात अथवा स्थावर जीवांच्या वधापासून अत्यंत निर्मुक्त आहे आणि चरम शुद्धतेला पोहोचलेले असल्याने निर्मल आहे. त्या मुनीश्वराच्या पावन चित्ताला मी कर्मपासून मुक्तता व्हावी या प्रयोजनाने भावपूर्ण नमन करतो, स्तवन करतो, यथार्थ सन्मान करतो । २०४ ।

श्लोकार्थ २०५ — कित्येक अद्वैतमार्गामध्ये स्थित आहेत तर कित्येक द्वैतमार्गामध्ये स्थित आहेत. परंतु आम्ही मात्र द्वैत आणि अद्वैत या उमय विकल्पांनी रहित मार्गामध्ये प्रवृत्ती करतो (अर्थात अनुभव हा द्वैत आणि अद्वैत या उभय विकल्पाच्या अतीत आहे.) । २०५ ।

श्लोकार्थ २०६ — कित्येक (निरपेक्ष) अद्वैताची इच्छा करतात तर दुसरे कित्येक मात्र

(अनुष्टुप्)

केचिदद्वैतमार्गस्थाः केचिद् द्वैतपथे स्थिताः।
द्वैताद्वैतविनिर्मुक्तमार्गं वर्तमिहे वयम् । २०५ ।

(अनुष्टुप्)

कांक्षन्त्यद्वैतमन्येषि द्वैतं कांक्षन्ति चापरे ।
द्वैताद्वैतविनिर्मुक्तमात्मानमभिनौप्यहम् । २०६ ।

(अनुष्टुप्)

अहमात्मा सुखाकांक्षी स्वात्मानमजमच्युतम् ।
आत्मनैवात्मनि स्थित्वा भावयामि मुहुर्मुहुः । २०७ ।

(शिखरिणी)

विकल्पोपन्यासैरलमलमभिर्भवकरैः
अखण्डानन्दात्मा निखिलनयराशेरविषयः ।
अयं द्वैताद्वैतो न भवति ततः कश्चिदचिरात्
तमेकं वन्देऽहं भवभयविनाशाय सततम् । २०८ ।

द्वैताची इच्छा करतात् परंतु मी द्वैत- अद्वैत या विकल्पाच्या अतीत आत्म्यास नमन करतो. | २०६ ।

श्लोकार्थ २०७ — हा मी अतीन्द्रिय आनंदाची इच्छा करणारा आत्मा आपल्या जन्मरहित, मृत्युरहित अशा माझ्या आत्म्याला, आत्मद्वाराच आत्म्यामध्ये स्थित करून त्याची वारंवार भावना करतो. | २०७ ।

श्लोकार्थ २०८ — संसारतापदायक असे सर्व विकल्प पुरे! पुरे! हा आत्मा समस्त नयविकल्पांना अविषय (अगोचर) असून अखंड आनंदस्वरूप आहे. म्हणून तो द्वैत- अद्वैत उभय विकल्पांच्या अतीत आहे. अशा त्या एकरूप आत्म्यास मी संसारदुःखांचा नाश व्हावा म्हणून सतत अभिवंदन करतो. | २०८ ।

श्लोकार्थ २०९ — या संसारामध्ये पुण्यकार्य वा पापकार्यजनित सुखदुःख असते. परंतु मात्र स्वभावग्राही एका शुद्ध दृष्टीने पाहले तर (ज्ञायक) आत्म्यामध्ये शुभभावांचाही अभाव आहे, तसेच अशुभ परिणती सुद्धा नाही, नाही! एक ज्ञायकभाव मात्र या आत्म्याला भवाचा संसर्शी

(शिखारिणी)

सुखं दुःखं योनौ सुकृतदुरितग्रातजनितं
शुभाभावो भूयोऽशुभपरिणतिर्वा न च न च ।
यदेकस्याप्युच्चैर्भवपरिचयो बाढमिह नो
य एवं संन्यस्तो भवगुणगणैः स्तौमि तमहम् । २०९ ।

(मालिनी)

इदमिदमधसेनावैजयन्तीं हरेतां
स्फुटितसहजतेजः पुंजदूरीकृतांहः ।
प्रबलतरतमस्तोमं सदा शुद्धशुद्धं
जयति जगति नित्यं चिच्छमत्कारमात्रम् । २१० ।

(पृथ्वी)

जयत्यनघमात्मतत्त्वमिदमस्तसंसारकं
महामुनिगणाथिनाथहृदयारविन्दस्थितम् ।
विमुक्तभवकारणं स्फुटितशुद्धमेकान्ततः
सदा निजमहिम्नि लीनमपि सददृशां गोचरम् ॥ २११ ॥

नाही! याप्रमाणे जो संसारातील रागद्वेषादि गुणापासून विरक्त आहे त्या एका परम भावास मी स्तवितो, नमस्कार करतो। २०९ ।

श्लोकार्थ २१० — या जगामध्ये खरोखर चिच्छमत्कारमात्र हे शुद्ध, शुद्ध परमतत्त्व सदैव जयवंत आहे! ते परम तत्त्व सहज प्रकाश स्वरूपाच्या प्रतापाने आत्मधर्माशी विपरीत अशा प्रबळ मोहसुपी अंधकारास दूर करते आणि त्या पापसेनेच्या ^१धजेचे हरण करते। २१० ।

श्लोकार्थ २११ — हे निर्दोष आत्मतत्त्व सदैव जयवंत आहे! या परमतत्वाने संसाराचा नाश केला आहे, ते महामुनीश्वरांच्या अधिनायकांच्या ही हृदयकमलामध्ये स्थित आहे, संसारास कारणभूत रागादिकांनी रहित आहे, ते एकान्ततः सर्वथा शुद्ध आहे, आपल्या महिमेमध्ये अंतर्लीन आहे. तथापि सम्यग्दृष्टीला गोचर आहे। २११ । ॥ १२६ ॥

१. अघसेनावैजयंती - अथ =पाप. पापाच्या समूहाची पताका. तिचे विदारण करणारे

जस्स सण्णहिदो अप्पा संजमे णियमे तवे ।
तस्स सामाइगं ठाई इदि केवलिशासणे ॥ १२७ ॥

यस्य सन्निहितः आत्मा संयमे नियमे तपसि ।
तस्य सामायिकं स्थायि इति केवलिशासने ॥ १२७ ॥

अत्राप्यात्मैवोपादेय इत्युक्तः ।

यस्य खलु बाह्यप्रपञ्चपराइमुखस्य निर्जिताखिलेन्द्रियव्यापारस्य भाविजिनस्य पाप-
क्रियानिवृत्तिस्पे बाह्यसंयमे कायवाइमनोगुप्तिस्पसकलेन्द्रियव्यापारवर्जितेऽभ्यन्तरात्मनि
परिमितकालाचरणमात्रे नियमे परमब्रह्मचिन्मयनियतनिश्चयान्तर्गताचारे स्वरूपेऽविचल
स्थितिस्पे व्यवहारप्रपञ्चितपंचाचारे पंचमगतिहेतुभूते किंचनभावप्रपञ्चपरिहीणे सकल-
दुराचारनिवृत्तिकारणे परमतपश्चरणे च परमगुरुप्रसादासादितनिरंजननिजकारणपरमात्मा

गाथा १२७

अन्वयार्थ :— (जस्स अप्पा संजमे तवे णियमे सण्णहिदो^१ तस्स ठाई सामाइगं)
ज्याचा आत्मा संयमामध्ये, नियमामध्ये व तपामध्ये संलग्न आहे त्याला स्थायी सामायिक असते
(इदि केवलिशासणे)असे केवलिशासनामध्ये सांगितले आहे.

टीका — येथे ही आत्मा उपादेय आहे असे सांगितले आहे.

जो भावलिंगी श्रमण बाह्य प्रपञ्चापासून निवृत्त आहे, समस्त, इंद्रियांच्या व्यापारास
जिंकतो आहे आणि भाविकाळात नियमाने जिन होणार आहे अशा साधूला (१) (अ)
पापक्रियेपासून निवृत्तीस्वरूपाच्या बाह्य संयमामध्ये (ब) कायगुप्ती- वचनगुप्ती- मनोगुप्तीस्प
आणि सकल इंद्रियव्यापाराने रहित अशा अभ्यंतर संयमामध्ये, (२) (अ) नियत कालपर्यंत
आचरणस्प बाह्य नियमामध्ये, (ब) आपल्या स्वरूपामध्ये अचल स्थितिस्प आणि चिन्मय
परमब्रह्मामध्ये नियत अशा अंतरंग (निश्चय) नियमामध्ये, तसेच (३) (अ) व्यवहाराने (पाच)
भेदरूपाने विस्तृत (ज्ञानाचार, दर्शनाचार चारित्राचार तपाचार आणि वीर्याचार ह्या) पाच
आचारामध्ये अर्थात व्यवहारचारित्रामध्ये, (ब) तसेच पंचमगती म्हणजे सिद्धगतीला कारणभूत

१. सण्णहिदो = संलग्न, समीप

संयम- नियम- तपमें अहो! आत्मा समीप जिसे रहे ।

स्थायी सामायिक है उसे, यों केवली शासन कहे ॥ १२७ ॥

सदा सत्त्विहित इति केवलिनां शासने तस्य परद्रव्यपराङ्मुखस्य परमवीतराग-
सम्यग्दृष्ट्वीर्तरागचारित्रभाजः सामायिक ब्रतं स्थायि भवतीति।

(मंदाक्रांता)

आत्मा नित्यं तपसि नियमे संयमे सच्चरित्रे
तिष्ठत्युच्चैः परमयमिनः शुद्धदृष्टेमनश्चेत् ।
तस्मिन् बाढं भवभयहरे भावितीर्थाधिनाथे
साक्षादेषा सहजसमता प्रास्तरागाभिरामे । २९२ ।

जस्त रागो दु दोसो दु विगडिं ण जणेइ दु ।
तस्स सामाइगं ठाइ इदि केवलिसासणे ॥ १२८ ॥

तसेच किंचनत्वाच्या विविध भावनेने सर्वथा रहित (ज्यास कोणत्याही परवस्तू व परभावामध्ये किंचिन्मात्र आसक्ती नाही) तसेच समस्त दुराचरणाच्या निवृत्तीला कारणभूत अशा निश्चय परमतपश्चरणामध्ये, परमगुरुच्या प्रसादामुळे प्राप्त निरंजन कारणपरमात्मा सदैव समीपस्थ (संलग्न) आहे; अशा परद्रव्यापासून पराङ्मुख, परम वीतराग सम्यग्दृष्टी आणि वीतराग चारित्रास धारण करणाऱ्या साधूला स्थायी सामायिक ब्रत असते असे केवलिशासनामध्ये सांगितले आहे.

श्लोकार्थ २९२ — आत्मा नियमाने सदैव तपामध्ये, नियमामध्ये संयमामध्ये, सच्चारित्रामध्ये प्राधान्याने स्थित असतो. शुद्धदृष्टि परमसंयमीचे मन आत्म्यामध्ये तेथेच लवलीन असते. तर हे निश्चितच चांगल्याप्रकारे सिद्ध आहे की, रागादिकांचा विनाश केल्यामुळे संसारभयाचे निवारण करणाऱ्या म्हणूनच भावि तीर्थाच्या अधिनायक अशा अभिराम^९ महात्म्याला ही सहज स्वाभाविक समता साक्षात असते. । २९२ । ॥ १२७ ॥

गाथा १२८

अन्वयार्थ :- (जस्त रागो दु दोसो दु विगडिं ण जणेइ दु तस्स ठाइ सामायिगं)
ज्याला राग अथवा द्वेष यामुळे विकृती उत्पन्न होत नाही त्यास स्थायी सामायिक असते (इदि

९. अभिराम- मनोहर, सुंदर- संसारभयनाशक असा. या भावि तीर्थनायकाने रागाचा नाश केल्यामुळे तो मनोहर आहे, सुंदर आहे.

नहिं राग अथवा द्वेषसे जो संयमी विकृति लहे ।
स्थायी सामायिक है उसे, यों केवली शासन कहे ॥ १२८ ॥

यस्य रागस्तु द्वेषस्तु विकृतिं न जनयति तु ।
तस्य सामायिकं स्थायि इति केवलिशासने ॥ १२८॥

इह हि रागद्वेषाभावादपरिस्पंदस्तपत्वं भवतीत्युक्तम् ।

यस्य परमवीतरागसंयमिनः पापाटवीपावकस्य रागो वा द्वेषो, वा विकृतिं नावतरति, तस्य महानन्दाभिलाषिणः जीवस्य पंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहस्य सामायिकनामव्रतं शाश्वतं भवतीति केवलिनां शासने प्रसिद्धं भवतीति।

(मंदाक्रांता)

रागद्वेषौ विकृतिमिह तौ नैव कर्तुं समर्थौ
ज्ञानज्योतिःप्रहतदुरितानीकधोरान्धकारे ।
आरातीये सहजपरमानन्दपीयूषपूरे
तस्मिन्नित्ये समरसमये को विधि: को निषेधः । २९३ ।

केवलिशासणे) असे सर्वज्ञ शासनामध्ये सांगितले आहे.

टीका – येथे रागद्वेषांचा अभाव ज्ञात्यामुले अपरिस्पंदस्तपत्व^१ (स्थिरता) प्राप्त होते हे सांगितले आहे.

पापस्तपी अरण्यास अग्नीसमान अशा वीतराग संयमीला रागद्वेष विकृति^२ उत्पन्न करत नाहीत, म्हणून त्या महान अतीन्द्रिय आनंदाची अभिलाषा करणाऱ्या जीवाला, त्यास पाच इंद्रियांच्या विस्ताराने रहित गात्रमात्र परिग्रह असल्याकारणाने शाश्वत सामायिक नावाचे व्रत असते असे केवलीच्या शासनामध्ये स्पष्टपणे प्रसिद्ध आहे.

झोकार्थ २९३ – ज्ञानज्योतिद्वारा पापसमूहांचा घोर अंधकार ज्याने नाहीसा केला आहे; जेथे सहज आनंदाचा पूर आलेला आहे अशा त्या महाश्रमणाला ते रागद्वेष विकृती उत्पन्न करण्यास समर्थ नाहीत. त्या नित्य समरसाने परिपूर्ण अशा आत्मतत्त्वामध्ये विधि तो कोणता आणि निषेध तो कोणता? (अर्थात समरसमय आत्म्यामध्ये विधिनिषेधरूप, उपादेयहेयस्प कोणतेही विकल्पच नसतात. त्या आत्मतत्त्वामध्ये लीन महामुनी सदैव स्वभावलीन असतात. म्हणून त्यांना रागद्वेष अथवा कोणतेही विकल्प असत नाहीत.) ।२९३ । ॥१२८॥

१. अपरिस्पंदस्तपत्व - अकंप वृती, अक्षुब्धता, समता

२. विकृति - शुद्धस्वभावाच्या विपरीत परिणती म्हणजेच विकृति होय. वीतरागाचारित्रसंपन्न साधूला फक्त शुद्ध स्वभावाचाच आश्रय असतो. म्हणून रागद्वेषादि विकल्प, विषमता विकृति असत नाही.

जो दु अद्वं च रुद्वं च ज्ञाणं वज्जेदि णिच्वसो ।
तस्स सामाइगं ठाइ इदि केवलिसासणे ॥ १२९ ॥

यस्त्वार्त्तं च रौद्रं च ध्यानं वर्जयति नित्यशः ।
तस्य सामायिकं स्थायि इति केवलिशासने ॥ १२९ ॥
आर्तरौद्रध्यानपरित्यागात् सनातनसामायिकब्रतस्वरूपाख्यानमेतत् ।

यस्तु नित्यनिरंजननिजकारणसमयसारस्वरूपनियतशुद्धनिश्चयपरमवीतरागसुखामृत-
पानपरायणो जीवः तिर्यग्योनिप्रेतावासनारकादिगतिप्रायोग्यतानिमित्तम् आर्तरौद्रध्यानद्वयं
नित्यशः संत्यजति, तस्य खलु केवलिदर्शनसिद्धं शाश्वतं सामायिकब्रतं भवतीति।

(आयी)

इति जिनशासनसिद्धं सामायिकब्रतमणुब्रतं भवति ।
यस्त्वजति मुनिर्नित्यं ध्यानद्वयमार्तरौद्राख्यम् । २१४ ।

गाथा १२९

अन्वयार्थ :— (जो दु अद्वं रुद्वं च ज्ञाणं णिच्वसो वज्जेदि तस्स ठाइ सामायिगं)जो आर्तध्यान आणि रौद्रध्यान नित्यशः सोडतो त्याला स्थायी सामायिक असते (इदि केवलिशासणे) असे केवलिशासनात प्रसिद्ध आहे.

टीका — आर्तध्यान आणि रौद्रध्यानाचा परित्याग केल्यामुळे होणाऱ्या स्थायी सामायिकब्रताचे स्वरूप येथे सांगितले आहे.

जो साधू नित्य निरंजन आपल्या कारणसमयसाररूप नियत शुद्ध अशा निश्चय परमवीतराग आनंदामृताचे पान करतो तो तिर्यच योनी, प्रेतावास व नारकादि गतिबंधाच्या योग्यतेला निमित्तभूत आर्त-रौद्र दोन्ही ध्यानांचा नित्यमेव त्याग करतो; त्याला केवलिदर्शनामध्ये प्रसिद्ध असे स्थायी सामायिक असते.

झोकार्थ — जो मुनी सदैव आर्त-रौद्र नामक दोन ध्यानाचा त्याग करतो त्यास जिनशासनामध्ये प्रसिद्ध असे अणुब्रतरूप (सूक्ष्म ब्रतरूप) सामायिकब्रत आहे। २१४ ॥ १२९ ॥

रे! आर्त-रौद्र दुर्धानका नित ही जिसे वर्जन रहे ।
स्थायी सामायिक है उसे, यों केवली शासन कहे ॥ १२९ ॥

जो दु पुण्णं च पावं च भावं वज्जेदि णिव्वसो ।
तस्स सामाइगं ठाइ इदि केवलिसासणे ॥ १३० ॥

यस्तु पुण्णं च पापं च भावं वर्जयति नित्यशः ।

तस्य सामायिकं स्थायि इति केवलिशासने ॥ १३० ॥

शुभाशुभपरिणामसमुपजनितसुकृतदुरितकर्मसंन्यासविधानाख्यानमेतत् ।

बाह्याभ्यंतरपरित्यागलक्षणलक्षितानां परमजिनयोगीश्वराणां चरणनलिनक्षालनसंवा-
हनादिवैयावृत्यकरणजनितशुभपरिणतिविशेषसमुपार्जितं पुण्यकर्म, हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रह
परिणामसंजातमशुभकर्म, यः सहजवैराग्यप्रासादशिखरशिखामणिः संसृतिपुरंध्रिकाविलास-
विभ्रमजन्मभूमिस्थानं तत्कर्मद्वयमिति त्यजति, तस्य नित्यं केवलिमतसिद्धं सामायिकद्रतं
भवतीति ।

गाथा १३०

अन्वयार्थ :— (जो दु पुण्णं च पावं च भावं णिव्वसो वज्जेदि तस्स ठाइ सामायिगं)जो
आत्मा पुण्यभाव आणि पापभाव सदैव सोडतो त्यास स्थायि सामायिक होते (इदि
केवलिसासणे) असे सर्वज्ञ शासनामध्ये सांगितले आहे.

टीका — शुभ आणि अशुभ परिणामाने उत्पन्न अशा पुण्य आणि पापकर्माच्या
संन्यासाचे विधान (निरूपण) या गाथेत आहे.

बाह्य आणि अभ्यंतर समस्त परिग्रहाचा त्याग हे परम जिन योगीश्वराचे लक्षण आहे.
चरणकमलांचे क्षालन, त्यांच्या संवाहनादिक वैयावृत्यादि विशेष क्रियेच्या निमित्ताने,
समुपार्जित पुण्यकर्म आणि हिंसा, अनृत, चौर्य, अब्रम्ह, परिग्रह या पाच पापांनी अर्जित अशुभ
कर्म हे दोन्ही कर्म संसृतिरूप स्त्रीच्या विलास आणि विभ्रमाचे जन्मस्थान आहे; असे जाणून
सहज वैराग्य प्रासादाच्या शिखराचा जणू शिखामणी असा योगीश्वर त्या दोन्ही कर्माचा त्याग
करतो. त्याला सदैव केवलिमतामध्ये मान्य असे सामायिक नित्य असते.

हाच भाव ३ कलशद्वारा टीकाकार आचार्य प्रगट करतात —

जो पुण्य-पाप विभावभावोंका सदा वर्जन करे ।

स्थायि सामायिक है उसे, यों केवली शासन कहे ॥ १३० ॥

(मंदाक्रांता)

त्यक्त्वा सर्वं सुकृतदुरितं संसृतेर्मूलभूतं
नित्यानन्दं ब्रजति सहजं शुद्धचैतन्यस्तपम् ।
तस्मिन् सदृग् विहरति सदा शुद्धजीवास्तिकाये
पश्यादुच्चैः त्रिभुवनजनैरर्घितः सन् जिनः स्यात् । २१५ ।

(शिखरिणी)

स्वतःसिद्धं ज्ञानं दुरघसुकृतारण्यदहनं
महामोहध्वान्तप्रबलतरतेजोमयमिदम् ।
विनिर्मुक्तेर्मूलं निरूपधिमहानंदसुखदं
यजाम्येतनित्यं भवपरिभवध्वंसनिपुणम् । २१६ ।

(शिखरिणी)

अयं जीवो जीवत्यघकुलवशात् संसृतिवधू-
धवत्वं संप्राप्य स्मरजनितसौख्याकुलमतिः ।
क्वचिद् भवत्वेन ब्रजति तरसा निर्वृतिसुखं
तदेकं संत्यक्त्वा पुनरपि स सिद्धो न चलति । २१७ ।

श्लोकार्थ २१५ — सम्यग्दृष्टि जीव संसाराचे मूळ कारण अशा निखिल पुण्यपापांचा त्याग करून, नित्य अतीन्द्रिय आनंदमय अशा सहज शुद्ध चैतन्यस्तपास प्राप्त करतो. त्या शुद्ध जीवास्तिकायामध्ये तो सदैव विहार करतो. नंतर तो तीन लोकातील जीवांकरवी विशेष रूपाने पूजित होत्साता स्वयं जिन होतो. । २१५ ।

श्लोकार्थ २१६ — हे स्वतःसिद्ध ज्ञान दुष्कृत आणि सुकृतस्तप अरण्यास जाळून भस्म करते; महामोहस्तप अंथःकारासहि नष्ट करण्यास अत्यंत प्रबंल तेजस्तप आहे; मुक्तीचे मूल आहे, निरूपधि^१ महान अतीन्द्रिय आनंदस्तपस्तप सुख देणारे आहे; संसारपरिभ्रमणावा नाश करण्यात निपुण आहे. अशा या महिमावंत ज्ञानास मी नित्य पूजतो. । २१६ ।

श्लोकार्थ २१७ — हा जीव पापसमूहाच्या आधीन होऊन, संसृतिस्तप वधूचा पति होऊन कामविकारजनित सुखाने व्याकुळ होत्साता जगतो. क्वचित् भवत्वाचा परिपाक झाला असतांना तात्काळ निर्वृतिसुखास प्राप्त होतो. त्यानंतर मात्र तो सिद्ध त्या एकत्रस्तप आत्म्यास

१. निरूपधि - उपाधिरहित, छलरहित, यथार्थ, वास्तविक.

जो दु हस्सं रई सोगं अरदि वज्जेदि णिच्चसो ।
तस्स सामाइगं ठाइ इदि केवलिसासणे ॥ १३१ ॥

जो दुगंछा भयं वेदं सवं वज्जेदि णिच्चसो ।
तस्स सामाइगं ठाइ इदि केवलिसासणे ॥ १३२ ॥

यस्तु हास्यं रति शोकं अरति वर्जयति नित्यशः ।
तस्य सामायिकं स्थायि इति केवलिशासने ॥ १३१ ॥
यः जुगुप्सां भयं वेदं सर्वं वर्जयति नित्यशः ।
तस्य सामायिकं स्थायि इति केवलिशासने ॥ १३२ ॥

सोडून पुनः कधीही तेथून चलित होत नाही (अर्थात एक मोक्षसुखच असे अनुपम, अनन्य व परिपूर्ण आहे. ते प्राप्त झाल्यानंतर तेथून तो पुनश्च कधीही च्युत होत नाही, सांसारिक सुखाच्या आशेने व्याकुळ होत नाही.) । २१७ । ॥ १३० ॥

गाथा १३१-१३२

अन्वयार्थ :— (जो दु हस्सं रई सोगं अरदि णिच्चसो वज्जेदि तस्स ठाइ सामाइगं)जो आत्मा हर्ष, रती, शोक, अरति सदैव वर्ज्य करतो त्याला स्थायी सामायिक असते (इदि केवलिसासणे) असे सर्वज्ञ शासनांत सांगितले आहे.

(जो दुगंछा^१ भयं वेदं सवं णिच्चसो वज्जेदि तस्स सामाइगं ठाइ)जो जुगुप्सा, भय, वेद सर्वच सदैव वर्ज्य करतो त्यास स्थायी सामायिक असते (इदि केवलिसासणे) असे जैन शासनामध्ये प्रगट सिद्ध आहे.

टीका — नऊ नोकषायावर विजय प्राप्त केल्याने प्राप्त होणाऱ्या सामायिक चारित्राचे स्वरूप येथे सांगितले आहे.

१. दुगंछा - जुगुप्सा, किळस

जो-नित्य वर्जे हास्य, अरु रति, अरति, शोकविरत रहे ।

स्थायि सामायिक है उसे, यों केवलीशासन कहे ॥ १३१ ॥

जो नित्य वर्जे भय जुगुप्सा सर्व वेद समूह रे ।

स्थायि सामायिक है उसे, यों केवली शासन कहे ॥ १३२ ॥

नवनोकषायविजयेन समासादितसामायिकचारित्रस्वरूपाख्यानमेतत् ।

मोहनीयकर्मसमुपजनितस्त्रीपुंसकवेदहास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्साभिधाननवनोकषा-
यकलितकलंकपंकात्मकसमस्तविकारजालकं परमसमाधिबलेन यस्तु निश्चयरत्नत्रयात्मक-
परन्तपोधनः संत्यजति, तस्य खलु केवलिभद्रारकशासनसिद्धपरमसामायिकाभिधानब्रतं
शाश्वतरूपमनेन सूत्रदयेन कथितं भवतीति ।

(शिखरिणी)

त्यजाप्येतत्सर्वं ननु नवकषायात्मकमहम्
मुदा संसारस्त्रीजनितसुखदुःखावलिकरम् ।
महामोहान्धानां सततसुलभं दुर्लभतरं
समाधौ निष्ठानामनवरतमानन्दमनसाम् । २१८ ।

जो दु धर्मं च सुकंच झाणं झाएदि णिच्चासो ।
तस्स सामाइगं ठाइ इदि केवलिसासणे ॥ १३३ ॥

जो आत्मा मोहकर्मजनित स्त्रीवेद- पुरुषवेद- नपुंसकवेद- हास्य- रति- अरति- शोक- भय-
जुगुप्सा नामक नव नोकषायामुळे मलस्वरूप समस्त विकारसमूहास परम समाधीच्या सामर्थ्यने
सोडतो तो निश्चय रत्नत्रयस्वरूप तपोधन होऊन परिणमतो; त्याला खरोखर केवलिभद्रारक
देवाच्या शासनामध्ये प्रसिद्ध असे परम सामायिक नावाचे ब्रत शाश्वतरूपाने असते; असे या
दोन सूत्रद्वारा सांगितलेले आहे.

श्लोकार्थ २१८ – संसृतिरूपी कामिनीच्या संगाने उत्पन्न होणाऱ्या सुखदुःखपरंपरा^१
देणाऱ्या सर्वच नव नोकषायस्प. विकारांचा मी आनंदाने त्याग करतो. कारण नव नोकषायजनित
विकार परंपरा मोहाने अंध बनलेल्या प्राण्यांना सदैव सुलभ आहे. परंतु समाधीमध्ये लीन आणि
अविरतपणे अतीन्द्रिय आनंदामध्ये मग्न श्रमणांना अतिदुर्लभ आहे. (अर्थात् त्यांना ही सांसारिक
सुखदुःखपरंपरा असतच नाही.) । २१८ । ॥ १३१ - १३२ ॥

१. सुखदुःखावली - संसार सुखदुःखाची मालिका- परंपरा. हयाचे कारण नोकषायरूपविकार आहेत.

जो नित्य उत्तम धर्म-शुक्ल सुध्यानमें ही रत रहे ।

स्थायि सामायिक है उसे यों केवली शासन कहे ॥ १३३ ॥

यस्तु धर्मं च शुक्लं च ध्यानं ध्यायति नित्यशः ।
 तस्य सामायिकं स्थायि इति केवलिशासने ॥ १३३ ॥
 परमसमाध्यधिकारोपसंहारोपन्यासो ८यम् ।

यस्तु सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनलोलुपः परमजिनयोगीश्वरः स्वात्माश्रयनिश्चयर्थमध्यानेन निखिलविकल्पजातनिर्मुक्तनिश्चयशुक्लध्यानेन च अनवरतमखण्डाद्वैतसहजचिदिलासलक्षणमक्षयानन्दाभ्योधिमज्जंतं सकलबाह्यक्रियापराह्ममुखं शश्वदंतःक्रियाधिकरणं स्वात्मनिष्ठनिर्विकल्पपरमसमाधिसंपत्तिकारणाभ्यां ताभ्यां धर्मशुक्लध्यानाभ्यां सदाशिवात्मकमात्मानं ध्यायति हि तस्य खलु जिनेश्वरशासननिष्पत्रं नित्यं शुद्धं त्रिगुप्तिगुप्तपरमसमाधितक्षणं शाश्वतं सामायिकब्रतं भवतीति ।

गाथा १३३

अन्वयार्थ :— (जो दु धर्मं च सुकंच झाणं णिच्वसो झाएदि तस्स ठाइ सामायिं) जो साधक धर्मध्यान आणि शुक्लध्यान अशी दोन ध्याने नित्यशः ध्यातो त्यास स्थायी सामायिक असते (इदि केवलिशासने) असे केवलीशासनामध्ये सांगितले आहे.

टीका — हा परम समाधि अधिकाराचा समारोप आहे.

परिपूर्ण व निर्दोष केवलज्ञान आणि केवलदर्शनाची अविरत भावना करणारा परम जिन योगीश्वर धर्मध्यान आणि शुक्लध्यानाच्या द्वारा आपल्या आत्म्याचे ध्यान करतो. ती ध्याने स्वात्मनिष्ठ निर्विकल्प परम समाधिरूप संपत्तीचे साधन आहेत. ध्यान ज्याचे करावयाचे तो आत्मा अविरतपणाने अद्वैत, (निर्द्वद्ध) सहज चैतन्याचा विलासमात्र लक्षणाने युक्त आहे; अक्षय अतीन्द्रिय सुखसागरामध्ये लवलीन आहे, समस्त बाह्य क्रियापासून निवृत्त आहे; शाश्वतपणे अंतरंग स्वभावक्रियेचे अधिकरणरूप आहे, आणि सदा कल्याणरूप आहे. त्यालाच वास्तविक जिनशासनाला संमत, नित्य, शुद्ध, तीन गुर्तींनी संपत्र असे परमसमाधिमय शाश्वत सामायिक ब्रत असते.

आतां हा परमसमाधी अधिकार समाप्त करत असतांना टीकाकार आचार्यदेव कलशकाव्यद्वारा समारोप करतात -

श्लोकार्थ २१९ — रत्नत्रयाने सुविशुद्ध असा आत्मा, निर्दोष परम आनंदरूप

(मंदाक्रांता)

शुक्लध्याने परिणतमतिः शुद्धरत्नत्रयात्मा

धर्मध्यानेष्यनघपरमानन्दतत्त्वाश्रिते स्त्रिमन् ।

प्राप्नोत्युच्चैरपगतमहदुःखजालं विशालं

भेदाभावात् किमपि भविनां वाइमनोमार्गदूरम् । २१९ ।

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमलधारिदेव-
विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ परमसमाध्यधिकारो नवमः श्रुतस्कन्धः ॥

आत्मतत्त्वाश्रित अशा या धर्मध्यानामध्ये तसेच शुक्लध्यानामध्ये तन्मयस्तपाने परिणत होतो व
अशा विशाल तत्त्वाला प्राप्त करतो. ते परमतत्त्व महादुःखजालापासून विमुक्त आहे आणि
भेदाचा संभव नसल्या कारणाने संसाररत जीवांना वचन आणि मनाच्या मार्गाच्या
अतिदूर आहे. । २१९ । ॥ १३३ ॥

याप्रमाणे सुकविस्तृप कमलांना सूर्योप्रिमाणे असणारे, पाच इंद्रियांच्या विस्ताराने रहित
गात्रमात्र परिग्रह असणारे अशा श्री पद्मप्रभमलधारिदेव यांनी रचलेल्या नियमसारच्या
तात्पर्यवृत्तीनामक टीकेमध्ये परमसमाधि अधिकार नामक नववा श्रुतस्कंध समाप्त झाला.

॥ १३३ ॥

परमभक्त्यधिकारः

अथ संप्रति हि भक्त्यधिकार उच्यते ।

सम्मत्तणाणचरणे जो भक्ति कुणइ सावगो समणो ।

तस्स दु णिव्युदिभक्ती होदि ति जिणेहि पण्ठतं ॥ १३४ ॥

सम्यक्त्वज्ञानचरणेषु यो भक्ति करोति श्रावकः श्रमणः ।

तस्य तु निर्वृतिभक्तिर्भवतीति जिनैः प्रज्ञप्तम् ॥ १३४ ॥

रलत्रयस्वरूपाख्यानमेतत् ।

चतुर्गतिसंसारपरिभ्रमणकारणतीव्रमिथ्यात्वकर्मप्रकृतिप्रतिपक्षनिजपरमात्मतत्त्वसम्यक्
श्रद्धानावबोधाचरणात्मकेषु शुद्धरलत्रयपरिणामेषु भजनं भक्तिराराधनेत्यर्थः । एकादशपदेषु

परमभक्त्यधिकारः

आतां भक्ति अधिकार सांगण्यात येतो -

गाथा १३४

अन्वयार्थ :— (जो सावगो समणो सम्मत्तणाणचरणे भक्ति कुणइ) जो श्रावक अथवा श्रमण सम्यक्त्व, सम्यग्ज्ञान आणि सम्यक् चारित्रामध्ये भक्ति करतो (तस्स दु णिव्युदिभक्ती होदि) त्यास निर्वाणभक्ति सिद्धभक्ति निर्वृतिभक्ती होते असे (जिणेहि पण्ठतं) असे जिनेद्रांनी सांगितले आहे.

टीका — हे रलत्रयाच्या स्वरूपाचे निरूपण आहे.

चतुर्गतिरूप संसारामध्ये परिभ्रमणास कारण तीव्र मिथ्यात्व कर्म आहे. कर्मप्रकृतीचा

सम्यक्त्व, ज्ञान चारित्रकी श्रावक श्रमण भक्ति करे।

उसको कहें निर्वाण-भक्ति परम जिनवर देव रे ॥ १३४ ॥

श्रावकेषु जघन्याः षट्, मध्यमास्त्रयः, उत्तमौ द्वौ च, एते सर्वे शुद्धरत्नत्रयभक्तिं कुर्वन्ति। अथ भवभयभीरवः परमनैष्कर्यवृत्तयः परमतपोधनाश्च रत्नत्रयभक्तिं कुर्वन्ति। तेषां परमश्रावकाणां परमतपोधनानां च जिनोत्तमैः प्रज्ञप्ता निर्वृतिभक्तिरपुनर्भवपुरंग्रिकासेवा भवतीति ।

(मंदाक्रांता)

सम्यक्त्वेऽस्मिन् भवभयहरे शुद्धबोधे चरित्रे
भक्तिं कुर्यादनिश्मतुलां यो भवच्छेददक्षाम् ।
कामक्रोधाद्यखिलदुरघव्रातनिर्मुक्त्येताः
भक्तो भक्तो भवति सततं श्रावकः संयमी वा । २२० ।

प्रतिपक्षी आपल्या नित्यशुद्ध परमात्मतत्त्वाचे समीचीन श्रद्धान व ज्ञान आणि आचरणस्प असे शुद्ध रत्नत्रयाचे परिणाम आहेत. त्यांचे तन्मयतेने सेवन (भजन) भक्ती होय. म्हणजेच आराधना असा अर्थ झाला. ^१अकरा श्रावकभूमिकामध्ये जघन्य सहा, मध्यम तीन, उत्कृष्ट दोन हे सर्व श्रावक शुद्ध रत्नत्रयाची भक्ति करतात. आणि तसेच संसारक्लेशांना भ्यालेले, परमनैष्कर्यस्तपाने वृत्ती करणारे परमतपोधन योगी देखील रत्नत्रयभक्ती करतात. त्या परम श्रावकांना आणि परम तपोधनांना जिनवरांनी सांगितलेली अशी निर्वृतिभक्ती, सिद्ध भक्ती जणू मोक्षरूपी लक्ष्मीची सेवाच असते.

आता हेच टीकाकार कलश काव्यद्वारा सांगतात -

झ्लोकार्थ २२० — जो संसारदुःखनाशक अशा या सम्यक्त्वामध्ये, सम्यग्ज्ञानामध्ये आणि सम्यक्चारित्रामध्ये भवच्छेद करण्यांत दक्ष अशी भक्ती करतो, निखिल कामक्रोधादि सर्वच पापसमूहापासून आपले मन मुक्त करतो तो श्रावक अथवा संयमी निरंतरपणे भक्त आहे! भक्त आहे! । २२० । ॥ १३४ ॥

गाथा १३५

अन्वयार्थ :— (मोक्खंगयपुरिसाणं गुणभेदं जाणिऊण) मोक्षास गेलेल्या पुरुषांचे

१. श्रावकांच्या अकरा प्रतिमा (स्थाने) आहेत. त्यापैकी १) दर्शनप्रतिमा २) व्रतप्रतिमा ३) सामायिक प्रतिमा ४) प्रोष्ठ प्रतिमा ५) सचित्तत्याग प्रतिमा ६) रात्रिभोजन त्याग अथवा रात्रभक्तप्रतिमा या पहिल्या सहा प्रतिमा जघन्य आहेत. ७) ब्रह्मचर्य प्रतिमा ८) आरंभत्याग प्रतिमा ९) परिग्रहत्याग प्रतिमा या तीन प्रतिमा मध्यम आहेत. १०) अनुमतित्याग प्रतिमा ११) उद्दिष्टत्याग प्रतिमा या दोन प्रतिमा उत्कृष्ट आहेत.

मोक्खंगयपुरिसाणं गुणभेदं जाणिऊण तेसिं पि ।
जो कुणदि परमभर्ति व्यवहारणयेण परिकहियं ॥ १३५ ॥

मोक्खंगतपुरुषाणां गुणभेदं ज्ञात्वा तेषामपि ।
यः करोति परमभर्ति व्यवहारनयेन परिकथितम् ॥ १३५ ॥

व्यवहारनयप्रथानसिद्धभक्तिस्वस्पाच्यानमेतत् ।

ये पुराणपुरुषाः समस्तकर्मक्षयोपायहेतुभूतं कारणपरमात्मानमभेदानुपचारत्लत्रय-
परिणत्या सम्यगाराध्य सिद्धा जातास्तेषां केवलज्ञानादिशुद्धगुणभेदं ज्ञात्वा निर्वाणपरंपराहेतुभूतं
परमभक्तिमासन्नभव्यः करोति, तस्य मुमुक्षोर्व्यवहारनयेन निर्वृतिभक्तिर्भवतीति ।

(अनुष्टुप्)

उद्भूतकर्मसंदोहान् सिद्धान् सिद्धिवधूधवान् ।
संप्राप्ताष्टगुणैश्वर्यान् नित्यं वन्दे शिवालयान् । २२९ ।

गुणभेद जाणून (जो तेसिं पि परमभर्ति कुणदि)जो त्यांची सुद्धा परमभक्ति करतो (व्यवहारनयेण
परिकहियं) त्यास व्यवहारनयाने निर्वाण भक्ती सांगितली आहे.

टीका – येथे व्यवहार नयाच्या मुख्यतेने सिद्धभक्तीचे स्वरूप सांगितले आहे.

जे पुराणपुरुष समस्त कर्मनाशाच्या उपायास कारणभूत कारणपरमात्म्याची अभेद अनुपचरित
रत्लत्रयस्त परिणीतीने सम्यक् आराधना करून सिद्ध झालेले आहेत त्यांच्या केवलज्ञानादि शुद्ध
गुणभेदांना जाणून जो आसन्नभव्य त्यांची निर्वाणास परंपरेने हेतुभूत परमभक्ती करतो त्या मुमुक्षूला
व्यवहारनयाने निर्वाणभक्ती- सिद्धभक्ती असते.

आता ह्या गाथेची टीका पूर्ण करतांना आचार्य टीकाकार सहा कलश सांगतात -

ज्ञोकार्थ २२९ – सिद्ध भगवान् कर्मसमूहाचा नाश करून सिद्ध रमणीचे नाथ झाले
आहेत; आठ गुणरूप ऐश्वर्याची प्राप्ति करून शिवमहालात निवास करतात. त्या अशा सर्व
सिद्धांना मी नित्य वंदन करतो. । २२९ ।

जो मुक्तिगत हैं उन पुरुषकी भक्ति जो गुणभेदसे-
करता, वही व्यवहारसे निर्वाणभक्ति वेद रे ॥ १३५ ॥

(आया)

व्यवहारनयस्येत्यं निवृतिभक्तिर्जिनोत्तमैः प्रोक्ता ।
निश्चयनिवृतिभक्ती रत्नत्रयभक्तिरित्युक्ता । २२२ ।

(आया)

निःशेषदोषदूरं केवलबोधादिशुद्धगुणनिलयं ।
शुद्धोपयोगफलमिति सिद्धत्वं प्राहुराचार्याः । २२३ ।

(शार्दूलविक्रीडित)

ये लोकाग्रनिवासिनो भवभवक्त्वेशार्णवान्तं गता
ये निर्वाणवधूटिकास्तनभराङ्गेषोत्थसौख्याकराः ।
ये शुद्धात्मविभावनोदभवमहाकैवल्यसंपद्गुणाः
तान् सिद्धानभिनौप्यहं प्रतिदिनं पापाटवीपावकान् । २२४ ।

(शार्दूलविक्रीडित)

त्रैलोक्याग्रनिकेतनान् गुणगुरुन् ज्ञेयाब्धिपारंगतान्
मुक्तिश्रीविनितामुखाम्बुजरवीन् स्वाधीनसौख्यार्णवान् ।
सिद्धान् सिद्धगुणाष्टकान् भवहरान् नष्टाष्टकमोत्करान्
नित्यान् तान् शरणं ब्रजामि सततं पापाटवीपावकान् । २२५ ।

श्लोकार्थ २२२ — याप्रमाणे व्यवहारनयाने जिनेश्वरांनी सिद्धभक्ती सांगितलेली आहे. निश्चय निर्वाणभक्ती म्हणजे रत्नत्रयाची भक्ती होय असे सांगितले आहे. २२२ ।

श्लोकार्थ २२३ — सर्व दोषांपासून दूरवर्ती, केवलज्ञानादि शुद्ध गुणांचे जणू निवासस्थान असे सिद्धत्व म्हणजे शुद्धोपयोगाचे फल आहे असे आचार्य सांगतात. २२३ ।

श्लोकार्थ २२४ — सिद्ध भगवान लोकाग्रभागी निवास करतात; भवभवातील दुःखसागराच्या पार झाले आहेत; निर्वाण रूपी वधूच्या पुष्ट स्तनाच्या आलिंगनाने उत्पन्न सुखाचे निधान (खान) आहेत; शुद्धात्म्याच्या विशेष भावनांच्या उदयाने कैवल्यरूप संपदेच्या महा गुणांनी संपन्न आहेत; पापरूपी अरण्यास जाळून दग्ध करतात. त्या सर्व सिद्धांना मी प्रतिदिन नमन करतो. २२४ ।

श्लोकार्थ २२५ — तीन लोकाच्या अग्रभागी सिद्धांचे निवासस्थान आहे; ते गुणांनी परिपूर्ण आहेत; ज्ञेयाच्या विशाल सागराच्या अंताला-टोकाला-पोचलेले आहेत; (विश्वातील

(वसन्ततिलका)

ये मर्त्यदैवनिकुरम्बपरोक्षभक्ति-
 योग्याः सदा शिवमयाः प्रवराः प्रसिद्धाः।
 सिद्धाः सुसिद्धिरमणीरमणीयवक्त्र-
 पंकेरुहोरुमकरंदमधुद्रताः स्युः । २२६ ।

मोक्खपहे अप्पाण ठविऊण य कुणदि णिवुदी भत्ती ।
 तेण दु जीवो पावइ असहायगुणं णियप्पाण ॥ १३६ ॥

मोक्षपथे आत्मानं संस्थाप्य च करोति निर्वृत्तेभक्तिम् ।
 तेन तु जीवः प्राप्नोत्यसहायगुणं निजात्मानम् ॥ १३६ ॥

सर्वपर्यायांनी युक्त अशा सर्व झेय पदार्थाना जाणतात) मुक्तीश्रीरूपी वनितेच्या मुखकमलांना प्रफुल्लित करण्यासाठी सूर्यसमान आहेत; आत्मोत्थ स्वाश्रित सुखाचा जणू सागरच आहेत; भवाचा नाश करणारे आहेत; आठ कर्मसमूहाच्या नाश करतात; पापरूपी अरण्याला जाळून निःशेष करतात; नित्य आहेत; आठ गुणांना प्राप्त करणारे आहेत. त्या सर्व सिद्धांना मी सतत शरण जातो. । २२५ ।

झ्लोकार्थ २२६ — सिद्ध भगवान हे देव आणि मनुष्यांच्या समूहांनी केलेल्या परोक्ष भक्तीस पात्र आहेत, सदैव शिवमय आहेत, श्रेष्ठ व प्रसिद्ध आहेत. ते सिद्ध परमात्मा सुसिद्धिरमणीच्या रमणीय मुखकमलाच्या महा ^१मकरंदाचे भ्रमर आहेत (अर्थात मुक्तिसुखाचा निरंतर आस्वाद घेतात.) । २२६ । ॥ १३५ ॥

गाथा १३६

अन्वयार्थ :— (जीवो मोक्खपहे अप्पाण ठविऊण य णिवुदिभत्ती कुणदि)जीव स्वतःला मोक्षमार्गामध्ये दृढपणे स्थापित करतो; निर्वाणभत्ती करतो; (तेण दु असहायगुणं णियप्पाणं पावइ)त्यामुळे परनिरपेक्ष गुणांनी संपत्र अशा आपल्या आत्म्यास प्राप्त करतो.

टीका — हे निज परमात्मभत्तीच्या स्वरूपाचे विवरण आहे.

१. मकरंद - फुलातील पराग, रस, केसर

रे! जोड़ निजको मुक्तिपथमें भक्ति निर्वृतिकी करे ।

अतएव वह असहाय-गुण-सम्पन्न निज आत्मा वरे ॥ १३६ ॥

निजपरमात्मभक्तिस्वरूपाख्यानमेतत् ।

भेदकल्पनानिरपेक्षनिरुपचाररत्नत्रयात्मके निरुपरागमोक्षमार्गे निरंजननिजपरमात्मा-
नंदपीयूषपानाभिमुखो जीवः स्वात्मानं संस्थाप्यापि च करोति निर्वृतेर्मुक्त्यंगनायाः चरणनलिने
परमां भक्तिं, तेन कारणेन स भव्यो भक्तिगुणेन निरावरणसहजज्ञानगुणत्वादसहायगुणात्मकं
निजात्मानं प्राप्नोति ।

(स्नाधरा)

आत्मा द्व्यात्मानमात्मन्यविचलितमहाशुद्धरत्नत्रयेऽस्मिन्
नित्ये निर्मुक्तिहेतौ निरुपमसहजज्ञानदृकशीलरूपे ।
संस्थाप्यानंदभास्वन्निरतिशयगृहं चिच्छमत्कारभक्त्या
प्राप्नोत्युच्चैरयं यं विगलितविपदं सिद्धिसीमन्तिनीशः । २२७ ।

रायादीपरिहारे अप्याणं जो दु जुंजदे साहू ।
सो जोगभक्तिजुतो इदरस्त्य य किह हवे जोगो ॥ १३७ ॥

भेद कल्पनेच्या अतीत झाल्याकारणाने निरपेक्ष अनुपचरित रत्नत्रयस्वरूप निर्दोष
मोक्षमार्गमध्ये, निर्दोष आपल्या आत्म्याच्या सुखाचे पान करण्यास अभिमुख जो जीव स्वतःला
यथार्थ स्थापित करतो; निर्वृतिरूपी- मुक्तिरूपी- रमणीच्या चरण कमलाची परम भक्ती करतो;
त्या कारणाने तो भव्यजीव भक्तिगुणाने नित्यनिरावरण सहज ज्ञानगुणमय होतो, म्हणून परनिरपेक्ष
गुणांनी युक्त अशा आपल्या आत्म्याला प्राप्त करतो.

हा भाव टीकाकार काव्यद्वारा प्रगट करतात -

श्लोकार्थ २२७ — हा आत्मा आपल्या आत्म्याला आत्म्यामध्येच-जो आत्मा अचल
महारत्नत्रयस्वरूप आहे; नित्य आहे, निरुपम सहज ज्ञान-श्रद्धान- चारित्ररूप आहे - स्थापित
करतो आणि आपल्या चिच्छमत्काराच्या भक्तीने हा सिद्धिरूपी रमणीच्या नाथ आनंदाने
अतिशयेकरून प्रकाशमान आणि सर्व विपर्तींनी रहित अशा आपल्या उत्तम घरास विशेषत्वाने
प्राप्त करतो. । २२७ । ॥ १३६ ॥

रागादिके परिहारमें जो साधु जोडे आत्मा ।
है योगकी भक्ति उसे, नहिं अन्यको सम्भावना ॥ १३७ ॥

रागादिपरिहारे आत्मानं यस्तु युनक्ति साधुः ।

स योगभक्तियुक्तः इतरस्य च कथं भवेद्योगः ॥ १३७ ॥

निश्चययोगभक्तिस्वरूपाख्यानमेतत् ।

निरवशेषेणान्तर्मुखाकारपरमसमाधिना निखिलमोहरागद्वेषादिपरभावानं परिहारे
सति यस्तु साधुरासन्नभव्यजीवः निजेनाखंडाद्वैतपरमानन्दस्वरूपेण निजकारणपरमात्मानं युनक्ति,
स परमतपोधन एव शुद्धनिश्चययोपयोगभक्तियुक्तः। इतरस्य बाद्यप्रपञ्चसुखस्य कथं योग-
भक्तिर्भवति।

तथा चोक्तम् —

(अनुष्टुभु)

"आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥"

गाथा १३७

अन्वयार्थ :— (जो साहू दु रायादिपरिहारे अप्पाण जुंजदे सो जोगभक्तिजुत्तो)जो साधू रागादिकांचा परिहार करण्यामध्ये आपल्या आत्म्यास संलग्न करतो- जोडतो (अर्थात आत्म्यास आत्म्यामध्ये जोडून रागादिकांचा त्याग करतो) तो योगभक्ति करणारा आहे. (इदरस्स य जोगे किह हवे)या व्यतिरिक्त दुसऱ्याला योग कोणत्याप्रकारे होऊ शकतो?

टीका - हे निश्चय योगभक्तीचे स्वरूप आहे.

सर्वथा निःशेषपणाने अंतर्मुखाकार (अंतर्मुख प्रवृत्ती हे परम समाधीचे लक्षण आहे.) परम समाधिद्वारा समस्त मोहरागद्वेषादि परभावांचा परिहार झाला असतांना (आसन्नभव्य असा) जो साधू आपल्या कारणपरमात्म्याला आपल्याच अखंड अद्वैत परमानंद स्वरूपाशी जोडतो- तेथे लीन होतो- तो परम तपोधनच शुद्ध निश्चय योगभक्तीने संपन्न आहे. (आपल्या कारण परमात्म्यास परम आत्मानंदामध्ये तन्मय करणे हीच खरी निश्चयाने योगभक्ती आहे.) बाद्य प्रपञ्चाभिमुख अन्य जीवाला योगभक्ती कशी असेल? (अर्थात असणार नाही)

हेच अन्यत्र आगमामध्ये सांगितले आहे.

श्लोकार्थ - आत्मप्रयत्नसापेक्ष अशा विशिष्ट मनोगतीला ब्रह्मामध्ये संयुक्त करणे जोडणे त्यासच योग असे म्हणतात.

तथा हि —

(अनुष्टुभ्)

आत्मानमात्मनात्मायं युनक्त्येव निरन्तरम् ।
स योगभक्तियुक्तः स्यान्निश्चयेन मुनीश्वरः । २२८ ।

सव्ववियप्पाभावे अप्पाणं जो दु जुंजदे साहू ।
सो जोगभक्तिजुतो इदरस्स य किह हवे जोगो ॥ १३८ ॥

सर्वविकल्पाभावे आत्मानं यस्तु युनक्ति साधुः ।
स योगभक्तियुक्तः इतरस्य च कथं भवेद्योगः ॥ १३८ ॥

अत्रापि पूर्वसूत्रवन्निश्चययोगभक्तिस्वरूपमुक्तम् ।

अत्यपूर्वनिरुपरागरत्नत्रयात्मकनिजचिदिलासलक्षणनिर्विकल्पपरमसमाधिना निखिल-
मोहरागद्वेषादिविधिविकल्पाभावे परमसमरसीभावेन निःशेषतोऽन्तर्मुखनिजकारणसमय-
सारस्वरूपमत्यासन्नभव्यजीवः सदा युनक्त्यैव, तस्य खलु निश्चययोगभक्तिनान्येषाम् इति।

झोकार्थ २२८ — जो आत्मा आपल्या आत्मद्वाराच आत्म्यामध्ये आत्म्याला निरंतर जोडतो तो मुनीश्वर निश्चयाने योगभक्तीयुक्त आहे. । २२८ । ॥ १३७ ॥

गाथा १३८

अन्यार्थ :— (जो दु साहू अप्पाणं सव्ववियप्पाभावे जुंजदे सो जोगभक्तिजुतो) आणि जो साधु आपणास सर्व विकल्पाच्या निरोधामध्ये लवलीन करतो तो योगभक्तीने युक्त आहे. या व्यतिरिक्त (इदरस्स जोगो किह हवे) अन्य जीवास योग कसा काय असूं शकेल? अर्थात असणार नाही.

टीका — या सूत्रामध्ये पण पूर्व सूत्राप्रमाणे निश्चय योगभक्तीचे स्वरूप सांगितले आहे.

अति अपूर्व निर्दोष शुद्ध रत्नत्रयस्तपाने आपल्या चैतन्याचा विलास हे परमसमाधीचे लक्षण आहे. त्या समाधिद्वारा समस्त रागद्वेषमोहादी विविध विकल्पांच्या अतीत भूमिकेमध्ये जो अत्यासन्नभव्य साधू अंतर्मुख निजकारणसमयसाररूप आत्म्यास नेहमी जोडतो - तेथे लीन

सब ही विकल्प अभावमें जो साधु जोडे आतमा ।
है योगकी भक्ति उसे, नहिं अन्यको सम्भावना ॥ १३८ ॥

(अनुष्टुप्)

भेदाभावे सतीयं स्याद्योगभक्तिरनुतमा ।

तयात्मलविद्धरूपा सा मुक्तिर्भवति योगिनाम् । २२९ ।

विवरीयाभिणिवेसं परिचत्ता जोणहकहियतच्चेसु ।

जो जुंजदि अप्पाणं णियभावो सो हवे जोगो ॥ १३९ ॥

विपरीताभिनिवेशं परित्यक्त्वा जैनकथितत्त्वेषु ।

यो युनक्ति आत्मानं निजभावः स भवेद्योगः ॥ १३९ ॥

इह हि निखिलगुणधरणधरदेवप्रभृतिजिनमुनिनाथकथितत्त्वेषु विपरीताभिनिवेशविवर्जितात्मभाव एव निश्चयपरमयोग इत्युक्तः ।

अपरसमयतीर्थनाथाभिहिते विपरीते पदार्थे द्विभिनिवेशो दुराग्रह एव विपरीताभिनिवेशः । अमुं परित्यज्य जैनकथितत्त्वानि निश्चयव्यवहारनयाभ्यां बोद्धव्यानि ।

करतो, त्यालाच निश्चय योगभक्ति असते, दुसऱ्यांना नाही.

अल्पोकार्थ २२९ — भेदविकल्पांचा अभाव झाला असतांना ही अत्युत्कृष्ट योगभक्ति असते. त्या योग भक्तीनेच योगींना शुद्धात्म्याची प्राप्ती म्हणजेच मोक्ष होतो । २२९ । ॥ १३८ ॥

गाथा १३९

अन्वयार्थ :— (विवरीयाभिणिवेसं परिचत्ता) विपरीत अभिनिवेशाचा त्याग करून (जो जोणहकहियतच्चेसु अप्पाणं जुंजदि) जो साधक जिनप्रणीत तत्त्वामध्ये आपल्या आत्म्यास जोडतो (सो णियभावो जोगो हवे) तो आत्म्याचा परिणामच योग आहे.

टीका — निखिल गुणांना धारण करणाऱ्या गणधर देवादिकांनी-जैन मुनिश्रेष्ठींनी सांगितलेल्या तत्त्वामध्ये विपरीत अभिनिवेशाने रहित जो आत्मपरिणाम तोच निश्चयाने परमयोग आहे असे सांगितलेले आहे.

अन्य दर्शनाची स्थापना करणाऱ्या तीर्थप्रस्थापकांनी सांगितलेल्या विपरीत वस्तुस्वभावामध्ये जो हठाग्रह-दुराग्रह-तोच विपरीत अभिनिवेश आहे. त्या विपरीत अभिनिवेशाचा त्याग

विपरीत आग्रह छोडकर श्री जिन कथित जो तत्त्व हैं-

जोडे वहा निज आतमा, निजभाव उसका योग है ॥ १३९ ॥

सकलजिनस्य भगवतस्तीर्थीधिनाथस्य पादपद्मोपजीविनो जैनाः, परमार्थतो गणधरदेवादय इत्यर्थः। तैरभिहितानि निखिलजीवादितत्त्वानि तेषु यः परमजिनयोगीश्वरः स्वात्मानं युनक्ति, तस्य च निजभाव एव परमयोग इति ।

(वसंततिलका)

तत्त्वेषु जैनमुनिनाथमुखारविद-
व्यक्तेषु भव्यजनताभवघातकेषु ।
त्यक्त्वा दुराग्रहममुं जिनयोगिनाथः
साक्षात्युनक्ति निजभावमयं स योगः । २३० ।

उसहादिजिणवरिंदा एवं काऊण जोगवरभर्ति ।
णिव्युदिसुहमावण्णा तम्हा धरु जोगवरभर्ति ॥ १४० ॥

करुन जिनेश्वर प्रणीत तत्त्वांना व्यवहार- निश्चय नयद्वारा यथार्थ जाणले पाहिजे. सकल^१ जिन- तीर्थनायक अरिहंताचे जे चरणकमलाचे सेवक^२ ते जैन होत. परमार्थने त्या जिनांनी उपदिष्ट निखिल जीवादिक जी तत्त्वे त्यामध्ये जो परम जिन योगीश्वर आपल्या आत्म्यास जोडतो त्याचा तो निजभावच म्हणजे परमयोग आहे.

श्लोकार्थ २३० — जैन मुनिनाथाच्या मुखकमलातून प्रगट झालेल्या आणि भव्य जीवांच्या भवाचा नाश करणाऱ्या अशा तत्त्वामध्ये सर्व (परमतप्रणीत तत्त्वांचा) दुराग्रह सोडून जिन योगीश्वर स्वतःला साक्षात तल्लीन करतो तो निजभाव म्हणजेच योग होय. । २३० । ॥ १३९ ॥

गाथा १४०

अन्यार्थ :— (उसहादिजिणवरिंदा एवं जोगवरभर्ति काऊण णिव्युदिसुहमावण्णा) ऋषभादि जिनेन्द्र भगवान याप्रमाणे उत्तम योगभक्ति करुन निवृत्तिसुखाला- मोक्षसुखाला- प्राप्त झाले आहेत (तम्हा जोगवरभर्ति धरु) म्हणून उत्तम योगभक्तीचा तुं स्वीकार कर! आश्रय घे!

१. सकल जिन- सकल म्हणजे देहांनी सहित. जे देहाने सहित असूनही रागद्वेषादि अठरा दोषांनी रहित आहेत. ते सकलजिन- सकल परमात्मा होत.
२. पादपद्मोपजीविनः चरण कमलाची सेवा करणारे, सेवक, दास, आश्रित गणधर देवादिक. हा आशय.

वृषभादि जिनवर भक्ति उत्तम इस तरह कर योगकी ।
निर्वृति सुख पाया अतः कर भक्ति उत्तम योगकी ॥ १४० ॥

वृषभादिजिनवरेन्द्रा एवं कृत्वा योगवरभक्तिम् ।
 निवृत्तिसुखमापन्नास्तस्माद्वारय योगवरभक्तिम् ॥ १४० ॥
 भक्त्यधिकारोपसंहारोपन्यासोयम् ।

अस्मिन् भारते वर्षे पुरा किल श्रीनाभेयादिश्रीवर्द्धमानचरमाः चतुर्विंशतितीर्थकर-
 परमदेवाः सर्वज्ञवीतरागाः त्रिभुवनवर्तिकीर्तयो महादेवाधिदेवाः परमेश्वराः सर्वे एवमुक्तप्रकार-
 स्वात्मसंबन्धिनीं शुद्धनिश्चययोगवरभक्तिं कृत्वा परमनिर्वाणवधूटिकापीवरस्तनभरगाढोपगृह-
 निर्भरानन्दपरमसुधारसपूरपरितृप्तसर्वात्मप्रदेशा जाताः, ततो यूं महाजनाः स्फुटितभव्यत्वगुणास्तां
 स्वात्मार्थपरमवीतरागसुखप्रदां योगभक्तिं कुरुतेति ।

(शार्दूलविक्रीडित)

नाभेयादिजिनेश्वरान् गुणगुरुन् त्रैलोक्यपुष्पोत्करान्
 श्रीटेवेन्द्रकिरीटकोटिविलसन्माणिक्यमालार्चितान् ।
 पौलोमीप्रभृतिप्रसिद्धदिविजाधीशांगनासंहतेः
 शङ्क्रेणोऽदवभोगहासविमलान् श्रीकीर्तिनाथान् स्तुवे । २३१ ।

टीका - हा परम भक्ति अधिकाराचा समारोप आहे.

या भारतवर्षामध्ये पूर्वी खरोखर ऋषभदेवापासून तो अंतिम वर्धमानपर्यंत चौबीस तीर्थकर
 परमदेव झाले आहेत. ते सर्वज्ञ वीतराग होते; त्यांची कीर्ति त्रिभुवनामध्ये व्याप्त होती; असे
 महादेवाधिदेव परमेश्वर सर्वच याप्रमाणे पूर्वोक्तप्रकारे आपल्या आत्मसंबंधी शुद्ध निश्चय योगभक्ति
 करून परम निर्वाणस्तीपी वधूच्या पुष्ट भरगच्च स्तनाशी आलिंगन केल्यामुळे सर्व आत्मप्रदेशामध्ये
 व्याप्त सातिशय आनंदस्तुप परम सुधारसाच्या पूराने परितृप्त झाले आहेत. म्हणून- आपण सर्व
 महाशयांनी - आपल्या भव्यत्व गुणाचा परिपाक प्रगट झाला आहे, म्हणून आपल्या आत्म्यास
 परम अर्तीन्द्रिय सुख देणारी अशी योगभक्ती करावी.

आता टीकाकार आचार्यदेव सात कलशद्वारा या अधिकाराचा समारोप करतात.

श्लोकार्थ २३१ - ऋषभादि जिनेश्वर हे गुणांनी श्रेष्ठ आहेत; तीन लोकातील पुण्याची
 जणू राशी आहेत; (जणू तेथे तीन लोकातील सुकृत एकवटले आहे) देवेन्द्राच्या मुकुटातील किनारी
 प्रकाशमान माणिक्यपंतीने पूजित आहेत; (त्यांच्या चरणकमली देवेन्द्राचे मुकुट झुकले आहेत.)

(आया)

वृषभादिवीरपश्चिमजिनपतयोप्येवमुक्तमार्गेण ।
कृत्वा तु योगभक्तिं निर्वाणवधूटिकासुखं यात्ति । २३२ ।

(आया)

अपुनर्भवसुखसिद्ध्यै कुर्वेऽहं शुद्धयोगवरभक्तिम् ।
संसारघोरभीत्या सर्वे कुर्वन्तु जन्तवो नित्यम् । २३३ ।

(शार्दूलविक्रीडित)

रागद्वेषपरंपरापरिणतं चेतो विहायाधुना
शुद्धध्यानसमाहितेन मनसानंदात्मतत्त्वस्थितः ।
धर्मं निर्मलशर्मकारिणमहं लब्ध्वा गुरोः सञ्चिधौ
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि । २३४ ।

(अनुष्टुप्)

निर्वृतेन्द्रियलौल्यानां तत्त्वलोलुपचेतसाम् ।
सुन्दरानन्दनिष्ठन्दं जायते तत्त्वमुक्तमम् । २३५ ।

शचि वगैरे प्रसिद्ध इंद्राणी सहित इंद्राने नृत्य गानादि केल्याने प्रकर्षयुक्त आहेत. अशा कीर्तीमान त्या तीर्थकरांचे भी स्तवन करतो. । २३१ ।

श्लोकार्थ २३२ — ऋषभापासून तो महावीरपर्यंत सर्व तीर्थकर परमदेव याच कथित मार्गाने योगभक्ति करून निर्वाणवधूच्या सुखास प्राप्त करते ज्ञाले. । २३२ ।

श्लोकार्थ २३३ — जन्मविरहित अशा सुखाच्या प्राप्तिसाठी भी श्रेष्ठ शुद्ध योगभक्ति करतो. सर्व जीवांनी नित्यमेव संसाराच्या घोर भयामुळे ही योगभक्ति करावी. । २३३ ।

श्लोकार्थ २३४ — रागद्वेषांच्या परंपरेने परिणत मलिन वित्तविकल्पांना सोडून शुक्लध्यानाने एकाग्र शान्त मनाने आत्मतत्त्वामध्ये स्थित होतो. गुरुच्या सानिध्यात निर्मल सुख देणाऱ्या धर्मास प्राप्त करून भी ज्ञानद्वारा संपूर्ण मोहाचा प्रभाव दूर करून परब्रह्मामध्ये लीन होतो. । २३४ ।

श्लोकार्थ २३५ — इन्द्रियांची लोलुपता ज्यांची नष्ट ज्ञाली आहे आणि तत्त्वप्राप्तीस्तव अत्यन्त उत्सुक अशा साधकांना सुंदर आनंद झारणारे असे उत्तम तत्त्व प्राप्त होते. । २३५ ।

(अनुष्टुप्)

अत्यपूर्वनिजात्मोत्थभावनाजातशर्मणे ।

यतन्ते यत्यो ये ते जीवन्मुक्ता हि नापरे । २३६ ।

(वसंततिलका)

अद्वचनिष्ठमनघं परमात्मतत्त्वं

संभावयामि तदहं पुनरेकमेकम् ।

किं तैश्च मे फलमिहान्यपदार्थसार्थैः

मुक्तिस्पृहस्य भवशर्मणि निःस्पृहस्य । २३७ ।

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमलधारिदेव-
विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ परमभक्त्याधिकारो दशमः श्रुतस्कन्धः ॥

श्लोकार्थ २३६ — यापूर्वी कथीही प्राप्त झाले नाही म्हणून अति अपूर्व, आणि स्वात्मोत्थ भावनेने उत्पन्न सुखासाठी जे यति प्रयत्न करतात ते खरोखर जीवन्मुक्त होत. अन्य कोणीही नाही. । २३६ ।

श्लोकार्थ २३७ — अद्वैताश्रित, निर्दोष, एकरूप एकमात्र अशा परमात्मतत्त्वाची मी वारंवार भावना करतो. मुक्तीची एकमात्र स्पृहा असणाऱ्या आणि संसारसुखाबाबत निरपृह अशा मला त्या अन्य पदार्थसमूहाचे काय प्रयोजन आहे? अर्थात कांहीही नाही. । २३७ । ॥ १४० ॥

याप्रमाणे सुकविस्तुप कमलांना सूर्यसमान आणि पंचेन्द्रियांच्या विस्तार रहित गात्रमात्र परिग्रह असणाऱ्या अशा श्री पद्मप्रभमलधारी देव विरचित नियमसारावरील तात्पर्यवृत्ती टीकेमध्ये परमभक्तिअधिकार नामक दहावा श्रुतस्कंध समाप्त झाला.

- ११ -

निश्चयपरमावश्यकाधिकारः

अथ सांप्रतं व्यवहारषडावश्यकप्रतिपक्षशुद्धनिश्चयाधिकार उच्यते ।

जो ण हवदि अण्णवसो तस्स दु कम्मं भणांति आवासं ।
कम्मविणासणजोगो णिव्वुदिमगो ति पिज्जुत्तो ॥ १४९ ॥

यो न भवत्यन्यवशः तस्य तु कर्म भणन्त्यावश्यकम् ।
कर्मविनाशनयोगो निर्वृतिमार्ग इति प्रसूपितः ॥ १४९ ॥

अत्रानवरतस्ववशस्य निश्चयावश्यककर्म भवतीत्युक्तम् ।

निश्चय परमआवश्यकाधिकार

आता सहा व्यवहार आवश्यकाच्या प्रतिपक्षभूत शुद्ध निश्चय आवश्यकाधिकाराचे कथन करण्यात येते.

गाथा १४९

अन्यार्थ :— (जो अण्णवसो ण हवदि)जो अन्यवश होत नाही अर्थात् जो अन्याच्या वश- आश्रित- होत नाही (तस्स दु आवासं कम्मं भणांति)त्यास आवश्यक कर्म म्हणतात. (अर्थात् त्या जीवाला आवश्यक कर्म [क्रिया] असते असे सांगितले आहे.) (कम्मविणासणजोगो णिव्वुदिमगो) कर्माचा विनाश करणारा असा (सहा आवश्यक कर्माचा) योग हा निर्वाणाचा मार्ग आहे (ति पिज्जुत्तो)असे सांगितलेले आहे.

टीका — जो अविरतपणे स्ववश- स्वाधीन- आहे त्याला निश्चय आवश्यक कर्म आहे असे सांगितले आहे.

नहिं अन्यवश जो जीव आवश्यक करम होता उसे ।
यह कर्म- नाशक योग ही निर्वाणमार्ग प्रसिद्ध है ॥ १४९ ॥

यः खलु यथाविधि परमजिनमार्गचरणकुशलः सर्वदैवान्तर्मुखत्वादनन्यवशो भवति किन्तु साक्षात्स्ववश इत्यर्थः । तस्य किल व्यावहारिकक्रियाप्रपंचपराङ्मुखस्य स्वात्माश्रय-निश्चयधर्मध्यानप्रधानपरमावश्यककर्मास्तीत्यनवरतं परमतपश्चरणनिरतपरमजिनयोगीश्वरा वदन्ति । किंच यस्त्रिगुप्तिगुप्तपरमसमाधिलक्षणपरमयोगः सकलकर्मविनाशहेतुः स एव साक्षात्मोक्षकारणत्वान्निर्वितिमार्ग इति निरुक्तिव्युत्पत्तिरिति ।

तथा चोक्तं श्रीमद्भूतचन्द्रसूरिभिः :-

(मंदाक्रांता)

"आत्मा धर्मः स्वयमिति भवन् प्राप्य शुद्धोपयोगं
नित्यानन्दप्रसरसरसे ज्ञानतत्त्वे निलीय ।
प्राप्यत्युच्चैरविचलतया निःप्रकम्पप्रकाशां
स्फूर्जज्जयोतिः सहजविलसद्रलदीपस्य लक्ष्मीम् ॥"

जो खरोखर यथाविधि परम जिनमार्गमध्ये सांगितलेल्या आचरणामध्ये निष्णात आहे, तो सदैव अंतर्मुख असल्यामुळे अन्यवश असत नाही, परंतु साक्षात् स्ववश असतो असा येथे अर्थ आहे; त्या व्यावहारिक क्रियाकांडापासून पराङ्मुख जीवाला,^१ स्वात्माश्रित निश्चय धर्मध्यान जेथे प्रधान आहे ते परम आवश्यक कर्म अविरत (अखंड) असते; असे परम तपश्चरणामध्ये लीन, परम जिन योगीश्वर सांगतात. आणि संपूर्ण कर्मच्या नाशास हेतुभूत असा हा ^२तीन गुर्तींनी सहित, परम समाधिस्वरूप परमयोग हाच साक्षात् मोक्षाचे कारण असल्याने निर्वाणाचा मार्ग आहे असा निरुक्तिपूर्वक व्युत्पत्तिसिद्ध अर्थ आहे.

हीच गोष्ट आचार्य अमृतचंद्रदेव (प्रवचनसारावरील तत्त्वदीपिका नामक टीकेमध्ये ५ व्या कलशामध्ये) सांगतात -

झोकार्थ - शुद्धोपयोगास प्राप्त करून जेव्हा आत्मा साक्षात् धर्मस्वपाने परिणमतो तेव्हां तो सदैव आनंदाच्या विस्ताराने सरस अशा ज्ञानतत्त्वामध्ये लीन होतो; तो आत्मा तात्काल सहज विलासरूप रत्नदीपाच्या लक्ष्मीला (शोभेला) अविचलरूपाने (स्थायीरूपाने) प्राप्त करील. ती लक्ष्मी निष्कंप प्रकाशस्वरूप आहे, स्फुरायमान ज्योतिमय आहे. (अर्थात तो रत्नदीपाच्या

१. स्वात्माश्रित असे निश्चय धर्मध्यान परम आवश्यक क्रियामध्ये प्रधान आहे.

२. तीन गुर्तींनी सहित परम समाधि हे परमयोगाचे लक्षण आहे व तो परमयोग निर्वाणाचे कारण आहे.

तथा हि —

(मंदाक्रांता)

आत्मन्युच्छैर्भवति नियतं सच्चिदानन्दमूर्तौ
धर्मः साक्षात् स्ववशजनितावश्यकमात्मकोऽयम् ।
सोऽयं कर्मक्षयकरपटुर्निर्वतेरेकमार्गः
तेनैवाहं किमपि तरसा यामि शं निर्विकल्पम् । २३८ ।

ए वसो अवसो अवसस्स कम्म वावस्सयं ति बोद्धव्या ।
जुति ति उवाओ ति य णिरवयवो होदि णिज्जुती ॥ १४२ ॥

न वशो अवशः अवशस्य कर्म वाऽवश्यकमिति बोद्धव्यम् ।
युक्तिरिति उपाय इति च निरवयवो भवति निरुक्तिः ॥ १४२ ॥

प्रकाशप्रमाणे निष्कंप होऊन स्वभावतःच ज्ञानस्पाने प्रकाशमान राहतो).

हाच भाव टीकाकार सांगतात -

झ्लोकार्थ २३८ — सच्चिदानंदाची जणू मूर्तीच अशा आत्म्यामध्येच स्वाधीनपणाने समुत्पन्न अशा आवश्यक क्रियास्वरूपाचा हा साक्षात् धर्म निश्चितपणे आहे. तो कर्मक्षय करण्यास समर्थ असा मोक्षाचा एकच मार्ग आहे. त्याचमुळे मी तेथेच निर्विकल्प अतीन्द्रिय अद्भुत सुखास वेगाने प्राप्त करतो। २३८ । ॥ १४१ ॥

गाथा १४२

अन्वयार्थ :— (ए वसो अवसो) ओ अन्याच्या आधीन नाही तो अवश होय आणि (अवसस्स कम्म वा आवस्सयं ति बोद्धव्या)त्या अवश- स्वाधीन- आत्म्याचे जे कर्म ते आवश्यक कर्म होय असे जाणावे. (जुति ति य उवायं ति)तेच अशरीरी होण्याचा उपायही आहे, युक्ति आहे. व (णिखयवो होदि णिज्जुती)त्यामुळे जीव अशरीरी होतो अशी निरुक्ति आहे.

टीका — ^१अवश - स्वाधीन - परम जिन योगीश्वराला परम आवश्यक कर्म अवश्य असते असे या सूत्रात सांगितले आहे.

१. अवश - जो परपदार्थाच्या वश (आधीन) नाही, म्हणजेच स्वाधीन आहे.

जो वश नहीं वह अवश, आवश्यक अवशका कर्म है ।

वह युक्ति है वह यत्न है, निरवयव करता धर्म है ॥ १४२ ॥

अवशस्य परमजिनयोगीश्वरस्य परमावश्यककर्मावश्यं भवतीत्यत्रोक्तम् ।

यो हि योगी स्वात्मपरिग्रहादन्येषां पदार्थानां वशं न गतः, अत एव अवश इत्युक्तः, अवशस्य तस्य परमजिनयोगीश्वरस्य निश्चयधर्मध्यानात्मकपरमावश्यककर्मावश्यं भवतीति बोद्धव्यम्। निरवयवस्योपायो युक्तिः। अवयवः कायः, अस्याभावात् अवयवाभावः। अवशः परद्रव्याणां निरवयवो भवतीति निरुक्तिः व्युत्पत्तिश्चेति ।

(मंदाक्रांता)

योगी कश्यित्स्वहितनिरतः शुद्धजीवास्तिकायाद्
अन्येषां यो न वश इति या संस्थितिः सा निरुक्तिः।
तस्मादस्य प्रहतदुरितध्वान्तपुंजस्य नित्यं
स्फूर्जज्ज्योतिःस्फुटितसहजावस्थयाऽमूर्तता स्यात् । २३९ ।

वदृदि जो सो समणो अण्णवसो होदि असुहभावेण ।
तम्हा तस्स दु कम्म आवस्सयलक्खणं ण हवे ॥ १४३ ॥

जो योगी खरोखर आपला आत्मरूप परिग्रह सोडून अन्य पदार्थाच्या आधीन होत नाही - म्हणूनच त्यास अवश म्हणतात - त्या अवश परम जिन योगीश्वराला निश्चय धर्मध्यानस्वरूप परम आवश्यक क्रिया अवश्यमेव असते असे समजावे. तोच अशरीरी अवस्थेशी योग आहे, उपाय आहे. अवयव म्हणजे शरीर, अवयवाचा अभाव म्हणजेच अशरीरी होणे, शरीर नसणे. जो परद्रव्यांच्या आधीन होत नाही तो निरवयव - निकल, अशरीरी - होतो असा निरुक्तिपूर्वक व्युत्पत्तिसिद्ध अर्थ आहे.

स्लोकार्थ २३९ - आपल्या हितामध्ये लवलीन असा कोणी योगी शुद्ध जीवास्तिकाय सोडून अन्य पदार्थाच्या वश होत नाही. अशा प्रकारे जे सुस्थित राहणे ही अवश्यची निरुक्ति आहे. आणि म्हणूनच पापांचा अंथःकारसमूह नष्ट करणाऱ्या अशा या योगीला, सुरायमान ज्ञान ज्योतिमुळे सहज स्वाभाविक अवस्था प्रगट झाल्या कारणाने अमूर्तता प्राप्त होते। २३९। ॥ १४२ ॥

वर्ते अशुभ परिणाममें वह श्रमण है वश अन्यके ।
अतएव आवश्यक - स्वरूप न कर्म होता है उसे ॥ १४३ ॥

वर्तते यः स श्रमणोऽन्यवशो भवत्यशुभभावेन ।
तस्मात्स्य तु कर्मवश्यकलक्षणं न भवेत् ॥ १४३ ॥

इह हि भेदोपचाररत्नत्रयपरिणतेर्जीवस्यावशत्वं न समस्तीत्युक्तम् ।

अप्रशस्तरागाद्यशुभभावेन यः श्रमणाभासो द्रव्यलिंगी वर्तते स्वस्वस्तपादन्येषां परद्रव्याणां वशो भूत्वा, ततस्तस्य जघन्यरत्नत्रयपरिणतेर्जीवस्य स्वात्माश्रयनिश्चयधर्मध्यानलक्षणपरमावश्यककर्म न भवेदिति; अशनार्थं द्रव्यलिंगं गृहीत्वा स्वात्मकार्यविमुखः सन् परमतपश्चरणादिकमप्युदास्य जिनेन्द्रमंदिरं वा तत्क्षेत्रवास्तुधनधान्यादिकं वा सर्वमस्मदीयमिति मनश्चकारेति ।

(मालिनी)

अभिनवमिदमुच्चेमोहनीयं मुनीनां
त्रिभुवनभुवनान्तर्धातपुंजायमानम् ।
तृणगृहमपि मुक्त्वा तीव्रवैराग्यभावाद्
वसतिमनुपमां तामस्मदीयां स्मरन्ति । २४० ।

गाथा १४३

अन्वयार्थ :— (जो समणो असुहभावेण बदृदि सो अण्वासो होदि)जो श्रमण अशुभभाव स्तपाने परिणत होतो तो अन्यवश- पराधीन होतो. (तम्हा तस्स दु आवस्तयलक्खणं कम्मं ण हवे) म्हणून त्या साधूला आवश्यकलक्षणरूप कर्म असत नाही.

टीका - येथे भेदस्तप उपचार रत्नत्रयस्तपाने परिणत जीवाला अवशपणा असत नाही हे सांगितले आहे.

जो श्रमणाभास द्रव्यलिंगी होऊन अप्रशस्त रागादिक अशुभ भावाने परिणमतो ती स्वस्वस्तप सोडून अन्य परद्रव्याच्या आधीन होतो; त्यामुळे जघन्य रत्नत्रयस्तपाने परिणत अशा त्या साधूला स्वात्माश्रित निश्चय धर्मध्यानस्वस्तप परम आवश्यक कर्म असत नाही. तर तो आहारासाठी मात्र द्रव्यलिंग धारण करून, आत्मकार्यापासून विमुख होऊन परम तपश्चरणादिकांचाही त्याग करून. त्याबाबत बेफिकीर होऊन- जिनेन्द्रांचे मंदीर अथवा त्याचे क्षेत्र, वास्तु, धन, धान्यादिक संवेद आमचे आहे अशी (मिथ्या) बुद्धी करतो.

आता टीकाकार आचार्य पाच श्लोकद्वारा या सूत्रावरील टीका पूर्ण करतात -

(शार्दूलविक्रीडित)

कोपि क्वापि मुनिर्बभूव सुकृती काले कलावप्यतं
 मिथ्यात्वादिकलंकपंकरहितः सद्धर्मरक्षामणिः ।
 सोऽयं संप्रति भूतले दिवि पुनर्देवैश्च संपूज्यते
 मुक्तानेकपरिग्रहव्यतिकरः पापाटवीपावकः । २४१ ।

(शिखरिणी)

तपस्या लोकेस्मित्रिखिलसुधियां प्राणदयिता
 नमस्या सा योग्या शतमखशतस्यापि सततम् ।
 परिप्राप्यैतां यः स्मरतिमिरसंसारजनितं
 सुखं रेमे कश्चिद्ब्रत कलिहतोऽसौ जडमतिः । २४२ ।

(आयी)

अन्यवशः संसारी मुनिवेषधरोपि दुःखभाङ्गनित्यम् ।
 स्ववशो जीवन्मुक्तः किंचिन्न्युनो जिनेश्वरादेषः । २४३ ।

श्लोकार्थ २४० — मुर्नींचा तीन लोकाच्या भवनामध्ये अंतरंगात व्यापून राहणारा हा तीव्र, जणूं घनदाट अंधकारच असा मोहोदय आहे की, ते प्रथमतः तर तीव्र वैराग्यभावाने गवताने शाकारलेले घरही सोडून सुद्धा हे आमचे अनुपम घर आहे असे स्मरण करतात. । २४० ।

श्लोकार्थ २४१ — कोणी एक पुण्यवान् जीव कलिकालामध्ये सुद्धा मुनी होऊन मिथ्यात्वादि दोषरूप कीचडाचे पार होऊन जणू^१ सद्धर्माचा रक्षक असा मुनी होतो. तो हा श्रमण वर्तमानसमयी या भूतलावर आणि स्वर्गामध्ये देवाकरवी देखील पूज्य होतो. तो साधू अनेकप्रकारच्या परिग्रह-समूहापासून मुक्त होतो व पापरूपी अरण्यास जाळून भस्मसात करतो. । २४१ ।

श्लोकार्थ २४२ — या लोकामध्ये खरोखर तपस्या ही समस्त सुबुद्धिशाली जीवांना प्राणाप्रमाणे प्रियदयिता आहे. ती योग्य तपस्या शंभर इन्द्राकरवी देखील सतत वंदनीय आहे. अशा तपस्येला प्राप्त करूनही जो कोणी एक (श्रमणाभास) कामरूपी अंधकारापासून निष्पत्र अशा

१. सद्धर्मरक्षामणिः - ज्याप्रमाणे अंगावर धारण केलेला एवादा मणी धारण केला तर तो आपत्तिपासून वाचवतो तद्दत् हा स्वाधीन साधू सद्धर्माची रक्षा करणारा आहे.

(आयी)

अत एव भाति नित्यं स्ववशो जिननाथमार्गमुनिवर्गे ।
 अन्यवशो भात्येवं भूत्यप्रकरेषु राजवल्लभवत् । २४४ ।

जो चरदि संजदो खलु सुभभावे सो हवेइ अण्णवसो ।
 तम्हा तस्स दु कम्मं आवासयलक्खणं ण हवे ॥ १४४ ॥

यश्चरति संयतः खलु शुभभावे स भवेदन्यवशः ।
 तस्मात्स्य तु कर्मावश्यकलक्षणं न भवेत् ॥ १४४ ॥

अत्राप्यन्यवशस्याशुद्धान्तरात्मजीवस्य लक्षणमभिहितम् ।

संसारसुखामध्ये रममाण होतो तो खरोखर जडबुद्धी कलिकालाने ग्रस्त आहे! ॥ २४२ ॥

श्लोकार्थ २४३ — मुनीवेश धारण करूनही तो अन्यवश होतो तो संसारी आहे आणि संसारदुःखच सदैव भोगतो. जो स्ववश म्हणजेच स्वाधीन असतो तो जिनेश्वरापेक्षा थोडा कमी असा जीवन्मुक्तव आहे! । २४३ ।

श्लोकार्थ २४४ — आणि म्हणूनच जो साधू नित्य स्वाधीन असतो तो जिनेन्द्र-मार्गस्थित साधूसमूहामध्ये शोभायमान होतो. आणि जो परवश-पराधीन- होतो तो नौकरसमूहामध्ये ^१राजवल्लभाप्रमाणे होतो. खुशामतखोर असल्याने राजमान्य होतो. । २४४ । ॥ १४३ ॥

गाथा १४४

अन्यार्थ :— (जो संजदो खलु सुभभावे चरदि सो अण्णवसो हवेइ)जो संयत खरोखर शुभभावामध्ये प्रवृत्ती करतो तो अन्यवश- पराधीन- होतो. (तम्हा तस्स दु आवासयलक्खणं कम्मं ण हवे)म्हणूनच त्यालाही पण आवश्यक लक्षणस्तप कर्म असत नाही.

टीका - या सूत्रातही अन्यवश अशा अशुद्ध अंतरात्मा जीवाचे लक्षण सांगितले आहे.

जो श्रमण खरोखर जिनेन्द्राच्या मुखकमलातून बाहेर पडलेल्या परम आचारविषयक शास्त्रानुसार सदा संयत असून ही शुभोपयोगामध्ये प्रवृत्ती करतो; व्यावहारिक धर्मध्यानामध्ये

१. राजवल्लभवत् - जौ सदैव खुशामतखोर असल्याने राजाला मान्य, प्रिय असतो असा चाकर.

संयत चरे शुभभावमें वह श्रमण है वश अन्यके ।

अतएव आवश्यक-स्वरूप न कर्म होता है उसे ॥ १४४ ॥

यः खतुं जिनेन्द्रवदनारविन्दविनिर्गतपरमाचारशास्त्रक्रमेण सदा संयतः सन् शुभोपयोगे चरति, व्यावहारिकर्थर्मध्यानपरिणतः अत एव चरणकरणप्रधानः, स्वाध्यायकालमवलोकयन् स्वाध्यायक्रियां करोति, दैनं दैनं भुक्त्वा भुक्त्वा चतुर्विधाहाप्रत्याख्यानं च करोति, तिसृषु संध्यासु भगवदर्हत्परमेश्वरस्तुतिशतसहस्रमुखारविन्दो भवति, त्रिकालेषु च नियमपरायणः इत्यहोरात्रेऽप्येकादशक्रियातत्परः, पाक्षिकमासिकचातुर्मासिकसांवत्सरिकप्रतिक्रमणाकर्णन-समुपजनितपरितोषरोमांचकंचुकितर्थमशरीरः अनशनावमौदर्यरसपरित्यागवृत्तिपरिसंख्यानविविक्तशयनासनकायक्लेशाभिधानेषु षट्सु बाह्यतपस्सु च संतोत्साहपरायणः, स्वाध्यायध्यान-शुभाचरणप्रच्युतप्रत्यवस्थापनात्मकप्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यव्युत्सर्गनामधेयेषु चाभ्यंतरतपोनुष्ठानेषु च कुशलबुद्धिः, किन्तु स निरपेक्षतपोधनः साक्षात्मोक्षकारणं स्वात्माश्रयावश्यककर्म निश्चयतः परमात्मतत्त्वविश्वान्तिस्त्रपं निश्चयर्थर्मध्यानं शुक्लध्यानं च न जानीते, अतः परद्रव्य-गतत्वादन्यवश इत्युक्तः। अस्य हि तपश्चरणनिरतचित्तस्यान्यवशस्य नाकलोकादिक्लेशपरंपरया शुभोपयोगफलात्मभिः प्रशस्तरागांगारैः पच्यमानः सन्नासन्नभव्यतागुणोदये सति परमगुरुप्रसादा-सादितपरमतत्त्वश्रद्धानपरिज्ञानानुष्ठानात्मकशुद्धनिश्चयरत्नत्रयपरिणत्या निर्वाणमुपयातीति।

लीन झाल्यामुळेच बाह्य आचारामध्ये मुख्यतः प्रवर्ततोः स्वाध्यायकालाचे लक्ष ठेवून स्वाध्यायकर्म करतो; प्रतिदिन आहार ग्रहण करून चारही प्रकारच्या आहाराचे प्रत्याख्यान करतो; तिन्ही संध्यासमयी भगवान् अर्हन्त परमेश्वराचे लाखो स्तवन मुखकमलाने गातो; तिन्ही कालामध्ये नियमामध्ये तत्पर असतो; याप्रमाणे रात्रिंदिवस एकूण अकरा क्रियामध्ये तत्पर राहतो; पाक्षिक, मासिक, चातुर्मासिक, सांवत्सरिक प्रतिक्रमण ऐकल्यामुळे उत्पन्न झालेल्या संतोषामुळे त्याचे धर्मशरीर रोमांचित होते; अनशन- अवमोदर्य- रसपरित्याग- वृत्तिपरिसंख्यान विविक्तशय्यासन - आणि कायक्लेश नामक सहा बाह्य तपामध्ये सदैव उत्साहाने लीन असतो; स्वाध्याय-ध्यान-शुभ आचरणापासून च्युत झाल्यानंतर पुनः तेथे स्थापित करणे हे प्रायश्चित्त- विनय- वैव्यावृत्यव्युत्सर्गनामक अभ्यंतर तपानुष्ठानामध्ये त्याची बुद्धी कुशाग्र आहे; परंतु तोही निरपेक्ष तपोधन साक्षात् मोक्षास कारणभूत, स्वात्माश्रित आवश्यक कर्म म्हणजे निश्चयाने परमात्मतत्त्वामध्ये स्थिरतास्त्रप अशा निश्चय धर्मध्यान आणि शुक्लध्यानास जाणत नाही. म्हणूनच परद्रव्यामध्ये रत असल्यामुळे त्यास अन्यवश असे म्हटले आहे. अशा तपश्चरणामध्ये दत्तचित्त परंतु अन्यवश साधू स्वर्गलोकादिकादि क्लेशपरंपरा प्राप्त झाल्याकारणाने शुभोपयोगाच्या फलस्त्रप अशा प्रशस्त रागस्त्रप अंगाराने भाजून निघतो. परंतु आसन्नभव्यता भावाचा गुण उदय पावल्याने परम गुरुच्या

(हरिणी)

त्यजतु सुरलोकादिवत्तेशो रतिं मुनिपुंगवो
 भजतु परमानन्दं निर्वाणकारणकारणम् ।
 सकलविमलज्ञानावासं निरावरणात्मकं
 सहजपरमात्मानं दूरं नयानयसंहतेः । २४५ ।

द्रव्यगुणपञ्जयाणं चित्तं जो कुणइ सो वि अण्वासो ।
 मोहंधयारववगयसमणा कहयंति एरिसयं ॥ १४५ ॥

द्रव्यगुणपर्यायाणां चित्तं यः करोति सोप्यन्यवशः ।
 मोहान्यकारव्यपगतश्रमणाः कथयन्तीदशम् ॥ १४५ ॥

प्रसादामुळे प्राप्त ज्ञालेल्या (ज्ञायकस्प) परमतत्वाचे श्रद्धान, परिज्ञान आणि अनुष्ठान एतत्स्वरूप निश्चय रत्नत्रयाच्या परिणीतीने तो निर्वाण प्राप्त करतो. (अर्थात कधी काललिंग वश आणि भव्यतेच्या परिपाकाने निश्चय रत्नत्रयास प्राप्त करील तरच तो तेव्हां निर्वाण प्राप्त करतो.

श्लोकार्थ २४५ – मुनिवराने स्वर्गलोकातील (संसारसुखमय) क्लेशामध्ये राग सोडावा.
 १निर्वाणाच्या कारणाचे कारण अशा सहज परमात्म्याची भक्ती करावी. हा सहज परमात्मा परमानन्दस्वरूप आहे; सर्वथा निर्मल ज्ञानाचा निवास आहे. निरावरण आहे आणि समस्त नय-अनयाच्या समूहाच्या (सुनय-कुनय या विकल्पसमूहाच्या) अतीत आहे। २४५ । ॥ १४४ ॥

गाथा १४५

अन्यार्थ : – (जो द्रव्यगुणपञ्जयाणं चित्तं कुणइ सोवि अण्वासो)जो द्रव्यगुणपर्यायाच्या विकल्पामध्ये रममाण होतो तो सुद्धा अन्यवश आहे. [अबुद्धिपूर्वक रागामध्ये अडकलेला आहे.] (एरिसयं मोहंधयारववगय- समणा तं कहयंति) मोहस्पी अंधकाराच्या अतीत असे श्रमण त्यालाही अन्यवश असे म्हणतात.

टीका - येथेही अन्यवशाचे स्वरूप सांगितले आहे.

१. निर्वाणाचे कारण शुद्धोपयोग आहे. शुद्धोपयोगावे आश्रयकारण सहज परमात्मा-ज्ञायक भाव परमपारिणामिक भाव- आहे.

जो जोडता चित द्रव्य-गुण-पर्याय-चिन्तनमें अरे!
 रे मोह-विरहित-श्रमण कहते अन्यके वश ही उसे ॥ १४५ ॥

अत्राप्यन्यवशस्य स्वस्तपमुक्तम् ।

यः कश्चिद् द्रव्यलिंगधारी भगवदर्हन्मुखारविन्दविनिर्गतमूलोत्तरपदार्थसार्थप्रतिपादन-समर्थः क्वचित् षणां द्रव्याणां मध्ये चितं धते, क्वचित्तेषां मूर्तमूर्तचेतनाचेतनगुणानां मध्ये मनश्चकार, पुनस्तेषामर्थव्यंजनपर्यायाणां मध्ये बुद्धि करोति, अपि तु त्रिकालनिरावरणनित्यानं दलक्षणनिजकारणसमयसारस्वस्तपनिरतसहजज्ञानादिशुद्धगुणपर्यायाणामाधारभूतनिजात्मत्त्वे चितं कदाचिदपि न योजयति, अत एव स तपोधनोऽप्यन्यवश इत्युक्तः ।

प्रधस्तदर्शनचारित्रमोहनीयकर्मध्यांतसंघाताः परमात्मतत्त्वभावनोत्पन्नवीतरागसुखामृत-पानोन्मुखाः श्रवणा हि महाश्रवणाः परमश्रुतकेवलिनः, ते खलु कथयन्तीदशम् अन्यवशस्य स्वस्तपमिति ।

तथा चोक्तम् —

(अनुष्टुभ्)

"आत्मकार्यं परित्यज्य दृष्टादृष्टविरुद्ध्या ।
यतीनां ब्रह्मनिष्ठानां किं तया परिचिन्तया ॥ "

जो कोणी एक द्रव्यलिंगधारी, भगवान अर्हन्त परमेष्ठीच्या मुखकमलातून बाहेर पडलेल्या मूल आणि उत्तर पदार्थाच्या समूहास जाणण्यास व कथन करण्यास समर्थ आहे, कधी कधी सहा द्रव्यस्वस्तपाच्या विंतनामध्ये लक्ष लावतो, कधीकाळी त्यांच्या मूर्त आणि अमूर्त, चेतन व अचेतन गुणामध्ये लक्ष घालतो; पुनश्च त्यांच्याच अर्थ-व्यंजन पर्यायामध्ये बुद्धी लावतो; परंतु जर तो त्रिकाल निरावरण, नित्य, परमानंदमय आपल्या कारणसमयसाराच्या स्वस्तपामध्ये निरत सहज ज्ञानादि शुद्ध गुण पर्यायांचा आधारभूत आपल्या आत्मतत्त्वामध्ये चित्त कधीही लावत नाही. म्हणून असा तपोधनही परवश पराधीन आहे असे सांगितले आहे.

ज्यांनी दर्शनमोहनीय आणि चारित्रमोहनीयाचा अंधकार समूह नाहीसा केला आहे, जे परमात्मतत्त्वाच्या भावनेपासून उत्पन्न वीतराग आनंदामृताचे पान करण्यास उन्मुख आहेत ते श्रमण वास्तविक महाश्रमण परम श्रुतकेवली आहेत. त्यांनी असे अन्यवशाचे स्वस्तप सांगितले आहे.

हेच अन्य आगमात सांगितले आहे की,

झोकार्थ — आत्मकार्यास सोडून दृष्ट आणि अदृष्टाच्या विरुद्ध अशा विंतेने (प्रत्यक्ष

तथा हि –

(अनुष्टुभु)

यावच्चिन्तास्ति जन्मनां तावद्भवति संसृतिः।
यथेऽधनसनाथस्य स्वाहानाथस्य वर्धनम् । २४६ ।

परिचत्ता परभावं अप्पाणं झादि णिम्मलसहावं ।
अप्पवसो सो होदि हु तस्स दु कम्मं भण्णति आवासं ॥ १४६ ॥

परित्यक्त्वा परभावं आत्मानं ध्यायति निर्मलस्वभावम् ।
आत्मवशः स भवति खलु तस्य तु कर्म भण्नत्यावश्यम् ॥ १४६ ॥
अत्र हि साक्षात् स्ववशस्य परमजिनयोगीश्वरस्य स्वस्तपमुक्तम् ।
यस्तु निरुपरागनिरंजनस्वभावत्यादौदयिकादिपरभावानां समुदयं परित्यज्य कायकरण-
वाचामगोचरं सदा निरावरणत्यान्निर्मलस्वभावं निखिलदुरघटीरवैरिवाहिनीपताकालुप्टाकं

व परोक्षाशी विरुद्ध अशा विकल्पाने) ब्रह्मनिष्ठ- आत्मस्थित- यतीना काय प्रयोजन?

श्लोकार्थ २४६ – जोपावेतो जीवाना दिंता आहे तोपावेतो संसार आहे. जसे इंधनाने सहित अग्नी वाढतोच (तद्वत् दिंतेने संसार वाढतो.) । २४६ । ॥ १४५ ॥

गाथा १४६

अन्वयार्थ :— (परभावं परिचत्ता णिम्मलसहावं अप्पाणं झादि) समस्त कर्मजनित परभावापासून निवृत्त होऊन जो निर्मलस्वभावी आत्माचे ध्यान करतो (सो हु अप्पवसो होदि) तोच खरोखर आत्मवश [स्वाधीन] आहे. (दु तस्स कम्मं आवासं भण्णति) आणि त्याच्या कर्मास आवश्यक कर्म असे जिनदेव सांगतात.

टीका – येथे साक्षात् स्ववश परम जिनयोगीश्वराचे स्वस्तप सांगितले आहे.

जो निरुपराग, (अविकार) निरंजन, निर्दोष स्वभावी आहे म्हणून औदयिकादि परभावांच्या समूहाचा त्याग करून आपल्या कारणपरमात्म्याचे ध्यान करतो तोच आत्माधीन-

जो छोड़कर परभाव ध्यावे शुद्ध निर्मल आत्म रे ।
वह आत्मवश है श्रमण, आवश्यक करम होता उसे ॥ १४६ ॥

निजकारणपरमात्मानं ध्यायति स एवात्मवश इत्युक्तः। तस्याभेदानुपचाररत्नत्रयात्मकस्य
निखिलबाह्यक्रियाकांडाङ्गं बरविविधविकल्पमहाकोलाहलप्रतिपक्षमहानंदानंदप्रदनिश्चयधर्म-
शुक्लध्यानात्मकपरमावश्यककर्म भवतीति।

(पृष्ठी)

जयत्ययमुदारथीः स्ववशयेगिवृन्दारकः
प्रनष्टभवकारणः प्रहतपूर्वकमावलिः।
स्फुटोत्कटविवेकतः स्फुटितशुद्धबोधात्मिकां
सदाशिवमयां मुदा ब्रजति सर्वथा निर्वृतिम् । २४७ ।

(अनुष्टुप्)

प्रधस्तपंचबाणस्य पंचाचारांचिताकृतेः ।
अवंचकगुरोर्वाक्यं कारणं मुक्तिसंपदः । २४८ ।

(अनुष्टुप्)

इत्थं बुदध्या जिनेन्द्रस्य मार्गं निर्वाणकारणम् ।
निर्वाणसंपदं याति यस्तं वंदे पुनः पुनः । २४९ ।

स्ववश- आहे असे सांगितले आहे. तो कारणपरमात्मा काया, इंद्रिये आणि वचनाला अगोचर आहे, सदा निरावरण असल्यामुळे निर्मलस्वभावी आहे, अखिल दुष्ट पापसूपी शत्रूच्या सेनेच्या पताका (लुटणारा) उखडून फेकणारा आहे. अभेद, अनुपचरित रत्नत्रयमय त्या श्रमणाला निश्चय धर्म्यशुक्लध्यानात्मक आवश्यक कर्म असते. ते आवश्यकर्म समस्त बाह्य क्रियाकांडाच्या आडंबराच्या विविध विकल्पाच्या महान कोलाहलाच्या प्रतिपक्षी आहे व महान् आनंददायी आहे. टीकाकार या सूत्रटीकेनंतर आठ कलशद्वारा भाव प्रगट करतात -

श्लोकार्थ २४७ — हा स्वाधीन (स्ववश) योगीश्रेष्ठ उदारचेता आहे, संसारकारणास नाहीसे करणारा आहे, पूर्व कर्मपरंपरेला नष्ट करणारा आहे. उत्कट विवेक स्पष्टपणे प्रगट झाल्यामुळे तो योगीश्रेष्ठ शुद्ध बोधस्वरूप, सदा कल्याणमय अशा निर्वृतीला आनंदाने प्राप्त करतो। २४७ ।

श्लोकार्थ २४८ — गुरुने कामविकाराला जिकलेले आहे, पंचाचारामुळे सुशोभित आकृतीला धारण केले आहे. अशा मायारहित गुरुचे वाक्य मुक्तिसंपदेचे निमित्त कारण आहे.

श्लोकार्थ २४९ — याप्रमाणे निर्वाणास कारणभूत असा जिनप्रणीत मार्ग समजून घेऊन जो निर्वाणसंपदा प्राप्त करतो, त्यास मी पुनः पुनः वंदन करतो। २४९ ।

(द्रुतविलंबित)

स्ववशयोगिनिकायविशेषक
 प्रहतचारुवधूकनकस्पृह ।
 त्वमसि नशरणं भवकानने
 स्मरकिरातशरक्षतचेतसाम् । २५० ।

(द्रुतविलंबित)

अनशनादितपश्वरणैः फलं
 तनुविशेषणमेव न चापरम् ।
 तव पदांबुरुहद्यचितया
 स्ववश जन्म सदा सफलं मम । २५१ ।

(मालिनी)

जयति सहजतेजोराशिनिर्मग्नलोकः
 स्वरसविसरपूरक्षालितांहः समंतात् ।
 सहजसमरसेनापूर्णपुष्पः पुराणः
 स्ववशमनसि नित्यं संस्थितः शुद्धसिद्धः । २५२ ।

श्लोकार्थ २५० — ज्याने सुंदर स्त्री आणि सुवर्णाची सृहा सोडली आहे अशा स्वाधीन योगीसमुहामध्ये श्रेष्ठ योगीश्वर! कामसुपी भिल्लाच्या बाणांनी आम्ही घायलचित्त असतांना आम्हास या संसार- अरण्यामध्ये तूव एक शरण आहेस! । २५० ।

श्लोकार्थ २५१ — अनशनादि तपश्वरणादिकाने शरीरशेषण हेच फल प्राप्त होते. दुसरे नाही. हे स्वाधीन योगीराज! तुझ्या पदकमलद्याच्या चिंतेने माझा जन्म नेहमीच सफल आहे! । २५१ ।

श्लोकार्थ २५२ — सहज चैतन्याच्या प्रकाशामध्ये निमग्न हा आत्मा जयवंत आहे! त्याने निज चैतन्यरसाच्या पूराने सर्व पापे सर्वप्रकारे धुवून काढली आहेत; तो सहज समतारसाने खचाखच भरलेला असल्याने पवित्र आहे, सनातन आहे, तो स्वाधीन चित्तामध्ये सदैव संस्थित आहे आणि शुद्ध सिद्ध आहे। २५२ ।

(अनुष्टुप्)

सर्वज्ञवीतरागस्य स्ववशस्यास्य योगिनः ।

न कामपि भिदां क्यापि तां विद्यो हा जडा वयम् । २५३ ।

(अनुष्टुप्)

एक एव सदा धन्यो जन्मन्यस्मिन्महामूनिः।

स्ववशः सर्वकर्मभ्यो बहिस्तिष्ठत्यनन्यधीः । २५४ ।

आवासं जइ इच्छसि अप्सहावेसु कुणदि थिरभावं ।
तेण दु सामण्णगुणं संपुण्णं होदि जीवस्स ॥ १४७ ॥

आवश्यकं यदीच्छसि आत्मस्वभावेषु करोषि स्थिरभावम् ।

तेन तु सामायिकगुणं सम्पूर्णं भवति जीवस्य ॥ १४७ ॥

शुद्धनिश्चयावश्यकप्राप्त्युपायस्वरूपाख्यानमेतत् ।

इह हि बाह्य घडावश्यकप्रपंचकल्लोलिनीकलधानश्ववणपराइमुख हे शिष्य! शुद्ध-
निश्चयधर्म्यशुक्लध्यानात्मकस्यात्माश्रयावश्यकं संसारब्रततिमूललिदिं यदीच्छसि, समस्तविकल्प्य
जात्तविनिर्मुक्तनिरंजननिजपरमात्मभावेषु सहजज्ञानसहजदर्शनसहजचारित्रसहजसुखप्रमुखेषु

झोकार्ध २५३ – सर्वज्ञ वीतराग प्रभू आणि हया स्ववश योगीमध्ये आम्ही कधी काहीही भेद जाणत नाही. परंतु अरे! आम्ही जड मात्र त्यामध्ये भेद मानतो. | २५३ |

झोकार्थ २५४ — या भवामध्ये एकमात्र स्ववश योगी सदा धन्य आहे! स्ववश साधू अनन्यशरण होऊन (दुसऱ्याची शरण न घेता) समस्त कर्मपासून बाहेरच राहतो। २५४। ॥ १४६ ॥

गाथा १४७

अन्वयार्थ :— (जइ आवासं इच्छसि अप्पसहावेसु धिरभावं कुणदि)जर तूं आवश्यकाची इच्छा करतोस तर तूं आत्मस्वभावामध्ये स्थिरभाव करावा. (तेण दु जीवस्स संपुण्णं सामणगुणं

आवश्यकाकांक्षी हुआ तू स्थैर्य स्वात्मामें करे।

होता इसीसे जीव सामायिक सुगण सम्पूर्ण रे ॥ १४७ ॥

सततनिश्चलस्थिरभावं करोषि, तेन हेतुना निश्चयसामायिकगुणे जाते मुमुक्षोर्जीवस्य बाह्य-
षडावश्यकक्रियाभिः किं जातम्, अनुपादेयं फलमित्यर्थः। अतः परमावश्यकेन निष्क्रियेण
अपुनर्भवपुरन्धिकासंभोगहासप्रवीणेन जीवस्य सामायिकचारित्रं सम्पूर्णं भवतीति।

तथा चोक्तं श्रीयोगीन्द्रदेवैः —

(मालिनी)

यदि चलति कर्थेचिन्मानसं स्वस्वरूपाद्
भ्रमति बहिरतस्ते सर्वदोषप्रसंगः।
तदनवरतमंतर्मग्नसंविग्नचित्तो
भव भवसि भवान्तस्थायिधामाधिपत्त्वम् ॥

होदि) त्यामुळे तर या जीवास परिपूर्ण श्रामण्य^१ गुण असतो.

टीका — या सूत्रामध्ये शुद्ध निश्चय आवश्यक प्राप्तीचा मार्ग सांगितला आहे.

बाह्य व्यवहार सहा आवश्यकांच्या नदीचा कलकलाट ऐकण्यापासून विमुख हे शिष्य! शुद्ध निश्चय धर्मध्यान आणि शुक्लध्यान स्वरूप हे आत्माश्रित आवश्यक कर्म संसारवेलीच्या मुळास कापण्यासाठी खुरप्याप्रमाणे आहे; जर तू त्याची इच्छा करतोस तर संपूर्ण विकल्पजालाने रहित, निरंजन आपल्या परमात्मभावामध्ये तू सतत निश्चल भाव करशील. त्या परमात्मभावामध्ये सहज ज्ञान, सहज दर्शन, सहज चारित्र सहज सुख प्रमुख आहेत. त्या कारणाने निश्चय सामायिक गुण प्रगट झाला असतांना मुमुक्षु जीवास बाह्य सहा आवश्यक क्रियांनी काय प्राप्त झाले? अर्थात अनुपादेय, अप्रशंसनीय फलच प्राप्त झाले! असा त्याचा अर्थ आहे. म्हणून निष्क्रिय परम आवश्यक कर्माने जीवाच्या सामायिक चारित्राची पूर्णता होते. ते आवश्यक कर्म मोक्षरूपी स्त्रीचा संभोग आणि हास्य प्राप्त करण्यामध्ये प्रवीण आहे.

हेच योगीन्द्रदेवांनी (अमृताशीतिमध्ये ६४ व्या श्लोकांत) सांगितले आहे -

श्लोकार्थ - जर कोणत्याही प्रकारे मन स्वस्वरूपापासून चलित होते आणि बाहेर बाहेर घुटमळते तर तुला सर्व दोषांच्या उत्पत्तीचा प्रसंग येईल. म्हणून तू अखंडपणाने अंतर्मुख होऊन

१. श्रामण्य - सामण्यगुणं असे पद मूळ गाथेत आहे. त्याचा अर्थ श्रामण्य गुण असा होते. जयपुर प्रकाशित प्रतिमध्ये सामायिक गुण असा अर्थ केला आहे. दोहोत विरोध नाही. पूरकपणा आहे. परंतु येथे पदानुसार अर्थ घेतलेला आहे. कारण सामायिक हेच श्रामण्याचे लक्षण आहे. टीकाकार आचार्यांनी सामायिक अर्थ केलेला आहे.

तथा हि -

(शार्दुलविक्रीडित)

यदेवं चरणं निजात्मनियतं संसारदुःखापहं
मुक्तिश्रीललनासमुद्भवसुखस्योच्चैरिदं कारणम् ।
बुद्धेत्यं समयस्य सारमनधं जानाति यः सर्वदा
सोयं त्यक्तबहिःक्रियो मुनिपतिः पापाटवीपावकः । २५५ ।

आवासएण हीणो पञ्चद्वो होदि चरणदो समणो ।
पुव्युत्तकमेण पुणो तम्हा आवासयं कुज्जा ॥ १४८ ॥

आवश्यकेन हीनः प्रभ्रष्टो भवति चरणतः श्रमणः ।
पूर्वोक्तक्रमेण पुनः तस्मादावश्यकं कुर्यात् ॥ १४८ ॥

वैराग्यसंपन्न हो! त्यामुळे संसाराचा अभावस्वरूपी स्थायी मोक्षधामाचा तू अधिपती होशील.

या गाथेचा भाव टीकाकार कलशकाव्यद्वारा प्रगट करतात -

झोकार्थ २५५ - हे निश्चय चारित्र आपल्याच आत्मनियत आहे; संसार दुःखाचे नाशक आहे; मुक्तिश्री रूपी ललनेपासून उत्पन्न सुखाचे विशेषत्वाने कारण आहे. या प्रमाणे जाणून घेवून जो निर्दोष समयसारास जाणतो तो हा बाह्य क्रियापासून निवृत्त मुनीश्रेष्ठ पापरूपी अरण्यास जाळण्यासाठी जणू अग्निप्रमाणे आहे। २५५ । ॥ १४७ ॥

गाथा १४८

अन्वयार्थ :— (आवासयेण हीणो समणो चरणदो पञ्चद्वो होदि) आवश्यकाने विरहित श्रमण चारित्रापासून भ्रष्ट होतो (तम्हा पुणो पुव्युत्तकमेण आवासयं कुज्जा) म्हणून पुनश्च पूर्वोक्त क्रमाने आवश्यक कर्म करावयास पाहिजे.

टीका — येथे शुद्धोपयोग सन्मुख जीवास उपदेश दिला आहे.

आता व्यवहारनयाने सुद्धा समता- स्तुती- वंदना- प्रत्याख्यानादि सहा आवश्यकाने रहित जीव मुर्मीच्या चारित्रापासून तर भ्रष्ट आहेच परंतु शुद्ध निश्चयनयाने परम अद्यात्मभाषेने

रे श्रमण आवश्यक- रहित चारित्रसे प्रभ्रष्ट है ।

अतएव आवश्यक करम पूर्वोक्त विधिसे इष्ट है ॥ १४८ ॥

अत्र शुद्धोपयोगाभिमुखस्य शिक्षणमुक्तम् ।

अत्र व्यवहारनयेनापि समतास्तुतिवंदनाप्रत्याख्यानादिषडावश्यकपरिहीणः श्रमण-श्चारित्रपरिभ्रष्ट इति यावत्, शुद्धनिश्चयेन परमाध्यात्मभाषयोक्तनिर्विकल्पसमाधिस्वरूप-परमावश्यकक्रियापरिहीणश्रमणो निश्चयचारित्रभ्रष्ट इत्यर्थः। पूर्वोक्तस्ववशस्य परमजिनयोगी- श्वरस्य निश्चयावश्यकक्रमेण स्वात्माश्रयनिश्चयधर्मशुक्लध्यानस्वरूपेण सदावश्यकं करोतु परममुनिरिति ।

(मंदाक्रांता)

आत्मावश्यं सहजपरमावश्यकं चैकमेकं
कुर्यादुच्चैरथकुलहरं निर्वृतेर्मूलभूतम् ।
सोऽयं नित्यं स्वरसविसरापूर्णपुण्यः पुराण;
वाचां दूरं किमपि सहजं शाश्वतं शं प्रयाति । २५६ ।

(अनुष्टुप्म)

स्ववशस्य मुनीन्द्रस्य स्वात्मचिन्तनमुक्तम् ।
इदं चावश्यकं कर्म स्यान्मूलं मुक्तिशर्मणः । २५७ ।

निस्पित निर्विकल्प समाधिस्वरूप परम आवश्यक क्रियांनी विरहित श्रमण निश्चय चारित्रापासून भ्रष्ट आहे असा त्याचा अर्थ आहे. अतएव पूर्वी स्ववश परम जिन योगीश्वराचा जो निश्चय आवश्यक क्रम आहे तदनुसार स्वात्माश्रित निश्चय धर्मध्यान आणि शुक्लध्यान स्वरूपाने परम मुनीने सदा आवश्यक करावीत.

झोकार्थ २५६ — विशेषत्वाने पापसमूहाचा नाशक आणि मुक्तीचे मूल कारण असे सहज परम आवश्यक तेवढेच एकमात्र मुनीने करावे. नित्यच आपल्या चैतन्यरसाच्या विस्ताराने परिपूर्ण असा हा सनातन पुण्यात्मा वचनास अगोचर असे सहज शाश्वत सुख प्राप्त करतो। २५६ ।

झोकार्थ २५७ — स्ववश मुनिश्रेष्टाला आत्मचिन्तन उत्कृष्ट असते. हे आवश्यक कर्मच मुक्तिसुखाचे मूल आहे। २५७ । ॥ १४८ ॥

आवासएण जुत्तो समणो सो होदि अंतरंगप्पा।
आवासयपरिहीणो समणो सो होदि बहिरप्पा ॥ १४९ ॥

आवश्यकेन युक्तः श्रमणः स भवत्पंतरंगात्मा ।

आवश्यकपरिहीणः श्रमणः स भवति बहिरात्मा ॥ १४९ ॥

अत्रावश्यककर्मभावे तपोधनो बहिरात्मा भवतीत्युक्तम्: ।

अभेदानुपचाररत्नत्रयात्मकस्यात्मानुष्ठाननियतपरमावश्यककर्मणानवरतसंयुक्तः स्ववशा-
भिधानपरमश्रमणः सर्वोत्कृष्टोऽन्तरात्मा, षोडशकषायाणामभावादयं क्षीणमोहपदर्वीं परिग्राय
स्थितो महात्मा। असंयतसम्यग्दृष्टिर्जघन्यांतरात्मा। अनयोर्मध्यमाः सर्वे मध्यमान्तरात्मानः।
निश्चयव्यवहारनयद्यप्रणीतपरमावश्यकक्रियाविहीनो बहिरात्मेति ।

उक्तं च मार्गप्रकाशे —

(अनुष्टुभ्)

बहिरात्मान्तरात्मेति स्यादन्यसमयो द्विधा ।
बहिरात्मानयोर्देहकरणाद्युदितात्मधीः ॥

गाथा १४९

अन्वयार्थ :— (आवासएण जुत्तो समणो सो अंतरंगप्पा होदि) आवश्यकाने युक्त श्रमण
तो अंतरात्मा होतो। (आवासयपरिहीणो समणो सो बहिरप्पा होदि) आवश्यकाने विरहित
श्रमण तो बहिरात्मा होतो।

टीका — येथे आवश्यकाने रहित श्रमण बहिरात्मा असतो हे सांगितले आहे.

अभेद अनुपचरित रत्नत्रयात्मक आत्मानुष्ठानरूप नियत आवश्यक कर्मनि अनवस्त
संयुक्त, स्ववश नामक परम श्रमण हा सर्वोत्कृष्ट अंतरात्मा होय. सोऽग्र कषायांच्या अभावामुळे हा
क्षीणमोह भूमिकेला प्राप्त करून स्थित होणारा महात्मा आहे. असंयत सम्यग्दृष्टी जघन्य
अंतरात्मा होय. यामधील सर्वच जीव मध्यम अंतरात्मा होत. दोन्ही निश्चय व व्यवहाराने
कथित परम आवश्यक कर्मनि रहित जीव बहिरात्मा आहे.

रे साधु आवश्यक- सहित वह अन्तरात्मा जानिये ।

इससे रहित हो साधु जो बहिरात्मा पहिचानिये ॥ १४९ ॥

(अनुष्टुप्)

जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदादविरतः सुद्धक् ।
प्रथमः क्षीणमोहोन्त्यो मध्यमो मध्यमस्तयोः ॥

तथा हि —

(मंदाक्रांता)

योगी नित्यं सहजपरमावश्यकर्मप्रयुक्तः
संसारोत्थप्रबलसुखदुःखाटवीदूरवर्ती ।
तस्मात्तोऽयं भवति नितरामन्तरात्मनिष्ठः
स्वात्मप्रव्यो भवति बहिरात्मा बहिस्तत्त्वनिष्ठः । २५८ ।

अंतरबाहिरजप्पे जो वद्वइ सो हवेइ बहिरप्पा ।
जप्पेसु जो ण वद्वइ सो उच्चइ अंतरंगप्पा ॥ १५० ॥

हीच गोष्ट मार्गप्रकाशमध्ये दोन श्लोकांनी सांगितली आहे.

श्लोकार्थ — अन्य समय म्हणजे परमात्माव्यतिरिक्त जीव बहिरात्मा आणि अंतरात्मा याप्रमाणे दोनप्रकारचा आहे. या दोहोमध्ये बहिरात्मा हा देह इंद्रियादिकामध्ये आत्मबुद्धी करणारा असतो.

श्लोकार्थ — जघन्य, मध्यम, उत्कृष्ट या भेदाने अंतरात्म्यामध्ये अविरत सम्यग्दृष्टी हा प्रथम म्हणजे जघन्य अंतरात्मा होय; क्षीणमोह हा अन्त्य म्हणजे उत्कृष्ट अंतरात्मा होय. त्या दोहोमधील सर्व मध्यम अंतरात्मा होत.

आतां टीकाकार सांगतात -

श्लोकार्थ २५८ — योगी हा सदैव सहज परम आवश्यक कर्मामध्ये प्रयुक्त- लवलीन असतो आणि संसारातील प्रबल सुखदुःखस्प अरण्यापासून दूरवर्ती असतो. म्हणून तो हा अंतरात्मा सातिशय आत्माधिष्ठित असतो. बाझ तत्त्वामध्ये लवलीन बहिरात्मा आपल्या आत्म्यापासून प्रव्यष्ट होतो. । २५८ । ॥ १४९ ॥

जो बाह्य अन्तर जल्पमें वर्ते वही बहिरात्मा ।
जो जल्पमें वर्ते नहिं वह जीव अन्तरआत्मा ॥ १५० ॥

अन्तरबाह्यजल्पे यो वर्तते स भवति बहिरात्मा ।
 जल्पेषु यो न वर्तते स उच्यतेऽन्तरंगात्मा ॥ १५० ॥
 बाह्याभ्यन्तरजल्पनिरासोऽयम् ।

यस्तु जिनलिंगधारी तपोधनाभासः पुण्यकर्मकांक्षया स्वाध्यायप्रत्याख्यानस्तवनादि-बहिर्जल्पं करोति, अशनशयनयानस्थानादिषु सत्कारादिलाभलोभस्त्रन्तर्जल्पे भनश्चकारेति स बहिरात्मा जीव इति। स्वात्मध्यानपरायणस्सन् निरवशेषेणान्तर्मुखः प्रशस्ताप्रशस्त-समस्तविकल्पजालकेषु कदाचिदपि न वर्तते अत एव परमतपोधनः साक्षादंतरात्मेति।

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभिः —

(वसंततिलका)

स्वेच्छासमुच्छलदनल्पविकल्पजाला -
 मेवं व्यतीत्य महतीं नयपक्षकक्षाम् ।
 अन्तर्बाहिः समरसैकरतस्वभावं
 स्वं भावमेकमुपयात्यनुभूतिमात्रम् ॥

गाथा १५०

अन्यार्थ :— (जो अंतरबाहिरजपे वट्टइ सो बहिरप्पा हवेइ) जो अंतर्जल्प आणि बहिर्जल्पामध्ये वर्ततो तो बहिरात्मा आहे. (जो जपेषु ण वट्टेइ सो अंतरंगप्पा उच्चइ) जो कोणत्याच जल्पामध्ये प्रवर्तन करत नाही तो अंतरात्मा म्हटल्या जातो.

टीका - येथे बाह्य आणि अभ्यंतर जल्पाचा निषेध केलेला आहे.

जो जिनलिंगधारी श्रमणामास (जो वास्तविक श्रमण नाही) पुण्यकर्माच्या आकांक्षेने स्वाध्याय प्रत्याख्यान, स्तवनादि बहिर्जल्प करतो; आहार, झोपणे, विहार, स्थानादिकामध्ये सत्कारादि लाभ लोभाने युक्त होत्साता अंतर्जल्पामध्ये मन लावतो तो जीव बहिरात्मा होय. आत्मध्यानामध्ये परायण होऊन जो संपूर्णतः अंतर्मुख होत्साता प्रशस्त आणि अप्रशस्त समस्त विकल्पजालामध्ये कधीही प्रवृत्ती करत नाही; म्हणूनच तो परम तपोधन साक्षात अंतरात्मा असतो.

हीच गोष्ट अमृतचन्द्रसूरि सांगतात - (समयसार आत्मख्याती टीका कलश- ९०)

ज्ञोकार्थ — याप्रमाणे जेथे नाना विकल्पांचे जाल स्वयमेव उठत राहते अशा महान नयपक्षाच्या भूमीचे उल्लंघन करून अंतर्बाह्य एक समरसऱ्यप चैतन्यस्वभावी होतो आणि

तथा हि -

(मंदाक्रांता)

मुक्त्वा जल्यं भवभयकरं बाह्यमाभ्यन्तरं च
स्मृत्वा नित्यं समरसमयं चिच्छमत्कारमेकम् ।
ज्ञानज्योतिःप्रकटितनिजाभ्यन्तरंगोऽन्तरात्मा
क्षीणे मोहे किमपि परमं तत्त्वमन्तर्दर्दर्श । २५९ ।

जो धर्मसुक्कज्ञाणाम्हि परिणदो सो वि अंतरंगप्पा ।
ज्ञाणविहीणो समणो बहिरप्पा इदि विजाणीहि ॥ १५९ ॥

यो धर्मशुक्लध्यानयोः परिणतः सोप्यन्तरंगात्मा ।
ध्यानविहीनः श्रमणो बहिरात्मेति विजाणीहि ॥ १५९ ॥

अनुभूतिमात्र एकभावास प्राप्त होतो. हाच आशय टीकाकार आचार्य प्रगट करतात -

श्लोकार्थ २५९ - संसारात भयप्रद अशा बाह्य आणि अभ्यंतर जल्पास सोडून, समरसमय एका चिच्छमत्कारमात्राचे नित्य स्मरण करून ज्ञानज्योतिद्वारा ज्याने आपले अभ्यंतर स्वरूप प्रगट केले आहे असा अंतरात्मा मोहाचा क्षय झाल्यानंतर कोण्या एका परमतत्त्वास अंतर्यामी पाहतो. ।२५९ । ॥१५० ॥

गाथा १५९

अन्वयार्थ :— (जो धर्मसुक्कज्ञाणाम्हि परिणदो सो वि अंतरंगप्पा) जो धर्मध्यान शुक्लध्यानस्थापने परिणत होतो तो अंतरात्मा आहे. (ज्ञाणविहीणो समणो बहिरप्पा इदि विजाणीहि) या दोन ध्यानाने रहित श्रमण बहिरात्मा आहे असे जाणावे.

टीका - या सूत्रामध्ये आत्माश्रित निश्चय धर्मध्यान आणि शुक्लध्यान ही दोनच ध्याने उपादेय आहेत हे सांगितले आहे.

या विश्वामध्ये क्षीणकषाय भगवान साक्षात् अंतरात्मा आहे. त्या क्षीणकषाय भगवंताना

रे धर्म शुक्ल सुध्यान परिणत अन्तरात्मा जानिये ।
अरु ध्यान विरहित श्रमणको बहिरात्मा पहिचानिये ॥ १५९ ॥

अत्र स्वात्माश्रयनिश्चयर्थंशुक्लध्यानद्वितयमेवोपादेयमित्युक्तम् ।

इह हि साक्षादन्तरात्मा भगवान् क्षीणकषायः । तस्य खलु भगवतः क्षीणकषायस्य षोडशकषायाणामभावात् दर्शनचारित्रमोहनीयकर्मराजन्ये विलयं गते अत एव सहजचिद्विलासलक्षणमत्यपूर्वमात्मानं शुद्धनिश्चयर्थंशुक्लध्यानद्वयेन नित्यं ध्यायति । आभ्यां ध्यानाभ्याम् विहीनो द्रव्यलिंगधारी द्रव्यश्रमणो बहिरात्मेति हे शिष्य त्वं जानीहि ।

(वसंततिलका)

कश्चिन्मुनिः सततनिर्मलर्थंशुक्ल-
ध्यानामृते समरसे खलु वर्ततेऽसौ ।
ताभ्यां विहीनमुनिको बहिरात्मकोऽयं
पूर्वोक्तयोगिनमहं शरणं प्रपद्ये । २६० ।

किं च केवलं शुद्धनिश्चयनयस्वरूपमुच्यते -

(अनुष्टुप्)

बहिरात्मान्तरात्मेति विकल्पः कुथियामयम् ।
सुधियां न समस्त्येष संसाररमणीप्रियः । २६१ ।

सोळा कषायांचा अभाव असत्यामुळे दर्शनमोहनीय आणि चारित्रमोहनीय कर्मसूपी योद्ध्याचे दल पूर्णतः नाहीसे झालेले आहे; अतएव तो सहज चैतन्यविलास लक्षणमय अशा आपल्या अति अपूर्व आत्म्याचे शुद्ध निश्चय र्थंशुक्लध्यानाने ध्यान करतो. या दोन ध्यानाने रहित असा द्रव्यलिंगधारी द्रव्य श्रमण बहिरात्मा आहे कसे हे शिष्य! तूं जाण.

श्लोकार्थ २६० - कोणी एक साधू सतत निर्मल र्थंशुक्लध्यान या अमृतमय समरसामध्ये खरोखर प्रवर्ततो. त्यांनी रहित कुत्सित मुनी हा बहिरात्मस्वरूप आहे. मी पूर्वोक्त अंतरात्मसूप योगीला शरण जातो. २६० ।

पुढील श्लोकामध्ये शुद्ध निश्चयाचे स्वरूप सांगतात -

श्लोकार्थ २६१ - शुद्ध आत्मतत्त्वामध्ये बहिरात्मा अंतरात्मा असा विकल्प कुबुद्धीला होतो. संसाररमणीला प्रिय असा हा विकल्प सुबुद्धिशार्लीना असत नाही. २६१ ॥ १५१ ॥

पडिकमणपहुदिकिरियं कुव्यंतो णिछ्यस्स चारितं ।
तेण दु विरागचरिए समणो अब्भुट्टिदो होदि ॥ १५२ ॥

प्रतिक्रमणप्रभृतिक्रियां कुर्वन् निश्चयस्य चारित्रम् ।
तेन तु विरागचरिते श्रमणोभ्युत्थितो भवति ॥ १५२ ॥

परमवीतरागचारित्रस्थितस्य परमतपोधनस्य स्वस्तपमत्रोक्तम् ।

यो हि विमुक्तैहिकव्यापारः साक्षादपुनर्भवाकांक्षी महामुमुक्षुः परित्यक्तसकलेन्द्रियव्या-
पारत्वान्निश्चयप्रतिक्रमणादिसत्क्रियां कुर्वन्नास्ते, तेन कारणेन स्वस्वरूपविश्रान्तिलक्षणे
परमवीतरागचारित्रे स परमतपोधनस्तिष्ठति इति ।

(मंदाक्रांता)

आत्मा तिष्ठत्यतुलमहिमा नष्टदृक्शीलमोहो^१
यः संसारोद्दद्वसुखकरं कर्म मुक्त्या विमुक्तेः ।
मूले शीले मलविरहिते सोऽयमाचारराशिः^२
तं वंदेऽहं समरससुधासिन्धुराकाशशांकम् । २६२ ।

गाथा १५२

अन्यार्थ :— (पडिकमणपहुदिकिरियं णिछ्यस्स चारित्रं कुव्यंतो) प्रतिक्रमण
प्रभृति क्रिया सहित निश्चय चारित्राची पालना करतो (तेण दु समणो विरागचरिए
अब्भुट्टिदो होदि) तो श्रमण त्यामुळे वीतराग चारित्रामध्ये आरुढ होतो.

टीका - परम वीतराग चारित्रामध्ये स्थित परम तपोधनाचे स्वरूप येथे सांगितले आहे.

श्रमण सर्व ऐहिक व्यापारापासून मुक्त होऊन, साक्षात् मुक्त दशेची आकांक्षा करतो. तो
महान मुमुक्षु आत्मा समस्त इंद्रियव्यापारापासून निवृत्त झाल्याकारणाने निश्चय प्रतिक्रमणादि
सत्क्रिया करत राहतो आणि त्या कारणाने तो तपोधन स्वस्वरूपामध्ये मग्नतारूप वीतराग
चारित्रामध्ये तत्पर असतो. हेच वीतराग चारित्राचे स्वरूप आहे.

१. नष्टदृक्शीलमोहो - दृक्मोह = दर्शनमोह. शीलमोह = चारित्रमोह. ज्याने दर्शनमोह आणि
चारित्रमोहाचा नाश केला आहे असा आत्मा.

२. आचारराशिः = चारित्रपुंज, चारित्रसंपन्न.

प्रतिक्रमण आदिक्रिया तथा चारित्र निश्चय आचरे ।

अतएव मुनि वह वीतराग-चारित्रमें स्थिरता करे ॥ १५२ ॥

वयणमयं पडिकमणं वयणमयं पच्चखाण णियमं च ।
आलोयण वयणमयं तं सब्वं जाण सज्जायं ॥ १५३ ॥

वचनमयं प्रतिक्रमणं वचनमयं प्रत्याख्यानं नियमश्च ।
आलोचनं वचनमयं तत्सर्वं जानीहि स्वाध्यायम् ॥ १५३ ॥

सकलवाग्विषयव्यापारनिरासोऽयम् ।

पाक्षिकादिप्रतिक्रमणक्रियाकारणं निर्यापकाचार्यमुखोद्गतं समस्तपापक्षयहेतुभूतं द्रव्य-
श्रुतभग्निलं वाग्वर्गणायोग्यपुद्गलद्रव्यात्मकत्वान्न ग्राह्यं भवति, प्रत्याख्याननियमालोचनाश्च।
पौद्गलिकवचनमयत्वात्तसर्वं स्वाध्यायमिति रे शिष्य त्वं जानीहि इति ।

(मंदाक्रांता)

मुक्त्वा भव्यो वचनरचनां सर्वदातः समस्तां
निर्वाणस्त्रीस्तनभरयुगाश्लोषसौख्यस्पृहाद्यः ।
नित्यानंदाद्यतुलमहिमाधारके स्वस्वरूपे
स्थित्वा सर्वं तृणमिव जगज्जालमेको ददर्श । २६३ ।

श्लोकार्थ २६२ — ज्याचे दर्शनमोह आणि चारित्रमोह नष्ट झाले आहेत असा अतुल महिमासंपत्र आत्मा संसारजन्य सुख देणारे सर्व कर्म सोडून विमुक्तीचे मूळ कारण अशा निर्दोष शीलपालनामध्ये दक्ष असतो आणि तो चारित्रसंपत्र आहे. त्या समरसरूपी सुधासागराला भरती आणणारा आकाशातील जणूं पूर्ण चंद्रच अशा त्या महात्म्यास मी वंदन करतो. २६२ । ॥ १५२ ॥

गाथा १५३

अन्वयार्थ :— (वयणमयं पडिकमणं वयणमयं पच्चखाणं णियमं च वयणमयं आलोयणं) वचनमय प्रतिक्रमण, वचनमय प्रत्याख्यान (वचनमय) नियम तसेच वचनमय आलोचन (तं सब्वं सज्जायं जाण) ते सर्वच (प्रशस्त अथ्यवसायरूप) स्वाध्याय समज.

टीका — येथे समस्त वचनविषयक व्यापाराचा निषेध केलेला आहे.

पाक्षिक आदि प्रतिक्रमणादि क्रियेला कारण, निर्यापक आचार्यांच्या मुखातून बाहेर पडलेले व समस्त पापक्षयास हेतुभूत असे संपूर्ण द्रव्यश्रुत आहे. ते वचनवर्गणायोग्य पुद्गलद्रव्यमय

रे वचनमय प्रतिक्रमण, वाचिक नियम, प्रत्याख्यान ये ।

आलोचना वाचिक सभीको जान तू स्वाध्याय रे ॥ १५३ ॥

तथा चोक्तम् -

परियदृणं च वायण पुच्छण अणुपेक्खणा य धम्मकहा ।

थुदिमंगलसंजुतो पंचविहो होदि सज्जाउ ॥

जदि सवक्कदि कादुं जे पडिकमणादिं करेज्ज झाणमयं ।

सत्तिविहीणो जा जइ सद्ब्रहणं चैव कायव्यं ॥ १५४ ॥

यदि शक्यते कर्तुम् अहो प्रतिक्रमणादिकं करोषि ध्यानमयम् ।

शक्तिविहीनो यावद्यदि श्रद्धानं चैव कर्तव्यम् ॥ १५४ ॥

असल्याने ग्राह्य असत नाही. प्रत्याख्यान नियम, आलोचनादिक देखील ग्राह्य नाहीत. पौदूगलिक वचनमय असल्याकारणाने ते सर्व स्वाध्यायस्प आहेत; असे हे शिष्य तूं जाण.

आता टीका पूर्ण करत असतांना टीकाकार श्लोकद्वारा सांगतात -

श्लोकार्थ २६३ - असे आहे म्हणून मुक्तिस्ती स्त्रीच्या पुष्ट स्तनाच्या आलिंगणाने जनित स्पृहा असणारा भव्य मुमुक्षु सर्वप्रकारच्या वचनरचनेचा त्याग करतो, नित्य आनंदादिक अतुल महिमावान आपल्या स्वस्वरूपामध्ये स्थिर होतो आणि हे सर्व जगज्जाल तृणसमान पाहतो. ॥ २६३ ।

हेच (मूलाचाराच्या पंचाचार अधिकारामध्ये २१९ गाथेमध्ये) सांगितले आहे-

श्लोकार्थ - १) परिवर्तन (वाचलेले पुनः पुनः वाचणे) २) वाचना (शास्त्रव्याख्यान) ३) प्रच्छना (शास्त्रश्रवण, जिज्ञासापूर्वक प्रश्न विचारणे) ४) अनुप्रेक्षा (वाचलेला विषयांचे) भावनादिकांचे चिंतन करणे आणि ५) धर्मकथा (शलाका पुरुषाचे चरित्र, धर्माची देशना वगैरे) असा पाचप्रकारचा, स्तुती^१, मंगलाचार स्प स्वाध्याय देखील कर्तव्य आहे. ॥ १५३ ॥

गाथा १५४

अन्वयार्थ :- (जदि कादुं सवक्कदि जे झाणमयं पडिकमणादिं करेज्ज)जर करणे शक्य असेल तर हे भव्य! ध्यानमय प्रतिक्रमणादि कर! (जइजा सत्तिविहीणो)जर जोपावेतो

१. स्तुती- देव आणि मुनी यांची वंदना. धर्मकथा, स्तुती आणि मंगल हे तिन्ही मिळून स्वाध्यायाचा पाचवा प्रकार मानला आहे.

जो कर सको तो ध्यानमय प्रतिक्रमण आदिक कीजिये ।

यदि शक्ति हो नहिं तो अरे श्रद्धान निश्चय कीजिये ॥ १५४ ॥

अत्र शुद्धनिश्चयर्थध्यानात्मकप्रतिक्रमणादिकमेव कर्तव्यमित्युत्कम् ।

मुक्तिसुन्दरीप्रथमदर्शनप्राभूतात्मकनिश्चयप्रतिक्रमणप्रायश्चित्तप्रत्याख्यानप्रमुखशुद्धनिश्चयक्रियाशैव कर्तव्याः संहननशक्तिप्रादुभवि सति हंहो मुनिशार्दूल! परमागममकरंदनिष्वन्दिमुखपद्मप्रभ सहजवैराग्यप्रासादशिखरशिखामणे परद्रव्यपराङ्मुखस्वद्रव्यनिष्णातबुद्धेपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रह। शक्तिहीनो यदि दग्धकालेऽकाले केवलं त्वया निजपरमात्मतत्त्वश्रद्धानमेव कर्तव्यमिति ।

(शिखरिणी)

असारे संसारे कलिविलसिते पापबहुले
न मुक्तिर्मार्गेऽस्मिन्ननघजिननाथस्य भवति ।
अतोऽध्यात्मं ध्यानं कथमिह भवेन्निर्मलधियां
निजात्मश्रद्धानं भवभयहरं स्वीकृतमिदम् । २६४ ।

ती शक्ति नसेल तर (सद्गुणं चेव कायव्वं) तोपावेतो श्रद्धानच कर्तव्य आहे.

टीका — येथे निश्चय धर्मध्यानस्वरूप प्रतिक्रमणादिक कर्तव्य आहेत हे सांगितले आहे.

परमागमातील मकरंद स्त्रवणारे जणू मुखकमल, सहज वैराग्यस्त्रप महालाच्या शिखराच्या जणू शिखामणीच परद्रव्यापासून पराङ्मुख होऊन स्वद्रव्यामध्ये निष्णात-बुधिमान, आणि पंचेन्द्रियाच्या विस्ताराने रहित शरीरमात्र परिग्रहधारी अशा हे मुनिशेष्ठा! मुनिवरा! जर संहनन आणि शक्तीचा प्रादुर्भाव असेल. तर मुक्तिसुन्दरीच्या प्रथमदर्शनी जणू उपहारस्त्रप असे निश्चय प्रतिक्रमण, प्रायश्चित्त, प्रत्याख्यानादि प्रमुख शुद्ध निश्चय क्रिया कर्तव्य आहेत. जर तूं शक्तिविहीन असशील तर या अकालस्वरूप हीन कालामध्ये, तुला निज परमात्मतत्त्वाचे श्रद्धान मात्र कर्तव्य आहे.

झ्लोकार्थ — या असार संसारामध्ये पापाने परिपूर्ण असे कलिकालाचे नर्तन असतांना निर्दोष जिनेश्वराच्या मार्गामध्ये मुक्ती नाही. म्हणून निर्मल बुद्धिधारी जीवांनाही असे हे निश्चय आध्यात्मिक ध्यान कसे असेल? म्हणून संसारदुःखनाशक असे आपल्या परमात्मतत्त्वाचे श्रद्धान अंगीकार करावे। २६४ ॥ १५४ ॥

जिणकहियपरमसुते पडिकमणादिय परीक्खज्जण फुडं ।
मोणव्येण जोई णियकज्जं साहए णिच्चं ॥ १५५ ॥

जिनकथितपरमसूत्रे प्रतिक्रमणादिकं परीक्षयित्वा स्फुटम् ।
मौनव्रतेन योगी निजकार्यं साधयेत्तिव्यम् ॥ १५५ ॥

इह हि साक्षादन्तर्मुखस्य परमजिनयोगिनः शिक्षणमिदमुक्तम् ।

श्रीमद्भास्मुखारविन्दविनिर्गतसमस्तपदार्थगर्भीकृतचतुरसन्दर्भे द्रव्यश्रुते शुद्धनिश्चय-
नयात्मकपरमात्मध्यानात्मकप्रतिक्रमणप्रभृतिसत्क्रियां बुद्ध्या केवलं स्वकार्यपरः परम-
जिनयोगीश्वरः प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तवचनरचनां परित्यज्य निखिलसंगव्यासंगं मुक्त्वा चैकाकी-
भूय मौनव्रतेन सार्थं समस्तपशुजनैः निघमानोऽप्यभिन्नः^१ सन् निजकार्यं निर्वाणवामलोचना-
संभोगसौख्यमूलमनवरतं साधयेदिति ।

गाथा १५५

अन्वयार्थ :— (जिणकहियपरमसुते पडिकमणादियं फुडं परीक्खज्जण) जिनप्रणीत
परमसूत्रामध्ये निष्पित प्रतिक्रमणादिकांची सुस्पष्ट परीक्षा करून (मोणव्येण जोई णिच्चं
णिजकज्जं साहए)मौनव्रतधारी योगीने सदैव आपले कार्य साधावे.

टीका — येथे साक्षात अंतर्मुख अशा परम जिनसाधूला उपदेश दिला आहे.

द्रव्यश्रुत (जैन साहित्य) श्रीमत् अहंताच्या मुखकमलातून बाहेर पडलेले आहे; ते समस्त
वस्तुव्यवस्थेच्या प्रतिपादक अशा सुंदर शब्दांनी सुशोभित आहे. त्या श्रुतामध्ये शुद्ध निश्चय
नयात्मक परम आत्मध्यानस्त्रप अशा प्रतिक्रमणादिक सत्क्रिया वर्णिलेल्या आहेत. त्यास जाणून
घेवून आत्मकार्य साधण्यात तत्पर अशा परम जिन योगीश्वराने प्रशस्त किंवा अप्रशस्त समस्त
वचनरचनात्मक विकल्पाचा त्याग करावा; सर्वच परिग्रहाची आसक्ति सोडून मौनव्रतपूर्वक एक
मात्र शुद्ध आत्मास्त्रप व्हावे; सर्व साधारण लोकांनी निंदा केली असतांनाही चलायमान न होता
आपल्या कार्याची प्रयोजनाची साधना अविरत करावी; कारण तेच मुक्तिरुपी रमणीच्या
उपभोगापासून होणाऱ्या सुखाचे मूळ आहे.

१. अभिन्न = चलायमान न होता - अभिन्न - छिन्नभिन्न न होता,

पूरा परख प्रतिक्रमण आदिकको परम जिन सूत्रमें ।
रे साधिये निज कार्य अविरत साधु! रत व्रत मौनमें ॥ १५५ ॥

(मंदाक्रांता)

हित्वा भीतिं पशुजनकृतां लौकिकीमात्मवेदी
 शस्ताशस्तां वचनरचनां घोरसंसारकर्त्त्वम्।
 मुक्त्वा मोहं कनकरमणीगोचरं चात्मनात्मा
 स्वात्मन्येव स्थितिमविदलां याति मुक्त्वै मुमुक्षुः । २६५ ।

(वसन्ततिलका)

भीतिं विहाय पशुभिर्मनुजैः कृतां तं
 मुक्त्वा मुनिः सकललौकिकजल्पजालम् ।
 आत्मप्रवादकुशलः परमात्मवेदी
 प्राप्नोति नित्यसुखदं निजतत्त्वमेकम् । २६६ ।

णाणाजीवा णाणाकर्म्मं णाणाविहं हवे लद्धी ।
 तम्हा वयणविवादं सगपरसमएहिं वज्जिज्जो ॥ १५६ ॥

या गाथेवरील या टीकेच्या अंती दोन कलशद्वारा टीकाकार सांगतात की,

झोकार्थ २६५ — आत्मज्ञानी मुमुक्षु महात्म्याने पशुवत् अज्ञानी जनानी केलेल्या लौकिक भयाची पर्वा न करता, घोर संसारास कारणभूत अशा प्रशस्त वा अप्रशस्त वचनरचनेच्या विकल्पापासून दूर होऊन, कनक- कामिनीच्या संबंधी मोह सोडावा; मोक्षप्राप्तीसाठी म्हणून स्वयं आपल्याच आश्रयाने आत्म्यामध्येच अकंप स्थिरतेला प्राप्त व्हावे. । २६५ ।

झोकार्थ २६६ — आत्मप्रवादामध्ये निष्णात आत्मज्ञानी साधु पुरुषाने अज्ञानी जनाकरवी उत्पन्न भीतीला न जुमानता समस्त लौकिक विकल्पसमूहाच्या अतीत व्हावे. तेव्हा तो नित्यच सुखप्रद अशा एका आत्मतत्त्वास प्राप्त करतो. । २६६ । ॥ १५५ ॥

गाथा १५६

अन्वयार्थ :— (णाणा जीवा)जीव नानाप्रकारचे आहेत (णाणा कर्म)कर्म ही नाना प्रकारचे आहे (णाणाविहं लद्धी हवे) नाना प्रकारची लद्धी आहे (तम्हा सगपरसमएहिं

हें जीव नाना, कर्म नाना, तथ्य नाना विथ कही ।

अतएव ही निज-पर समयके साथ वर्जित वाद भी ॥ १५६ ॥

नानाजीवा नानाकर्म नानाविधा भवेत्तत्त्विः।
तस्माद्वचनविवादः स्वपरसमयैर्वर्जनीयः ॥ १५६ ॥

वाग्विषयव्यापारनिवृत्तिहेतूपन्यासोऽयम् ।

जीवा हि नानाविधाः मुक्ता अमुक्ताः भव्या अभव्याश्च, संसारिणः त्रसाः स्थावराः। द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियसंज्ञयसंज्ञिभेदात् पञ्च त्रसाः, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। भाविकाले स्वभावान्तचतुष्टयात्मसहजानादिगुणैः भवनयोग्या भव्याः, एतेषां विपरीता हच्छब्याः। कर्म नानाविधं द्रव्यभावनोकर्मभेदात्, अथवा मूलोत्तरप्रकृतिभेदाच्च, अथ तीव्रतर-तीव्रमंदमंदतरोदयभेदादा। जीवानां सुखादिप्राप्तेतत्त्विः कालकरणोपदेशोपशमप्रायोग्यताभेदात् पञ्चधा। ततः परमार्थवेदिभिः स्वपरसमयेषु वादो न कर्तव्य इति।

वयणविवादं वजिज्जो)म्हणूनच १ स्वसमय अथवा परसमयासह वचनविवाद वर्ज्य करावा.

या सूत्रामध्ये वचनव्यापारापासून निवृत्त कां व्हावे याचे विवेचन केले आहे.

टीका — जीव नानाप्रकारचे आहेत. मुक्त, संसारी. भव्य, अभव्य. संसारी जीव त्रस स्थावरस्तु आहेत. द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, पंचेन्द्रिय संज्ञी व असंज्ञी या भेदाने त्रस जीव पाच प्रकारचे आहेत. स्थावर जीव पृथ्वी, अप्, तेज, वायु, वनस्पती असे पांच प्रकारचे आहेत. भविष्यत्काली स्वभावस्तु अनंतचतुष्टयात्मक सहज ज्ञानादि गुणस्तुपाने^१ होण्यायोग्य ते भव्यजीव होत; त्याविपरीत त्यास अपात्र ते वस्तुतः अभव्य होत. द्रव्यकर्म - भावकर्म - नोकर्मस्तुपाने अथवा मूल आणि उत्तर प्रकृतिस्तुपाने अथवा तीव्रतर, तीव्र मंद, मंदतर उदयविकल्पद्वारा कर्म नाना प्रकारचे आहे. जीवाला सुखादिकाची प्राप्तिस्तुप काल-करण-उपदेश-उपशम-आणि प्रायोग्य या भेदाने लब्धी पाचप्रकारची आहे. म्हणून परमार्थाच्या ज्ञात्यांनी साधर्मी तसेच परथार्मियासह वाद करू नये.

भावार्थ — या जगात जीव, त्यांचे कर्म, त्यांची योग्यता विविध स्वस्तुपाची आहे. म्हणून सर्वच जीव समान विचाराचे असणे असंभवनीय आहे. म्हणून अन्य साधर्मी वा परथर्मी जीवांना समजून सांगण्याची आकुलता करणे उचित नाही. आपल्या आत्मकार्यामध्ये निराकुलपणे दक्ष असावे हेच श्रेयस्कर!

१. स्वसमय - साधर्मी; परसमय - परथर्मी

२. भवन - होणे, परिणमणे पर्याप्तस्तु होण्यायोग्य.

(शिखरिणी)

विकल्पो जीवानां भवति बहुधा संसृतिकरः
 तथा कर्मनिकविधमपि सदा जन्मजनकम् ।
 असौ लब्धिर्नाना विमलजिनमार्गे हि विदिता
 ततः कर्तव्यं नो स्वपरसमयैर्वादवचनम् । २६७ ।

लद्धूण णिहिं एकको तस्स फलं अणुहवेइ सुजणते ।
 तह णाणी णाणणिहिं भुंजेइ चइत्तु परततिं ॥ १५७ ॥

लब्ध्या निधिमेकस्तस्य फलमनुभवति सुजनत्वेन ।
 तथा ज्ञानी ज्ञाननिधिं भुक्ते त्यक्त्वा परततिम् ॥ १५७ ॥

अत्र दृष्टान्तमुखेन सहजतत्त्वाराधनाविधिरुक्तः ।

कश्चिदेको दरिद्रः क्वचित् कदाचित् सुकृतोदयेन निधिं लब्ध्या तस्य निधे फलं
 हि सौजन्यं जन्मभूमिरिति रहस्ये स्थाने स्थित्वा अतिगङ्गवृत्त्यानुभवति इति दृष्टान्तपक्षः ।

झोकार्थ १५६ - विकल्प हा जीवाना बहुधा संसारास कारण आहे. तसेच अनेक प्रकारचे
 कर्म ही जन्म देणारेच (भववर्धकच) आहे. निर्दोष जिनमार्गमध्ये लब्धीही नानाप्रकारची सांगितली
 आहे. म्हणून साधर्मी आणि परधर्मियासह वचनविवाद न करावा. । २६७ । ॥ १५६ ॥

गाथा १५७

अन्वयार्थ :— (एकको णिहिं लद्धूण सुजणते तस्स फलं अणुहवेइ)ज्याप्रमाणे कोणी
 एक अकिंचन दरिद्री निधि प्राप्त करून एकान्त स्थानी गुप्त गृहात त्याचे फल भोगतो (तह
 णाणी परततिं णाणणिहिं भुंजेइ) त्याप्रमाणे ज्ञानी परजनाच्या समूहापासून दूर होऊन
 ज्ञाननिधीचा भोग घेतो.

टीका — येथे दृष्टान्तद्वारा सहजतत्त्वाच्या आराधनेचा विधि सांगितला आहे.

ज्याप्रमाणे कोणी एक दरिद्री क्वचित् कदाचित् पुण्योदयाने निधी प्राप्त करून त्या
 निधीच्या फलास सौजन्य म्हणजेच जन्मभूमी अशा गुप्त स्थानी राहून गुप्तपणे भोगतो त्याप्रमाणे

निधि पा... मनुज ततफल वतनमें गुप्त रह ज्यों भोगता ।

त्यों छोड़ परजन-संग ज्ञानी ज्ञान निधिको भोगता ॥ १५७ ॥

दार्षन्तपक्षे ५ पि सहजपरमतत्त्वज्ञानी जीवः क्वचिदासन्नभव्यस्य गुणोदये सति सहजवैराग्य-
सम्पत्तौ सत्यां परमगुरुचरणनलिनयुगलनिरतिशयभक्त्या मुक्तिसुन्दरीमुखमकरन्दायमानं सहज-
ज्ञाननिधिं परिग्राव्य परेषां जनानां स्वस्तपविकलानां तर्ति समूहं ध्यानप्रत्यूहकारणमिति
त्यजति।

(शालिनी)

अस्मिन् लोके लौकिकः कश्चिदेकः
लब्ध्या पुण्यात्कांचनानां समूहम् ।
गूढो भूत्वा वर्तते त्यक्तसंगो
ज्ञानी तद्बत् ज्ञानरक्षां करोति । २६८ ।

(मंदाक्रांता)

त्यक्त्वा संगं जननमरणातंकहेतुं समस्तं
कृत्वा बुद्ध्या हृदयकमलेपूर्णवैराग्यभावम् ।
स्थित्वा शक्त्वा सहजपरमानंदनिर्व्यग्रस्तपे
क्षीणे मोहे तृणमिव सदा लोकमालोकयामः । २६९ ।

दार्षन्तपक्षामध्ये सहज परम तत्त्वाचा ज्ञाता जीव क्वचित् आसन्न भव्यता गुणाचा उदय ज्ञात्या
कारणाने सहज वैराग्यसंपत्ती असतांना परम गुरुच्या चरणकमलद्वयाच्या भक्तीने सहज ज्ञाननिधी
प्राप्त करतो; - की जी मुक्ति सुंदरीच्या मुखासारखी आहे - आणि स्वरूपाच्या अनभिज्ञ अन्य
जनसमूहाला आपल्या ध्यानामध्ये विध्नाचे कारण समजून त्यास सोडतो. परमगुरुच्या
चरणकमलद्वयाच्या उत्तम भक्तीने जणू मुक्तिसुंदरीच्या मुखाचा ^१मकरंदच अशा सहज
ज्ञाननिधीला प्राप्त करून ^२स्वरूपाच्या अनभिज्ञ अशा अन्य सामान्य जनसमूहाचा संसर्ग हा
ध्यानामध्ये प्रतिबंधक आहे म्हणून सोडतो.

आता दोन श्लोकांनी टीकाकार सांगतात -

श्लोकार्थ २६८ - या लोकामध्ये कोणी एक लौकिक मनुष्य पुण्योदयाने सुवर्णराशी प्राप्त
करून गुप्तपणे सर्व अन्य जनांचा संसर्ग सोडून त्या निधीची रक्षा करतो, उपभोग घेतो. तद्बत्
ज्ञानी आपल्या ज्ञाननिधीची रक्षा करतो। २६८ ।

१. मकरंद - पुष्परस, फुलातील पराग

२. स्वस्तपविकल - स्वस्तपास न जाणणारे, स्वस्तपाचे अनभिज्ञ.

सब्दे पुराणपुरिसा एवं आवासयं च काऊण ।

अपमत्तपहुंडिठाणं पडिवज्ज य केवली जादा ॥ १५८ ॥

सर्वे पुराणपुरुषा एवमावश्यकं च कृत्वा ।

अप्रमत्तप्रभूतिस्थानं प्रतिपद्य च केवलिनो जाताः ॥ १५८ ॥

परमावश्यकाधिकारोपसंहारोपन्यासो श्यम्।

श्लोकार्थ २६९ — जन्म-मरण-रोगास कारणभूत समस्त परिग्रह सोडून, आपल्या हृदयकमलामध्ये पूर्ण वैराग्यवृत्ती बुद्धीने^१ धारण करून आणि सहज परम आनंदामुळे अनाकुल स्वरूपामध्ये सामर्थ्यानिशी स्थिर राहून मोह क्षय पावला असतांना आम्ही समस्त विश्वास सदैव तृणवत् पाहतो. |२६९। ॥१५७॥

गाथा १५८

अन्वयार्थ :— (एवं सब्दे पुराणपुरिसा आवासयं च काऊण अपमत्तपहुंडिठाणं य पडिवज्ज केवली जादा) याप्रमाणे सर्वच पुराण पुरुष आवश्यक कर्म करून आणि अप्रमत्तादि भूमिकेला प्राप्त करून केवली ज्ञाले आहेत.

टीका — परम आवश्यक अधिकाराचा या गाथेने समारोप करतात -

निश्चय परम आवश्यक स्वात्माश्रित निश्चय धर्मशुक्लध्यान स्वरूप आहे; बाह्य आवश्यकादि क्रियेच्या प्रतिपक्षी आहे; साक्षात् मुक्तिरूपी वारांगणेच्या अनंग (अशरीरी) सुखास कारण आहे. ते आवश्यक कर्म करूनच सर्व पुराणपुरुष, तीर्थकर परम देवादिक- कित्येक स्वयंबुद्ध तर कित्येक बोधितबुद्ध असे - अप्रमत्तादि ते सयोगकेवली गुणस्थान श्रेणीमध्ये आसूढ होऊन, ते केवली परम आवश्यकरूप आत्मसाधनेच्या प्रसादामुळे सकल प्रत्यक्ष ज्ञानधारी ज्ञाले आहेत.

१. बुद्ध्या - समजून घेवून, विवेकपूर्वक, विचारपूर्वक

२. स्वयंबुद्ध आणि बोधितबुद्ध - जो परोपदेशाविना आत्मावलंबनाने रलत्रयाची प्राप्ती वा पूर्णता करतो तो स्वयंबुद्ध होय आणि जो परोपदेशपूर्वक तत्त्व ग्रहण करून रलत्रयाची प्राप्ती वा पूर्णता करतो तो बोधितबुद्ध होय.

यों सर्व पौराणिक पुरुष आवश्यकोंकी विधि धरी ।

पाकर अरे अप्रमत्त स्थान हुए नियत प्रभु केवली ॥ १५८ ॥

स्वात्मा श्रयनिश्चयर्थं शुक्लध्यानस्वस्पं बाद्यावश्यकादिक्रियाप्रतिपक्षशुद्धनिश्चयपरमा-
वश्यकं साक्षादपुनर्भववारांगनानङ्गासुखकारणं कृत्वा सर्वे पुराणपुरुषास्तीर्थकरपरमदेवादयः
स्वयंबुद्धाः केचिद् बोधितबुद्धाश्चाप्रमत्तादिसयोगिभट्टारकगुणस्थानपत्तिमध्याख्यात्माः सन्तः
देवलिनः सकलप्रत्यक्षज्ञानधराः परमावश्यकात्माराधनाप्रसादात् जाताश्वेति ।

(शार्दूलविक्रीडित)

स्वात्माराधनया पुराणपुरुषाः सर्वे पुरा योगिनः
प्रधस्त्ताखिलकर्मराक्षसगणा ये विष्णवो जिष्णवः ।
तात्रित्यं प्रणमत्यनन्यमनसा मुक्तिस्पृहो निष्पृहः
स स्यात् सर्वजनार्चितांघ्रिकमलः पापाटवीपावकः । २७० ।

(मंदाक्रांता)

मुक्त्वा मोहं कनकरमणीगोचरं हेयस्पं
नित्यानन्दं निरुपमगुणालंकृतं दिव्यबोधम् ।

ह्या सूत्रटीकेच्या आणि परम आवश्यक अधिकाराच्या अंती टीकाकार आचार्य दोन
कलशाने आपला भाव प्रगट करतात -

श्लोकार्थ २७० — पुरातन काळापासून जे सर्व पुराण पुरुष आणि योगी समस्त कर्मरूपी
राक्षसगणास प्रधस्त करून विष्णु^१ (लोकालोकव्यापी ज्ञानधारी) होऊन जयशील झाले आहेत,
त्यांना मुक्तीचा इच्छुक मुमुक्षु आणि सर्व परिग्रहाबाबत निष्पृह असा भव्यात्मा अनन्य (तन्मय)
भावाने प्रणाम करतो, तो भव्यजीव, पापरूपी अरण्यास जाळण्यास अग्नीसमान आहे आणि सर्व
प्राणिगणद्वारा ज्याचे चरणकमल पूजित आहेत असा होतो । २७० ।

श्लोकार्थ २७१ — हेयस्प कनक आणि कान्ताविषयक मोहाचा नाश करून आणि
परम गुरुच्या उपदेशाने धर्म प्राप्त करून, हे मना! तू निर्मल सुखाच्या प्राप्तिसाठी परमात्मस्वरूपामध्ये
तात्काल लीन हो! ते परमात्मतत्त्व सदैव अतीन्द्रिय आनंदस्वरूप आहे, निरुपम गुणांनी
अलंकृत आहे, दिव्य बोधमय आहे आणि अव्यग्रस्प^२ आहे. । २७१ । ॥ १५८ ॥

१. विष्णु - सर्व ज्ञेयामध्ये व्यापक ज्ञानस्वरूपी. केवली भगवंताचे ज्ञान सर्व ज्ञेयास जाणते म्हणून तो सर्व ज्ञेयव्यापी विष्णु आहे. सर्वव्यापक आहे.

२. अव्यग्र - व्यग्रतेने रहित, निराकुल, शांतिस्वरूप.

चेतः शीघ्रं प्रविश परमात्मानमव्यग्रस्तपं
लब्ध्वा धर्मं परमगुरुतः शर्मणे निर्मलाय । २७९ ।

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमलधारिदेव-
विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ निश्चयपरमावश्यकाधिकार एकादशमः
श्रुतस्कन्धः ॥

याप्रमाणे सुकविजनस्तपी कमलांना फुलविष्ण्यास जणूं सूर्यच, पाच इन्द्रियाच्या विस्ताराने
रहित देहमात्र परिग्रहधारी अशा पद्मप्रभमलधानीदेवांनी रचित या नियमसारावरील तात्पर्यवृत्ति
नामक टीकेमध्ये निश्चय परम आवश्यकाधिकार नामक अकरावा श्रुतस्कंध समाप्त झाला.

- १२ -

शुद्धोपयोगाधिकारः

अथ सकलकर्मप्रलयहेतुभूतशुद्धोपयोगाधिकार उच्यते।

जाणदि पस्सदि सर्वं व्यवहारणएण केवली भगवं।

केवलणाणी जाणदि पस्सदि णियमेण अप्पाणं ॥ १५९ ॥

जानाति पश्यति सर्वं व्यवहारनयेन केवली भगवान् ।

केवलज्ञानी जानाति पश्यति नियमेन आत्मानम् ॥ १५९ ॥

अत्र ज्ञानिनः स्वपरस्वप्रकाशकत्वं कथंचिदुत्तम् ।

आत्मगुणधातकधातिकर्मप्रधंसनेनासादितसकलविमलकेवलज्ञानकेवलदर्शनाभ्यां व्यव-

शुद्धोपयोगाधिकार

आता सकल कर्माच्या नाशास हेतुभूत अशा शुद्धोपयोगाचे या अधिकारात वर्णन करतात.

गाथा १५९

अन्वयार्थ — (केवली भगवं व्यवहारणयेण सर्वं जाणदि पस्सदि) व्यवहारनयाने केवली भगवान् सर्वं ज्ञेयास जाणतात आणि पाहतात. (णियमेण केवलणाणी अप्पाणं जाणदि पस्सदि) आणि निश्चयाने केवलज्ञानी आत्म्याला जाणतात आणि पाहतात.

टीका — या सूत्रामध्ये ज्ञानीला कथंचित् स्वपर प्रकाशकपणा सांगितला आहे.

आत्मगुणांचा घात करणाऱ्या घातिकर्मांचा प्रधंस ज्ञाल्यामुळे प्राप्त ज्ञालेल्या सर्वस्वी निर्मल केवलज्ञान व केवलदर्शन द्वारा तीन लोकांतील त्रिकालवर्ती चर आणि अचर समस्त द्रव्यगुणपर्यायांना एकाच समयामध्ये (युगपत्) तो भगवान परमेश्वर परम भटुरक परमात्मा जाणतो आणि पाहतो.

व्यवहारसे प्रभु केवली सब जानते अह देखते।

निश्चय नयात्मक द्वारसे निज आत्मको प्रभु पेखते ॥ १५९ ॥

हारनयेन जगत्त्रयकालत्रयवर्तिसद्यराचद्रव्यगुणपर्यायान् एकस्मिन् समये जानाति पश्यति च स भगवान् परमेश्वरः परमभृतारकः, पराश्रितो व्यवहारः इति वचनात् शुद्धनिश्चयतः परमेश्वरस्य महादेवाधिदेवस्य सर्वज्ञवीतरागस्य परद्रव्यग्राहकत्वदर्शकत्वज्ञायकत्वादिविविधविकल्पवाहिनीसमुद्भूतमूलध्यानाषाढः * (?) स भगवान् त्रिकालनिरुपाधिनिरवधिनित्यशुद्धसहजज्ञानसहजदर्शनाभ्यां निजकारणपरमात्मानं स्वयं कार्यपरमात्मापि जानाति पश्यति च। किं कृत्वा? ज्ञानस्य धर्मोऽयं तावत् स्वपरप्रकाशकत्वं प्रदीपवत्। घटादिग्रन्थिः प्रकाशो दीपस्तावद्भिन्नोऽपि स्वयं प्रकाशस्वरूपत्वात् स्वं परं च प्रकाशयति; आत्मापि व्यवहारेण जगत्त्रयं कालत्रयं च परं ज्योतिःस्वस्पत्वात् स्वयंप्रकाशात्मकमात्मानं च प्रकाशयति।

उक्तं च षण्वतिपाषंडिविजयोपार्जितविशालकीर्तिभिर्महासेनपण्डितदेवै :—

"पराश्रितो व्यवहार": म्हणजे व्यवहार हा पराश्रित असतो असे आगम वचन आहे. तदनुसार शुद्ध निश्चयाने महादेवाधिदेव सर्वज्ञ वीतराग परमेश्वराला परद्रव्याचा ग्राहकपणा, दर्शकपणा, ज्ञायकपणादि विविध विकल्पांच्या सेना समूहापासून समुत्पन्न मूलध्यानामध्ये अभावसूप असल्याने (?) तो भगवान त्रिकाल निरुपाधि, अमर्याद, नित्यशुद्ध सहज ज्ञान आणि सहज दर्शन द्वारा, स्वयं कार्यपरमात्मा असूनही आपल्या कारण परमात्म्यास जाणतो आणि पाहतो. कोणत्या प्रकाराने? प्रदीपाप्रमाणे स्वपरप्रकाशकत्व हा तर ज्ञानाचा धर्म आहे. प्रकाश - दीपक घटादिकांच्या प्रमितिपासून भिन्न असूनही स्वयं प्रकाशस्वरूप असल्याकारणाने स्व आणि परास प्रकाशित करतो; आत्मा देखील व्यवहाराने जगत्त्रय आणि कालत्रपवर्ती परास आणि स्वयं प्रकाशात्मक आपणास प्रकाशित करतो.

९६ पाखंडी मतधारी वर विजय प्राप्त केल्यामुळे ज्यांनी विशाल कीर्ति संपादन केली आहे असे महासेन पंडितदेवही सांगतात की,

श्लोकार्थ :- यथावत् वस्तूचा निर्णय हे सम्पर्कज्ञान होय. ते प्रदीपाप्रमाणे स्व आणि पर अर्थाचा व्यवसाय करणारे आहे. म्हणून कथंचित् प्रमितिपासून पृथक आहे.

"स्वाश्रितो निश्चय": निश्चय हा स्वाश्रित आहे. या आगमवचनानुसार सतत निर्विकार⁹ निरंजन स्वभावामध्ये लीन असल्याकारणाने निश्चय पक्षाने सुद्धा ज्ञानास

* येथे संस्कृत टीकेमध्ये काही शब्द सुटले वा दुसरे आले असावेत असे वाटते. म्हणून मूळ टीका आणि अर्थामध्ये प्रश्नवाचक चिन्ह लावले आहे.

9. निरुपराग - उपराग म्हणजे विकार उपरागाने, विकाराने रहित असा निर्विकार.

(अनुष्टुप्)

"यथावदस्तुनिर्णीतिः सम्यग्ज्ञानं प्रदीपवत् ।
तत्स्वार्थव्यवसायात्म कर्थचित् प्रमितेः पृथक् ॥"

अथ निश्चयपक्षेऽपि स्वपरप्रकाशकत्वमस्त्येवेति सततनिरुपरागनिरंजनस्वभावनिरत-
त्वात्, स्वाश्रितो निश्चयः इति वचनात्। सहजज्ञानं तावत् आत्मनः सकाशात्
संज्ञालक्षणप्रयोजनेन भिन्नाभिधानलक्षणलक्षितमपि भिन्नं भवति न वस्तुवृत्त्या चेति, अतः
कारणात् एतदात्मगतदर्शनसुखचारित्रादिकं जानाति स्वात्मानं कारणपरमात्मस्वरूपमपि
जानातीति।

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभिः—

(मंदाक्रांता)

"बन्धच्छेदात्कलयदत्तुलं मोक्षमक्षयमेत-
नित्योद्योतस्फुटितसहजावस्थमेकान्तशुद्धम्।
एकाकारस्वरसभरतोत्पन्तगंभीरधीर
पूर्णं ज्ञानं ज्वलितमचले स्वस्य लीनं महिन्मि ॥"

स्वपरप्रकाशपणा⁹ आहेच. (तो येणे प्रमाणे) सहज ज्ञान आत्म्यापासून संज्ञा, लक्षण व प्रयोजनाच्या
अपेक्षेने भिन्न नाम तसेच भिन्न लक्षणाने (तसेच भिन्न प्रयोजनाने) कथचित् भिन्न जाणले
जाते, तथापि वस्तुवृत्तीने भिन्न नाही. या कारणाने हे सहजज्ञान आत्मगत दर्शन सुख
चारित्रादिकाला जाणते आणि आपल्या आत्म्याला आणि कारणपरमात्मस्वरूपालाही जाणते.

याप्रमाणे आ. अमृतचंद्राचार्य देवांनी सुद्धा (समयसारावरील आत्मख्याति नामक टीकेमध्ये
१९२ कलशामध्ये) सांगितले आहे -

झ्लोकार्थ - कर्मबंधाचा च्छेद झाल्या कारणाने अतुल व अविनाशी मोक्षाचा अनुभव
घेत्साता असे हे ज्ञान प्रज्वलित झाले आहे. ह्या ज्ञानाची नित्य उद्योतरूप सहज शुद्ध अवस्था

9. सहज ज्ञानस्वभाव स्व-आत्म्याला तर स्वाश्रित निश्चयनयाने जाणतेच आणि अशांकारे स्वात्म्यास
जाणले असतांना त्याचे सर्वच गुण ज्ञात होतातच. प्रथमतः तर गुणगुणी भेदरूपाने अधवा भेदाने ज्ञेवज्ञायक
जाणणारे सहजज्ञान स्व असून संज्ञा-लक्षण-प्रयोजनादिकाने स्वात्मा (आश्रयभूत गुणी) पर आहे. म्हणजे
त्या सहजज्ञानाव्यतिरिक्त अन्य सर्व दर्शन, सुख, वीर्यादि गुण स्वात्माश्रित असत्यामुळे ज्ञात होतातच.
अतएव त्या स्वात्मानुभूतीच्या भूमिकेतही या अपेक्षेने असे सिद्ध होते की त्यावेळी सुध्दा ज्ञान हे
स्वपरप्रकाशक आहे.

तथा हि —

(स्नग्धरा)

आत्मा जानाति विश्वं द्वन्द्ववरतमयं केवलज्ञानमूर्तिः
मुक्तिश्रीकामिनीकोमलमुखकमले कामपीडां तनोति।
शोभां सौभाग्यचिह्नां व्यवहारणनयादेवदेवो जिनेशः
तेनोच्चैर्निश्चयेन प्रहतमलकलिः स्वस्वस्पं स वेति । २७२ ।

जुगवं वट्टइ णाणं केवलणाणिस्स दंसणं च तहा।
दिणयरपयासतावं जह वट्टइ तह मुणेयवं ॥ १६० ॥

युगपद् वर्तते ज्ञानं केवलज्ञानिनो दर्शनं च तथा ।
दिनकरप्रकाशतापौ यथा वर्तते तथा ज्ञातव्यम् ॥ १६० ॥

इह हि केवलज्ञानकेवलदर्शनयोर्युगपद्धतनं द्वष्टान्तमुखेनोक्तम्।

विकसित झालेली आहे; ते ज्ञान एकान्तशुद्ध (कर्ममल रहित असल्याने अत्यन्त शुद्ध आहे). आणि एकाकार (मात्र ज्ञायकाच्या आकाररूप) निज चैतन्यरसाच्या भाराने अत्यंत गंभीर आणि थीर आहे; आणि आपल्याच अविचल महिमेमध्ये लीन आहे.

श्लोकार्थ २७२ — केवलज्ञानाची जणू साक्षात् मूर्ति असा हा देवदेव जिनेश्वर भगवान आत्मा व्यवहारनयाने अविरतपणे समस्त विश्वाला जाणतो. मुक्तिश्रीरूपी कामिनीच्या कोमल मुखकमलावर कामपीडा आणि सौभाग्यचिन्ह अशा शोभेला फैलावतो. निश्चयाने तर ज्याने मल आणि क्लेश नाहीसे केले आहेत असा जिनेश्वर आपल्या स्वस्पास (सविशेष) अत्यंत जाणतो. । २७२ । ॥ १५९ ॥

गाथा १६०

अन्वयार्थ — (केवलणाणिस्स णाणं च तहा दंसणं जुगवं वट्टइ)केवलज्ञानी प्रभूला ज्ञान आणि दर्शन दोन्ही उपयोग युगपत असतात. (जह दिणयरपयासतावं वट्टइ तह मुणेयवं) ज्या प्रमाणे सूर्याचे ठायीं प्रकाश आणि ताप दोन्ही युगपत असतात त्याप्रमाणे हे समजावे.

ज्यें ताप और प्रकाश रविके एक सँग ही वर्तते।
त्यें केवलीको ज्ञानदर्शन एक साथ प्रवर्तते ॥ १६० ॥

अत्र दृष्टान्तपक्षे क्वचित्काले बलाहकप्रक्षेभाभावे विद्यमाने नभस्थलस्य मध्यगतस्य सहस्रकिरणस्य प्रकाशतापौ यथा युगपद् वर्तेते, तथैव च भगवतः परमेश्वरस्य तीर्थाधिनाथस्य जगत्त्रयकालत्रयवर्तिषु स्थावरजंगमद्रव्यगुणपर्यायात्मकेषु ज्ञेयेषु सकलविमल-केवलज्ञानकेवलदर्शने च युगपद् वर्तेते। किं च संसारिणां दर्शनपूर्वमेव ज्ञानं भवति इति।

तथा चोक्तं प्रवचनसारे —

"णाणं अत्थंतगयं लोयालोएसु वित्थडा दिट्ठी।
णटुमणिष्टुं सवं इष्टुं पुण जं तु तं लद्धं ॥"

अन्यच्च —

"दंसणपुवं णाणं छदमत्थाणं ण दोणिउवओगा।
जुगवं जद्वा केवलिणाहे जुगवं तु ते दोवि ॥"

टीका — या सूत्रामध्ये परमात्म्याला केवलज्ञान आणि केवलदर्शन यांची युगपत प्रवृत्ती असते हे दृष्टान्तपूर्वक सांगितले आहे.

दृष्टान्त पक्ष :— कोण्या काळी मेघांची बाधा नसेल तेव्हा नभप्रांगणाच्या मध्यभागी पोचलेल्या सूर्यास प्रकाश आणि ताप दोन्ही युगपत असतात त्याचप्रमाणे तीर्थाधिनाथ भगवान् परमेश्वराला जगत्त्रय कालत्रयवर्ती स्थावर जंगम द्रव्य-गुण-पर्यायात्मक सर्व ज्ञेयामध्ये सकल विमल केवलज्ञान आणि केवलदर्शन हे युगपत प्रवर्ततात. हा दार्ष्टन्त, सिद्धान्त पक्ष आहे. आणि यावरून असे जाणून घ्यावे की, संसारीजीवांना दर्शनपूर्वकच ज्ञान असते.

हीच गोष्ट आ. कुंदकुंददेव प्रवचनसारमध्ये सांगतात —

गाथार्थ — ज्ञान . ज्ञेयपदार्थाच्या अंताला पोचलेले आहे. आणि दर्शन लोकालोकामध्ये व्यापक आहे, सर्व अनिष्ट नष्ट झालेले आहे आणि जे इष्ट ते सर्व प्राप्त झालेले आहे.

तसेच अन्यत्र (श्री नेमिचंद्र सिद्धान्तिदेव विरचित वृहद्रव्यसंग्रहाच्या ४४ व्या गाथेत) सांगतात की -

गाथार्थ — छद्वस्थ जीवाला दर्शनपूर्वकच ज्ञान होते. दोन्ही उपयोग युगपत् असत नाहीत. म्हणून केवली भगवंतांचे ठारीं ते दोन्ही उपयोग युगपत् असतात.

तथा हि —

(स्मरण)

वर्तेते ज्ञानदृष्टी भगवति सततं धर्मतीर्थाधिनाथे
सर्वज्ञेऽस्मिन् समंतात् युगपदसदृशे विश्वलोकैकनाथे ।
एतावृष्टप्रकाशौ पुनरपि जगतां लोचनं जायतेऽस्मिन्
तेजोराशौ दिनेशे हतनिखिलतमस्तोमके ते तथैवम् । २७३ ।

(वसंततिलका)

सद्गोधपोतमधिरुद्धा भवाम्बुराशि -
मुल्लंध्य शाश्वतपुरी सहसा त्वयाप्ता ।
तामेव तेन जिननाथपथाधुनाहं
याम्यन्यदस्ति शरणं किमिहोत्तमानाम् । २७४ ।

आतां या सुत्रावरीले टीकेच्या अंती टीकाकार आचार्य सांगतात की

श्लोकार्थ २७३ — धर्मतीर्थाचे अधिनायक, सकल लोकाचे एकमात्र नाथ आणि असदृश (ज्याचे समान अन्य कोणीही नाही) असा ह्या भगवान् सर्वज्ञ परमात्म्याचे ठायी सर्व प्रदेशामध्ये ज्ञान आणि दर्शन युगपत सतत प्रवर्ततात. समस्त अंधकार समूहाचा नाश करणाऱ्या तेजराशीस्वरूप सूर्यामध्ये उष्णता आणि प्रकाश युगपत असतात आणि जगातील जीवांना नेत्र प्राप्त होतात त्याचप्रमाणे हे जाणावे. । २७३ ।

श्लोकार्थ २७४ — हे जिनप्रभो! सम्यग्ज्ञानरूपी नौकेमध्ये आरोहण करून आणि हा संसारसागर पार करून तूं सहजच शाश्वत मोक्षनगरीला पोचलेला आहेस. म्हणून मी आता जिनेश्वरप्रणीत मागाने त्याच नगरीला जातो. खरोखर उत्तम पुरुषांना या व्यतिरिक्त अन्य कोणते शरण आहे? । २७४ ।

श्लोकार्थ २७५ — एक मात्र जणू केवलज्ञानसूर्यच असे जिनदेवच जयवंत आहेत! ते जिनेन्द्र भगवान् समरसमय आणि अनंग (अशरीरी) सौख्य देणाऱ्या त्या मुक्तीच्या वदनकमळावर काहीशा अवर्णनीय कांतीला फैलावतात. कारण आपल्या प्रेममय प्रियेला निरंतर सुखोत्पत्तीचे

(मंदाक्रांता)

एको देवः स जयति जिनः केवलज्ञानभानुः
कामं कान्ति वदनकमले संतनोत्येव कांचित् ।
मुक्तोस्तस्याः समरसयानंगसौख्यप्रदायाः
को नालं शं दिशतुमनिशं प्रेमभूमे: प्रियायाः । २७५ ।

(अनुष्टुभु)

जिनेन्द्रो मुक्तिकामिन्याः मुखपद्मे जगाम सः।
अलिलीलां पुनः काममनद्यासुखमद्यम् । २७६ ।

णाणं परप्पयासं दिढ्डी अप्पप्पयासया चेव ।
अप्पा सपरप्पयासो होदि ति हि मण्णसे जदि हि ॥ १६९ ॥

ज्ञानं परप्रकाशं द्विष्टिरात्मप्रकाशिका चैव ।
आत्मा स्वपरप्रकाशो भवतीति हि मन्यसे यदि खलु ॥ १६९ ॥

कारण कोण होत नाही? । २७५ ।

अल्लोकार्थ २७६ — त्या जिनेन्द्र देवाने मुक्तिरूपी कामिनीच्या मुखकमलावर भ्रमरलीलेस धारण केले आहे. (अर्थात ते तेथे भ्रमराप्रभाणे लीन आहेत.) आणि त्यानेच वस्तुतः अद्वितीय अनंग (शरीराविना आत्मोत्थ) सुख मिळविले आहे. । २७६ । ॥ १६० ॥

गाथा १६९

अन्वयार्थ — (णाणं परप्पयासं) ज्ञान परप्रकाशकच आहे आणि (दिढ्डी चेव अप्पप्पयासया) आणि दर्शनमात्र आत्मप्रकाशकच आहे (अप्पा सपरप्पयासो) तसेच आत्मा स्वपरप्रकाशक आहे (ति जदि मण्णसे) जर तुं असे मानत असशील तर त्यात विरोध येतो.

टीका — आत्मा स्वपरप्रकाशी आहे अशा मान्यतेमधील विरोधाचे हे दिग्दर्शन आहे.

दर्शन प्रकाशक आत्मका परका प्रकाशक ज्ञान है ।
निज पर प्रकाशक आत्मा, रे यह विरुद्ध विधान है ॥ १६९ ॥

आत्मनः स्वप्रप्रकाशकत्वविरोधोपन्यासोऽयम्।

इह हि तावदात्मनः स्वप्रप्रकाशकत्वं कथमिति चेत् । ज्ञानदर्शनादिविशेषगुणसमृद्धो ह्यात्मा, तस्य ज्ञानं शुद्धात्मप्रकाशकासमर्थत्वात् परप्रकाशकमेव, यद्येवं द्विष्टिर्निरंकुशा केवलमभ्यन्तरे ह्यात्मानं प्रकाशयति चेत् अनेन विधिना स्वप्रप्रकाशको ह्यात्मेति हंहो जडमते प्राथमिकशिष्य, दर्शनशुद्धेरभावात् एवं मन्यसे, न खलु जडस्त्वत्सकाशादपरः कच्चिज्जनः । अथ ह्यविरुद्धा स्यादादविद्यादेवता समर्थर्घनीया सदूभिरनवरतम् । तत्रैकान्ततो ज्ञानस्य परप्रकाशकत्वं न समस्ति; न केवलं स्यान्मते दर्शनमपि शुद्धात्मानं पश्यति । दर्शनज्ञानप्रभूत्यनेकधर्माणामाधारो ह्यात्मा । व्यवहारपक्षेऽपि केवलं परप्रकाशकत्वं ज्ञानस्य न चात्मसंबन्धः सदा बहिरवस्थितत्वात्, आत्मप्रतिपत्तेरभावात् न सर्वगतत्वं; अतःकारणादिदं ज्ञानं न भवति, मृगतृष्णाजलवत् प्रतिभासमात्रमेव । दर्शनपक्षेऽपि तथा न

येथे प्रथमतः आत्म्याला स्वप्रप्रकाशकत्वं कोणत्या प्रकाराने आहे? व उपरोक्त मान्यतेत विरोध कसा आहे? याचे दिग्दर्शन (याचा) विचार करण्यात येतो.

आत्मा खरोखर ज्ञान- दर्शनादि विशेष गुणांनी समृद्ध आहे, त्याचे ज्ञान शुद्ध आत्म्याला प्रकाशित करण्यामध्ये असमर्थ असल्याकारणाने परप्रकाशकच आहे. आणि म्हणून निरंकुश^१ दर्शन हे केवल अभ्यंतरी आत्म्याला प्रकाशित करते (म्हणजे ते मात्र स्वप्रकाशक आहे), याप्रकारे आत्मा हा स्वप्रप्रकाशक आहे - याप्रमाणे हे जडबुद्धि प्राथमिक शिष्य! जर तुझी मान्यता दर्शनशुद्धीच्या अभावामुळे असेल तर वस्तुतः तुझ्यापेक्षा अन्य कोणीही पुरुष जड (मुखी) नाही.

आणि म्हणूनच अविरुद्ध स्यादादविद्यास्तीपि देवता सज्जन पुरुषांना समीचीन पद्धतीने निरंतर आराधना करण्यायोग्य आहे. तेथे स्यादादमतामध्ये एकान्ततः ज्ञानास परप्रकाशकत्वच मात्र नाही आणि दर्शन केवल शुद्ध आत्म्यालाच मात्र एकान्ततः पाहते असेही नाही. ज्ञानदर्शनादि अनेक गुणांचा आधार आत्मा आहे. तेव्हा व्यवहारपक्षानेही विचार केला तर मात्र केवळ परप्रकाशक अशा ज्ञानाचा आत्म्याशी संबंध राहणार नाही, कारण ते सदैव बाह्य पर पदार्थमध्ये अवस्थित राहील. याप्रमाणे आत्मप्रतिपत्तीचा^२ अभाव ज्ञात्यांने ज्ञानास सर्वगतपणा ही मानता येणार नाही. म्हणून या कारणाने हे ज्ञान ज्ञानही असणार नाही. मृगजलामध्ये जल जसे आभासमात्र असते

१. निरंकुश = सर्वा

२. आत्मप्रतिपत्ती - आत्म्यास जाणणे, स्वला जाणणे

केवलमध्यन्तरप्रतिपत्तिकारणं दर्शनं भवति। सदैव सर्वं पश्यति हि चक्षुः, स्वस्याभ्यन्तरस्थितां कनीनिकां न पश्यत्येव। अतः स्वपरप्रकाशकत्वं ज्ञानदर्शनयोरविरुद्धमेव। ततः स्वपरप्रकाशको ह्यात्मा ज्ञानदर्शनलक्षणं इति।

तथा चोक्तं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभिः —

(स्मरण)

"जानन्नप्येष विश्वं युगपदिपि भवद्वाविभूतं समस्तं
मोहाभावाद्यदात्मा परिणमति परं नैव निर्लूनकर्मा ।
तेनास्ते मुक्त एव प्रसभविकसितज्ञपिविस्तारपीत -
ज्ञेयाकारां त्रिलोकीं पृथगपृथगथ द्योतयन् ज्ञानमूर्तिः । "

तसे ज्ञान आभासमात्र मानावे लागेल. दर्शनाबाबत विचार केला असतांना (जसे ज्ञान मात्र परप्रकाशकच आहे तद्वत) दर्शन केवल अभ्यंतर⁹ आत्मप्रतिपत्तीचे कारण आहे असे ही नाही. (तर सर्वच पदार्थाच्या सामान्य प्रतिभासाचे कारण आहे.) नेत्र तर सदैव सर्वालाच पाहतो. मात्र आपल्या अभ्यंतरी स्थित कनिनिकेलाच पाहतो असे नाही. आणि म्हणून ज्ञान आणि दर्शन दोहोंनाही स्वपरप्रकाशकत्व अविरोधणाने सिद्ध होते. म्हणून या प्रकारे ज्ञानदर्शनलक्षणस्वरूप आत्मा खरोखर स्वपरप्रकाशक आहे.

याप्रमाणे आचार्य श्री अमृतचंद्र सूरि (प्रवचनसाराच्या टीकतील चौथ्या कलशामध्ये सांगतात —

श्लोकार्थ — हा आत्मा युगपत् वर्तमान, भावि, भूत अशा समस्त विश्वाला जाणतो परंतु जाणत असतांनाही मोहाचा अभाव झाला असतांना सर्वकर्माचा नाश केल्याने परस्पाने परिणमित होत नाही. आणि म्हणूनच आता हा आत्मा अत्यन्त विकासशील ज्ञातीच्या विस्तारद्वारा ज्यांच्या समस्त ज्ञेयाकारांना सामावून घेतले आहे अशा या तीन लोकांतील पदार्थसमूहास पृथक्पणे आणि अपृथक्पणे प्रकाशित करीत करीत जणू ज्ञानमूर्ति होऊन मुक्तच राहतो.

श्लोकार्थ २७७ — ज्ञान एका सहज परमात्म्याला जाणून लोक आणि अलोकास, लोकालोकातील समस्त ज्ञेयसमूहास प्रगट करते - जाणते. स्व आणि परास विषय

9. अभ्यंतर प्रतिपत्ती - अंतरंग प्रकाशित करणे, स्वचे प्रकाशन करणे

तथा हि —

(मंदाक्रांता)

ज्ञानं तावत् सहजपरमात्मानमेकं विदित्वा
लोकालोकौ प्रकटयति वा तद्वतं ज्ञेयजालम् ।
दृष्टिः साक्षात् स्वपरविषया क्षायिकी नित्यशुद्धा
ताभ्यां देवः स्वपरविषयं बोधति ज्ञेयराशिम् । २७७ ।

णाणं परप्प्यासं तइया णाणेण दंसणं भिष्णं।
ण हवदि परदब्यगयं दंसणमिदि वर्णिणदं तम्हा ॥ १६२ ॥

ज्ञानं परप्रकाशं तदा ज्ञानेन दर्शनं भिन्नम्।
न भवति परदब्यगतं दर्शनमिति वर्णितं तस्मात् ॥ १६२ ॥

करणारे प्रकाशित करणारे नित्यशुद्ध क्षायिक दर्शन सुद्धा आहे. या आपल्या ज्ञानदर्शन गुणांनी हा आत्मदेव स्वपरविषयक समस्त ज्ञेयराशीला (सामान्य-विशेषपणाने) प्रतिभासित करतो - स्वपर समस्त प्रतिभास्यभान (प्रकाश्य) पदार्थाना प्रतिभासित करतो. । २७७ । ॥ १६१ ॥

गाथा १६२

अन्यार्थ — (णाणं परप्प्यासं) जर ज्ञान केवळ परप्रकाशक असेल तर (तइया) तेव्हां (णाणेण दंसणं भिष्णं) ज्ञानापासून दर्शन भिन्न सिद्ध होईल. (तम्हा दंसणं परदब्यगदं ण हवदि इदि वर्णिणदं) कारण दर्शन परदब्यगत नाही असे सांगितले आहे. ज्ञान परदब्यगत असल्याने स्वप्रकाशक दर्शन ज्ञानापासून वेगळे मानावे लागेल.

टीका — या सूत्रामध्ये पूर्वोक्त १६१ व्या गाथेमध्ये कथित पूर्वपक्षाचे सिद्धान्त विषयक कथन केले आहे.

जर ज्ञान केवल परप्रकाशक असेल तर परप्रकाशनप्रधान अशा ज्ञानाने दर्शन भिन्नच सिद्ध होईल. कारण ज्याप्रमाणे सहचाचल आणि विंध्याचल अथवा गंगा आणि श्रीपर्वत याचा

पर ही प्रकाशे ज्ञान तो हो ज्ञानसे दृग् भिन्न रे।
परदब्यगत नहिं दर्श! वर्णित पूर्व तव मंतव्य रे ॥ १६२ ॥

पूर्वसूत्रोपात्तपूर्वपक्षस्य सिद्धान्तोक्तिरियम् ।

केवलं परप्रकाशकं यदि चेत् ज्ञानं तदा परप्रकाशकप्रधानेनानेन ज्ञानेन दर्शनं भिन्नमेव। परप्रकाशकस्य ज्ञानस्य आत्मप्रकाशकस्य दर्शनस्य च कथं सम्बन्ध इति चेत् सद्विविधयोरिव अथवा भागीरथीश्रीपर्वतवत् । आत्मनिष्ठं यत् तद् दर्शनमस्त्वेव, निराधारत्वात् तस्य ज्ञानस्य शून्यतापत्तिरेव, अथवा यत्र तत्र गतं ज्ञानं तत्तद्रव्यं सर्वं चेतनत्वमापद्यते, अतस्मिभुवने न कश्चिदचेतनः पदार्थः इति महतो दूषणस्यावतारः। तदेव ज्ञानं केवलं न परप्रकाशकम् इत्युच्यते हे शिष्य तर्हि दर्शनमपि न केवलमात्मगतमित्यभिहितम्। ततः खत्विदमेव समाधानं सिद्धान्तहृदयं ज्ञानदर्शनयोः कथंचित् स्वपरप्रकाशत्वमस्त्वेदेति ।

तथा चोक्तं श्रीमहासेनपंडितदेवै :-

"ज्ञानाभिन्नो न नाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथंचन।
ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्तितः ॥ "

संबंध सिद्ध होत नाही त्याप्रमाणे परप्रकाशक ज्ञानाचा आणि स्वप्रकाशक दर्शनाचा संबंध कसा सिद्ध होईल? जे आत्मनिष्ठ आहे ते तर दर्शन आहेच. ज्ञान आत्मप्रकाशक नसल्याने ज्ञानास आत्म्याचा आधार न राहल्या कारणाने ज्ञानास सर्वथा शून्य - अभावरूप मानण्याची आपत्ती येईल. (ज्ञान आत्मप्रकाशक नसल्याने ज्ञानाचा आधार आत्मा असणार नाही. त्यामुळे आत्म्याच्या आधाराविना ज्ञानास सर्वथा शून्य मानावे लागेल. कारण द्रव्याच्या आधाराशिवाय गुणांची सत्ता असत नाही.) अथवा ज्ञान ज्या ज्या ज्ञेयपदार्थामध्ये व्यापेल ते ते सर्व द्रव्य चेतनपणास प्राप्त होईल. या कारणाने तीन लोकात अचेतन असा कोणताही पदार्थ राहणार नाही. असे अनेक दूषण प्राप्त होतील. आणि म्हणूनच ते ज्ञान मात्र परप्रकाशक नाही असे सांगितले आहे. म्हणून हे शिष्य? दर्शनसुद्धां मात्र आत्मगत-आत्मप्रकाशक नाही असेही सांगितलेलेच आहे. म्हणून वस्तुतः हे जैनसिद्धान्ताचे हार्द आहे की, समाधान आहे की, ज्ञान आणि दर्शन दोन्हीही कथंचित् स्वपरप्रकाशक आहेतच.

हेच महासेन पंडितवर सांगतात की -

श्लोकार्थ - आत्मा ज्ञानापासून सर्वथा न भिन्न आहे, न सर्वथा अभिन्न आहे. (आत्मा व ज्ञान यांचे प्रदेश एकच असल्याने या अपेक्षेने कथंचित् अभिन्न आहेत; आणि

तथा हि —

(मंदाक्रांता)

आत्मा ज्ञानं भवति न हि वा दर्शनं चैव तद्बत्
ताभ्यां युक्तः स्वपरविषयं वेत्ति पश्यत्पवश्यम् ।
संज्ञाभेदादध्यकुलहरे चात्माने ज्ञानदृष्ट्योः
भेदो जातो न खलु परमार्थेन वन्हयुष्णावत्सः । २७८ ।

अप्पा परप्प्यासो तइया अप्पेण दंसणं भिष्णं ।
ए हवदि परदब्यगयं दंसणमिदि वर्णिणदं तम्हा ॥ १६३ ॥

आत्मा परप्रकाशस्तदात्मना दर्शनं भिन्नम् ।
न भवति परदब्यगतं दर्शनमिति वर्णितं तस्मात् ॥ १६३ ॥

संज्ञा- लक्षण- प्रयोजनादिद्वारा कथंचित् भिन्न आहे. या प्रमाणे आत्मा ज्ञानापासून कथंचित् भिन्न आणि अभिन्न आहे.) या प्रमाणे पूर्वापरभूत जे ज्ञान तोच आत्मा असे सांगितले आहे. - पूर्व आणि अपर उभयरूप (दोहोमध्ये व्यापक असे) ज्ञान तोच आत्मा असे सांगितले आहे.

झ्लोकार्थ २७८ — आत्मा म्हणजे सर्वथा फक्त ज्ञान नव्हे तद्बत् आत्मा म्हणजे सर्वथा फक्त दर्शन ही नव्हे. त्या ज्ञान आणि दर्शनाने युक्त असा आत्मा स्व आणि पर दोन्ही विषयांना अवश्यमेव जाणतो आणि पाहतो. सर्वपापापासून दूर अशा आत्म्यामध्ये आणि ज्ञानादर्शनामध्ये भिन्न संज्ञादिकामुळे भेद जाणवतो; परंतु परमार्थाने अग्नी आणि उष्णतेप्रमाणे त्यामध्ये भेद नाही. । २७८ । ॥ १६२ ॥

गाथा १६३

अन्वयार्थ — (अप्पा परप्प्यासो) जर आत्मा केवळ परप्रकाशकच असेल (तइया अप्पेण दसणं भिष्णं) तर आत्म्यापासून दर्शन भिन्न सिद्ध होईल. (तम्हा दंसणं परदब्यगयं ए हवदि इदि वर्णिणदं) कारण की, दर्शन परप्रकाशक नाही असे तुझे मत पूर्वी सांगितलेलेच आहे.

टीका — आत्मा एकान्ताने परप्रकाशकच आहे याचे या सूत्रात खंडण केले आहे.

पर ही प्रकाशे जीव तो हो आत्मसे दृग् भिन्न रे।
परदब्यगत नहिं दर्श, वर्णित पूर्व तव मंतव्य रे ॥ १६३ ॥

एकान्तेनात्मनः परप्रकाशकत्वनिरासोऽयम्।

यथैकान्तेन ज्ञानस्य परप्रकाशकत्वं पुरा निराकृतम्, इदानीमात्मा केवलं परप्रकाशश्चेत् तत्तथैव प्रत्यादिष्टं - भावभाववतोरेकास्तित्वनिर्वृत्तत्वात् । पुरा किल ज्ञानस्य परप्रकाशकत्वे सति तद्वर्णनस्य भिन्नत्वं ज्ञातम् । अत्रात्मनः परप्रकाशकत्वे सति तेनैव दर्शनं भिन्नमित्यवसेयम् । अपि चात्मा न परद्रव्यगत इति चेत् तद्वर्णनमप्यभिन्नमित्यवसेयम् । ततः खल्यात्मा स्वपरप्रकाशक इति यावत् । यथा कथंचित्पत्परप्रकाशकत्वं ज्ञानस्य साधितम् अस्यापि तथा, धर्मधर्मिणोरेकस्वरूपत्वात् पावकोष्णवदिति ।

(मंदाक्रांता)

आत्मा धर्मा भवति सुतरां ज्ञानदृग्धर्मयुक्तः

तस्मिन्नेव स्थितिमविचलां तां परिप्राप्य नित्यम् ।

सम्यग्दृष्टिर्निविलकरणग्रामनीहारभास्वान्

मुक्तिं याति स्फुटितसहजावस्थ्या संस्थितां ताम् । २७९ ।

ज्ञान एकान्ताने परप्रकाशकच आहे याचे खंडण पूर्वीच केले आहे. जर आत्मा सर्वथा परप्रकाशकच आहे असे म्हणणे असेल तर त्याप्रमाणे त्याचेही त्याच प्रकारे खंडन क्रमप्राप्त आहे. कारण भाव आणि भावान् - गुण आणि गुणी हे एकाच अस्तित्वाने रचित आहेत. पूर्वी जर ज्ञानास मात्र परप्रकाशकत्वच मानले तर दर्शन ज्ञानापासून भिन्न आहे हे सिद्ध केलेच आहे. येथेही आत्म्याला मात्र परप्रकाशकत्वच असेल तर त्याच प्रकारे दर्शन हे ही आत्म्यापासून भिन्न आहे असे मानावे लागेल. आणि आत्मा मात्र परप्रकाशकच नाही असे मानावे तर तर आत्म्यापासून दर्शनाची अभिन्नता आहे हे मानावे लागेल. आणि म्हणून खरोखर आत्मा स्वपरप्रकाशक आहे. ज्याप्रमाणे ज्ञानाचे कथंचित् स्वपरप्रकाशकत्व सिद्ध केले तसेच आत्माही स्वपरप्रकाशकच आहे. कारण अग्नी आणि उष्णतेप्रमाणे धर्म आणि धर्मी यांचे एकच स्वरूप- अस्तित्व- आहे.

श्लोकार्थ २७९ — ज्ञान आणि दर्शन या धर्माशी तन्मयपणाने युक्त आत्मा हा निश्चितपणे धर्मी आहे. सम्यग्दृष्टी महात्मा हा इन्द्रियसमूहस्प धुक्यास वित्तविष्ण्यासाठी सूर्यप्रिमाणे आहे. तो सम्यग्दृष्टी जीव त्या ज्ञानदर्शनस्प धर्मी आत्म्यामध्ये अविचल स्थिरता नेहमीच प्राप्त करतो, व सहज शुद्ध अवस्थेचा प्रगटपणा (अभिव्यक्ति-) या स्पाने स्थिरतास्प मुक्तीला प्राप्त होतो. । २७९ । ॥ १६३ ॥

णाणं परप्पयासं ववहारणयेण दंसणं तम्हा।
अप्पा परप्पयासो ववहारणयेण दंसणं तम्हा ॥ १६४ ॥

ज्ञानं परप्रकाशं व्यवहारनयेन दर्शनं तस्मात् ।
आत्मा परप्रकाशो व्यवहारनयेन दर्शनं तस्मात् ॥ १६४ ॥

व्यवहारनयस्य सफलत्वप्रध्योतनकथनमाह ।

इह सकलकर्मक्षयप्रादुर्भावासादितसकलविमलकेवलज्ञानस्य पुद्गलादिमूर्तमूर्तचेतनाचेतनपद्व्यगुणपर्यायप्रकरप्रकाशकत्वं कथमिति चेत्, पराश्रितो व्यवहारः इति वचनात् व्यवहारनयबलेनेति। ततो दर्शनमपि तादृशमेव। त्रैतोक्यप्रक्षेभहेतुभूततीर्थकरपरमदेवस्य

गाथा १६४

अन्वयार्थ — (ववहारणयेण णाणं परप्पयासं) व्यवहाराने ज्ञान जसे परप्रकाशक आहे (तम्हा दसणं) तसेच दर्शनसुद्धा व्यवहारनयाने परप्रकाशक आहे. (ववहारणयेण अप्पा परप्पयासो) आत्मा व्यवहाराने परप्रकाशक आहे तद्वत् (तम्हा दसणं) दर्शन परप्रकाशक आहे.

टीका — या सूत्रामध्ये व्यवहारनयाचे प्रयोजन - सफलता सांगितली आहे.

या विश्वामध्ये समस्त कर्माचा क्षय ज्ञात्यामुळे उत्पन्न होणारे सकल, (परिपूर्ण) निर्मल केवलज्ञान हे पुद्गलादि मूर्त आणि अमूर्तद्रव्ये, चेतन- अचेतन द्रव्यगुणपर्यायसमूहाला प्रकाशित करते. हे कसे? अशा प्रश्न उत्पन्न झाला असतांना पराश्रितो व्यवहारः पराच्या आश्रित तो व्यवहार या आर्ष वचनानुसार व्यवहारनयाने; हे त्याचे समाधान आहे. (अर्थात व्यवहाराने ज्ञानास परप्रकाशक व केवलज्ञानास सर्वज्ञत्व म्हणतात. कारण त्यामध्ये ज्ञेयादि पराची अपेक्षा आहे.) तसेच दर्शनही व्यवहारनयाने परप्रकाशक आहे. त्याच प्रमाणे तीन लोकास ^१प्रक्षेभास हेतुभूत, शंभर इन्द्रांनी प्रत्यक्ष वंदन द्वारा परिपूर्जित अशा कार्यपरमात्मा केवलज्ञानी आत्म्यासही व्यवहाराने

१. प्रक्षेभ याचा अर्थ खळबळ आश्चर्य. तीर्थकरांच्या जन्मादि प्रसंगी तीन लोकांत क्षणमात्र आनंद आणि शांतीची लहर व्यापते.

व्यवहारसे है ज्ञान पर-गत दर्श भी अतएव है।

व्यवहारसे है जीव पर-गत दर्श भी अतएव है ॥ १६४ ॥

शतमखशतप्रत्यक्षवंदनायोग्यस्य कार्यपरमात्मनश्च तद्देव परप्रकाशकत्वम्। तेन व्यवहारनयबलेन
च तस्य खलु भगवतः केवलदर्शनमपि तादृशमेवेति।

तथा चोक्तं श्रुतबिन्दौ —

(मालिनी)

जयति विजितदोषोऽमर्त्यमर्त्यन्द्रमौलि-
प्रविलसदुरुमालाभ्यर्थितांध्रिजिनेन्द्रः।
त्रिजगदजगती यस्येद्दशौ व्यञ्जुवाते
सममिव विषयेष्वन्योन्यवृत्तिं निषेदधुम् ॥

तथा हि —

(मालिनी)

व्यवहरणनयेन ज्ञानपुंजोऽयमात्मा
प्रकटतरसुहृष्टिः सर्वलोकप्रदर्शी।
विदितसकलभूतमूर्ततत्त्वार्थसार्थः
स भवति परमश्रीकामिनीकामस्तुपः । २८० ।

परप्रकाशकपणा जाणावा. आणि त्या व्यवहाराच्या अपेक्षेने त्या परमात्म्याचे केवलदर्शनही तसेच
जाणावे. हेच श्रुतबिन्दुमध्ये सांगितले आहे.

झोकार्थ — ते जिनेन्द्र भगवान् जयवंत आहेत! ते जिनेन्द्र सर्वदोषांना जिंकणारे
आहेत; अमर्त्य देव आणि मर्त्य मानव यांच्या मुकुटामध्ये शोभायमान अशा मूल्यवान मालांनी
पूजित आहेत, (ते इन्द्र आणि चक्रवर्ती आदि राजाकरवी पूज्य आहेत.) तीन जगतमय
लोक आणि अलोक त्यांच्या ज्ञानामध्ये ते पदार्थ एक दुसऱ्यामध्ये प्रवेश करणार नाहीत अशा
प्रकारे (प्रत्येक द्रव्य-गुण-पर्याय पृथक पृथक) ज्ञात होतात.

झोकार्थ २८० —हा ज्ञानपुंज असा आत्मा, त्यास अत्यंत स्पष्ट दर्शन म्हणजे केवल
दर्शन प्राप्त झाल्याने व्यवहाराने लोकास पाहतो आणि त्याने आपल्या केवलज्ञानाने समस्त
मूर्त-अमूर्त तत्त्वार्थसमूहास जाणले आहे. तो आत्मा परमश्रीस्तुप कामिनीचा वल्लभ होतो.

। २८० । ॥ १६४ ॥

णाणं अप्पपयासं पिच्छयणयएण दंसणं तम्हा ।
अप्पा अप्पपयासो पिच्छयणयएण दंसणं तम्हा ॥ १६५ ॥

ज्ञानमात्मप्रकाशं निश्चयनयेन दर्शनं तस्मात् ।
आत्मा आत्मप्रकाशो निश्चयनयेन दर्शन तस्मात् ॥ १६५ ॥

निश्चयनयेन स्वप्रकाशकत्वलक्षणं शुद्धज्ञानभिहितं तथा सकलावरणप्रमुक्तशुद्ध-
दर्शनमपि स्वप्रकाशकपरमेव। आत्मा हि विमुक्तसकलेन्द्रियव्यापारत्वात् स्वप्रकाशकत्वलक्षण
लक्षित इति यावत् । दर्शनमपि विमुक्तबहिर्विषयत्वात् स्वप्रकाशकत्वप्रधानमेव। इत्थं स्वरूप-
प्रत्यक्षलक्षणलक्षिताक्षुण्णसहजशुद्धज्ञानदर्शनमयत्वात् निश्चयेन जगत्त्रयकालत्रयवर्तिस्थावरजंग-
मात्मकसमस्तप्रव्यगुणपर्यायविषयेषु *आकाशप्रकाशकादिविकल्पविदूरसन् स्वरूपे
*संज्ञालक्षणप्रकाशतया निरवेशेणान्तर्मुखत्वादनवरतम् अखंडाद्वैतचिच्चमत्कारमूर्तिरात्मा
तिष्ठतीति।

गाथा १६५

अन्वयार्थ – (पिच्छयणयएण णाणं अप्पपयासं तम्हा दंसणं) निश्चयनयाने ज्ञान
आत्मप्रकाशक - स्वप्रकाशक- आहे तसेच दर्शनही स्वप्रकाशक आहे. (पिच्छयणयएण अप्पा
अप्पपयासो तम्हा दंसणं) निश्चयनयाने आत्मा आत्मप्रकाशी- स्वप्रकाशक- आहे तसेच दर्शनही
स्वप्रकाशक आहे.

टीका – या सूत्रामध्ये निश्चयनयाने स्वरूप सांगितले आहे.

निश्चयनयाने येथे शुद्ध ज्ञान स्वप्रकाशत्व लक्षणरूप आहे, हे येथे सांगितले आहे. तसेच
सर्व आवरणाने रहित असे शुद्ध दर्शन सुद्धा स्वप्रकाशकच आहे. आत्मा समस्त इंद्रिय
व्यापारापासून मुक्त असल्या कारणाने स्वप्रकाशत्व या लक्षणाने लक्षित होतो. दर्शन सुद्धा समस्त
बाह्य विषयापासून मुक्त असल्याने स्वप्रकाशत्व प्रधानच आहे. याप्रकारे हा आत्मा स्वप्रकाशत्व

* येथे प्रतीत अशुद्धता दिसते. आकाशा ऐवजी प्रकाश्य हा शब्द असावा. तदनुसार अर्थ केला आहे.

है ज्ञान निश्चय निज-प्रकाशक इसलिये त्यों दर्श है।

है जीव निश्चय निज-प्रकाशक इसलिये त्यों दर्श है ॥ १६५ ॥

(मंदाक्रांता)

आत्मा ज्ञानं भवति नियतं स्वप्रकाशात्मकं या
द्विष्टः साक्षात् प्रहतबहिरालंबना सापि चैषः।
एकाकारस्वरसविसरापूर्णपुण्यः पुराणः
स्वस्मिन्नित्यं नियतवसतिर्निर्विकल्पे महिम्नि । २८१।

अप्पसरूपं पेच्छदि लोयालोयं ण केवली भगवं ।
जइ कोइ भणइ एवं तस्स य किं दूसणं होइ ॥ १६६ ॥

आत्मस्वरूपं पश्यति लोकालोकौ न केवली भगवान् ।
यदि कोपि भणत्येवं तस्य च किं दूषणं भवति ॥ १६६ ॥

लक्षणाने लक्षित अशा अखंड सहज शुद्ध ज्ञान- दर्शनमय असत्याकारणाने निश्चयतः त्रिलोकवर्ती व त्रिकालवर्ती स्थावर व जंगम अशा समस्त द्रव्यगुणपर्यात्मक विषयासंबंधी प्रकाश्य आणि प्रकाशक इत्यादि सर्व विकल्पापासून रहित होतो व स्वस्वरूपाचे संचेतन हे ज्याचे लक्षण आहे अशा प्रकाशाने संपूर्णपणे अंतर्मुख ज्ञात्यामुळे हा आत्मा निरंतर अखंड- अद्वैत- चैतन्यचमत्कारमूर्ति स्वरूपाने स्थित राहतो.

त्रिलोकार्थ २८१ — आत्मा निश्चयाने स्वप्रकाशत्वरूप ज्ञानमय आहे आणि हाच आत्मा बाह्य आलंबनाने साक्षात् रहित असे स्वप्रकाशत्व दर्शनरूप सुद्धा आहे. एकस्वरूप चैतन्यरसाच्या विस्ताराने परिपूर्ण असा पावन आणि सनातन आत्मा सदैव आपल्या निर्विकल्प महिम्यामध्ये निश्चित रूपाने वास करतो. । २८१ । ॥ १६५ ॥

गाथा १६६

अन्वयार्थ — (केवली भगवं अप्पसरूपं पेच्छदि ण लोयालोयं) केवली भगवान् निश्चयाने आत्मस्वरूपाला पाहतात, लोक- अलोकास नाही, (जइ कोइ एवं भणइ) जर कोणी असे म्हणेल (य तस्स किं दूसणं होइ) तर त्यास काय दूषण आहे? अर्थात काहीच दोष नाही.

टीका - येथे या सूत्रामध्ये शुद्धनयाच्या विवक्षेने परास पाहण्याचा निषेध केला आहे.

प्रभु केवली निजरूप देखें और लोकालोक ना।

यदि कोइ यों कहता अरे उसमें कहो है दोष क्या ॥ १६६ ॥

शुद्धनिश्चयविवक्षया परदर्शनत्वनिरासोऽयम्।

व्यवहारेण पुद्गलादित्रिकालविषयद्रव्यगुणपर्यायैकसमयपरिच्छित्तिसमर्थसकलविमल-
केवलावबोधमयत्वादिविधिभिमाधारोऽपि स भगवान् केवलदर्शनतृतीयलोचनोऽपि परम-
निरपेक्षतया निःशेषतोऽन्तर्मुखत्वात् केवलस्वस्तप्रत्यक्षमात्रव्यापारनिरतनिरंजननिजसहजदर्शनेन
सच्चिदानन्दमयमात्मानं निश्चयतः पश्यतीति शुद्धनिश्चयनयविवक्षया यः कोपि
शुद्धान्तस्तत्त्ववेदी परमजिनयोगीश्वरो वक्ति तस्य च न खलु दूषणं भवतीति।

(मंदाक्रांता)

पश्यत्यात्मा सहजपरमात्मानमेकं विशुद्धं
स्वान्तःशुद्धयावसथमहिमाधारमत्यन्तधीरम्।
स्वात्मन्युच्चैरविचलतया सर्वदान्तर्निमग्नं
तस्मिन्ब्रैव प्रकृतिमहति व्यावहारप्रपञ्चः । २८२ ।

व्यवहाराने भगवान् पुद्गलादि त्रिकालविषयक द्रव्य, गुण व पर्यायाना एका समयामध्ये जाणण्यास समर्थ सकल, विमल, केवलज्ञानादि महिम्यास धारण करणारा असूनही, तसेच केवलदर्शनस्तप तृतीय नेत्रधारी असूनही उत्तम निरपेक्षतेने (पराची अपेक्षा मुळीच न ठेवल्याने) संपूर्णतया अंतर्मुख होतो व त्याकारणाने केवल स्वस्तप्रत्यक्षमात्र व्यापारामध्ये रत. निरंजन, अशा आपल्या सहज दर्शनाने निश्चयतः सच्चिदानन्दमय आत्म्यास पाहतो असे जर कोणी शुद्ध अंतस्तत्त्वाचा अनुभवी परम जिन योगीश्वर शुद्ध निश्चयनयाच्या विवक्षेने म्हणतो तर त्यात त्याला वस्तुतः कांहीच दूषण नाही.

स्लोकार्थ २८२ — परमात्मा हा एक आहे; विशुद्ध आहे, आपल्या अंतरंग शुद्धतेचे निवासस्थान असल्याने सातिशय महिमासंपन्न आहे; अत्यंत धीर आहे; आणि आपल्या आत्म्यामध्ये अत्यंत अविचलपणाने सर्वदा अंतर्निमग्न आहे. आत्मा या आपल्या परमात्म्याला निश्चयाने पाहतो. (प्रकृतिमहति) स्वभावाने महान अशा त्या शुद्ध आत्म्यामध्ये व्यवहाराचा प्रपञ्च- अधिकार नाहीच मुळी. अर्थात आत्म्यामध्ये निश्चयाने लोकालोकास पाहण्याचा व्यवहाराचा विकल्प मुळीही नाही. । २८२ । ॥ १६६ ॥

मुत्तममुत्तं दव्वं चेयणमियरं सगं च सव्वं च।
पेच्छंतस्स दु णाणं पच्चकखमणिंदियं होइ॥ १६७ ॥

मूर्तममूर्तं द्रव्यं चेतनमितरत् स्वकं च सर्वं च।
पश्यतस्तु ज्ञानं प्रत्यक्षमतीन्द्रियं भवति ॥ १६७ ॥

केवलबोधस्वरूपाख्यानमेतत् ।

मूर्तत्वं पुद्गलस्य पंचानाम् अमूर्तत्वम्; चेतनत्वं जीवस्यैव पंचानामचेतनत्वम्। मूर्तमूर्तचेतनाचेतनस्वद्रव्यादिकमशेषं त्रिकालविषयम् अनवरतं पश्यतो भगवतः श्रीमदर्हत्परमेश्वरस्य क्रमकरणव्यवधानापोढं चातीन्द्रियं च सकलविमलकेवलज्ञानं सकलप्रत्यक्षं भवतीति।

गाथा १६७

अन्वयार्थ — [मुत्तं अमुतं च चेयणं इयरं दव्वं सगं सव्वं पेच्छंतस्स दु णाणं] मूर्त-अमूर्त, व चेतन - अचेतन द्रव्याला तसेच स्वला आणि सर्वास पाहणाऱ्या आत्म्याचे ज्ञान हे [पच्चकखं अणिंदियं होइ] प्रत्यक्ष आणि अतीन्द्रिय असते.

टीका - येथे केवलज्ञानाचे स्वरूप सांगितले आहे.

सहा द्रव्यामध्ये पुद्गलास मूर्तपणा आहे, शेष पाच द्रव्यांना अमूर्तत्व आहे, जीवालाच मात्र चेतनत्व आहे; पांच अन्य द्रव्य मात्र अचेतन आहेत. मूर्त, अमूर्त, चेतन, अचेतन, स्वद्रव्यादिक समस्त त्रिकालविषयक पदार्थांना अनवरत पाहणाऱ्या भगवान् श्रीमत् अर्हन्त परमेश्वराला सकल प्रत्यक्ष असे अतीन्द्रिय सकल विमल केवलज्ञान असते. ते सकल प्रत्यक्ष क्रम, करण-इन्द्रिये आणि ^१व्यवधानाने रहित असते.

हेच प्रवचनसारमध्ये (५४वी गाथा) सांगितले आहे.

गाथार्थ — पाहणाऱ्या आत्म्याचे जे ज्ञान अमूर्ताला, मूर्तामध्येही इंद्रियांना अग्राहय आणि

१. व्यवधान = विघ्न, बाधा, अंतर,

जो मूर्त और अमूर्त जड़ चेतन स्वपर सब द्रव्य हैं।

देखे उन्हें उसको अतीन्द्रिय ज्ञान है प्रत्यक्ष है ॥ १६७ ॥

तथा चोक्तं प्रवचनसारे —

"जं पेच्छदो अमुतं मुत्तेसु अदिंदियं च पच्छण्णं।
सयलं सगं च इदरं तं णाणं हवदि पच्चक्खं ॥"

तथा हि —

(मंदाक्रांता)

सम्पर्वतीं त्रिभुवनगुरुः शाश्वतानन्तधामा
लोकालोकौ स्वपरमखिलं चेतनाचेतनं च।
तार्तीयं यन्नयनमपरं केवलज्ञानसंज्ञं
तेनैवायं विदितमहिमा तीर्थनाथो जिनेन्द्रः। २८३ ।

पुब्युत्तसयलदब्वं णाणागुणपञ्जएण संजुतं।

जो ण य पेच्छइ सम्मं परोक्खदिङ्गी हवे तस्स ॥ १६८ ॥

सर्वच प्रकारे प्रच्छन्न अशा सर्वाला - स्वला तसेच पराला - पाहते ते ज्ञान प्रत्यक्ष आहे.

झोकार्थ २८३ — ज्याचा महिमा विख्यात आहे; जो तीन लोकाचा गुरु आहे, ज्याचे निवासस्थान (धाम)^३ शाश्वत आणि अविनाशी आहे असे हे तीर्थनायक जिनेन्द्र भगवान् केवलज्ञान नामक तृतीय नेत्राने लोकालोकाला अर्थात् स्वपर अशा चेतन- अचेतन समस्त द्रव्याला समीचीनपणे जाणतात. | २८३ । || १६७ ॥

गाथा १६८

अन्वयार्थ — [य जो णाणागुणपञ्जयेण संजुतं पुब्युत्तसयलदब्वं सम्मं ण पेच्छदि] जो नानागुण आणि पर्यायाने संयुक्त अशा पूर्वोक्त समस्त द्रव्यांना सम्यक प्रकारे पाहत नाही [तस्स परोक्खदिङ्गी हवे] त्याला परोक्ष दर्शन असते. (त्यास प्रत्यक्ष ज्ञान व दर्शन नाही.)

१. प्रच्छन्न = दूरवर्ती, अंतरित. प्रच्छन्नता चार प्रकारे असते.

अ) द्रव्य प्रच्छन्न = द्रव्यस्तपाने प्रच्छन्न परमाणू कालाणू वगैरे. ब) क्षेत्रप्रच्छन्न - क्षेमाने दूरवर्ती मेरु, नंदीश्वर द्वीप, गंगादि नद्या वगैरे. क) कालप्रच्छन्न- कालाने अंतरित- भूतकाळातील राम- रावण वगैरे, भविष्य कालीन तीर्थकर वगैरे. ड) भावप्रच्छन्न- अविभाग प्रतिच्छेद, सूक्ष्म एकसमयवर्ती पर्याय.

२. धाम = तेज, प्रकाश, निवास, घर

जो विविध गुण पर्यायसे संयुक्त सारी सृष्टि है।

देखे न जो सम्यक् प्रकार परोक्ष रे वह इष्टि है ॥ १६८ ॥

पूर्वोक्तसकलद्रव्यं नानागुणपर्ययेण संयुक्तम्।
यो न च पश्यति सम्यक् परोक्षद्विष्टिभवेत्स्य ॥ १६८ ॥

अत्र केवलद्विष्टेरभावात् सकलज्ञत्वं न समस्तीत्युक्तम्।

पूर्वसुत्रोपात्तमूर्तादिद्रव्यं समस्तगुणपर्यायात्मकं, मूर्तस्य मूर्तगुणाः, अचेतनस्याचेतनगुणाः, अमूर्तस्यामूर्तगुणाः, चेतनस्य चेतनगुणाः, षट्ठानिवृद्धिरूपाः सूक्ष्माः परमागमप्रामाण्यादभ्युपगम्याः अर्थपर्यायाः षण्णां द्रव्याणां साधारणाः, नरनारकादिव्यंजनपर्याया जीवानां पंचसंसारप्रपंचानां, पुद्गलानां स्थूलस्थूलादिस्कन्धपर्यायाः, चतुर्णां धर्मादीनां शुद्धपर्यायाश्वेति, एष्मिः संयुक्तं तद्द्रव्यजातं यः खलु न पश्यति, तस्य संसारिणामिव परोक्षद्विष्टिरिति।

(वसंततिलक)

यो नैव पश्यति जगत्त्रयमेकदैव
कालत्रयं च तरसा सकलज्ञमानी।
प्रत्यक्षद्विष्टिरतुला न हि तस्य नित्यं
सर्वज्ञता कथमिहास्य जडात्मनः स्यात् । २८४ ।

टीका — केवलदर्शनाचे अभावी सर्वदर्शित्वाप्रमाणे सर्वज्ञत्व असत नाही हे येथे सांगितले आहे.

पूर्वोक्त १६७ व्या गाथेत सांगितलेली समस्त मूर्तादि द्रव्ये गुण आणि पर्यायांनी सहित आहेत. मूर्त द्रव्याचे गुण मूर्त असतात; अचेतन द्रव्याचे गुण अचेतन असतात, अमूर्त द्रव्याचे गुण अमूर्त असतात, चेतन द्रव्याचे गुण चेतन असतात. परमागमावरुन जाणण्यायोग्य असे षट्स्थानपतित हानिवृद्धिरूप अर्थपर्याय सूक्ष्म होत. या सहाही द्रव्यामध्ये असतात. पाच प्रकारच्या संसाराच्या विस्ताररूप नरनारकादि व्यंजनपर्याय होत. पुद्गलाच्या स्थूलस्थूलादि (सहाप्रकारचे) स्कंधपर्याय आहेत. चार धर्मादि द्रव्यांना शुद्ध पर्यायच असतात. या सर्व विशेषांनी युक्त समस्त द्रव्यसमूह जो यथार्थ पाहत नाही त्याला संसारी जीवाप्रमाणे परोक्ष दर्शन असते. त्याला (केवलज्ञान व केवलदर्शन असत नाही.)

श्लोकार्थ २८४ — जो सर्वज्ञतेचा अभिमान बाळगणारा जीव एकाच समयी तीन जगत् आणि त्रिकालास पाहत नाही त्याला अतुलनीय प्रत्यक्षदर्शन सदैव असत नाही. तर त्या जड आत्माला सर्वज्ञता कशी काय असू शकेल? । २८४ । ॥ १६८ ॥

लोयालोयं जाणइ अप्पाणं णेव केवली भगवं ।
जइ कोइ भणइ एवं तस्स य किं दूषणं होइ॥ १६९ ॥

लोकालोकौ जानात्यात्मानं नैव केवली भगवान् ।

यदि कोऽपि भणति एवं तस्य च किं दूषणं भवति ॥ १६९ ॥

व्यवहारनयप्रादुर्भाविकथनमिदम्।

सकलविमलकेवलज्ञानत्रितयलोचनो भगवान् अपुनर्भवकमनीयकामिनीजीवितेशः पद्म-
द्रव्यसंकीर्णलोकत्रयं शुद्धाकाशमात्रालोकं च जानाति, पराश्रितो व्यवहार इति मानात् व्यवहारेण
व्यवहारप्रधानत्यात्, निरुपरागशुद्धात्मस्वस्त्रपं नैव जानाति, यदि व्यवहारनयविवक्षया कोपि
जिननाथतत्त्वविचारलब्धः (दक्षः) कदाचिदेवं वक्ति चेत्, तस्य न खलु दूषणमिति।

गाथा १६९

अन्वयार्थ — [केवली भगवं लोयालोयं जाणइ णेव अप्पाणं] केवली भगवान् लोकालोकास जाणतात, आत्म्याला नाही [जइ एवं कोइ भणई] जर कोणी असे म्हणत असेल तर [तस्स य किं दूषणं होइ] तर त्याला काय दूषण आहे? अर्थात काहीच नाही.

टीका — हे व्यवहारनयाच्या मुख्यतेने कथन आहे.

भगवान् सकल विमल केवलज्ञानरूपी तिसरा नेत्र धारण करणारा आहे; अपुनर्भव म्हणजे मुक्तिरूपी सुंदर कामिनीचा प्राणनाथ आहे. ते, सहा द्रव्यांनी पूर्णपणे भरलेल्या तीन लोकास तसेच केवळ आकाशमात्र अलोकास जाणतात. निरुपराग शुद्ध आत्म्यास जाणत नाहीत. असे जर कोणी "पराश्रितो व्यवहार" या आगमवचनानुसार व्यवहारप्रधानतेने व्यवहार नयाने म्हणतो, किंवा जिनप्रणीत तत्त्वामध्ये निष्णात कोणी व्यवहारविवक्षेने कदाचित् असे बोलतो तर त्याला खरोखर कांहीच दूषण नाही.

हीच गोष्ट आ. समंतभद्रस्वामी बृहत् स्वयंभूस्तोत्रामध्ये मुनिसुव्रतजिनस्तुतीत सांगतात.

भगवान् केवलि लोक और अलोक जाने, आत्म-ना।

यदि कोइ यों कहता अरे उसमें कहो है दोष क्या ॥ १६९ ॥

तथा चोत्तं श्रीसमन्तभद्रस्वामिभिः —

(अपरवक्त्र)

" स्थितिजनननिरोधलक्षणं
चरमचरं च जगत्रतिक्षणम् ।
इति जिन सकलज्ञालांछनं
वचनमिदं वदतांवरस्य ते ॥ "

तथा हि —

(वसंततिलका)

जानाति लोकमखिलं खलु तीर्थनाथः
स्वात्मानमेकमनधं निजसौख्यनिष्ठम् ।
नो वेति सोऽयमिति तं व्यवहारमागद्
वक्तीति कोऽपि मुनिषो न च तस्य दोषः । २८५ ।

णाणं जीवसरूपं तम्हा जाणेइ अप्पगं अप्पा ।

अप्पाणं ण वि जाणदि अप्पादो होदि विदिरित्तं ॥ १७० ॥

श्लोकार्थ — प्रतिसमय स्थिति, उत्पाद आणि व्यय है ज्यांचे लक्षण आहे असे है चर आणि अचर जगत आहे. सर्वश्रेष्ठ वक्ता अशा तुझे है वचन है जिन! सर्वज्ञतेचे गमक (चिन्ह) आहे.

श्लोकार्थ २८५ — खरोखर तीर्थनायक भगवान् संपूर्ण लोकास जाणतात. ते भगवान आपल्या आत्मोत्थ सुखामध्ये लीन, एक, निर्दोष आत्म्यास जाणत नाही असे कोणी मुनीवर व्यवहारदृष्टीने सांगेल त्याला दूषण नाही. । २८५ । ॥ १६९ ॥

गाथा १७०

अन्वयार्थ — [णाणं जीवसरूपं] ज्ञान है जीवाचे स्वरूप आहे. [तम्हा अप्पा अप्पगं जाणेइ] म्हणून आत्मा आत्म्याला जाणतो. [अप्पाणं ण वि जाणदि] जर ते ज्ञान आत्म्यास जाणत नसेल तर [अप्पादो विदिरित्तं होदि] ते ज्ञान आत्मापासून वेगळे- भिन्न- असेल.

है ज्ञान जीव स्वरूप इससे जीव जाने जीवको ।

निजको न जाने ज्ञान तो वह आत्मासे भिन्न हो ॥ १७० ॥

ज्ञानं जीवस्वरूपं तस्माज्जानात्यात्मकं आत्मा ।

आत्मानं नापि जानात्यात्मनो भवति व्यतिरिक्तम् ॥ १७० ॥

अत्र ज्ञानस्वरूपो जीव इति वितर्केणोक्तः ।

इह हि ज्ञानं तावज्जीवस्वरूपं भवति, ततो हेतोरखण्डाद्वैतस्वभावनिरतं निरतिशयपरम-भावनासनाथं मुक्तिसुन्दरीनाथं बहिर्व्यवृत्तकौतूहलं निजपरमात्मानं जानाति कश्यदात्मा भव्यजीव इति अयं खलु स्वभाववादः । अस्य विपरीतो वितर्कः स खलु विभाववादः प्राथमिक-

टीका — येथे जीव ज्ञानस्वरूप आहे ते तत्त्व वितर्कद्वारा विलोमपद्धतीने सांगितले आहे.

खरोखर ज्ञान हे तर जीवाचे स्वरूपच आहे. याच कारणाने कोणी एक भव्यात्मा जीव आपल्या परमात्म्याला जाणतो. "तो परमात्मा अखंड, निर्विकल्प स्वभावामध्ये रत आहे; अद्वितीय- अत्युत्तम परम भावनेने सहित आहे; मुक्तिसुन्दरीचा नाथ आहे; बाढ्य पदार्थविषयक त्याचे कुतुहल समाप्त झाले आहे. हे यथार्थ स्वभावाचे दिग्दर्शन (स्वभाववाद) आहे. याच्या विपरीत तर्क आहे. तोच विभाववाद आहे, प्राथमिक शिष्याचा अभिप्राय आहे. कसा काय? असा विलोम तर्क समोर ठेवतात- जर समजा उपरोक्त स्वरूपी आत्म्याला आत्मा जाणत नाही तर स्वरूपामध्ये मात्र अवस्थित असतो. ज्याप्रमाणे उष्णतास्वरूप अग्नीच्या स्वरूपाला (अग्नीला) काय अग्नी जाणतो? जाणत नाही. तद्वत हा आत्मा आत्म्याला जाणत नाही. फार काय त्या आत्म्यास ज्ञान जाणत नाही असे मानले तर ज्ञानज्ञेयविषयक विकल्पाच्या अभावी मात्र आत्म्यामध्ये स्थित राहतो (जाणत नाही)."

उपरोक्त उलट तर्काचे समाधान - हे प्राथमिक शिष्य! काय हा आत्मा अग्निप्रमाणे अचेतन आहे? (ज्यामुळे तो आपणास स्वतःस जाणणार नाही.) जास्त काय सांगावे? (संक्षेपाने) ज्ञान जर त्या आत्म्यास जाणत नसेल तर देवदत्तापासून भिन्न कुर्हाडी प्रमाणे ते ज्ञान अर्थक्रियाकारी⁹ सिद्ध होणार नाही; आणि म्हणूनच ते ज्ञान आत्म्यापासून भिन्न सिद्ध होईल.

9. अर्थक्रिया - आपल्या स्वभावानुसार कार्य करणे. कुर्हाडीची अर्थक्रिया कापण्याची क्रिया. देवदत्ताशिवाय एकटी कुर्हाड अर्थक्रिया करत नाही. याप्रमाणे जर ज्ञान आत्म्यास जाणत नसेल तर ज्ञान ही आपली स्वार्थक्रिया - जाणण्याची क्रिया करत नाही असे मानावे लागेल. जशी देवदत्तापासून पृथक कुर्हाड स्वार्थक्रिया रहित आहे. तद्वत् अर्थक्रिया रहित ज्ञान आत्म्यापासून भिन्न मानावे लागेल.

शिष्याभिप्रायः। कथमिति चेत्, पूर्वोक्तस्वरूपमात्मानं खलु न जानात्यात्मा, स्वरूपावस्थितः संतिष्ठति। यथोष्णस्वरूपस्याग्नेः स्वरूपमणिः किं जानाति, तथैव ज्ञानज्ञेयविकल्पाभावात् सोऽयमात्मात्मनि तिष्ठति। हंहो प्राथमिकशिष्य अग्निवदयमात्मा किमचेतनः। किं बहुना। तमात्मानं ज्ञानं न जानाति चेद् देवदत्तरहितपरशुभृत् इदं हि नार्थक्रियाकारि, अत एव आत्मनः सकाशाद् व्यतिरिक्तं भवति। तत्र खलु सम्मतं स्वभाववादिनामिति।

तथा चोक्तं श्री गुणभद्रस्वामिभिः —

(अनुष्टुप्)

"ज्ञानस्वभावः स्यादात्मा स्वभाववाप्तिरच्युतिः।
तस्मादच्युतिमाकांक्षन् भावयेज्ञानभावनाम् ॥"

तथा हि —

(मंदाक्रांता)

ज्ञानं तावद्भवति सुतरां शुद्धजीवस्वरूपं
स्वात्मात्मानं नियतमधुना तेन जानाति चैकम्।
तच्च ज्ञानं स्फुटितसहजावस्थयात्मानमारात्
नो जानाति स्फुटमविचलाभिद्वमात्मस्वरूपात् ॥ २८६ ॥

आणि ज्ञान आणि आत्म्याची सर्वथा भिन्नता तर स्वभाववादींना सम्मत नाही.

खुलासा — अग्नी अचेतन आहे. म्हणून अग्नी अग्नीला जाणत नाही. आत्मा तर कांही अचेतन नाही. तो आत्म्यास कसा जाणणार नाही? जर आत्मा आत्म्यास जाणत नसेल तर ज्याप्रमाणे देवदत्त आणि त्याची कुहाड भिन्न पदार्थ आहेत तद्वत् आत्मा आणि ज्ञान भिन्न पदार्थ मानण्याची आपत्ती येईल. परंतु हे विरुद्ध आहे. कारण ज्ञान आणि आत्मा गुणगुणीरूपाने एकच वस्तु आहे. दोन वेगळे पदार्थ नाहीत. आत्म्यास न जाणणारे ज्ञान अर्थक्रियाशून्य असल्याने ते आत्म्यापासून वेगळे मानण्याची आपत्ती येईल.

हेच गुणभद्र स्वामीने सांगितले आहे - (आत्मानुशासन श्लोक ५४)

श्लोकार्थ — आत्मा ज्ञानस्वभाव आहे. स्वभावाची प्राप्ती म्हणजे स्वभावपासून च्युत न होणे - म्हणून अच्युत होण्याची कांक्षा करणाऱ्या जीवाने ज्ञानभावना भावावी.

तथा चोक्तम् —

"णाणं अविदिरितं जीवादो तेण अप्पं मुणइ।
जदि अप्पगं ण जाणइ भिणं तं होदि जीवादो॥"

अप्पाणं विणु णाणं णाणं विणु अप्पगो ण संदेहो।
तम्हा सपरपयासं णाणं तह दंसणं होदि ॥ १७९ ॥

आत्मानं विद्धि ज्ञानं ज्ञानं विद्ध्यात्मको न संदेहः।
तस्मात्त्वप्रकाशं ज्ञानं तथा दर्शनं भवति ॥ १७९ ॥

गुणगुणिनोः भेदाभावस्वरूपाख्यानमेतत् ।

सकलपरद्रव्यपराइमुखमात्मानं स्वस्वरूपपरिच्छित्तिसमर्थसहजज्ञानस्वरूपमिति हे
शिष्य त्वं विद्धि जानीहि तथा विज्ञानमात्मेति जानीहि। तत्त्वं स्वप्रकाशं ज्ञानदर्शन-
द्वितयमित्यत्र संदेहो नास्ति।

श्लोकार्थ २८६ — ज्ञान तर ठीक, बरोबर शुद्धजीवाचे स्वरूप आहे. म्हणून आपला आत्मा
निश्चितच वर्तमानातही एकरूप आत्म्यास निश्चितपणे जाणतो. आणि जर ते ज्ञान प्रगट
आपल्या अवस्थेने आत्म्यास प्रत्यक्ष जाणत नसेल तर ते स्पष्टपणे अविचल आत्मस्वरूपापासून
अवश्यमेव भिन्न सिद्ध होईल. । २८६ । ॥ १७० ॥

असेच इतरत्र ही सांगितले आहे —

श्लोकार्थ — ज्ञान जीवापासून अव्यतिरिक्त - अभिन्न - आहे. म्हणून ते आत्म्यास
जाणते. जर आत्म्यास जाणत नसेल तर ते ज्ञान जीवापासून भिन्न असेल.

गाथा १७९

अन्वयार्थ — [अप्पाणं णाणं विणु] आत्म्याला ज्ञान जाण. [णाणं अप्पं विणु]
ज्ञानास आत्मा जाण [ण संदेहो] यामध्ये कोणताही संदेह नाही. [तम्हा णाणं तह दंसणं
सपरपयासं होदि] म्हणूनच ज्ञान व त्याचप्रमाणे दर्शन स्वप्रकाशक आहे.

संदेह नहिं, है ज्ञान आत्मा, आत्मा है ज्ञान रे।
अतएव निज परके प्रकाशक ज्ञान-दर्शन मान रे ॥ १७९ ॥

(अनुष्टुप्)

आत्मानं ज्ञानदृग्स्तरं विद्धि द्वग्ज्ञानमात्मकं ।
स्वं परं चेति यतत्त्वमात्मा घोतयति स्फुटम् । २८७ ।

जाणंतो पस्संतो ईहापुव्वं ण होइ केवलिणो ।
केवलिणाणी तम्हा तेण दु सोबंधगो भणिदो ॥ १७२ ॥

जानन् पश्यन्नीहापूर्वं न भवति केवलिनः ।

केवलज्ञानी तस्मात् तेन तु सोबन्धको भणतिः ॥ १७२ ॥

सर्वज्ञवीतरागस्य वांछाभावत्वमत्रोक्तम् ।

भगवानर्हत्परमेष्ठी साधनिधनामूर्ततीन्द्रियस्वभावशुद्धसंदूतव्यवहारेण केवलज्ञानादि-
शुद्धगुणानामाधारभूतत्वात् विश्वमश्रान्तं जानन्नपि पश्यन्नपि वा मनःप्रवृत्तेरभावादीहापूर्वकं वर्तनं

टीका — गुण व गुणी यामध्ये भिन्नता - पृथकपणा नाही हे या सूत्रात सांगितले आहे.

समस्त परद्रव्यापासून पराङ्मुख आत्मा हा स्वस्वरूपास जाणण्यास समर्थ, सहज ज्ञानस्वरूपी आहे; असे हे शिष्य! तू जाण. तसेच ज्ञानाला आत्मा असे जाण. म्हणून तत्त्व तर असे आहे की, ज्ञान आणि दर्शन दोन्हीही स्वप्रकाशक आहेत. यामध्ये संदेह नाही.

श्लोकार्थ २८७ — आत्म्याला ज्ञानदर्शनस्वरूप जाण आणि ज्ञानदर्शन आत्मरूप जाण. स्व आणि पर अशा दोन्ही तत्त्वाला आत्मा स्पष्टपणे प्रकाशित करतो. । २८७ । ॥ १७१ ॥

गाथा १७२

अन्वयार्थ — [जाणंतो पस्संतो केवलिणो ईहापुव्वं ण होदि] जानत आणि पाहत असतांनाही केवलीना त्या क्रिया ईहापूर्वक, इच्छेपूर्वक असत नाहीत. [तम्हा तेण दु सो केवलिणाणी अबंधगो भणिदो] म्हणून त्या कारणाने ते केवली भगवान् अबंधक आहेत असे सांगितले आहे.

जानें तथा देखें तदपि इच्छा विना भगवान है ।

अतएव केवलज्ञानी वे अतएव ही निर्बन्ध है ॥ १७२ ॥

न भवति तस्य केवलिनः परमभट्टारकस्य, तस्मात् स भगवान् केवलज्ञानीति प्रसिद्धः, पुनस्तेन कारणेन स भगवान् अबन्धक इति।

तथा चोक्तं श्रीप्रवचनसारे —

"ए वि परिणमदि ए गेण्हदि उप्पज्जदि णेव तेसु अडेसु।
जाणण्णवि ते आदा अबंधगो तेण पण्णतो॥"

तथा हि —

(मंदाक्रांता)

जानन् सर्वं भुवनभवनाभ्यन्तरस्थं पदार्थं
पश्यन् तद्दत् सहजमहिमा देवदेवो जिनेशः।
मोहाभावादपरमखिलं नैव गृहति नित्यं
ज्ञानज्योतिर्हतमलकलिः सर्वलोकैकसाक्षी । २८८ ।

टीका - येथे सर्वज्ञ वीतराग प्रभूला वांछेचा अभाव असतो हे सांगितले आहे.

सादि- अनंत, अमूर्त, अतीन्द्रिय स्वभावास ग्रहण करणाऱ्या शुद्ध सद्भूत व्यवहारनयाने भगवान् अहंत परमेष्ठी केवलज्ञानादि गुणांचा आश्रयभूत असल्याकारणाने विश्वास अविरतपणे जाणत व पाहत असतांनाही त्या परम भट्टारक केवलींना मनःप्रवृत्तीचा अभाव असल्याने ईहापूर्वक - इच्छेपूर्वक प्रवृत्ती असत नाही. म्हणून ते भगवान् केवलज्ञानी असे प्रसिद्ध आहेत. आणि पुनरपि त्याच कारणाने ते भगवान् अबंधक आहेत.

हेच प्रवचनसारमध्ये (आ. कुंदकुंददेव प्रणीत प्रवचनसार गाथा ५२) सांगितले आहे.

गाथार्थ — (केवलज्ञानी परमात्मा) सर्व पदार्थाना जाणत असूनही त्या ज्ञेयपदार्थस्पाने परिणमित होत नाहीत, त्यांना ग्रहण करत नाहीत आणि त्या पदार्थानुरूप उत्पन्न ही होत नाहीत.

झ्लोकार्थ २८८ — स्वाभाविक महिमायुक्त देवाधिदेव जिनेश्वर लोकस्ती भवनामध्ये स्थित सर्वय पदार्थाना जाणतात आणि पाहतातही. परंतु मोहाचा अभाव ज्ञाल्याकारणाने कोणत्याही समस्त पर ज्ञेयभूत वस्तूला कधीही (कदापि) ग्रहणमात्र करत नाहीत. तो परमात्मा

परिणामपुव्ववयणं जीवस्स य बंधकारणं होइ।
परिणामरहियवयणं तम्हा णाणिस्स ण हि बंधो ॥ १७३ ॥

ईहापुव्वं वयणं जीवस्स य बंधकारणं होइ।
ईहारहियं वयणं तम्हा णाणिस्स ण हि बंधो ॥ १७४ ॥

परिणामपूर्ववचनं जीवस्स च बंधकारणं भवति ।
परिणामरहितवचनं तस्माज्ञानिनो न हि बंधः ॥ १७३ ॥

ईहापूर्वं वचनं जीवस्स च बंधकारणं भवति।
ईहारहितं वचनं तस्माज्ञानिनो न हि बंधः ॥ १७४ ॥

इह हि ज्ञानिनो बंधाभावस्वरूपमुक्तम्।

सम्यग्ज्ञानी जीवः क्वचित् कदाचिदपि स्वबुद्धिपूर्वकं वचनं न वक्ति स्वमनः परिणाम-पूर्वकमिति यावत्। कुतः? अमनस्काः केवलिनः इति वचनात्। अतः कारणाज्जीवस्य मलरूप (दोषरूप) क्लेशाना नष्ट करणारा, सर्व लोकाचा एकमात्र साक्षी (जाणणारा) असा ज्ञानज्योतिस्वरूप आहे। । २८८ । ॥ १७२ ॥

गाथा १७३-१७४

अन्वयार्थ — [परिणामपुव्ववयणं जीवस्स य बंधकारणं होइ] परिणाम पूर्वक-मनाच्या विकल्पपूर्वक वचन जीवास बंधाला कारण आहे. [परिणामरहियवयणं णाणिस्स] केवल ज्ञानीला मनः परिणाम रहित वचन असते. [तम्हा बंधो ण हि] म्हणूनच ज्ञानीला-केवलज्ञानीला निश्चयाने बंध नाही. [य ईहापुव्वं वयणं जीवस्स बंधकारणं होइ] आणि तसेच ईहापूर्वक वचन जीवाला बंधास कारण आहे. [णाणिस्स ईहारहियं वयणं] ज्ञानीला - केवलज्ञानीला वचनप्रवृत्ति ईहारहित असते. [तम्हा हि णाणिस्स बंधो ण] म्हणून निश्चयाने ज्ञानीला - केवलज्ञानीला बंध नाही.

रे बन्ध कारण जीवको परिणामपूर्वक वचन हैं।
है बन्ध ज्ञानीको नहीं परिणाम विरहित वचन है॥ १७३ ॥

है बन्ध कारण जीवको इच्छासहित वाणी अरे।
इच्छारहित वाणी अतः ही बन्ध नहिं ज्ञानी करे ॥ १७४ ॥

मनःपरिणतिपूर्वकं वचनं बंधकारणमित्यर्थः, मनःपरिणामपूर्वकं वचनं केवलिनो न भवति; ईहापूर्वं वचनमेव साभिलाषात्मकजीवस्य बंधकारणं भवति, केवलिमुखारविंदविनिर्गतो दिव्यध्वनिरनीहात्मकः समस्तजनहृदयाहृल्हादकारणं; ततः सम्यग्ज्ञानिनो बंधाभाव इति।

(मंदाक्रांता)

ईहापूर्वं वचनरचनारूपमत्रास्ति नैव
तस्मादेषः प्रकटमहिमा विश्वलोकैकभर्ता ।
अस्मिन् बंधः कथमिव भवेद् द्रव्यभावात्मकोऽयं
मोहाभावान्न खलु निखिलं रागरोषादिजालम् । २८९ ।

टीका — या सूत्रात ज्ञानीला (केवलज्ञानीला) निश्चयाने बंधाचा अभाव असतो, त्याचे स्वरूप सांगितले आहे.

(परिपूर्ण) सम्यग्ज्ञानी - केवलज्ञानी - क्वचित् आणि कदाचित् सुद्धा स्वबुद्धि-पूर्वक वचन बोलत नाही. म्हणजेच स्वमनःपूर्वक वचन बोलत नाही. कां? ‘अपनस्काः केवलिनः’ केवली भावमनरहित असतात या आगमवचनानुसार. म्हणून याच कारणाने जीवाचे मनःपरिणतिपूर्वक वचन बंधास कारण आहे असा अर्थ आहे. केवलींना मनःपूर्वक वचनपरिणाम असत नाही. इच्छासहित जीवाचे⁹ ईहापूर्वक वचनच बंधाला कारण असते, केवलीच्या मुखकमलातून समुत्पन्न दिव्यध्वनी ईहारहित असतो, समस्त जनाच्या हृदयास आल्हाददायी आहे. म्हणून पूर्ण सम्यग्ज्ञानी-केवलींना बंधाचा अभाव असतो.

या सूत्राची टीका पूर्ण करतांना सूत्रकार सांगतात -

श्लोकार्थ २८९ — येथे केवलज्ञानी परमात्म्यामध्ये ईहापूर्वक वचनरचनामय रूप मुळीच नाही. म्हणूनच ते भगवान् प्रगट महिमायुक्त आहेत; समस्त विश्वाचे एकमात्र नाथ आहेत. त्यांना बंध कसा काय असू शकेल? मग तो द्रव्यबंध असो की भावबंध? अर्थात बंधच असणार नाही. खरोखर मोहाचा अभाव ज्ञात्यामुळे संपूर्ण रागरोषाचे जालही त्यांना असत नाही. । २८९ ।

9. साभिलाषात्मक - अभिलाषेने युक्त असा (जीव)

(मंदाक्रांता)

एको देवस्त्रिभुवनगुरुर्नष्टकर्मष्टकार्थः
सद्गोधस्यं भुवनमखिलं तदगतं वस्तुजालम् ।
आरतीये भगवति जिने नैव बंधो न मोक्षः
तस्मिन् कायिन भवति पुनर्मूर्च्छना चेतना च । २९० ।

(मंदाक्रांता)

न हचेतस्मिन् भगवति जिने धर्मकर्मप्रपंचो
रागाभावादतुलमहिमा राजते वीतरागः ।
एषः श्रीमान् स्वसुखनिरतः सिद्धिसीमन्तिनीशो
ज्ञानज्योतिश्छुरितभुवनाभोगभागः समन्तात् । २९१ ।

श्लोकार्थ २९० — ते जिनेन्द्र भगवान् एकमात्र देव आहेत; कारण ते तीन लोकाचे एकमेव गुरु आहेत; चार घातिकर्माचा त्यांनी नाश केलेला आहे; समस्त लोक आणि, अलोकातील समस्त पदार्थ- समूह त्याच्या सज्जानामध्ये स्थित आहे. त्या आरातीय^१ जिनेन्द्र भगवंताचे ठिकाणी बंध ही नाहीच आणि मोक्ष पण नाहीच. त्या केवलीमध्ये न कोणतीही मूर्छा^२ आहे, न कोणती चेतना^३ आहे. । २९० ।

श्लोकार्थ २९१ — या सर्वज्ञ जिन परमात्म्याचे ठायी धर्म आणि कर्माचा प्रपंच नाही. (अर्थात साधकदशेत संभवनीय शुद्धता आणि अशुद्धतेचे भेदप्रभेद मुळीच नाहीत) रागाचा अभाव असल्या कारणाने आपल्या अतुलनीय महिमेने युक्त होऊन वीतरागस्फाने शोभायमान असतात. ते श्रीमान (अंतरंग व बहिरंग लक्ष्मीने संपन्न) प्रभू आपल्या आत्मोत्थ अतीन्द्रिय आनंदांत मग्न असतात. ते सिद्धिस्फी रमणीचे नाथ आहेत; त्यांनी आपल्या ज्ञानज्योतीने समस्त लोक. (अलोकाच्याही) विस्तारास सर्वप्रकारे व्यापून टाकलेले आहे. । २९१ । ॥ १७३ - १७४ ॥

१. आरातीय -

२. मूर्छा - असावधानता, अज्ञानदशा, बेसावधपणा.

३. चेतना - सावधानता, ज्ञानदशा.

ठाणणिसेज्जविहारा ईहापुवं ण होइ केवलिणो।
तम्हा ण होइ बंधो साकखडुं मोहणीयस्स ॥ १७५ ॥

स्थाननिषष्णविहारा ईहापूर्वं न भवत्ति केवलिनः।
तस्मात्र भवति बंधं साक्षार्थं मोहनीयस्य ॥ १७५ ॥

केवलिभद्रारकस्यामनस्कत्वप्रद्योतनमेतत्।

भगवतः परमार्हन्त्यलक्ष्मीविराजमानस्य केवलिनः परमवीतरागसर्वज्ञस्य ईहापूर्वकं न किमपि वर्तनम्; अतः स भगवान् न चेहते मनःप्रवृत्तेरभावात्; अमनस्काः केवलिनः इति वचनादा न तिष्ठति नोपविशति न चेहापूर्वं श्रीविहारादिकं करोति। ततस्तस्य तीर्थकरपरमदेवस्य द्रव्यभावात्मकचतुर्विधबंधो न भवति। स च बंधः पुनः किमर्थं जातः कस्य संबंधश्च? मोहनीयकर्मविलासविजृभितः, अक्षार्थमिन्द्रियार्थं तेन सह यः वर्तत इति साक्षार्थं मोहनीयस्य वशंगतानां साक्षार्थप्रयोजनानां संसारिणामेव बंध इति।

गाथा १७५

अन्वयार्थ — [केवलिणो ठाणणिसेज्जविहारा ईहापुवं ण होइ] (स्थान) उभे राहणे, बसणे आणि विहार करणे या क्रिया केवलींना ईहापूर्वक असत नाहीत. [तम्हा बंधो ण होइ] म्हणून त्यांना बंध होत नाही. कारण [मोहणीयस्स साकडुं] जीवाला मोहनीयाच्या उदयवश इंद्रिय, विषय यांच्या आलंबनाने साक्षात बंध होतो.

टीका — केवली भट्टारक जिनास अमनस्कपणा असतो याचा येदे खुलासा केलेला आहे.

परम आर्हन्त्य लक्ष्मीने विराजमान परम वीतराग सर्वज्ञ केवली प्रभूला कोणतेही वर्तन ईहापूर्वक असत नाही. आणि म्हणून ते भगवान् मनःप्रवृत्तीचा (भावमनाचा) अभाव असल्यामुळे काहीच इच्छीत नाहीत. "अमनस्का केवलिनः" या आगमवचनानुसार. अथवा ते इच्छेपूर्वक उभे राहत नाहीत, बसत नाहीत अथवा श्रीविहारादिक करत नाहीत. म्हणूनच त्या तीर्थकर परमदेवाला द्रव्य व भावस्वरूप चारही प्रकारचा बंध होत नाही. १) प्रकृतिबंधा, २) प्रदेशबंध, ३) स्थितिबंध व ४) अनुभागबंध.

अभिलाषयुक्त विहार, आसन, स्थान जिनवरको नहीं।
निर्बन्ध इससे, बन्ध करता मोह-वश साक्षार्थ ही ॥ १७५ ॥

तथा चोक्तं श्री प्रवचनसारे —

"ठाणणिसेज्जविहारा धम्मुवदेसो य णियदयो तेसिं।

अरहंताणं काले मायाचारो पव्व इत्थीणं॥"

(शार्दूलविक्रीडित)

देवेन्द्रासनकंपकारणमहत्कैवल्यबोधेदये
मुक्तिश्रीललनामुखाम्बुजरवेः सद्भरक्षामणेः।
सर्व वर्तनमर्तित चेन्न च मनः सर्व पुराणस्य तत्
सोऽयं नन्वपरिप्रेयमहिमा पापाटवीपावकः । २९२ ।

आउस्स खयेण पुणो णिण्णासो होइ सेसपयडीणं।

पच्छा पावइ सिगधं लोयगं समयमेत्तेण ॥ १७६ ॥

तो बंध १) कोणत्या कारणाने होतो? आणि २) कोणास होतो? १) बंध मोहनीय कर्माच्या विलासाने उत्पन्न होतो आणि २) अक्षार्थ म्हणजे इन्द्रियाचा अर्थ (विषय); साक्षार्थ म्हणजे इन्द्रिय विषय सहित, मोहनीयाच्या वश झालेल्या आणि इन्द्रियाविषयाचे प्रयोजन असणाऱ्या संसारी जीवांनाच बंध होतो.

हेच प्रवचनसारमध्ये (गाथा ४४ मध्ये) सांगितले आहे.

गाथार्थ - उभे राहणे, बसणे आणि विहार तसेच धर्मोपदेश या क्रिया अरहंताना आपल्या काली नियतीने अर्थात् सहजपणे स्वभावतःच होतात. जसे स्त्रीयांना मायाचार स्वभावतःच असतो. (सहजच प्रत्यक्ष इच्छेविनाच असतो.) तसेच केवलींच्या विहारादिकाबाबत जाणावे.

श्लोकार्थ २९२ — देवेन्द्राचे आसन कंपायमान होण्यास कारणभूत अशा महान केवलज्ञानाच्या उदय झाला असतांना सनातन केवलीप्रभूला सर्व या क्रिया असल्या तरी मन (भावमन) मात्र सर्वथा असत नाही. ते केवली प्रभू मुक्तिरुपी ललनेच्या मुखकमलास प्रफुल करण्यास सूर्याप्रमाणे आहेत आणि सद्भर्माचा रक्षामणि आहे. तो हा प्रभू खरोखर अगम्य महिमासंपन्न असून पापरुपी अरण्यास जाळण्यासाठी अग्नीप्रमाणे आहे. । २९२ । ॥ १७५ ॥

हो आयु क्षयसे शेष सब ही कर्म-प्रकृति विनाश रे।

सत्वर समयमें पहुचते अर्हन्त-प्रभु लोकाग्र रे ॥ १७६ ॥

आयुषः क्षयेण पुनः निर्नाशो भवति शेषप्रकृतीनाम्।
पश्चात्प्राप्नोति शीघ्रं लोकाग्रं समयमात्रेण॥ १७६ ॥

शुद्धजीवस्य स्वभावगतिप्राप्त्युपायोपन्यासोऽयम्।

स्वभावगतिक्रियापरिणतस्य षट्कापक्रमविहीनस्य भगवतः सिद्धक्षेत्राभिमुखस्य ध्यान-ध्येयध्यातृतफलप्राप्तिप्रयोजनविकल्पशून्येन स्वस्वरूपाविचलस्थितिरूपेण परमशुक्लध्यानेन आयुःकर्मक्षये जाते वेदनीयनामगोत्राभिधानशेषप्रकृतीनां निर्नाशो भवति। शुद्धनिश्चयनयेन स्वस्वरूपे सहजमहिम्नि लीनोऽपि व्यवहारेण स भगवान् क्षणार्थेन लोकाग्रं प्राप्नोतीति।

(अनुष्टुभु)

षट्कापक्रमयुक्तानां भविनां लक्षणात्पृथक् ।
सिद्धाणां लक्षणं यस्मादूर्ध्वगास्ते सदा शिवाः । २९३ ।

गाथा १७६

अन्वयार्थ — [पुणो आऊस्स खयेण सेसपयडींण णिण्णासो होइ] पुनः त्या केवली भगवंतास आयुच्या क्षयाने (क्षयाबरोबरच) शेष कर्मप्रकृतींचा संपूर्ण नाश होतो. [पच्छा समयमेत्तेण लोयगं सिंगं पावड] तदनंतर तो परमात्मा एकसमयमात्र कालाने शीघ्र लोकाग्रास प्राप्त होतो.

टीका — शुद्ध सिद्ध जीवास स्वभावगती प्राप्त होण्याचा विधि सांगतात.

सिद्ध स्वभावगतीरूपाने परिणत होतात; सहा अपक्रमपूर्वक गतीने रहित असतात (नवीन देह धारण करण्यासाठी चार दिशा, ऊर्ध्व, अधो दिशा ह्या सहा प्रकारेच संसारी जीवाचे गमन होत होते. सर्व संसारीजीवांना वरील सोडून अन्य चार गतिरूपाने गमन नसते. ते सरळ उर्ध्वच गमन करतात.) सिद्धक्षेत्राच्या सन्मुख असतात. त्यांना परम शुक्लध्यानाचे निमित्त असतांना आयुकर्माचा क्षय झाला तेव्हाच वेदनीय, नाम, गोत्र नामक शेष कर्म प्रकृतींचा संपूर्ण नाश होतो. ते शुक्लध्यान हे ध्यान - ध्येय - ध्याता आणि ध्यानाचे फल यासंबंधी आणि प्रयोजनासंबंधी सर्व विकल्पांनी रहित आहे आणि निज स्वरूपामध्ये अविचलपणाने स्थित आहे. याप्रमाणे शुद्ध निश्चयनयाने स्वाभाविक महिमायुक्त स्वस्वरूपात लीन असूनही ते भगवान् व्यवहाराने क्षणार्थात लोकाग्रभागी विराजमान होतात.

या टीकेच्या अंती तीन श्लोकद्वारा टीकाकार सांगतात —

(मंदाक्रांता)

बन्धच्छेदादतुलमहिमा देवविद्याधराणां
प्रत्यक्षोऽद्य स्तवनविषयो नैव सिद्धः प्रसिद्धः।
लोकस्याग्रे व्यवहरणतः संस्थितो देवदेवः
स्वात्मन्युच्चैरविचलतया निश्चयेनैवमास्ते । २९४ ।

(अनुष्टुभु)

पंचसंसारनिर्मुक्तान् पंचसंसारमुक्तये।
पंचसिद्धानहं वंदे पंचमोक्षफलप्रदान् । २९५ ।

जाइजरमरणरहियं परमं कम्मटुवज्जियं सुद्धं।
णाणाइचउसहावं अक्खयमविणासमच्छेयं ॥ १७७ ॥

श्लोकार्थ २९३ — सहा दिशानी गमन हे संसारी जीवाच्या गतीचे लक्षण आहे. ज्या अर्थी सिद्ध उर्ध्वगमन करतात आणि सदैव सुखी असतात त्यामुळे उर्ध्वगमन हे सिद्धांच्या गतीचे स्वरूप आहे व ते संसारी जीवाच्या गतीपासून भिन्न आहे. । २९३ ।

श्लोकार्थ २९४ — सिद्ध भगवान् बंधाचा संपूर्ण छेद झाल्या कारणाने अतुल महिमेने संपन्न असतात. देव आणि विद्याधर यांच्या प्रत्यक्ष स्तवन-पूजनाचा ते विषय नसतात; असे प्रसिद्ध आहे. ते देवदेव व्यवहारापेक्षेने लोकाच्या अग्रभागी संस्थित असतात. निश्चय दृष्टीने तर आपल्या आत्म्यामध्येच अविचलपणाने असेच सदैव राहतात. । २९४ ।

श्लोकार्थ २९५ — पांच प्रकारच्या संसारापासून मुक्ती प्राप्त व्हावी म्हणून मी पाच प्रकारच्या (१ द्रव्यपरिवर्तन २ क्षेत्र परिवर्तन ३ कालपरिवर्तन ४ भवपरिवर्तन आणि ५ भावपरिवर्तन) संसारापासून मुक्त आणि पाच प्रकारच्या संसारविरहित मोक्षफल देण्यास हेतुभूत अशा पाच प्रकारच्या सिद्धांना अर्थात पांच प्रकारच्या मुक्तीला प्राप्त झालेल्या सिद्धांना मी वंदन करतो. । २९५ । ॥ १७६ ॥

बिन कर्म, परम, विशुद्ध, जन्म-जरा-मरणसे हीन है।
ज्ञानादि चार स्वभावमय अक्षय अछेद, अछीन है ॥ १७७ ॥

जातिजरामरणरहितं परमं कर्माष्टवर्जितं शुद्धम् ।
ज्ञानादिचतुःस्वभावं अक्षयमविनाशमच्छेद्यम् ॥ १७७ ॥

कारणपरमतत्त्वस्वरूपाख्यानमेतत् ।

निसर्गतः संसृतेरभावाज्जातिजरामरणरहितम्, परमपारिणामिकभावेन परमस्वभावत्वापरमम्, त्रिकालनिरूपाधिस्वरूपत्वात् कर्माष्टकवर्जितम्, द्रव्यभावकर्मरहितत्वाच्छुद्धम्, सहजज्ञानसहजदर्शनसहजचारित्रसहजचिच्छक्तिमयत्वाज्ञानादिचतुःस्वभावम्, सादिसनिधनमूर्तीन्द्रियात्मकविजातीयविभावव्यंजनपर्यायवीतत्वादक्षयम्, प्रशस्ताप्रशस्तगतिहेतुभूतपुण्यपापकर्मद्वन्द्वाभावादविनाशम्, वधबन्धच्छेदयोग्यमूर्तिमुक्तत्वादच्छेद्यमिति ।

गाथा १७७

अन्वयार्थ — [जाइजरमरणरहियं परमं कर्मटूवर्जियं सुद्धं णाणाइचउसहावं अक्षयं अविणासं अच्छेयं] हे ध्यानाचा विषयभूत परमात्मतत्त्व जन्म, म्हातारपण, मरणाने रहित आहे; परम आहे; आठ कर्माच्या संबंधाने रहित आहे; (परनिरपेक्ष असल्याने) शुद्ध आहे; ज्ञानादिक चार स्वभावमय आहे; (सहजज्ञान, सहज दर्शन, सहजसुख व सहजवीर्य अथवा सहज चितृ शक्ति हे चार परनिरपेक्ष स्वभाव आहेत.) अक्षय, अविनाशी आणि अच्छेद्य आहे.

टीका — कारणसमयसाररूप परमात्म्याचे स्वरूप या सूत्रांत सांगितले आहे. अर्थात् परमात्मपदप्राप्तीला आश्रयकारणरूप त्रिकाली ध्रुव परमपारिणामिक जीवत्व भावाचे स्वरूप या सूत्रात सांगितले आहे.

निसर्गतः स्वभावतः संसाराचा अभाव असल्याने हे परमतत्त्व जन्म-जरा-मरणाने रहित आहे; परम पारिणामिक भावाने परम स्वभावमय असल्याने परम आहे; त्रिकाल निरूपाधि स्वरूपसंपन्न असल्याने आठ कर्मानी रहित आहे; द्रव्यकर्म आणि भावकर्माने रहित असल्यामुळे शुद्ध आहे; सहज ज्ञान, सहज दर्शन, सहज चारित्र आणि सहज चितृ शक्तिमय असल्याने ज्ञानादि चार स्वभावाने परिपूर्ण आहे; सादि-सांत. मूर्त, इंद्रियस्वरूप विजातीय व्यंजन पर्यायाने रहित असल्याने अक्षय आहे; प्रशस्त आणि अप्रशस्त गतीस हेतुभूत पुण्य-पाप कर्मद्वैताचा अभाव असल्याने अविनाशी आहे; वध, बंध, च्छेद योग्य मूर्तिकपणाने रहित असल्याने अच्छेद्य आहे.

(मालिनी)

अविचलितमखंडज्ञानमद्वन्द्वनिष्ठं
निखिलदुरितदुर्ग्रातदावाग्निस्पृष्टम् ।
भज भजसि निजोत्थं दिव्यशर्मामृतं त्वं
सकलविमलबोधस्ते भवत्येव तस्मात् । २९६ ।

अव्याबाहमणिंदियमणोवमं पुण्णपावणिम्मुक्तं ।
पुणरागमणविरहियं णिच्चं अचलं अणालंबं ॥ १७८ ॥

अव्याबाधमतीन्द्रियमनुपमं पुण्यपापनिर्मुक्तम् ।
पुनरागमनविरहितं नित्यमचलमनालंबम् ॥ १७८ ॥

अत्रापि निरूपाधिस्वस्पलक्षणपरमात्मतत्त्वमुक्तम् ।

अखिलदुरधवीरवैरीवस्थिनीसंप्रमाणोचरसहजज्ञानदुर्गनिलयत्वादव्याबाधम्, सर्वात्मप्रदेश-
भरितचिदानन्दमयत्वादतीन्द्रियम्, त्रिषु तत्त्वेषु विशिष्टत्वादनौपम्यम्, संसृतिपुराणिकासं-

टीकाकार टीका पूर्ण करतांना सांगतात -

झोकार्थ २९६ — अविचल, अखंडज्ञानस्प, द्वंद्वाश्रित नसणारे (रागद्वेषादि द्वैतामध्ये जे नाही, स्वरूपानेच त्या विकारापासून भिन्न आहे.) आणि सर्वच दुस्तर पापसमूहास जाळण्यासाठी जणू दावानल आहे अशा आत्मोत्थ, दिव्य सुखामृताचे - आत्मतत्त्वाचे, ज्याचे तूं सेवन करतोच आहेस - त्याचे सेवन कर; त्या कारणाने तुला सकल, विमल ज्ञान- केवलज्ञान-प्राप्त होईलच. । २९६ । ॥ १७९ ॥

गाथा १७८

अन्वयार्थ — [अव्याबाहं अणिंदियं अणोवमं पुण्णपावणिम्मुक्तं पुणरागमणविरहियं
णिच्चं अचलं अणालंबम्] हे परमात्मतत्त्व निराबाध आहे, अतीन्द्रिय आहे, अनुपम आहे,
पुण्य- पापाने विनिर्मुक्त आहे, पुनरागमनाने (पुनर्जन्माने) रहित आहे, नित्य आहे, अचल
आहे, निरालंब आहे.

निर्बाध, अनुपम अरु अतीन्द्रिय, पुण्यपापविहीन है।

निश्चल, निरालम्बन, अमर पुनरागमनसे हीन है ॥ १७८ ॥

भोगसंभवसुखदुःखाभावात्पुण्यपापनिर्मुक्तम्, पुनरागमनहेतुभूतप्रशस्ताप्रशस्तमोहरागदेषाभावा-
त्पुनरागमनविरहितम्, नित्यमरणतद्दद्वमरणकारणकलेवरसंबन्धाभावानित्यम्, निजगुणपर्याय-
प्रच्यवनाभावादचलम्, परद्रव्यावलम्बनाभावादनालम्बमिति।

तथा चोत्कं श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिभि :—

(मंदाक्रांता)

"आसंसारात्प्रतिपदमभी रागिणो नित्यमत्ताः
सुप्ता यस्मिन्नपदमपदं तद्दिव्यध्यमंधाः।
एतैतेतः पदमिदमिदं यत्र चैतन्यघातुः
शुद्धः शुद्धः स्वरसभरतः स्थायिभावत्वमेति॥"

टीका — येथे याही सूत्रात निरूपाधि परमात्मतत्त्वाचे लक्षण सांगितले आहे.

हे परमात्मत्त्व, समस्त दुष्ट^१ पापरुपी वीर शत्रूंचा उपद्रव जेथे होऊ शकत नाही अशा सहज ज्ञानमय किल्ल्यामध्ये निवास असल्याने निराबाध आहे; समस्त आत्मप्रदेश चिदानंदस्फुपाने लबालब भरलेले असल्याने अतीन्द्रिय आहे, तीन तत्त्वामध्ये (बहिरात्मा, अंतरात्मा, परमात्मा) विशिष्ट असल्याने अनुपम आहे; संसृतिरुपी स्त्रीच्या संभोगामुळे उत्पन्न सुखदुःखाच्या अभावामुळे पुण्यपाप द्वैताने रहित आहे. पुनर्जन्मास हेतुभूत प्रशस्त आणि अप्रशस्त मोह-राग-देषाचा अभाव ज्ञाल्या कारणाने पुनरागमनाने^२ रहित आहे; नित्यमरण आणि तद्दद्वमरणास कारणभूत शरीराचा^३ संबंध नसल्या कारणाने नित्य आहे; आपल्या (स्वभाव) गुणपर्यायापासून च्युत होत नाही म्हणून अचल आहे; परद्रव्याच्या आलंबनाने रहित असल्याने निरालंब आहे.

हेच आचार्य अमृतचंद्र सूरि (संभयसार कलश १३८ मध्ये) सांगतात -

झ्लोकार्थ — हे रागी जीव अनादि संसारापासून प्रत्येक पर्याया पर्यायामध्ये नित्य उन्मत्त होऊन ज्या पदामध्ये क्षोप घेत आहेत, हे अंध प्राण्यानी! ते तुमचे पद नव्हे! पद नव्हे! (दोन

१. अध्यात्मशास्त्रांत पुण्य आणि पाप दोहोसही अघ वा पाप म्हटले आहे. पहा समयसार पुण्यपापाधिकार तात्पर्यवृत्तीचा अंतिम भाग.
२. पुनरागमन - चार गतीरूप संसारामध्ये पुनः पुनः येणे.
३. नित्यमरण-प्रतिसमय आयुकर्मचे निषेक उदयाम येऊन निघून जातात. हेच नित्यमरण आहे - तद्दद्वमरण - चार गतीरूप द्रव्यपर्याय नष्ट होणे हे तद्दद्वमरण आहे.

तथा हि -

(शार्दूलविक्रीडित)

भावाः पंच भवन्ति येषु सततं भावः परः पंचमः
स्थायी संसृतिनाशकारणमयं सम्यगदृशां गोचरः।
तं मुक्त्याखिलरागरोषनिकरं बुद्ध्या पुनर्बुद्धिमान्
एको भाति कलौ युगे मुनिपतिः पापाटवीपावकः। २९७ ।

णवि दुक्खं णवि सुक्खं णवि पीडा णेव विज्जदे बाधा।
णवि मरणं णवि जणणं तत्थेव य होइ णिव्वाणं ॥ १७९ ॥

नापि दुःखं नापि सौख्यं नापि पीडा नैव विद्यते बाधा।
नापि मरणं नापि जननं तत्रैव च भवति निर्वाणम् ॥ १७९ ॥

वेळ सांगितल्याने अति करुणाभाव सूचित होतो.) अपद आहे! म्हणून जागे व्हा! इकडे या!
इकडे या!! जेथे चैतन्य धातु शुद्ध (द्रव्यदृष्टीने शुद्ध) शुद्ध (तसेच पर्यायदृष्टीनेही शुद्ध) आपल्या
निजरसाच्या भाराने स्थायीपणास प्राप्त होतो ते तुमचे पद आहे! ते तुमचे पद आहे!!

श्लोकार्थ २९७ — भाव पाच प्रकारचे आहेत. त्या पाच भावामध्ये पंचम परमपारिणामिक
भाव नित्य स्थायीरूप असून तो संसाराचा नाश करण्यास (आश्रयरूप) कारण आहे; मात्र
सम्यगदृष्टी जीवानांच गम्य आहे. बुद्धिमान जीव समस्त रागरोषसमूहास सोडून त्या परम तत्त्वास
जाणणारा एकटाच व या कलिकालामध्ये जणूं पापस्पी अरण्यास जाळणारा अग्नीच असा
मुनिवर शोभायमान भासतो. (अर्थात् जो मुनीवर या परम पंचम पारिणामिक भावाचा आश्रय
घेतो तोवै एक पापारण्यास जाळण्यास अग्नेसमान आहे. । २९७ । ॥ १७९ ॥

गाथा १७९

अन्वयार्थ - त्या परम तत्त्वामध्ये [णवि दुक्खं णवि सुक्खं णवि पीडा णेव बाधा
विज्जदे णवि मरणं णवि जणणं] न दुःख आहे, न सुख आहे, न पीडा आहे, न बाधा

दुख सुख नहीं पीडा जहा नहिं और बाधा है नहीं।
नहिं जन्म है, नहिं मरण है, निर्वाण जानों रे वहीं ॥ १७९ ॥

इह हि सांसारिकविकारनिकायाभावान्विराणं भवतीत्युक्तम् ।

निरुपरागरलत्रयात्मकपरमात्मनः सततान्तर्मुखाकारपरमाध्यात्मस्वरूपनिरतस्य तस्थ
वाऽशुभपरिणतेरभावात्र चाशुभकर्म अशुभकर्मभावात्र दुःखम्, शुभपरिणतेरभावात्र शुभकर्म
शुभकर्मभावात्र खलु संसारसुखम्, पीडायोग्ययातनाशरीराभावात्त्वं पीडा, असातावेदनीयकर्मभावा-
न्वै विद्यते बाधा, पंचविधनोकर्मभावात्र मरणम्, पंचविधनोकर्महेतुभूतकर्मपुद्गलस्त्वीकाराभा-
वान् जननम्। एवंलक्षणलक्षिताक्षुण्णविक्षेपविनिर्मुक्तपरमतत्त्वस्य सदा निर्वाणं भवतीति।

(मालिनी)

भवभवसुखदुःखं विद्यते नैव बाधा
जननपरणपीडा नास्ति यस्येह नित्यम्।
तमहमभिनमामि स्तौमि संभावयामि
स्मरसुखविमुखस्सन् मुक्तिसौख्याय नित्यम् । २९८ ।

आहे, न मरण आहे, न जन्म आहे. [य तत्येव णिव्वाणं होइ] आणि तेथेच निर्वाण^१ आहे.

टीका — या सूत्रामध्ये, संसारातील विकारसमूहाचा अभाव असल्यामुळे परम पारिणामिक भाव म्हणजेच निर्वाण आहे असे सांगितले आहे.

निर्दोष रलत्रयस्वरूप परमात्मा हा सदैव अंतर्मुखाकार^२ परम अध्यात्मस्वरूपामध्ये निरत असल्यामुळे त्यास अशुभ परिणतीच्या अभावामुळे अशुभ कर्म नाही आणि अशुभ कर्माचा अभाव असल्याने दुःख ही नाही; शुभ परिणतीचा अभाव असल्यामुळे शुभ कर्म नाही, आणि शुभ कर्माच्या अभावाने सुख ही नाही; पीडायोग्य यातनामय शरीराच्या अभावाने पीडा नाही; असातावेदनीय कर्माच्या अभावाने बाधा असत नाही; पाच प्रकारच्या नोकर्माच्या अभावामुळे मरण नाही; पाच प्रकारच्या नोकर्मासि हेतुभूत कर्मपुद्गलाचे ग्रहण नाही म्हणून जन्म ही नाही; अशा लक्षणाने लक्षित, अखंड, विक्षेपरहित परमतत्त्वमयजीवास सदैव निर्वाण आहे.

श्लोकार्थ २९८ —ज्या परमतत्त्वाला नित्यच संसारजनित सुखदुःख असत नाही, बाधा

१. निर्वाण - मुक्ति, मोक्ष. पंचम भाव - म्हणजेच परमपारिणामिक भाव.
२. विकार रहित, अंतरंगात नित्य शुद्ध असल्याने सदैव मुक्तच आहे.
३. अंतर्मुखाकार - शुद्ध आत्म्याच्या सन्मुख.
४. यातना - वेदना, पीडा. शरीर म्हणजे वेदनेचा पिंडच आहे. यातनांचे स्थान आहे.

(अनुष्टुभु)

आत्माराधनया हीनः सापराध इति सृतः।
अहमात्मानमानन्दमर्दिरं नौमि नित्यशः । २९९ ।

णवि इंदिय उवसग्गा णवि मोहो विम्हिओ ण णिद्वा य।
ण य तिष्ठा णेव छुहा तत्थेव य होइ णिव्वाणं ॥ १८० ॥

नापि इन्द्रियाः उपसर्गाः नापि मोहो विस्मयो न निद्रा च।
न च तृष्णा नैव क्षुधा तत्रैव च भवति निर्वाणम् ॥ १८० ॥

परमनिर्वाणयोग्यपरमतत्त्वस्वरूपाख्यानमेतत्।
अखंडैकप्रदेशज्ञानस्वरूपत्वात् स्पर्शनरसनधाणचक्षुःश्रोत्राभिधानपंचेन्द्रियव्यापारः देव-
मानवतिर्यगचेतनोपसर्गश्च न भवन्ति, क्षायिकज्ञानयथाख्यातचारित्रमयत्वात् दर्शनचारित्रभेद-

असत नाही, जन्म- मरणाची पीडा नाही, त्या परम तत्त्वास कामसुखापासून पराङ्मुख होऊन
मुक्तिसौख्यासाठी मी नित्य अभिवंदन करतो. स्तवन करतो. सन्मान करतो. । २९८ ।

श्लोकार्थ २९९ — आत्म्याच्या आराधनेने रहित पुरुष सापराधी सांगितलेला आहे.
म्हणून मी आनंदाचे निधान आत्म्याला नित्यशः नमन करतो. । २९९ । ॥ १७९ ॥

गाथा १८०

अन्वयार्थ — [णवि इंदिय उवसग्गा णवि मोहो विम्हिओ ण णिद्वा य. ण य
तिष्ठा णेव छुहा] जेथे इंद्रिय नाहीत, उपसर्ग नाहीत, मोह ही नाही, विस्मय नाही, निंदाही
नाही, तुष्णाही नाही आणि क्षुधाही नाही [तत्थेव हि णिव्वाणं होइ] तेथेच निर्वाण आहे.

टीका — परम निर्वाणयोग्य परम तत्त्वाच्या स्वरूपाचे येथे कथन आहे.

परमतत्त्व अखंड एकप्रदेशी- ज्ञानस्वरूप असल्याकारणाने त्यास स्पर्शनेन्द्रिय, रसनेन्द्रिय,
धारणेन्द्रिय, चक्षुरेन्द्रिय व कर्णेन्द्रिय नामक पाच इंद्रियांचा व्यापार तसेच देव- मनुष्य- तिर्यच-
अचेतनकृत उपसर्ग नाही; क्षायिकज्ञान तसेच यथाख्यात चारित्रमयपणामुळे दर्शनमोह-
चारित्रमोहस्पाने दोन भेदस्तप मोहनीय कर्म ही नाही; बाह्य प्रपंचापासून विमुख असल्यामुळे

इन्द्रिय जहा नहिं मोह नहिं, उपसर्ग, विस्मय भी नहीं।
निद्रा, क्षुधा, तुष्णा नहीं निर्वाण जानो रे वहीं ॥ १८० ॥

विभिन्नमोहनीयद्वितयमपि, बाह्यप्रपंचविमुखत्वान्न विस्मयः, नित्योन्मीलितशुद्धज्ञानस्व-
स्थपत्वान्न निद्रा, असातावेदनीयकर्मनिर्मूलनान्न क्षुधा तृष्णा च। तत्र परमब्रह्मणि नित्यं ब्रह्म
भवतीति।

तथा चोक्तममृताशीतौ —

(मालिनी)

" ज्वरजननजराणां वेदना यत्र नाति
परिभवति न मृत्युर्नागतिर्नो गतिर्वा।
तदतिविशदचित्तैर्लभ्यतेऽइगेऽपि तत्त्वं
गुणगुरुगुरुपादाभ्योजसेवाप्रसादात् ॥ "

तथा हि —

(मंदाक्रांता)

यस्मिन् ब्रह्मप्यनुपमगुणालंकृते निर्विकल्पे-
क्षानामुच्चैविविधविषयम् वर्तनं नैव किंचित् ।
नैवान्ये वा भविगुणगणाः संसृतेर्मूलभूताः
तस्मिन्नित्यं निजसुखमयं भाति निर्वाणमेकम् । ३०० ।

विस्मय पण नाही; सदैव उघाडस्वरूप ज्ञानमय असल्याने निद्रा नाही; असाता वेदनीय कर्मचा अभाव ज्ञाल्याने न क्षुधा आहे, न तृष्णा आहे. त्या परमब्रह्मामध्ये (परमतत्त्वामध्ये) सदैव ब्रह्म म्हणजे निर्वाण आहे.

(श्री योगीन्द्र देवकृत) अमृताशीति मध्ये (५८ वा श्लोक) सांगितले आहे की,

श्लोकार्थ — जेथे ज्वर, जन्म आणि म्हातारपणाची वेदना नाही, मृत्यु नाही अथवा गती वा आगती नाही त्या तत्त्वाचा, निर्मल चित्त असणारे पुरुष, शरीरामध्ये स्थित असूनही, गुणांनी श्रेष्ठ अशा गुरुंच्या चरणकमलाच्या सेवेच्या प्रभावाने अनुभव करतात.

श्लोकार्थ ३०० — अनुपम गुणांनी अलंकृत आणि निर्विकल्प अशा या ब्रह्मामध्ये इंद्रियांचे विविध आणि अति विषय वर्तन किंचिन्मात्र नाही. अथवा इतर दुसरे संसारास मूळ कारण असे ^१संसारातील गुणसमूह ही नाही. त्या ब्रह्मामध्ये सदैव आत्मिक सुखमय एक

१. सांसारिक गुणसमूह- मोह, राग, द्वेष विस्मय आदि मोहोदयजनित विकारसमूह म्हणजेच सांसारिक गुणसमूह आहे; कारण ते संसारास कारणभूत आहेत.

एवि कम्मं णोकम्मं णवि चिंता णेव अदृश्याणि।
णवि धम्मसुककझाणे तत्थेव य होइ णिव्वाणं ॥ १८९ ॥

नापि कर्म नोकर्म नापि चिन्ता नैवार्तरौद्रे।

नापि धर्मशुक्लध्याने तत्रैव च भवति निर्वाणम् ॥ १८९ ॥

संकलकर्मविनिर्मुक्तशुभाशुभशुद्धध्यानध्येयविकल्पविनिर्मुक्तपरमतत्त्वस्वरूपाख्यानमेतत्।

सदा निरंजनत्वान्न द्रव्यकर्माष्टकं, त्रिकालनिरुपाधिस्वरूपत्वात्र नोकर्मपञ्चकं च, अमनस्कत्वान्न चिंता, औदयिकादिविभावभावानामभावादार्तरौद्रध्याने न स्तः, धर्मशुक्लध्यानयोग्यचरमशरीराभावात्तद्वितयमपि न भवति। तत्रैव च महानंद इति।

निर्वाण अंतरंगामध्ये प्रकाशमान आहे. । ३०० । ॥ १८० ॥

गाथा १८९

अन्वयार्थ — [एवि कम्मं णवि णोकम्मं णवि चिंता णेव अदृश्याणि एवि धम्मसुककझाणे] जेथे कर्म- नोकर्म नाहीत, चिंता नाही, आर्त- रौद्र ध्यान ही कधीच नाहीत तसेच धर्म आणि शुक्लध्यानही नाहीत [तत्थेव य णिव्वाणं होइ] तेथेच निर्वाण आहे अर्थात् कर्मादिरहित परमतत्त्वामध्येच निर्वाण आहे.

टीका — सकल कर्मानी रहित, शुभाशुभ- शुद्ध, ध्यान- ध्येय आदि विकल्पांनी रहित परम तत्त्वाचे स्वरूप येथे सांगितले आहे.

त्या परमतत्त्वास सदैव निर्दोषपणामुळे आठ द्रव्य कर्म नाहीत, त्रिकाल निरुपाधिस्वरूपपणामुळे पाच नोकर्ममय शरीरेही नाहीत, अमनस्कत्वामुळे चिंताही नाही, औदयिकादिविभाव भावांच्या अभावामुळे आर्त व रौद्रध्याने पण नाहीत, धर्म- शुक्ल ध्यानास योग्य चरमशरीराच्या अभावाने ती दोन्ही ध्याने ही नाहीत. तेथेच परम महान आनंद आहे.

श्लोकार्थ ३०१ — जे निर्वाणामध्ये स्थित आहे, ज्याने पापांचा धनदाट अंधकार ज्याने नाश केला आहे आणि विशुद्ध अशा परमतत्त्वामध्ये समस्त कर्म नाहीत आणि ती चार ध्याने

रे कर्म नहिं नोकर्म, चिंता, आर्त- रौद्र जहाँ नहीं।

है धर्म- शुक्ल सुध्यान नहिं, निर्वाण जानो रे वही ॥ १८९ ॥

(मंदाक्रांता)

निर्वाणस्थे प्रहतदुरितधान्तसंघे विशुद्धे
 कर्मशेषं न च न च पुनर्धानकंतच्यतुष्कम् ।
 तस्मिन्निष्ठे भगवति परब्रह्मणि ज्ञानपुंजे
 काचिन्मुक्तिर्भवति वचसां मानसानं च दूरम् । ३०९ ।

विज्जदि केवलणाणं केवलसोक्खं च केवलं विरियं।
 केवलदिट्ठि अमुतं अत्थितं सप्पदेसतं ॥ १८२ ॥

विद्यते केवलज्ञानं केवलसौख्यं च केवलं वीर्यम्।
 केवलद्विष्टरमूर्तत्वमस्तित्वं सप्रदेशत्वम् ॥ १८२ ॥

भगवतः सिद्धस्य स्वभावगुणस्यरूपाख्यानमेतत्।

निरवशेषेणान्तर्मुखाकारस्वात्माश्रयनिश्चयपरमशुक्लध्यानबलेन ज्ञानावरणाद्यष्टविधकर्म-
 विलये जाते ततो भगवतः सिद्धपरमेष्ठिनः केवलज्ञानकेवलदर्शनकेवलवीर्यकेवलसौख्यामूर्त-
 त्वास्तित्वसप्रदेशत्वादिस्वभावगुणा भवन्ति इति।

ही नाहीत. त्या सिद्ध भगवंताचे ठारी - जे परब्रह्मस्तप आणि ज्ञानपूर्ण आहेत - अशी कोणती
 एक मुक्ति आहे की जी वचन आणि मनविकल्पाच्या अतीत आहे. । ३०९ । ॥ १८१ ॥

गाथा १८२

अन्वयार्थ — [केवलणाणं केवलदिट्ठी केवलसोक्खं च केवलं वीरियं अमुतं अत्थितं सप्पदेसतं] सिद्ध भगवंतांना केवलज्ञान, केवलदर्शन, केवलसौख्य आणि केवलवीर्य तसेच अमूर्तत्व, अस्तित्व आणि सप्रदेशत्व आहे.

टीका — येथे सिद्ध भगवंताच्या स्वभाव गुण स्वरूपाचे कथन आहे.

^१निरवशेषपणाने अंतर्मुखाकार, स्वात्माश्रित परम शुक्लध्यानाच्या सामर्थ्याने ज्ञानावरणादि आठ प्रकारच्या कर्मांचा विलय झाला असतांना त्या कारणाने भगवान् सिद्ध परमेष्ठींना केवलज्ञान,

१. सर्वदा अंतर्मुख ज्याचे स्वरूप आहे असे.

दृग् ज्ञान केवल, सौख्य केवल और केवल वीर्यता।

होते उन्हें सप्रदेशता, अस्तित्व, मूर्ति-विहीनता ॥ १८२ ॥

(मंदाक्रांता)

बन्धच्छेदादूभगवति पुर्नित्यशुद्धे प्रसिद्धे
तस्मिन्सिद्धे भवति नितरां केवलज्ञानमेतत्।
द्विष्टः साक्षादखिलविषया सौख्यमात्यंतिकं च
शक्त्यादन्यद्गुणमणिगणं शुद्धशुद्धश्च नित्यम् । ३०२ ।

णिवाणमेव सिद्धा सिद्धा णिवाणमिदि समुद्दिट्ठा।
कर्मविमुक्तो अप्पा गच्छइ लोयगगपज्जंतं ॥ १८३ ॥

निर्वाणमेव सिद्धाः सिद्धा निर्वाणमिति समुद्दिष्टाः।
कर्मविमुक्त आत्मा गच्छति लोकाग्रापर्यन्तम् ॥ १८३ ॥

सिद्धिसिद्धयोरेकत्वप्रतिपादनपरायणमेतत् ।

निर्वाणशद्भोऽत्र द्विष्टो भवति। कथमिति चेत्, निर्वाणमेव सिद्धा इति वचनात् ।
सिद्धाः सिद्धक्षेत्रे तिष्ठन्तीति व्यवहारः निश्चयतो भगवंतः स्वस्वरूपे तिष्ठन्ति। ततो

केवलदर्शन, केवलसुख, केवलवीर्य, अमूर्तत्व अस्तित्व सप्रदेशात्वादिक स्वभावगुण असतात्.

श्लोकार्थ ३०२ — बंधाचा छेद झाल्या कारणाने नित्य शुद्ध अशा त्या भगवान् सिद्धांचे ठिकाणी सदैव आत्यंतिक स्वरूपाने केवलज्ञान असते. समस्त पदार्थ सामान्यतः युगपत प्रतिभासित करणारे दर्शन, आणि आत्यंतिक सौख्य आणि तसेच शुद्ध शुद्ध अनंतवीर्यादि अन्य गुणसमूह असतो. । ३०२ । ॥ १८२ ॥

गाथा १८३

अन्यार्थ — (णिवाणमेव सिद्धा) निर्वाण म्हणजेच सिद्ध आहे आणि (सिद्धा णिवाणं) सिद्ध म्हणजेच निर्वाण आहे [इदि समुद्दिट्ठा] असे (आगमात) सांगितले आहे. [कर्मविमुक्तो अप्पा लोयगगपज्जंतं गच्छइ] कर्म रहित आत्मा लोकाग्रापर्यंत जातो.

टीका — हे सूत्र सिद्धि आणि सिद्ध यांच्या एकत्वाचे प्रतिपादक आहे.

निर्वाण ही तो सिद्ध है, है सिद्ध ही निर्वाण रे।
हो कर्मसे प्रविमुक्त आत्मा पहुचता लोकान्त रे ॥ १८३ ॥

हेतोनिर्वाणमेव सिद्धाः सिद्धा निर्वाणम् इत्यनेन क्रमेण निर्वाणशद्भसिद्धशद्भयोरेकत्वं सफलं जातम्। अपि च यः कश्चिदासत्रभव्यजीवः परमगुरुप्रसादासादितपरमभावभावनया सकलकर्म-कलंकपंकविमुक्तः स परमात्मा भूत्वा लोकाग्रपर्यंतं गच्छतीति।

(मालिनी)

अथ जिनमतमुक्तेमुक्तजीवस्य भेदं
व्यक्तिदपि न च विद्मो युक्तिश्वागमाच्च ।
यदि पुनरिह भव्यः कर्म निर्मूल्य सर्वं
स भवति परमश्रीकामिनीकामस्त्वः । ३०३ ।

जीवाणु पुण्यलाणं गमणं जाणेहि जाव धम्मत्थी।
धम्मत्थिकायभावे तत्तो परदो ण गच्छति ॥ १८४ ॥

येथे निर्वाण शद्भाचे दोन अर्थ आहेत. कशाप्रकारे? "निर्वाणमेव सिद्धा" निर्वाणच सिद्ध आहेत या वचनाप्रमाणे. सिद्ध सिद्धालयात राहतात हे व्यवहार कथन आहे. निश्चयाने सिद्ध भगवान् स्वस्वस्पामध्ये राहतात. या कारणाने निर्वाण म्हणजेच सिद्ध, सिद्ध म्हणजेच निर्वाण. या प्रमाणे निर्वाण शद्भ आणि सिद्ध शद्भाच्या एकत्वाची सफलता आहे.

तसेच जो कोणी आसत्र भव्य जीव परम गुरुच्या प्रसादामुळे प्राप्त परमभावाच्या (कारणपरमात्म्याच्या) भावनेने समस्त कर्मकलंकाच्या कीचडापासून विमुक्त असा परमात्मा होतो तो लोकाग्रापर्यंत जातो.

या सूत्राची टीका पूर्ण करतांना टीकाकार आचार्य सांगतात -

श्लोकार्थ ३०३ - जिनमतानुसार मुक्ति आणि मुक्तजीव यामध्ये युक्तीने आणि आगमाने आम्ही कोठेही भेद जाणत नाही. जर पुनश्च कोणी एक आसत्रभव्य सर्व कर्माचा निर्मूल नाश करतो तर तो परमश्रीरूपी कामिनीचा वल्लभ होतो. । ३०३ । ॥ १८३ ॥

जानो वहाँ तक जीव पुण्यल-गति, जहाँ धर्मास्ति है।
धर्मास्तिकाय अभावभें आगे गमनकी नास्ति है ॥ १८४ ॥

जीवानां पुद्गलानां गमनं जानीहि यावद्धर्मास्तिकः।
धर्मास्तिकायाभावे तस्मात्परतो न गच्छति ॥ १८४ ॥

अत्र सिद्धक्षेत्रादुपरि जीवपुद्गलानां गमनं निषिद्धम् ।

जीवानां स्वभावक्रिया सिद्धिगमनं, विभावक्रिया षट्कापक्रमयुक्तत्वं, पुद्गलानां स्वभावक्रिया परमाणुगतिः, विभावक्रिया द्वयणुकादिस्कन्धगतिः। अतोऽमीषां त्रिलोकशिखरादुपरि गतिक्रिया नास्ति, परतो गतिहेतोर्धर्मास्तिकायाभावात्; यथा जलाभावे मत्स्यानां गतिक्रिया नास्ति। अत एव यावद्धर्मास्तिकायस्तिष्ठति तत्सेत्रपर्यन्तं स्वभावविभावगतिक्रियापरिणतानां जीवपुद्गलानां गतिरिति।

(अनुष्टुप्)

त्रिलोकशिखरादूर्ध्वं जीवपुद्गलयोर्दर्योः।
नैवास्ति गमनं नित्यं गतिहेतोरभावतः । ३०४ ।

गाथा १८४

अन्वयार्थ — [जाव धर्मत्थी जीवाणु पुगलाणं गमणं जाणेहि] जेथपावेतो धर्मास्तिकाय आहे तेथपावेतो जीव पुद्गलाचे गमन जाणा. [धर्मत्थिकायाभावे तत्तो परदो न गच्छति] धर्मास्तिकायाच्या अभावी त्याच्या पुढे ते गमन करत नाहीत.

टीका — सिद्धक्षेत्राच्या पुढे वर जीव-पुद्गलाचे गमन नाही हे सांगितले आहे.

सिद्धशीलेला गमन ही जीवाची स्वभावक्रिया आहे. सहा दिशेला (लोकप्रदेशपंक्तीला धरून चार मुख्यदिशा, वर व खाली अशा सहाप्रकारे संसारी जीवाची गती असते) अपक्रमयुक्त गमन ही विभावक्रिया आहे; परमाणूची गती ही पुद्गलाची स्वभावक्रिया आहे, द्वयणुकादि स्कंधाची गती ही पुद्गलाची विभावक्रिया आहे. म्हणून या सर्वाची त्रिलोकशिखराचे वर गति क्रिया नाही; कारण त्याबाहेर धर्मास्तिकायाचा अभाव आहे. जसे जलाचे अभावी माशाची गतिक्रिया नाही. म्हणूनच जेथपर्यंत धर्मास्तिकाय आहे तेवढ्याच क्षेत्रापर्यंत स्वभावक्रिया अथवा विभावगमनक्रिया परिणत जीव-पुद्गलांची गती आहे.

श्लोकार्थ ३०४ — त्रिलोक शिखराचे वर जीव आणि पुद्गल दोहोचेही गमन कधीच नाही, कारण गतिहेतूचा (र्धर्मद्रव्याचा) अभाव आहे. । ३०४ । ॥ १८४ ॥

णियमं णियमस्स फलं णिदिदुं पवयणस्स भत्तीए।
पुव्वावरविरोधो जदि अवणीय पूर्यंतु समयणहा ॥ १८५ ॥

नियमो नियमस्य फलं निर्दिष्टं प्रवचनस्य भक्त्या।
पूर्वापरविरोधो यद्यपनीय पूर्यंतु समयज्ञाः ॥ १८५ ॥

शास्त्रादौ गृहीतस्य नियमशद्वस्य तत्कलस्य चोपसंहारोऽयम् ।

नियमस्तावच्छुद्धरत्नत्रयव्याख्यानस्वरूपेण प्रतिपादितः। तत्कलं परमनिर्वाणमिति प्रतिपादितम्। न कवित्वदर्पात् प्रवचनभक्त्या प्रतिपादितमेतत् सर्वमिति यावत्। यद्यपि पूर्वापरदोषो विद्यते चेत्द्वोषात्मकं लुप्त्वा परमकवीश्वरास्समयविदश्चोत्तमं पदं कुर्वन्त्विति।

(मालिनी)

जयति नियमसारस्तत्कलं चोत्तमानां
हृदयसरसिजाते निर्वृतेः कारणत्वात् ।
प्रवचनकृतभक्त्या सूत्रकृद्भिः कृतो यः
स खलु निखिलभव्यश्रेणिनिर्वाणमार्गः । ३०५ ।

गाथा १८५

अन्यार्थ – [पवयणस्स भत्तीए णियमं णियमस्स फलं णिदिदुं] आगमभत्तीने - प्रवचन भत्तीने नियम आणि णियमाचे फल सांगितले आहे. [जड पुव्वावरविरोहो समयणहा अवणीय पूर्यंतु] जर पूर्वापर विरोध असेल तर शास्त्राच्या जाणकारांनी त्यास दूर करून पूर्ति करावी.

टीका – शास्त्रप्रारंभी कथित नियमशद्व आणि त्याचे फल यांचा हा उपसंहार आहे.

शुद्ध रत्नत्रयाच्या व्याख्यानस्पाने तर नियम प्रतिपादन केलेला आहे. परम निर्वाण हे त्याचे फल आहे असे पूर्वीच प्रतिपादन केलेले आहे. हे कवित्वाच्या अभिमानाने सांगितलेले नाही; तर प्रवचनभत्तीने हे सर्व कथन केले आहे. जर तेथे पूर्वापर दोष असेल तर दोष बाजूला सारून श्रेष्ठ कवीश्वर शास्त्रज्ञांनी उत्तम पदरचना करावी.

जिनदेव-प्रवचन-भत्ती-बलसे नियम, तत्कलमें कहे।
यदि हो कहीं, समयज्ञ पूर्वापर विरोध सुधारिये ॥ १८५ ॥

ईसाभावेण पुणो केई पिंदंति सुंदरं मग्नं ।
तेसि वयणं सोच्चाऽभत्ति मा कुणह जिणमग्ने ॥ १८६ ॥

ईर्षभावेन पुनः केचित्रिन्दन्ति सुन्दरं मार्गम् ।
तेषां वचनं श्रुत्वा अभक्तिं मा कुरुध्वं जिनमार्गे ॥ १८६ ॥

इह हि भव्यस्य शिक्षणमुत्तम्।

केचन मंदबुद्धयः त्रिकालनिरावरणनित्यानन्दैकलक्षणनिर्विकल्पकनिजकारणपरमात्मतत्त्वसम्यकश्रद्धानपरिज्ञानानुष्ठानस्तपशुद्धरत्नत्रयप्रतिपक्षमिथ्यात्वकर्मादयसामर्थ्येन मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रिपरायणाः ईर्षभावेन समत्सरपरिणामेन सुन्दरं मार्गं सर्वज्ञवीतरागस्य मार्गं पापक्रियानिवृत्तिलक्षणं भेदोपचाररत्नत्रयात्मकमभेदोपचाररत्नत्रयात्मकं केचित्रिन्दन्ति, तेषां स्वरूपविकलानां कुहेतुदृष्टान्तसमन्वितं कुर्तर्कवचनं श्रुत्वा ह्यभक्तिं जिनेश्वरप्रणीतशुद्धरत्नत्रयमार्गे हे भव्य! मा कुरुध्वं, पुनर्भक्तिः कर्तव्येति।

श्लोकार्थ ३०५ — मोक्षाचे कारण असल्यामुळे नियम आणि नियमाचे फल हे उत्तम पुरुषांच्या हृदयकमलामध्ये जयवंत आहे! प्रवचन भक्तीने सूत्रकाराने (आकुंदकुंद देवाने) जे रचले आहे तेच खरोखर भव्यजीव समूहास निर्वाणमार्ग प्रदर्शित करणारे आहे। ३०५। ॥ १८५॥

गाथा १८६

अन्वयार्थ — [पुणो केई ईसाभावेण सुंदरं मग्नं निंदंति] आणखी पुनः कित्येक महानुभाव या सुंदर मार्गाची ईर्षबुद्धीने निंदा करतात. [तेसि वयणं सोच्चा] त्यांचे वचन ऐकून [जिणमग्ने अभत्ति मा कुणह] जिनमार्गमध्ये अभक्ति- रोष- करुं नका.

टीका — या सूत्रामध्ये भव्यास उपदेश दिलेला आहे.

त्रिकाल निरावरण, नित्य आनंद हेच ज्याचे लक्षण आहे अशा निर्विकल्पक आपल्या कारणपरमात्मतत्त्वाचे यथार्थ श्रद्धान, परिज्ञान आणि अनुष्ठान हे शुद्ध रत्नत्रय आहे. त्या शुद्ध रत्नत्रयाचा प्रतिपक्षी अशा मिथ्यात्व कर्माच्या उदयाच्या प्रभावाने मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्रामध्ये

जो कोइ सुन्दर मार्गकी निन्दा करे मात्सर्यमें।

सुनकर वचन उसके अभक्ति न कीजिये जिनमार्गमें ॥ १८६ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

देहव्यूहमहीजराजिभयदे दुःखावलीश्वापदे
 विश्वाशातिकरालकालदहने शुष्वन्मनीयावने*।
 नानादुर्णयमार्गदुर्गमतमे दृढमोहिनां देहिनां
 जैनं दर्शनमेकमेव शरणं जन्माटवीसंकटे । ३०६ ।

तथा हि -

(शार्दूलविक्रीडित)

लोकालोकनिकेतनं वपुरदो ज्ञानं च यस्य प्रभो-
 स्तं शंखधनिकं पिताखिलभुवं श्रीनेमितीर्थेश्वरम् ।
 स्तोतुं के भवनत्रयेऽपि मनुजाः शक्ताः सुरा वा पुनः
 जाने तत्त्ववनैककारणमहं भक्तिर्जिनेऽत्युत्सुका । ३०७ ।

परायण कित्येक मंदबुद्धी जीव ईर्षाबुद्धीने, मत्सरयुक्त परिणामाने या सर्वज्ञवीतराग मार्गाची (सुंदर मार्गाची) निंदा करतात. तो सर्वज्ञ वीतराग प्रणीत सुंदर मार्ग, भेदोपचार रत्नत्रयात्मक आणि अभेदोपचार रत्नत्रयात्मक आहे. अशा त्या स्वस्त्रपास न जाणणाऱ्या (मिथ्यात्वी) जीवांचे कुहेतु आणि दृष्टान्ताने सहित कुर्तकमय वचन ऐकून जिनेश्वरप्रणीत शुद्ध रत्नत्रयमार्गमध्ये हे भव्य! अभक्ति- रोष- (अश्रद्धा) करु नकोस! प्रत्युत भक्ती मात्र करावी.

या सूत्राची टीका पूर्ण करतांना टीकाकार दोन कलशद्वारा सांगतात -

श्लोकार्थ ३०६ — हे संसाररुपी अरण्य देहसमूहाच्या वृक्षराजीमुळे अति भयंकर आहे; दुःखाची मालिकारूप श्वापदे यांचे स्थान आहे; अति भयानक कालरुपी अग्नी तेथे सर्वच स्वाहा- भक्षण- करतो आहे; (जेथे मनाचे विकल्परुपी जल सुकून गेलेले आहे.) दर्शनमोहग्रस्त- मिथ्यात्वग्रस्त जीवांना नाना दुर्नयरुपी वाटांनी अत्यंत दुर्गम^१ आहे. अशा संसार जंगलाच्या बिकट स्थानामध्ये मात्र एक जैनदर्शनच खरोखर शरण आहे! । ३०६ ।

श्लोकार्थ ३०७ — श्री नेमीनाथ तीर्थकर परमदेवाचे ज्ञानशरीर हे लोकालोकाचे निकेतन

१. दुर्गम - दुस्तर, ज्यामध्ये प्रवेश वा गमन अत्यंत कठीण आहे असे हे संसार अरण्य कुनयरुपी मार्गानी अतिजटिल असल्यामुळे त्यास पार करणे दुस्तर, अतिशय कठीण आहे.

* येथे पाठभेद असावा अथवा काही अशुद्धि असावी. असा अर्थ असावा. (जेथे मनाचे विकल्परुपी जल सुकून गेलेले आहे.)

णियभावणाणिमित्तं मए कदं णियमसारणाम् सुदं।

णच्चा जिणोवदेसं पुव्वावरदोसणिम्मुकं ॥ १८७ ॥

निजभावनानिमित्तं मया कृतं नियमसारनाम् श्रुतम् ।

ज्ञात्वा जिनोपदेशं पूर्वापरदोषनिर्मुक्तम् ॥ १८७ ॥

शास्त्रनामधेयकथनद्वारेण शास्त्रोपसंहारोपन्यासोऽयम्।

अत्राचार्यः प्रारब्धस्यान्तगमनत्वात् नितरां कृतार्थतां परिग्राह्य निजभावनानिमित्तमशुभवंचनार्थं नियमसाराभिधानं श्रुतं परमाध्यात्मशास्त्रशतकुशलेन मया कृतम्। किं कृत्वा? पूर्वं ज्ञात्वा अवंचकपरमगुरुप्रसादेन बुद्ध्येति। कम्? जिनोपदेशं वीतरागसर्वज्ञमुखारविन्दविनिर्गतपरमोपदेशम्। तं पुनः किं विशिष्टम्? पूर्वापरदोषनिर्मुक्तं पूर्वापरदोषहेतुभूतसकलमोहरागद्वेषाभावादाप्तमुखविनिर्गतत्वानिर्दोषमिति।

आहे; (अर्थात् त्यांच्या ज्ञानामध्ये समस्त लोक- अलोक प्रतिबिंबित होतात.) त्यांनी आपल्या शंखधनिद्वारा सारी पृथ्वी कंपायमान केली होती. त्या नेमीनाथ तीर्थकराचे स्तवन करण्यास या तीन लोकामध्ये कोणते मानव आणि देव समर्थ आहेत? (अर्थात् कोणीच नाही). तरीही त्या नेमीनाथ प्रभूचे स्तवन करण्याचे कारण जिनेश्वरामध्ये अति उत्सुक अशी भक्तीच एकमात्र आहे असे मी समजतो. | ३०७ | ॥ १८६ ॥

गाथा १८७

अन्यर्थ — (पुव्वावरदोसणिम्मुकं जिणोवदेसं णच्चा) पूर्वापरदोषरहित जिनांच्या उपदेशाला जाणून (णियभावणाणिमित्तं मए णियमसारणाम् सुदं कदं) मी आपल्या भावनेच्या निमित्ताने [माझी भावना निर्मल व्हावी या प्रयोजनाने] हे नियमसार नावाचे शास्त्र रचले [केले] आहे.

टीका — या शास्त्राच्या नामनिर्देशद्वारा हा शास्त्ररचनेच्या उपसंहाराचा निर्देश आहे.

येथे आचार्य श्री (श्रीमद् भगवत्कुंदकुंदाचायदेव) प्रारंभ केलेल्या (नियमसाररचनास्तप) कार्याच्या समाप्तीला पोचल्या कारणाने अत्यंत कृतार्थता प्राप्त करून सांगतात की, मी हे माझ्या

सब दोष पूर्वापर रहित उपदेश श्री जिनदेवका।

मैं जान, अपनी भावना हित नियमसार सुश्रुत रचा ॥ १८७ ॥

किञ्च अस्य खलु निखिलागमार्थसार्थप्रतिपादनसमर्थस्य नियमशद्वसंसूचितविशुद्ध-
मोक्षमार्गस्य अंचितपंचास्तिकायपरिसनाथस्य संचितपंचाचारप्रपंचस्य षड्द्रव्यविचित्रस्य सप्त-
तत्त्वनवपदार्थगर्भीकृतस्य पंचभावप्रपंचप्रतिपादनपरायणस्य निश्चयप्रतिक्रमणप्रत्याख्यानप्राय-
शिव्यतपरमालोचनानियमव्युत्सर्गप्रभृतिसकलपरमार्थक्रियाकांडांबरसमृद्धस्य उपयोगत्रयविशालस्य
परमेश्वरस्य शास्त्रस्य द्विविधं किल तात्पर्यं, सूत्रतात्पर्यं शास्त्रतात्पर्यं चेति। सूत्रतात्पर्यं
पद्योपन्यासेन प्रतिसूत्रमेव प्रतिपादितम्, शास्त्रतात्पर्यं त्विदमुपदर्शयेत्। भागवतं शास्त्रमिदं

भावनेच्या (विशुद्धीच्या) प्रयोजनाने अशुभापासून वाचावे म्हणून हे नियमसार नावाचे शास्त्र केले
आहे. काय करून? (हिं शास्त्र रचले आहे?) प्रथमतः अवंचक^१ न ठगविणाऱ्या निष्कपट गुरुंच्या
कृपाप्रसादाने जाणून. काय जाणून? जिनेंद्राच्या उपदेशाला- अर्थात् वीतराग, सर्वज्ञाच्या
मुखकमलातून निघालेल्या परम (उत्कृष्ट) उपदेशाला. तो उपदेश कसा आहे? पूर्वापर दोषरहित
आहे. (मागील- पुढील कथनाशी अविरोधी, सुमेल असणारे आहे.) पूर्व आणि अपर (मागील
आणि नंतरच्या) दोषास- विरोधास हेतुभूत समस्त रागद्वेषमोहाचा अभाव झाल्याकारणाने जे
आप्त आहेत अशा जिनेश्वराच्या मुखातून बाहेर पडला आहे, म्हणून निर्दोष आहे.

आता या शास्त्राच्या तात्पर्यासंबंधी विचार करतात. तात्पर्य असे जाणावे की, हे जे
नियमसार शास्त्र आहे ते वास्तविक संपूर्ण आगमात प्रतिपादित अर्थसमूहाचे प्रतिपादन
करण्यास समर्थ आहे; नियम या शद्व द्वारा विशुद्ध मोक्षमार्गास दाखविणारे आहे; विश्वास
शोभिवंत अशा पंचास्तिकाय सहित आहे; (अर्थात् त्यामध्ये पाच अस्तिकायांचे यथार्थ निस्पत्त
आहे.) पाच प्रकाराच्या आचाराला सामावणारे आहे; (म्हणजेच त्यामध्ये ज्ञानाचार, दर्शनाचार,
चारित्राचार तपाचार आणि वीर्याचार या पाच आचारांचे कथन केलेले आहे;) सहा द्रव्यसमूहाने
विचित्र आहे; (अर्थात् भिन्न भिन्न स्वरूपाला धारण केल्याने विचित्र अशा सहा द्रव्यांचे सुंदर
वर्णन तेथे असल्याने आकर्षक आहे.) सात तत्त्वे आणि नवपदार्थ त्यात सामावलेले आहेत;
जीवाच्या पाच प्रकाराच्या भावांचे विस्ताराने वर्णन करण्यात परायण आहे; निश्चय प्रतिक्रमण,
प्रत्याख्यान, प्रायश्चित्त, परम आलोचना, नियम व्युत्सर्ग वगैरे सकल परमार्थ क्रियाकांडाच्या
आडंबराने समृद्ध आहे; (अर्थात् येथे यथार्थ क्रियाकलापाचे भरपूर वर्णन आहे;) तीन उपयोगाने
सुसमृद्ध आहे. (त्यामध्ये अशुभ, शुभ आणि शुद्ध उपयोगाचे पुष्कळ कथन केलेले आहे.)

१. अवंचक - न ठगविणारे, निष्कपट, सरळ

निर्वाणसुन्दरीसमुद्भवपरमवीतरागात्मकनिव्याबाधनिरन्तरानंगपरमानन्दप्रदं निरतिशयनित्यशुद्ध-
निरंजननिजकारणपरमात्मभावनाकारणं समस्तनयनिव्ययांचितं पंचमगतिहेतुभूतं पंचेन्द्रियप्र-
सरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहेण निर्मितमिदं ये खलु निश्चयव्यवहारनययोरविरोधेन जानन्ति ते
खलु महान्तः समस्ताध्यात्मशास्त्रहृदयवेदिनः परमानन्दवीतरागसुखाभिलाषिणः परित्य-

अशा या परमेश्वरप्रणीत शास्त्राचे खरोखर दोन प्रकारचे तात्पर्य आहे. (१) सूत्रतात्पर्य आणि (२) शास्त्रतात्पर्य. त्यापैकी सूत्र तात्पर्य तर प्रत्येक गाथेवरील टीकेच्या अंती कलशरूप पद्यद्वारा प्रतिपादन केलेले आहेच. आणि शास्त्रतात्पर्य हे निमोक्तप्रकारे खालील प्रमाणे आता सांगण्यात येते.

शास्त्रतात्पर्य — हे नियमसार शास्त्र भागवत (निर्दोष भगवंतानी सांगितलेले) शास्त्र आहे. ते शास्त्र मुक्तिलक्ष्मीपासून उत्पन्न होणाऱ्या परम वीतरागस्वरूप निराबाध^१, अखंड, अनंग^२ म्हणजेच देहसंबंधाविना होणाऱ्या परमानंदास देणारे आहे; निरतिशय^३ नित्यशुद्ध, निरंजन अशा आपल्या कारणपरमात्म्याच्या भावनेचे कारण आहे; संपूर्ण नयसमूहाने अलंकृत आहे; पंचम सिद्धगतीच्या प्राप्तीचा हेतू आहे; आणि पाच इंद्रियांच्या विस्ताराने रहित अशा देहमात्र परिग्रह धारण करणाऱ्या (निर्ग्रन्थ) मुनीवराने रचलेले आहे. अशा या वीतरागप्रणीत शास्त्रास जे निश्चयनय आणि व्यवहारनय द्वारा अविरोध जाणतात तेच खरोखर या शद्भ्रम्हाच्या फलस्वरूप शाश्वत सुखास भोगतात. ते महापुरुष समस्त अध्यात्मशास्त्राचे हार्द^४ जाणणारे आहेत; अतीन्द्रिय वीतरागी, परमानंदमय सुखाचे मात्र अभिलाषी आहेत; बाद्य दहा आणि चौदा अभ्यंतर अशा विविध नाना परिग्रहांचा त्याग करून सदैव निरूपधि, स्वरूपमग्न^५, अशा

१. निव्याबाध :- बाधारहित, निर्विघ्न, निराबाध.
२. अनंग- देहाच्या कारणाविना होणारा अतीन्द्रिय.
३. निरतिशय - ज्यापेक्षा अतिशय काहीही नाही असे परम अतिशयाने सहित.
४. हार्द- हृदय, रहस्य, मर्म, आत्मा. या शास्त्रास यथार्थ जाणणारे संपूर्ण अध्यात्मशास्त्राचे मर्म जाणतात.
५. परिग्रह मुळात दोन प्रकारचा आहे. १) अभ्यंतर परिग्रह २) बाद्य परिग्रह. अभ्यंतर परिग्रह चौदा प्रकारचा आहे. १ मिथ्यात्व, २ ते ५ चार कषाय (२ क्रोध, ३ मान, ४ माया, ५ लोभ) आणि ६ ते १४ नव नोकषाय. (६ हास्य, ७ रति, ८ अरति, ९ शोक १० भय ११ जुगुप्सा १२ स्त्रीवेद १३ पुंवेद १४ नपुंसक वेद). बाद्य परिग्रह दहा प्रकारचा आहे.
६. स्वस्थ - आपल्या आत्म्यामध्ये संलग्न- स्वात्माश्रित शुद्धरलत्रय हेच निश्चय रलत्रय- वीतराग रलत्रय आहे. आणि ते भेदकल्पना आणि उपचार- विकल्प यांच्या अतीत आहे.

क्तबाह्याभ्यन्तरचतुर्विंशतिपरिग्रहप्रपंचाः त्रिकालनिरुपाधिस्वस्त्रपनिरतनिजकारणपरमात्म-
स्वस्त्रपश्चानपरिज्ञानाचरणात्मकभेदोपचारकल्पनानिरपेक्षस्वस्थरत्नत्रयपरायणाः सन्तः शद्ब्रह्मा-
फलस्य शाश्वतसुखस्य भोक्तारो भवन्तीति।

(मालिनी)

सुकविजनपयोजानन्दिमित्रेण शस्तं
ललितपदनिकायैर्निर्मितं शास्त्रमेतत्।
निजमनसि विधत्ते यो विशुद्धात्मकांक्षी
स भवति परमश्रीकामिनीकामस्तपः । ३०८ ।

(अनुष्टुप्)

पद्मप्रभाभिधानोद्घसिन्धुनाथसमुद्भवा ।
उपन्यासोर्मिमालेयं स्थेयाच्येतसि सा सताम् । ३०९ ।

(अनुष्टुप्)

अस्मिन् लक्षणशास्त्रस्य विरुद्धं पदमस्ति चेत्।
लुप्त्वा तत्कवयो भद्राः कुर्वन्तु पदमुत्तमम् । ३१० ।

आपल्या कारणपरमात्म्यांच्या स्वस्त्रपाचे श्रद्धान- ज्ञान आणि अनुष्ठानस्वस्त्रपी आणि भेदोपचाराच्या विकल्पाने रहित अशा स्वात्मोत्थ निश्चय रत्नत्रयामध्ये लवलीन होतात. असे जीव या शब्दब्रह्माचे फल अशा शाश्वत सुखास भोगतात.

आता या नियमसार परमागमावरील तात्पर्यवृत्तीनामक टीका समाप्त करत असतांना श्री पद्मप्रभमलधारी देव चार कलशकाव्याद्वारा समारोप करतात -

श्लोकार्थ ३०८ — सुकविरूप कमलांना प्रफुल्लित करणारा जणूं सूर्यच अशा आचार्यांनी ललित पदांच्या समूहाने रचित अशा या उत्तम शास्त्रास जो आपल्या विशुद्ध आत्म्याच्या प्राप्तीच्या आकांक्षेने आपल्या अंतर्यामी धारण करतो तो परमश्री- मुक्तिलक्ष्मी- कामिनीचा नाथ होतो. । ३०८ ।

श्लोकार्थ ३०९ — पद्मप्रभनामक विशाल महान समुद्रापासून उत्पन्न होणारी ही तरंगमाला - म्हणजेच सरस प्रवाही टीका - सत्पुरुषांच्या चित्तामध्ये सदैव राहो. । ३०९ ।

श्लोकार्थ ३१० — जर या शास्त्रामध्ये कोणते पद लक्षणशास्त्राच्या विरुद्ध असे असेल

(वसंततिलका)

यावत्सदागतिपथे रुचिरे विरेजे
तारागणैः परिवृतं सकलेन्दुबिंबम् ।
तात्पर्यवृत्तिरपहस्तितहेयवृत्तिः
स्थेयात्सतां विपुलचेतसि तावदेव । ३९९ ।

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमलधारिदेव-
विरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ शुद्धोपयोगाधिकारो द्वादशमः श्रुतस्कन्धः ॥
समाप्ता चेयं तात्पर्यवृत्तिः ।

— ● ● ● —

तर भद्र कवीनी ते बदलून तेथे उत्तम पदाची रचना करावी । ३९० ।

झोकार्थ ३९९ — जो पावेतो तारांगणाने वेढलेल्या पूर्ण (पोर्णिमेचा चंद्र) चंद्राचे बिंब या सुंदर गगनामध्ये^१ शोभत राहील तोपावेतो ठीक ही तात्पर्यवृत्ती टीका सत्पुरुषांच्या विशाल हृदयात स्थायोरूपाने राहो. या तात्पर्यवृत्ती टीकेने हेयवृत्तीला निरस्त केले आहे. (अर्थात सोडण्यायोग्य समस्त विभावस्प वृत्तीला दूर बाजूला सारले आहे.) । ३९९ । ॥ १८७ ॥

याप्रमाणे सुकविजनरूपी कमलांना प्रफुल्लित करण्यासाठी जो सूर्यसमान आहे आणि पाच इंद्रियांच्या विस्ताराने रहित देहमात्र परिग्रह ज्यांना आहे अशा श्री पद्मप्रभमलधारि देवांनी रचलेल्या या नियमसार शास्त्रावरील तात्पर्यवृत्ती नामक टीकेमध्ये शुद्धोपयोगाधिकार नावाचा बारावा श्रुतस्कंद अधिकार समाप्त झाला.

आतापवेतो श्री. आचार्य कुंदकुंदाचार्य रचित नियमसार शास्त्राच्या १८७ गाथा त्यावरील आ. पद्मप्रभमलधारीदेवांनी रचित तात्पर्यवृत्ती टीका आणि त्या मधील ३९९ कलश व मूळ गाथा, तात्पर्यवृत्ती टीका आणि कलश यांचा श्री धन्यकुमार गं. भोरे यांनी केलेला मराठी अनुवाद पूर्ण झाला.

१. सदागतिपथे - आकाशामध्ये, गगनामध्ये

❖ श्री नियमसारकी वर्णनुक्रम गाथासूची ❖

—●●●—

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ	
	अ			उ		
अइथूलथूल थूलं	२१	४७	उकिकट्टो जो बोहो	११६	२२१	
अणुखंधवियप्पेण दु	२०	४६	उत्तमअट्ट आदा	१२	१६३	
अण्णणिरावेक्खो जो	२८	५६	उम्मगं परिचत्ता	८६	१५३	
अत्तागमतच्चाणं	५	१०	उसहादिजिणवरिंदा	१४०	२६३	
अत्तादि अत्तमज्ञं	२६	५३		ए		
अप्पसरूपं पेच्छदि	१६६	३१७	एगो मे सासदो अप्पा	१०२	१८५	
अप्पसरूपालबण	११९	२२६	एगो य मरदि जीवो	१०९	१८३	
अप्पाणं विणु णाण	१७१	३२६	एदे छद्वाणि य	३४	६६	
अप्पा परप्पयासो	१६३	३१२	एदे सव्वे भावा	४९	१६	
अरसमरुवमगंधं	४६	९९	एयरसरूपगंधं	२७	५४	
अव्वाबाहमण्णिदियमणो	१७८	३३७	एरिसभेदब्बासे	८२	१४६	
असरीरा अविणासा	४८	९५	एरिसय भावणाए	७६	१३८	
अंतरबाहिर - जप्पे	१५०	२८५	एवं भेदब्बासं	१०६	११२	
	आ			क		
आयुस्स खयेण पुणो	१७६	३३३	कत्ता भोत्ता आदा	१८	३९	
आदा खु मज्जं णाणे	१००	१८०	कदकारिदाणुमोदण	६३	११६	
आराहणाइ व टृइ	८४	१४९	कम्ममहीसुहमूल	११०	२०४	
आलोयणमालु छण	१०८	११९	कम्मादो अप्पाणं	१११	२०६	
आवासं जह इच्छसि	१४७	२८०	कायकिरियाणियत्ती	७०	१२७	
आवासएण जुत्तो	१४९	२८४	कायाईपरदव्वे	१२१	२३०	
आवासएण हीणो	१४८	२८२	कालुस्समोहसण्णा	६६	१२२	
	ई			किं काहदि वणवासो	१२४	२३७
ईसाभावेण पुणो	१८६	३४९	किं बहुणा भणिएण दु	११७	२२२	
ईहापुवं वयणं	१७४	३२९	कुलजोणिजीवमगण	५६	१०५	

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
केवलणाणसहावो	९६	१७२	जिणकहियपरमसुत्त	१५५	२९३
केवलमिंदियरहियं	११	२४	जीवाण पुगलाणं	१८४	३४६
कोहं खमया माणं	११५	२१८	जीवादिबहित्तच्चं	३८	७२
कोहादिसगब्बाव	११८	२१७	जीवादिदव्वाणं	३३	६५
ग			जीवा दु पोगलादो	३२	६३
गमणणिमित्त धम्म	३०	५८	जीवा पोगलकाया	९	२०
गामे वा णयरे वा	५८	१०८	जीवो उवओगमओ	१०	२२
घ			जुगवं वट्टइ णाणं	१६०	३०४
घणघाइकम्मरहिया	७१	१२९	जो चरदि संजदो खलु	१४४	२७३
च			जो ण हवदि अण्णवसो	१४९	२६७
चउगइभवसंभमणं	४२	८१	जो दु अट्टं च रुदं च	१२९	२४७
चउदहभेदा भणिदा	१७	३७	जो दुगंछा भयं वेदं	१३२	२५०
चकखु अचकखु ओही	१४	३१	जो दु धम्मं च सुकं च	१३३	२५१
चत्ता अगुतिभावं	८८	१५६	जो दु पुण्णं चं पावं च	१३०	२४८
चल मलिन मगाढत	५२	१००	जो दु हस्सं रई सोगं	१३१	२५०
छ			जो धम्मसुकक्षाणम्मि	१५१	२८७
छायातवमादीया	२३	४८	जो पस्सदि अप्पाणं	१०९	२०९
छुहतण्हभीस्त्रोसो	६	११	जो समो सव्वभूदेसु	१२६	२४०
ज			झ		
जं किंचि मे दुच्चरित	१०३	१८७	झाणणिलीणो साहू	९३	१६६
जदि सक्कदि कादु जे	१५४	२११	ठ		
जस्स रागो दु दोसो दु	१२८	२४५	ठाणणिसेज्जविहारा	१७५	३३२
जस्स सणिहिदो अप्पा	१२७	२४४	ण		
जाइजरमरणरहियं	१७७	३३५	णट्टुकम्मबंधा	७२	१३२
जाणंतो पसंतो	१७२	३२७	णमिऊण जिणं वीरं	१	४
जाणदिपस्सदि सवं	१५९	३०९	णरणारयतिरियसुरा	१५	३४
जा रायादिणियत्ती	६९	१२६	ण वसो अवसो अवस	१४२	२६९
जारिसिया सिद्धपा	४७	१४	णवि इंदिय उवसग्गा	१८०	३४१
			णवि कम्मं णोकम्मं	१८१	३४३

गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
णवि दुक्खंणवि सुक्ख	१७९	३३९	त	
णांताणांताभवेण स -	११८	२२५	तस्स मुहगदवयणं	८ १८
णाणं अप्पपयासं	१६५	३१६	तह दंसणउवओगो	१३ २९
णाणं जीवसरुवं	१७०	३२३	थ	
णाणं परप्पपयांसं	१६९	३०७	थीराजचोरभत्तक	६७ १२३
णाणं परप्पपयांसं तइया	१६२	३१०	द	
णाणं परप्पयासं	१६४	३१४	दद्वृण इत्थिस्त्रवं	५९ १०९
णाणा जीवा णाणा	१५६	२९४	दव्वगुणपज्जयाणं	१४५ २७५
णाहं कोहो माणो	८१	१४१	दव्वात्थिएण जीवा	१९ ४२
णाहं नारयभावो	७७	१४१	ध	
णाहं बालो वुङ्गो	७९	१४१	धाउचउक्कस्स पुणो	२५ ५९
णाहं मग्गणठाणो	७८	१४१	प	
णाहं रागो दोसो	८०	१४१	पडिकमणामधेये	१४ १६७
णिककसायस्स दंतस्स	१०५	१९९	पडिकमणपहुदिकिरियं	१५२ २८९
णिगंथो णिरागो	४४	८९	पयडिट्टिदिअणुभाग	१८ १७७
णिदंडो णिदंदो	४३	८५	परिच्छा परभावं	१४६ २७७
णियभावणाणिमित्तं	१८७	३५९	परिणामपुव्ववयणं	१७३ ३२९
णियभावंणवि मुच्चइ	१७	१७४	पंचाचारसमग्गा	७३ १३४
णियमं णियमस्स फलं	१८५	३४८	पासुगभूमिपदेसे	६५ १२०
णियमं मोक्खउवाओ	४	९	पासुगमगेण दिवा	६९ ११२
णियमेण य जं कज्जं	३	७	पोगलदव्वं मोतं	३७ ७०
णिव्वाणमेव सिद्धा	१८३	३४५	पुव्वुत्ससयलदव्वं	१६८ ३२०
णिस्सेसदोसरहिओ	७	१५	पुव्वुत्ससयलभावा	५० १८
णोक्मकम्मरहियं	१०७	११७	पेसुण्णहासकक्कस -	६२ ११४
णो खइयभावठाणा	४१	७७	पोगलदव्वं उच्चइ	२९ ५७
णो खलु सहावठाणा	३९	७४	पोत्थइकमंडलाइं	६४ ११८
णो ठिदिबंधटाणा	४०	७५	बंधणछेदणमारण	६८ १२५

गाथा पृष्ठ		गाथा पृष्ठ	
भ		व	
भूपवदमादीया	२२	व द्विदि जो सो समणो	१४३ २७०
मग्गो मग्गफलं ति य	२ ६	वण्णरसगंधफासा	४५ ९९
मदमाणमायलोहवि-	११२ २१०	वदसमिदिसीलसंजम-	११३ २१६
ममतिं परिवज्जामि	९९ १७८	वयणमयं पडिकमणं	१५३ २९०
माणुस्सा दुवियप्पा	१६ ३६	वयणोच्चारणकिरियं	१२२ २३४
मिच्छत्तपहुदिभावा	१० १६०	ववहारणयचारिते	५५ १०९
मिच्छादंसणणाण-	११ १६२	वावारविष्मुकका	७५ १३६
मुत्तममुतं दव्वं	१६७ ३१९	विज्जदि केवलणाणं	१८२ ३४४
मोक्खपहे अप्पाणं	१३६ २५८	विरदो सव्वसावज्जे	१२५ २३९
मोक्खंगयपुरिसाणं	१३५ २५६	विवरीयाभिणिवेसवि-	५९ १००
मोत्तूण अद्रूसदं	८९ १५७	विवरीयाभिणिवेसं	१३९ २६२
मोत्तूण अणाथारं	८५ १५९	स	
मोत्तूण वयणरयणं	८३ १४७	सण्णाणं चउभेयं	१२ २४
मोत्तूण सयलजप्पम -	९५ १७०	समयावलिभेदेण दु	३१ ६०
मोत्तूण सल्लभावं	८७ १५५	सम्मत्तणाणचरणे	१३४ २५४
र		सम्मत्तस्सणिमितं	५३ १००
रयणत्तयसंजुता	७४ १३६	सम्मतं सण्णाणं	५४ १०९
रागेण व दोसेण व	५७ १०७	सम्मं मे सव्वभूदेसु	१०४ १८९
गयादीपरिहारे	१३७ २५९	सव्व वि अप्पाभावे	१३८ २६९
ल		सव्वे पुराणपुरिसा	१५८ २९८
लद्धणं णिहि एकको	१५७ २९६	सव्वेसिं गंथाणं	६० ११०
लोयायासे ताव	३६ ६८	संखेज्जा संखेज्जा-	३५ ६८
लोयालोयं जाणइ	१६९ ३२२	संजमणियमतवेण दु	१२३ २३६
		सुहअसुहवयणरयणं	१२० २२८
		सुहमा हवंति खंधा	२४ ४८

- : कलशकाव्योंकी वर्णानुक्रम सूची :-

—●●●—

	श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ
	अ				
अक्षय्यान्त-	१६३	२०७	अनशनादि-	२५१	२७९
अखंडितमनारतं	१४९	१९५	अनादिमम संसार-	१६७	२०९
अचेतने पुद्गल	४५	५८	अनिशमतुलबोधा-	६४	८८
अत एव भाति नित्यं	२४४	२७३	अन्यवशः संसारी	२४३	२७२
अतितीव्रमोहसंभव-	१११	१४९	अपगतपरमात्म-	११२	१५१
अत्यपूर्वनिजात्मोत्थ-	२३६	२६६	अपरिस्पंदस्तपस्य	९५	१२८
अथ जिनपतिमार्गा-	१७१	२१२	अपवर्गाय भव्यानां	४	३
अथ जिनमतमुक्ते -	३०३	३४६	अपि च बहुविभावे	२७	३६
अथ तनुमनोवाचां	११८	१५७	अपि च सकलराग-	३०	४०
अथ नययुगयुक्ति	३६	४४	अपुनर्भवसुख-	२३३	२६५
अथ निजपरमानंदै-	११३	१५२	अप्यात्मनि स्थितिं बुद्ध्वा	४०	५४
अथ नियतमनोवा-	१३४	१७१	अभिनवमिदमुच्चै-	२४०	२७१
अथ भवजलराशौ	१२१	१६१	अभिनवमिदं पाप	१७५	२१३
अथ मम परमात्मा	१३८	१८६	अयं जीवो जीव -	२१७	२४९
अथ विविध विकल्पं	१६८	२०९	अविचलितमखंड-	२९६	३३७
अथ सकलजिणोक्त-	१७	२३	असति च सति बंधो	७०	९३
अथ सति परभावे	२४	३३	असति सति विभावे	३४	४१
अथ सति परमाणो-	४१	५५	असारे संसारे	२६४	२९२
अथ सुललितवाचां	१६९	२०९	अस्माकं मानसान्युच्चैः	६	३
अद्वन्द्वनिष्ठमनधं	२३७	२६६	अस्मिन् लक्षणशास्त्रस्य	३१०	३५४
अध्यात्मशास्त्रा-	१८७	२२४	अस्मिन् लोके	२६८	२९७
अनवरतमखण्ड-	६०	८४	अहमात्मा सुखाकांक्षी	२०७	२४२
अनवरतमखण्ड-	१९२	२२९		अं	
अनशनादि-	१८४	२२३	अंचितपञ्चमगतये	५८	८२
अनशनादि-	२०२	२३९			

श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ	
आ					
आकर्षति रत्नानं	७८	१०९	इति जिनशासनसिद्धं	२१४	२४७
आत्मज्ञानादभवति	१८६	२२४	इति निगदितभेद-	१८	२७
आत्मध्यानाद	१२३	१६५	इति परगुणपर्या-	२५	३३
आत्मन्युच्चैर्भवति	२३८	२६९	इति ललितपदाना-	५३	७०
आत्मा जानाति विश्वं	२७२	३०४	इति विपरीतविमुक्तं	१०	९
आत्मा ज्ञानं भवति	२७८	३१२	इति विरचितमुच्चै-	५०	६६
आत्मा ज्ञानं भवति	२८१	३१७	इति विविधविकल्पे	३८	५०
आत्मा तिष्ठत्य-	२६२	२८९	इति सति मुनिनाथ-	११०	१४७
आत्मा धर्मी भवति	२७९	३१३	इत्थं निजज्ञेन	६७	८९
आत्मानमांत्मनात्मायं	२२८	२६१	इत्थं बुद्ध्या जिनेंद्रस्य	२४९	२७८
आत्मानमात्मनि	१२९	१७५	इत्थं बुद्ध्या परम-	८१	११३
आत्मा नित्यं तपसि	२१२	२४५	इत्थं बुद्ध्योपदेशं	६१	८४
आत्मानं ज्ञानदृग्गुप्तं	२८७	३२७	इत्थं मुक्त्वा	२०३	२४०
आत्मा भिन्नो भवति	१६२	२०७	इदमिदमधसेना-	२१०	२४३
आत्माराधनया हीनः	२१९	३४१	इदं ध्यानमिदं ध्येय-	१९३	२२९
आत्मावश्यं सहज-	२५६	२८३	इह गमननिमित्तं	४६	६०
आत्मा स्पष्टः	१५५	२०२		ई	
आत्मा ह्यात्मानमा-	१५४	२०२	ईहापूर्व वचन-	२८९	३३०
आत्मा ह्यात्मानमा-	२२७	२५९		उ	
आद्यन्तमुक्तनघं	६८	८९	उद्घूतकर्मसंदोहान्	२२१	२५६
आलोचनाभेद-	१५३	२००		ए	
आलोचना सतत-	१७२	२१२	एक एव सदा धन्यो	२५४	२८०
आलोच्यालोच्य	१५२	१९९	एको देवस्त्रिभुवन-	२९०	३२१
आसंसारादखिल-	१६१	२०६	एको देवः स जयति	२७५	३६०
	इ		एको भावः स जयति	१६०	२०६
इति जिनमार्गाभ्योधे-	५१	६८	एको याति प्रबल-	१३७	१८५
इति जिनपति मार्गाद्	४३	५८		क	
इति जिनपतिमार्गा-	१६	२२	कश्चिवन्मुनि सतत-	२६०	२८८

	श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ
कषायकलिरजितं	११७	१५६	जयति स परमात्मा	१२८	१७३
कायोत्सर्गो भवति	१९५	२३१	जयति समता नित्यं	१४१	१९०
कांक्षत्यद्वैतमन्येपि	२०६	२४२	जयति समयसारः	५४	७३
केचिदद्वैतमार्गस्था	२०५	२४२	जयति समितिरेषा	८२	११३
को नाम वक्ति विद्वान्	१३२	१७६	जयति सहजतत्त्वं	१४८	१९५
कोपि क्वापि मुनिर्बभूव	२४१	२७२	जयति सहजतेजः-	१९६	२३१
क्वचिद्व्रजति कामीनी-	९	७	जयति सहजतेजः-	१७०	२१०
क्वचिल्लसति निर्मलं	१३६	१८२	जयति सहजतेजो-	२५२	२७९
क्वचिल्लसति सदगुणैः	२६	३३	जयति सहजबोध-	७५	१०३
क्षमया क्रोधकषायां	१८२	२२१	जयति सहजं तत्त्वं	१७६	२१३
ग					
गलनादणुरित्युक्तः	३७	४७	जयत्यनधिन्मयं	१५६	२०३
गुणधरणधररचितं	५	३	जयत्यनधमात्म-	२११	२४३
गुदिर्भविष्यति सदा	११	१२३	जयत्ययमुदारथीः	२४७	२७८
घ					
घोरसंसृति	१४४	१९३	जानन् सर्वं भुवन-	२८८	३२८
च					
चित्तत्वभावनासक्त	१३९	१८८	जानाति लोकमखिल	२८५	३२३
ज					
जगदिदमजगच्च	१४	१७	जितरतिपतिचापः	९८	१३०
जयति जगति वीरः	८	५	जिनप्रभुमुखारविन्द-	१५०	१९६
जयति नियमसार-	३०५	३४८	जिनेंद्रो मुक्तिकामिन्याः	२७६	३६०
जयति परमतत्त्वं-	६३	८७	ज्ञानंज्योतिः प्रहत-	६९	९९
जयति विदितगात्रः	९६	१३०	ज्ञानं तावत् सहज -	२७७	३१०
जयति विदितमोक्षः	९९	१३१	ज्ञानं तावदभवति	२८६	३२५
जयति शांत-	१७८	२१४	त		
जयति सततं	१४२	१९२	तत्त्वेषु जैनमुनिनाथ-	२३०	२६३
			तपस्या लोकेस्मिन्नि	२४२	२७२
			त्यक्त्वा वाचं	९२	१२४
			त्यक्त्वा विभावमखिलं	१५९	२०४
			त्यक्त्वा विभावमखिलं	१२२	१६३
			त्यक्त्वा सर्वं सुकृत-	२१५	२४९

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ		
त्यक्त्वा संगं जनन-	२६९	२९७	निर्मुक्तसंगनिकरं	१५८	२०३
त्यजतु भवभीरु	८०	११९	निर्यापकाचार्य-	१२५	१६८
त्यजतु सुरलोकादि	२४५	२७५	निर्वाणस्थे प्रहतदुरित-	३०९	३४४
त्यजाम्येतत्सर्वं	२१८	२५९	निर्विकल्पे समाधौ	२०९	२३७
त्रसहतिपरिणाम-	७६	१०६	निवृत्तेन्द्रयलौत्यानां	२३५	२६५
त्रसहतिपरिमुक्तं	२०४	२४९	निश्चयस्तपां समितिं	८४	११४
त्रिलोकशिखरादूर्ध्वं	३०४	३४७	निःशेषदोषदूरं	२२३	२५७
त्रैलोक्याग्रनिकेतनान्-	२२५	२५७	नीत्वास्तान्	१०२	१३३
त्वयि सति परमात्मन्-	९	९	प		
द			पदार्थरत्नाभरणं	५२	६९
दुरध्वनकुठारः	६२	८७	पद्मप्रभाभिधानो	३०९	३५४
दग्गजप्तिवृत्यात्मक	२३	३१	परपरिणितद्वै	४२	५७
देवेन्द्रासनकंपकारण	२९२	३३३	परब्रह्मण्यनुष्ठान-	८५	११५
देहव्यूहमही जराजि	३०६	३५०	परिग्रहाग्रहं मुक्त्वा	११	२७
ध			पश्यत्यात्मा सहज-	२८२	३१८
ध्यानावलीमपि	११९	१५९	पंचसंसारनिर्मुक्तान्	२९५	३३५
न			पंचास्तिकायषड्द्रव्य-	७	३
नमामि नित्यं	१८८	२२५	पुद्गलोऽचेतनो जीव-	४४	५८
नमोऽस्तु ते	१०८	१४०	प्रतीतिगोचराः सर्वे	४९	६४
न हयस्माकं	७४	११	प्रत्याख्यानं भवति	१४५	११४
न ह्ये तस्मिन्	२९९	३३१	प्रत्याख्यानाद्भवति	१४७	११४
नानानूननराधिनाथ-	२९	३१	प्रध्वस्तपंचबाणस्य	२४८	२७८
नाभेपादिजिनेश्वरान्	२३१	२६४	प्रनष्टदुरितोत्करं	१५९	११६
निजात्मगुणसंपदं	१९८	२३२	प्रपद्येऽहं सदाशुद्ध -	१६६	२०८
नित्यशुद्धविदानन्द-	५६	७७	प्रागेव शुद्धता येषां	७७	१५
नियतमिह जनानां	८३	११३	प्रायश्चित्तमुक्त-	१८१	२१८
निर्द्वन्द्वं निरुपद्रवं	१३१	१७६	प्रायश्चित्तं न पुन-	१८१	२२६
			प्रायश्चित्तं भवति	१८०	२१७

	श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ
प्रायशिवतं हच्युतमाना-	१८५	२२४	मम सहजसुदृष्ट्यै	१३५	१८२
प्रीत्यप्रीतिविमुक्त-	५५	७५	महानंदानंदो	१४६	१९४
प्रेक्षावदभिः सहज-	१३३	१७७	मुक्तः कदापि	१६५	२०८
ब			मुक्तयद्गनालि-	१४०	१९०
बन्धव्येदादतुल -	२१४	३३५	मुक्त्वा कायविकारं	९३	१२६
बन्धव्येदादभगवति	३०२	३४५	मुक्त्वा जल्पं	२५९	२८७
बहिरात्मान्तरात्मेति	२६१	२८८	मुक्त्वानाचारमुच्चै-	११४	१५२
भ			मुक्त्वा भव्यो वचनरचनां	२६३	२९०
भवति तनुविभूतिः	७९	११०	मुक्त्वा मोहकनक -	२७१	२९९
भवभयभेदिनि भगवति	१२	११	मोक्षे मोक्षे जयति	२१	२८
भवभवसुखदुःखं	२१८	३४०	मोक्षोपायो भवति	११	१०
भवभवसुखमल्पं	११७	२३२	य		
भवभोगपराद्भुव	६५	८८	यद्येवं चरणं निजात्मा	२५५	२८२
भविनां भवसुखविमुखं	१०६	१३७	यस्मिन् ब्रह्मण्यनुपम-	३००	३४२
भविनि भवगुणाः स्युः	३५	४२	यस्य प्रतिक्रमणमेव	१२६	१६८
भवसंभवविषभूरुह-	१९९	२३२	यः कर्मशमनिकरं	३३	४१
भव्यः समस्त-	१०९	१४५	यः शुद्धात्मज्ञान-	१८३	२२२
भावकर्मनिरोधेन	३१	४०	यः शुद्धात्मन्यविचल-	१९०	२२७
भावाः पंच भवन्ति	२१७	३३९	यः सर्वकर्मविषभू-	५७	७७
भाविकालभव-	१४३	१९३	यावच्चिन्तास्ति जन्तुनां	२४६	२७७
भीतिं विहाय पशुभि-	२६६	२९४	यावत्सदा गतिपथे	३११	३५५
भुक्त्वा भक्तं	८६	११८	ये मर्त्यदेवनिकुरम्ब-	२२६	२५८
भेदवादाः कदाचित्स्यु-	११४	२३०	ये लोकाग्रनिवासिनो	२२४	२५७
भेदाभावे सतीयं	२२९	२६२	योगी कश्चित्स्वहित-	२३१	२७०
म			योगी नित्यं सहज-	२५८	२८५
मत्स्वान्तं मयि	१३०	१७५	यो नैव पश्यति जगत्वय-	२८४	३२१
मदननगसुरेशः	१००	१३१	र		
			रत्नत्रयमयान् शुद्धान्	१०५	१३६
			रागद्वेषपरंपरापरिणतं	२३४	२६५

	श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ
रागद्वेषौ विकृतिमिह	२१३	२४६	शुद्धं तत्त्वं	१७३	२१२
ल			शुद्धात्मानं निजसुख-	१५७	२०३
ललितललितं	१५	१९	शुद्धाशुद्धविकल्पना	७२	९६
लोकालोकनिकेतनं	३०७	३५०	ष		
व			षट्कापक्रमयुक्तानां	२९३	३३४
वक्तिव्यक्तं	७७	१०८	स		
वचनरचनां त्यक्त्वा	१९९	२२९	सकलकरणग्रामा -	१०४	१३५
वर्तनाहेतुरेषः स्यात्	४८	६४	सद्बोधपोतमधिरुह्य	२७४	३०६
वर्तेतेज्ञानदृष्टी	२७३	३०६	सद्बोधमंडनमिदं	१२०	१५९
वाचं वाचं यमीन्द्राणां	२	२	समयनिमिषकाष्ठा	४७	६२
विकल्पो जीवानां	२६७	२९६	समयसार -	६६	८८
विकल्पोपन्यासै-	२०८	२४२	समाधिना	२००	२३५
विजितजन्म-	१७९	२१४	समितिरिह यतीनां	८८	१२९
विषयसुखविरक्ताः	११५	१५४	समितिषुसमीतीयं	८७	११९
वृषभादिवीरपश्चिम-	२३२	२६५	समितिसमिति	८९	१२९
व्यवहरणनयेन	१०९	१३३	समितिसंहतिः	९०	१२९
व्यवहरणनयेन	२८०	३१५	सम्यकत्वेऽस्मिन्	२२०	२५५
व्यवहारनयस्येत्थं	२२२	२५७	सम्यग्दृष्टिस्त्यजति	१२७	१७२
श			सम्यग्वर्ती त्रिभुवनगुरुः	२८३	३२०
शतमखशतपूज्यः	१३	१५	सर्वज्ञवीतरागस्य	२५३	२८०
शत्यत्रयं परित्यज्य	११६	१५६	सहजज्ञानसाम्राज्य-	२२	२८
शस्ताशस्तमनो-	९४	१२७	सहजपरमं तत्त्वं	१७७	२१४
शस्ताशस्तसमस्त-	२०	२७	संज्ञानभावपरिमुक्त-	३२	४९
शीलमपवर्गयोषिद्-	१०७	१३९	संसारघोर -	१६४	२०८
शुक्लध्यानप्रदीपोऽयं	१२४	१६७	सानन्दं तत्त्वमज्ज-	१७४	२१३
शुक्लध्याने परिणतमतिः	२१९	२५३	सिद्धान्तोदूधश्रीधवं	३	२
शुद्धनिश्चयनयेन	७३	९८	सुकविजनपयोजा-	३०८	३५४

	श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ
सुकृतमपि समस्त	५९	८२	स्ववशयोगि -	२५०	२७९
सुखं दुःखं योनौ	२०९	२४३	स्ववशस्य मुनीन्द्रस्य	२५७	२८३
स्कन्धैस्तैः षट्प्रकारैः	३९	५२	स्वस्वरूपस्थितान्	१०३	१३३
स्मरकरिमृगराजः	९७	१३०	स्वात्माराधनया पुराण-	२७०	२९९
स्वतःसिद्धं ज्ञानं	२१६	२४९	ह		
स्वर्गे वासिमन्मनुज-	२८	३९	हित्वा भीतिं पशुजनकृतां	२६५	२९४

- उद्धृत गाथा श्लोकोंकी वर्णनुक्रम सूची -

— ● ● ● —

	पृष्ठ		पृष्ठ
अ		क	
अनवरतमनन्तै -	१५०	कालाभावे न भावानां	६४
अन्यूनमनतिरिक्तं	१९	कान्त्यैव स्नपयन्ति	१७
अभिमतफलसिद्धि-	१४	कुसूलगर्भ -	१३९
अलमलमतिजल्पै-	१४८	केवलज्ञानदृक्सौख्य-	१७३
अस्मिन्ननादिनि	५०		ग
अहिंसा भूतानां	१०६	गिरिगहनगुहा-	२३८
आ		च	
आचारश्च तदेवेकं	१८२	चक्रं विहाय निज-	२२०
आत्मकार्यं परित्यज्य	२७६	चिच्छकितव्याप्त-	८४
आत्मप्रयत्नसापेक्षा	२६०	चित्तस्यमप्यनव-	२२०
आत्मा धर्मः	२६८		ज
आत्मा भिन्न-	९३	जघन्यमध्यमोत्कृष्ट-	२८५
आलोच्य सर्वमेनः	१९८	जयति विजितदोषो-	३१५
आसंसारात्रतिपद-	३३८	जस्सअणेसणमप्पा	११७
इ		जं पेच्छदो अमुतं	३२०
इत्युच्छेदात्परपरिणतेः	९०	जानन्नन्येष विश्वं	३०९
इत्येवं घरणं	१५४	ज्वरजननजराणां	३४२
उ		ज्ञानस्वभावः स्यादात्मा	३२५
उत्सृज्य कायकर्माणि	१२८	ज्ञानाद्वभिन्नो न नाभिन्नो	३१९
उभयनयविरोध-	४४		ठ
ए		ठाणणिसेजविहारा	३३३
एकस्त्वमाविशसि	१८४		ण
एयरसवण्णगंधं	५५	ण वि परिणमदि-ण	३२८
एवं त्यक्त्वा बहिर्वाचं	१२४	णाणं अत्थंतगयं	३०५
		णाणं अविदिरितं	३२६

	पृष्ठ		पृष्ठ
णिद्वत्तणेण दुगुणो	५२	मुक्त्वालसत्त्व -	१८९
णिद्वा वा लुक्खा वा	५२	मोहविलासविजृभित-	१९८
णोकम्मकम्महारो	११७	य	
		यथावद्वस्तुनिर्णीतिः	३०३
त		यत्र प्रतिक्रमणमेव	१६५
तदेकं परमं ज्ञानं	१८१	यदग्राहयं न गृणहाति	१७५
तेजो दिष्टी णाणं	१७	यदि चलति कथंचि-	२८१
		यमनियमनितान्तः	११७
द		ल	
दर्शनं निश्चयः पुंसि	१०३	लोगायासपदेसे	६४
दंसणपुव्वं णाणं	३०५		
द्रव्यानुसारि चरणं	१८८	व	
		वनचरभयाद्वावन्	२२१
न		वसुधान्त्यचतुःस्पर्शेसु	५५
नमस्यं च तदेवैकं	१८१	व्यवहारणनयः स्यात्	९७
न हि विदधति	७६		
निषिद्धे सर्वस्मिन्	१७९	स	
निष्क्रियं करणातीतं	१५९	सकलमपिविहाया-	८३
		समओ णिमिसो कट्टा	६२
प		समओ दु अपदेसो	६३
पडिकमणं पडिसरणं	१६४	समधिगतसमस्ता	११५
परियट्ठणं च वायण	२११	सब्वे भावे जम्हा	१७१
पंचाचारपरान्नकिंचन-	१३४	संसिद्धिराधसिद्धं	१५०
पुढिविजलं च छाया	४९	सिद्धान्तो दयमुदात्त -	९९
प्रत्याख्याय भविष्य-	१७९	सो धम्मो जत्थ दया	१४
		स्थितिजनननिरोधलक्षणं	३२३
ब		स्थूलस्थूलास्ततः	४९
बन्धच्छेदात्कलयदतुलं	३०३	स्वयं कर्म करोत्यात्मा	१८४
बहिरात्मान्तरात्मेति	२८४	स्वरनिकरविसर्ग-	८६
		स्वेच्छासमुच्छलन-	२८६
भ		— — — —	
भावयामि भवावर्ते	१६९		
भेदविज्ञानतः सिद्धा	१४७		
भेयं मायामहागर्ता-	२२०		
म			
मज्जं परिगगहं जदि	१११		